

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

TIZENHARMADIK KÖTET.

(25. 26. SZÁM.)

BUDAPEST, 1877.

KIADJA RÁTH MÓR.

542/41
nőies könyv
26. sz.
21/5

Franklin-Társulat nyomdája.

1822

T A R T A L O M.

XV. SZÁM.

	Lap
A NEMES ÉRCZEK AZ EMBERISÉG TÖRTÉNETÉBEN.	
Kautz Gyulától	1
MAGYAR MŰVELTSEGTÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK.	
Ipolyi Arnoldtól	50
BOSNYÁKORSZÁG. — Szathmáry Györgytől	76
IRODALMI TANULMÁNYOK. (II.) SHAKESPEARE. — Gr.	
Szécsen Antaltól	100
NEHÁNY HÉT CEYLON SZIGETÉN. (I.) — Xántus Já-	
nostól	127
ROMHÁNYI HARMADIK ÉNEKE. — Gyulai Páltól	151
A TRISTÁNMONDA NÉMETORSZÁGBAN. (II.) — Heinrich	
Gusztávtól	171
ÉRTESITŐ: Sayous Edvárd: <i>Histoire general des Hongrois.</i>	
F. V. — Molnár Aladár: <i>A nőképzés hazánkban és a</i>	
<i>budapesti felsőbb leányiskola.</i> t. r. — Brockhaus Fr.: <i>Die Briefe des Junius.</i> Wertheimer Ede. — Cox György:	
<i>A mythologia kézi könyve.</i> Fordította Simonyi Zsig-	
mond. — Cox György: <i>Görög regék.</i> Fordította Komá-	
romy Lajos. H. G. — Müller V.: <i>Historische Frauen.</i>	
Wertheimer Ede	189

XXVI. SZÁM.

EGY KÉPVISELŐJELÖLT III-ik NAPOLEON IDEJÉBEN.	
Murray E. C. Grenville beszélye. Angolból Belényesi	
Gábor	209
ÉLETEM ÉS KOROM. (IV. rész.) Pulszky Ferencztől . . .	252
NEHÁNY HÉT CEYLON SZIGETÉN. (II.) Xántus Jánostól.	292
A TRISTÁNMONDA NÉMETORSZÁGBAN. (III.) Heinrich	
Gusztávtól	350

	Lap
KÖLTEMÉNYEK: <i>A bérczi kápolna.</i> Lévay Józseftől. — <i>Shel-</i> <i>leyből I—III.</i> Angolból Csukási József	373
TECHNIKAI IRODALMUNK 1876-ban. k. r.	377
POLEMIÁK: I. <i>Néhány megjegyzés a «Nőképzésről» írott</i> <i>munkám ismertetésére.</i> Molnár Aladártól. — II. <i>Felelet</i> <i>Molnár ur cikkére.</i> — y. t.	384
ÉRTESITŐ: Erődi Béla: <i>A magyar nemzeti irodalom törté-</i> <i>nete. Olvasókönyv a magyar irodalmi oktatáshoz.</i> —r. —s. — Schwarcz Gyula: <i>Die Democratie.</i> —a —A. — Jalava Antal: <i>Magyarország és népe.</i> Halász Ignácztól. Kovács Ödön: <i>A vallásbölcsezet kézikönyve.</i> V. S. — Keiter H.: <i>Versuch einer Theorie des Romans und der</i> <i>Erzählkunst.</i> Beöthy Zsolttól. — Butler: <i>The cheap</i> <i>Dinner</i>	407

A NEMES ÉRCZEK
AZ EMBERISÉG TÖRTÉNETÉBEN

I.

Mint sok egyéb tekintetben úgy közgazdaságiban is valóban *forradalminak* lehet nevezni korunkat. Alig van ugyanis tér, tárgy vagy intézmény az anyagi érdekvilág körében, mely napjainkban valami rázkódtatásnak vagy (majd békés s zajtalanul lefolyó, majd erőszakos és fájdalmas convulsiókkal járó) átalakulásnak nem lenne kitéve. Még pedig mind elméleti mind gyakorlati tekintetben, a mennyiben egészen egyidejűleg és párvonalosan a népek ipari élete alapjai és formái megrendülésével, a nemzetgazdaság tudományát, is valódi krízisben látjuk, s egynél több sziklaszilárdságúnak vélt tantétele sőt egész részei is ingadoznak és vétetnek kétségbe.

Az ekként fölmérült s ép napjainkban feszült figyelem és érdeklődés tárgyát képező vitakérdések sorában: egyike a legkiválóbbaknak sőt a gyakorlati életet (s nemsokára magát hazánkat is) közvetlenül érdeklőknek: a *nemes érczek értékváltozása* s a *pénzürtékrendszer megállapításának* kérdése. Okot erre egynémely oly esemény szolgáltatott, mely három-négy ezer éves történetünkben majdnem páratlanul áll, s inkább mint bármi más tanúskodik korunk hisztóriájának óriási mérvekben való mozgása és alkotásai felől. Értem első sorban az utóbbi évtized alatt több állam által részint kezdeményezett

*) A jelen értekezés első szakaszát teszi egy nagyobb terjedelmű tanulmánynak, mely *A nemes érczek, a fém pénz, és a valuta kérdése* cím alatt fog közzététetni.

részint keresztülvitt nagy reformot a pénz- és valutarendszerben; — másodsor a francziák által (1871—1874-ben) Németország irányában lefizetett öt ezer millió franknyi hadisarczot, és az e nagyszerű financiazművelettel járó rázkódtatást világ-részünk pénz- és értékforgalmában; végre s közvetlenül a nemes érczek egyikének, t. i. az ezüstnek árban s értékben beállott azon csökkenést, mely oly mérvű, hogy két három év alatt egy 3—4 ezer éves pályakör majdnem 50 százaléknyi útját tette meg, melyhez hasonlót az ős Egyiptom és Ázsia államai korától mostanig nem találunk, s mely hatásaiban esetleg oly következésű lehet, hogy nemcsak az árviszonyokat, az egész szerződési és kötelmi jogot, hanem egyes országokban a nemzeti vagyon megoszlását s a forgalomvilág egész értékrendszerét is alapjaiban megváltoztathatja.¹⁾

Nem kell mondanunk, hogy e kérdés széles kerete a közgazdaság és pénzügy elméletének egész részeit öleli fel; közvetlenül és szorosb értelmezésben azonban a következő (elméleti úgy mint praktikus tekintetben kiváló fontosságú) momentumokat foglalja magában:

1-ör. Mily változás történt a nemes érczeknek értékállásában egyáltalában s egymáshoz, meg a specifikus javakhoz való értékviszonyában különösen. 2-ör. Melyek e változásnak okai, s hogyan hatnak ezek a forgalmi életre, az államok háztartására s a népek produktív ereje, magánjoga, üzletviszonyai és consumentiójára, esetileg hatalmi és kulturai állására? 3-ör. Mily érmepolitikai változások foglaltak helyet az utóbbi időkben a két művelt világ rész államaiban. 4-er. Mit kell tartanunk az úgynevezett egyes és kettős valuta (illetőleg az ezüst és arany, vagy a tisztán-ezüst és a tisztán-arany pénzérték) rendszeréről általában s bizonyos országokra (péld. Ausztriára és hazánkra) való tekintettel különösen. 5-ör. Helyes és megvalósítható-e azon sokak által kifejezett és hévvel ápoltt eszme, hogy nemzetközi egyezmények alapján egy általános vagy *világérme* hozattassék be. 6-ör. Mily következései vannak a valutaváltoztatásnak általában, s mily módoszatokkal és mily eredménnyel történik az átmenetel új valuta-

¹⁾ L. Frère-Orban (belga neves államférfi): *La question monétaire* (1874.) Bevez. Roscher: *System der Volkswirtschaft* I-ső köt. 140—141. §§. és M. Chevalier: *La Monnaie* (1850.) Sect XIII. chap. 6.

rendszerre. Végül 7-er. Hogyan viendő oly államban, mely eddigelé papirvalutával bír, czélszerűen keresztül az áttérés az érzvalutára, s mely irányelvek vétethetnek alapúl egy jó s megfelelő érmepolitikában általában vagy tekintettel bizonyos országra, például hazánkra?

Mindezeknek (legalább főbb vonásokban) elemzésébe kívánván ereszkedni, első vonalban is a *nemes érzek történetének*, nemkülönben azok *értékviszonya* és *hisztóriai értékváltozásainak*, valamint termelési *statisztikájának* átnézetét adjuk.

II.

Nem érdektelen dolog eredetét és első nyilvánulásait azon az emberek minden gondolatain és törekvésein uralkodó ösztönnek nyomozni, mely az *arany* és *ezüst* bírhatása és szerzésére irányúl. ¹⁾ A javak széles birodalmában nem találunk egy jószágra sem, mely emberemlékezet óta a föld lakói körül oly bűvös kört vont, vándorlásaikban oly szabályosan lépésről lépésre követte, forgalmi és üzleti életökben oly domináló szerepet vitt volna, mint az arany és ezüst. Hangosan szóló kifejezést talált ez már a legrégibb idők költészetében és mythoszaiban, a népek bölcső-korából fennmaradt regékben és mondákban, nemkülönben történelmileg minden kétségen felül helyezett tények- és intézményekben. Sok népnek felfogásában a „boldogság és jóllét“ minél nagyobb mennyiségében az aranynak rejlik; soknak őskori emlékeiben egy eltűnt „*arany korszak*“ eszméje szerepel; a hellen mythológiában épen úgy mint az éjszaki népek Eddája, vagy az ősi indiaiak hőskölteményeiben egy ily „arany kor“ legélénkebb színekben kifestett teljes rajzával találkozunk, s egész hosszú sora a példákban tanúskodik, hogy számos népnél formai *aranycultus* üzetett, s a nemes érzet utáni vágyódás egész hős- és népvándorlásoknak, majd nagyszerű harcziás összeütközéseknek szolgált alapúl. ²⁾ — E rajongás aranyért és ezüstért még a

¹⁾ L. Neumann értekezését: *Die Edelmetalle im Culturleben a Deutsche Rundschau* 1875-ki folyama okt.-novemb. füzetben.

²⁾ Kinek ne jutnának itt eszébe a görög Argonautáknak expeditiója az Aetes-féle arany-gyapjú megszerzésére (a fekete tenger keleti partjain fekvő) Kolchisba; — a phrygiai király Midás személyéhez fűződött regék;

közép- sőt az újabb korban sem szűnik meg; csakhogy új irányban és új formákban nyilatkozik. Így ismeretes dolog az, hogy épen annak folytán, mert a középkoron át a nemeséreztermelés jóval csekélyebb eredményű volt, s másfelől a folytonos harczok és népköltözködések közepette sok nemes érzet elveszett, elásatott, stb., az éledező természettudományi kutatás arra vetette magát, hogy megkísérté az aranycsinálást mesterséges úton, vegytani műfolyamok segítségével; a mi azután az *alchemy*, s az avval összefüggő *mysticismus* és *kabbalismus* keletkezésére vezetett, mely az arab származású (s a XIX-ik században élt) Sevillai Geber könyvei és rejtélyes üzelmei által alapítva, az aranyat és ezüstöt a fémek királya és királynéjának nevezé, az aranynak betegségeket gyógyító, életet hosszabbító, testi szépséget s örök ifjúságot adó erőt tulajdonított, s a merész képzelet és mystikus rajongás által elkapatott *adeptusoknak* a *bölcsök köre* (*lapis philosophicus*) keresését, a „nagy elixir“, a „titkos magisterium“ kivívását tűzte életfeladatúl. Az *újkor* elején újra találkozunk e babonaszerű aranycultussal, csakhogy praktikusabb czélzattal és eredményekben; így egyebek közt ismeretes, hogy Columbus Kristóf Haiti szigetén való kikötésekor (látva a lakosok gazdagságát aranyban és ezüstben) ugyanezt az őskori Ophir tartománynak vélte, s Izabella királynéhoz intézett levelében arra utalt, hogy a ki ez aranykincsek birtokába jut, tehet a mit akar, még a lelkeket a purgatoriumból a paradicsomba s viheti, s hogy e bőség a nemes érzetekben arra is szolgálhat, hogy a szentföld a hitetlenek kezeiből kiragadtassék. Ismeretes, hogy e valóban mesés mérvekben mutatkozó érzet-

---

— Darius, Krösus és Gyges királyok megmérhetetlennek tartott kincseik; — azős görög Orchomenosnak (Chrysesnek) roppant gazdagságáról keringő hírek felőli mesék; — vagy Herodotnak elbeszélései az egy-szemű Hyperboreusok és Arimaspokról, kik a legmagasb hegység ormain elrejtett aranykincseket őrző griffmadarakat legyőzték; — vagy a rejtelmes jellegű arany-országra Ophirra vonatkozó mondák; meg az újkor elején Amerika fölfedezésével járó események s az Inkák országáról terjesztett azon hírek, hogy óriási fém-birtokuknál fogva házaikban, kertjeikben, stb. még a legközönségesebb eszközök, edények, kutak, padok, kerítések stb. is tönör aranyból és ezüstből voltak stb. L. még Duncker: *Geschichte des Alterthums* I. 470. sk. I. Weber: *Allgemeine Weltgeschichte* (nagy kiad.) I. 473. sk. I. Rossignol: *Les métaux précieux dans l'Antiquité* (1863.) áltban.

bőség az akkori kereskedő népek közt a Dorado és a Manoa nevezetű *aranyvárosról* való mondát támasztotta, nemkülönben az is, hogy ez időtájt az európai emberiség nagy argonaut vándorlásai indultak meg, melyek a spanyol conquistadorok személyében Perunak aranytól fénylő palotáit és templomait, az Inkák ősrégi kincs gazdag városát Cacamarcát (Atahuallpa várával és kéjlakaival) a beköltözködők hatalmába keríték; s ez által, meg a következő évtizedekben fölfedezett mexikói, guanachalai, potosi és más bányák kiaknázása által oly nagy tömegét az aranynak és ezüstnek hozták napfényre, hogy (mint alantabb látni fogjuk) az egész polgárosult világot átkaroló formászerű érték- és árforradalom következett be, mely az összes közgazdasági és forgalmi életet alapjaiban megingatta. Valamint az sem szenved kétséget, hogy ezen az alapon és ezen eszmék befolyása alatt keletkezett és fejlődött ki ¹⁾ ama nagyfontosságú, bár célzata- és hatásaiban visszás következtetésű közgazdasági rendszer, mely merkantilismus neve alatt a XIX-ik századtól egész a XIX-iknek majdnem közepéig uralkodva, a nemzetek vagyonosságát, jólétét s erejét a nemes érzek minél bőségesb mennyiségben való birtokától függőnek hitte. ²⁾ Teljes lesz e kép, ha a mondottakhoz hozzácsatoljuk még azon, majdnem az egész polgárosult

---

¹⁾ V. ö. Roscher: *Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre* czimű értekezését a szász kir. akadémia 1851-ik évfoly. közleményeiben.

²⁾ Mily valóban meglepő kivételt képeznek ugyanazért ez aranybálványozó iránynyal szemben a XVI-ik században élt ismert angol állambölcsező Morus Tamás nézetei, a ki *Utopia* cz. könyvében a nemes érzeket sok baj és visszásság kútfejének nevezi, a rabokat arany s ezüst lánczokra akarja veretni, s a legaljas házi szereknek nemes érzéslől készítését javasolja; — továbbá az úgynev. antimerkantilistikus közgazdasági iskola egyik alapítójának, s elsőrangú státusférfiné, tudós és tenger-nagy W. Raleighnek: *Observations touching trade and commerce* meg *The discovery of Guiana* cz. (1602-ben megjelent) munkájában nyilvánított következő felfogása „Az arany az, mely Európa valamennyi népeit nyugtalanítja és veszélyezteteti; mely megvásárolja a meggyőződéseket, becsúszik minden tanácsházba, s törvényességet és szabadságot mindenütt békákba ver”; — Virginias Verger XVII-ik századbeli angol író aki (*Discours on the growth of the Kingdom* cz. m.) azt mondja, hogy mily balul gondolkodnak kortársai közül azok, kik minden boldogságot csak az aranyban és ezüstben keresnek, s esztelenül uralkodó hatalomná emelik a nemes érzeket.

emberiséget lázas izgalomba helyezett legújabbkori arany-fölfedezéseket, melyek századunk közepe táján előbb Kaliforniában s azután Dél-Ausztráliában stb. történvén, a hosszú időkön át szunnyadozni látszott mohó arany-vágyat egész hevében fölkeltek, egész népvándorlási mozgalmakat okoztak, egész vidékek és kerületek népességének deplacirozására városok és gyarmatok keletkezésére vezettek, s az aranybőség-ről oly hitet támasztottak, hogy például Melbourne városában egy alkalommal a kövezetet is felszaggatták, hogy a földben rejlenni vélt nemes érczet fölszedhessék; a Sacramento vidékén lévő Columa-völgyről pedig az híreszteltetett, hogy nem lehet egy maroknyi földet is fölvenni, mely tele nem volna arany- és ezüstrészesekkel.

III.

Kiterjeszthetjük ezek után figyelmünket azon különböző *használat-módokra*, melyek szerint a nemes érczek közkedveltségű s oly fölötte nagyrabecsült tulajdonságaiknál (névszerint pedig tetszetős színök, fényök, csillámjok, nyújthatóságuk, nagy specifikus súlyuk, könnyű oszthatóságuk, és szállíthatóságuknál) fogva különböző emberi czélokra alkalmaztatnak.¹⁾ S e tekintetben általánosságban azt mondhatni, hogy legrégibb időkben s először is az arany meg ezüst testi ékítményre és díszül, azután (valamivel későbbben, egykorúlag a fejledező műveltséggel) lakok és épületek földísztésére, drága edények és háziszerek előállítására, — végül előrehaladtabb polgárosultsági fokon fizetési és forgatási eszközül az az pénzül használtatott; mely mirefordítási stádiumok történelmileg következnek egy és ugyanazon nép kulturai életében egymásra, s sorrendjök ma is még könnyen fölismerhető, ha különböző műveltségű és gazdasági fejlődésfokokon álló népeket összehasonlítva szemlélünk.²⁾ Nem nehéz ezt köze-

¹⁾ V. ö. Stanley-Jevons: *On Money and the mechanism of Exchange* (ném. kiad. 1876. pag. 47. sk. 1.).

²⁾ V. ö. Neumann fentid. értekezését a 203. sköv. lapokon.

³⁾ L. Roscher: *System der Volkswirtschaft* I. 118—120. §§. Bernardakis érték. a *Journal des Économistes* 1875-ki foly. 38-ik köt. 374. sk. 1. Wachsmuth: *Allgem. Culturgeschichte* (1850.) I. 20. sk. 1.

lebből s minden időkre nézve bebizonyítani. Így jelesül nem ismerünk őskori népet, mely művelődésének már legelső szakában is nemes érczeket ékszerekül, díszítményül, templomai és bálványai valamint királypalotáinak stb. fölékesítésére, sok helyen kincsgyűjtésre nem alkalmazta, gyakran mint a fejedelmi hatalom és uralkodás symbolumát nem szemlélte volna. Az őskori Egyiptomról például tudjuk, hogy a pharaók fejedelmi diademje, fegyvereik, asztalszereik, trónusuk stb. aranyból készültek; Mózes első könyve 24 sz. szerint valamennyi fontosb ékszerek aranyból voltak; Diodorus szerint Semiramis királyné Babylonban Jupiternek egy templomot épített, melyben valamennyi istenek (Jupiter, Juno, Rhea) szobrai tömör aranyból álltak. Az ős zsidóknál a szövetségi láda aranylemezzel volt bevonva; s a kegyelmi trón a két cherubimmal s a mellette lévő lámpákkal s edényekkel együtt tömör aranyból készült. Az ó testamentomhoz tartozó *Királyok könyvéből* és *Krónikából* főleg a Dávid és Salamonféle korra nézve roppant mennyiségű nemes ércznek felhasználásáról értesülünk, mely főleg az utóbbinak temploma, s királyi palotájában volt látható. Az ős phönikieiek (Sidon, Tyrus stb.) assyrok és babyloniak mesés mérvű arannyal rendelkeztek, s Babylon egyenesen *arany városnak* is nevezetett.¹⁾ Az Indusoknál ehhez még az járult, hogy az uralkodó elefántjai fölszerelésére, asztali és egyéb házi eszközökre is nemes ércz alkalmaztatott. Persiában a király sohasem mutatta magát ünnepélyesen másként mint tiszta aranyból vert trónon, arany jogarral, s oly gazdag arany öltözkében és ékszerekkel, hogy az ezáltal képviselt érték 12000 talentom vagyis mintegy 24 millió forintra becsültetett. A persa-méd birodalom e részbeli kincsbőségét mutatja az is, hogy Dejoces és közvetlen utódai korában Susában, Ekbatanában, Persepolisban sok templomnak nemcsak belseje hanem még földéletei

---

Rossignol: *Les métaux dans l'Antiquité* t. h. Rosswag: *Les métaux précieux* (1865.) Neumann: id. ért. a 203. sk. l.

¹⁾ L. Diodor: *Hist.* V. Polybius V. 44. és X. 27. Strabo III—V. Plinius: *Hist. Naturalis* XXXIII. kv. Dumcker: *Geschichte des Alterthums* (2-ik kiadás) I. 313. sk. 390. sk. 493. 587. sk. l. és II-ik köt. 434. 296. 595. sk. l. Weber: *Allgemeine Weltgeschichte* I-ső köt. 424. sk. 604. sk. l. Bernardakis id. ért. utalásokkal a *Genesis*, az *Exodus* és a *Bírák könyveire*.

téglái sőt mi több, még a védfalak csúcsai is aranyból valának. A régi indus-államról Megasthenesben azt olvassuk, hogy a magadhái királynak székhelyén Palibothrában, a fejedelmi palota hasonlólag arany kupokkal, tömör aranyból álló oszlopokon nyugodott, s az ország főbbjei fényesb étkezések alkalmával más edényeket mint nemes érczből valókat, sohasem használtak; — míg hőskölteményeik egyike, *Ramaján*,¹⁾ arról tesz tanúságot, hogy például Ayodhyja városában számtalan ékszerárú és drágakömvész élt, a kik a tehetős osztálybeliek által nagy mérvben használt arany karpereczek, nyakékek, öltözéki ércz-diszítványok készítésével foglalkoztak. Nem érintve a lydusok királyainak *Gygesnek* és *Krösusnak* udvarában és országában felhalmozott óriási aranyértéket, a mit az ókori történelemben oly sokszor emlegetnek.²⁾

A hellén és római időszak valamint a *makedói* birodalom története szintén tanúskodik a nemes-érczeknek nagy becsben tartása mellett, mely tekintetben legyen elég arannyal és ezüsttel ékesített templomaikra és isteneikre, a keleti országokban szerzett zsákmányaikból gyűjtött és tartogatott kincstáraikra emlékeztetnünk.³⁻⁴⁾ Oly szerfölötti súly azonban mint a keleti népeknél ezen országokban arra nem helyeztetett, a mi jórészen ridegebb erkölceik és életnézletöknek, külső pompázástól való idegenkedésöknek, s szabadabb politikai felfogásuknak tulajdonítható, a melylyel legalább *jobb* időszakait véve nemzeti életöknek⁵⁾ a puszta kéjre és fény-

¹⁾ Lásd. I-ső szakasz 93. sk. l. Bernardakis id. ért. a 374. l.

²⁾ Krösusről tudjuk Herodot és Diodor elbeszélései nyomán, hogy egy alkalommal a görög Delhi templomnak ajándékokat küldött, melyeknek értéke 24 millió forintra tétetett.

³⁾ V. ö. Schömann: *Griechische Alterthümer* (1855.) I. 293. sk. l. 419. sk. l. 445., 449. sk. l. és II-ik köt. 177. sk. l. Mommsen: *Römische Geschichte* I. 183. sk. l. 773. sk. l. Rossignol: *Les métaux* stb. több helyen.

⁴⁾ A hellen őskorra nézve feltűnő kivétel Lykurg államszervezete mely a nemes érczek egyenes kitiltásával járt a forgalomból és háztartásból. L. Böckh: *Staatshaushalt der Athener* (2-ik kiad.) 6. sk. l. és Duncker: *Geschichte* III. 386—387. l.

⁵⁾ A rómaiak kincsszomja és örült fényüzése a császárok korában már egészen más képet tár fel előttünk. L. Friedländer: *Sittengeschichte von Rom* 1—2. köt. t. h. Roscher: *Nat. Oekon.* I. 229. sk. §§.

üzésre oly rendkívül sokat adó ázsiai despotismus, és szabadtalansági formák nem voltak összeegyeztethetők. A középkort illetőleg ez a népek és népek közötti nagy összeütközések s súlyos rázkódtatásoknál fogva inkább a *vas* mint az *arany*, inkább a durva fogyasztás mint a nemesérczekkel való pompaüzés ideje; s azért az utóbbiaknak a nagy népvándorlásoktól kezdve egészen a 16-ik század elejéig vagyis Amerika fölfedezéseig valami kiválóbb szereplésével seholsem találkozunk; a mi különben nem azt jelenti, mintha az e korbeli népek az aranyat és ezüstöt kevésbe vették volna. Hiszen eltekintve attól, hogy (mint látni fogjuk) a specifikus javak az egész középkoron át ép az arany és ezüst rendkívül magas becsénél fogva mesés olcsóságú áron keltek, templomokban s egyes fejedelmek kincstáraiban tetemes arany s ezüstérték volt ez időkben is felhalmozva stb.: magukról hún, avar és magyar eleinkről tudjuk, ¹⁾ mily erős kincsvágy s mily nagyrabecsülése a nemes ércznek volt egyik főjellemvonásuk, a mely miatt egykorú írók által egyenesen telhetetlen pénzszomjas népnek híreszteltettek. ²⁻³⁾ A mi végre az *újkor*t illeti, ennek folyamában a kincsgazdag Amerika fölfedezésétől a jelenkorig a nemes ércz szerepe már nem az ékítmény és dísz, nem annyira az eszélytelen fényűzés és pompa czéljai tekintetéből mint inkább abban nyilvánul, hogy a gazdasági forgalomban az értékek mérőjeül s általános csereeszköz meg fizetési közegül használtatik; s ez utóbbi momentum az, a melylyel a következőkben részletesebben foglalkozunk.

IV.

A műveltség és gazdasági élet azon fokán, a hol a szükségletek sokfélesége, a sűrűbb népesség, a foglalkozások meg-

¹⁾ Lásd péld. A hunokról és avarokról Jornandes: *De reb. Geticis*. 49-ik fejt. Menander: *Exc. Legat.* 117. l. Thierry: *Attila* (Szabó ford.) I. 200. sk. II. 200. sk. I. a magyarokra nézve pedig Böles Leo (*De adm. Imperii* 30. sk. fejt. Luitprand iratai, Bartal: *Commentariorum ad histor. status et juris publ. Hungariae* (1847.) I. 155. sk. I.

²⁾ L. Kerékgyártó: *Magyarország művelődésének története* I. 85. sk. 373. sk. I. Szalay L.: *Magyarország története* I. 60. sk. I.

³⁾ Az ókornak hozzánk közelebb eső századaiban szerepelt több nép (névszerint a tarbelliek, a gallók, a kimmeriek, spanyolok, brittek stb.)

ozslása és a gyors és élénkebb forgalom igényei folytán a terménybeli árucseré rendszere tarthatatlanná lesz: természetszerű átmenetet látunk mindenütt előbb általában érczből s azután főleg nemes érczből készített pénz használatára, s pedig majd egyszerű és mesterkéletlen alakban (rudakban, sodrony, gyűrű stb. formájában) majd művészileg előállítva, állami tekintély és kezesség mellett, *vert érmek* alakjában.¹⁾ Azon kérdésre, mikor és hol alkalmaztatott arany és ezüst először pénzül, határozott felelet alig adathatik,²⁾ s kétségtelen csak az, hogy már az őskor igen sok népénél és a történelem első századaiban is akadunk nemes érczből való pénzekre; hogy nem föltétlenül mondhatni, hogy a fémek sokkal később kezdettek pénzül használni, mint például bőrök, állatok, értékes csigák stb. s hogy a nemes ércz sokkal később jött divatba pénzkészítésnél mint a nemtelen fémek, a mennyiben jelesül arany sok országban oly könnyen nyeretik, s oly általános s élénk s korai szükségletnek felel meg, hogy már szerfölött régi időkben látjuk értékmérő és csereeszközként szerepelni; s végül az, hogy a nemes fémpénz már annál fogva is sok helyütt nem nélkülöztethetett, mert az előforduló nagy fizetésekre és értékszállításokra csekély becsű fizetési eszköz nem alkalmas. Az első nép, mely érmek veretésével foglalkozott, némelyek állítása szerint³⁾ a babyloniak voltak, (a kiknek pénz- és mértékrendszerek a persák, syrusok, phönikieiek, és később a görögök által is elfogadtatott); mások (például maga Herodot)⁴⁾ a lydiaiakat⁵⁾

---

arany- és ezüsttelepeiről Strabonál (III. 2. IV. 5. 50. V. 2.) Diodornál (IV. 25—28. V. 37.) Pliniusnál (XXXIII.) Polybiosnál (XXIV. 10. XXXIV. 4.) sok adatot találunk.

¹⁾ V. ö. Stanley-Jevons: *On money and moneymarket* VII. és köv. fejezetek.

²⁾ Újabb kutatások nyomain, melyek közt kiváló érdekűek Bernardakinak közelebb közzétett kombinációi, főleg a biblia, meg Herodot s egyéb ókori történetíró munkáinak némely helyeiből. L. még Roscher: *System der Volksw.* I. köt. 119. §.

³⁾ V. ö. Duncker: *Gesch. des Alterthums* I-ső 126. l. Weber: *Weltgeschichte* I. 388. sk. l. Bernardakis: *Sur l'origine des monnaies* (1874.) 21. sk. l.

⁴⁾ L. *Történeti munk.* I-ső része 94. sz. és Curtius: *Görögország története* (magyar kiad.) I. 297. és 385. l.

⁵⁾ L. Duncker: *Geschichte des Alterthums* I. 587. sk. l.

s ismét mások az egyiptomiakat ¹⁾ tartják e téren kezdeményezőknek. — A zsidókról tudjuk, hogy Abraham fizetéseit ezüstben teljesítette, de aranypénzek náluk csak Dávid korában, tehát 1030 körül fordultak először elő. Görögországban a Krisztus előtti VIII. század közepe táján Pheidon király veretett ezüstpénzt először Argosban ²⁾, arany érmek ellenben csak később jutottak forgalomba ³⁾, névszerint a persa *dareikék*, míg az arany staterek vagy *chrysusok* csekély mennyiségben ⁴⁾ s a fő fizetési eszköz ezüstérmek valának. Rómában az első időkben az odamérés „per aes et libram“ volt szokásos kereskedői üzletekben; s az első ezüstpénzdarabok Kr. előtt 269-ben, (a Pyrrhus táborából meg Samnium és Tarentból nyert nagymennyiségű ezüsből) aranyérmek pedig 207-ben verettek ⁵⁾, s azt mondhatni, miszerint egészen Julius Caesar koráig az ezüst, ettől (illetőleg a viláгурalkodás kezdetétől) fogva ellenben az arany volt a forgalomban uralkodó. A keresztény aera első századaiban mind Rómában, mind Konstantinápolyban szélthiben verettek nemes fém-pénzek, a nyugati római birodalom bukása korában egyebek között Odoakerről tudjuk ⁶⁾, hogy a pénzverés jogát mily erélylyel érvényesítette; épen úgy, mint minden többi polgárosultabb államok uralkodói, a kik főleg azon időktől fogva, hogy a pénzügyi háztartás s a fejlettebb közgazdasági élet szilárd s biztos értékmérőt s csere- meg fizetés-eszközt követelni kez-

¹⁾ Hamilton: *Aegyptiaca* cz. m. közzétett egy basrelief, mely 4000 évnél idősbnek mondatik, s melyben egy város ostrommal bevételét illetőleg az tüntetetik fel, hogy a győztesek telhetetlen mohósággal vetik magukat a *pénzes* zsákokra.

²⁾ Stanley-Jevons: *On Money* stb. 57—58. l. Duncker: *Geschichte* III. 389. 401. l. Pheidon érmeinél még idősbnek tartják némelyek a myniai Kizikusból valókat, melyek a kilenczedik században készültek. Egy ilyféle aranypénz létezik Bécsben a „Régiségi kabinetben“.

³⁾ Nehezen egyeztetethető meg ezzel azon történelmileg nem alap nélküli elbeszélés (péld. Dunckernél is: *Geschichte d. Alterthums* III. 351. l.), hogy Spartában Lykurg 880 körül (!) élvén, az arany- és ezüstpénzt kiküszöbölte, és helyébe vas- és ólompénzt hozott be.

⁴⁾ V. ö. Schömann: *Griechische Alterthümer* I. 435. l.

⁵⁾ L. Mommsen: *Röm. Geschichte* I. 420. sk. és 823. sk. l.

⁶⁾ V. ö. e tekintetben Pallmannak: *Geschichte der Völkerwanderung* 2-ik köt. 372. sk. l. (vonatkozással Friedländer: *Die Münzen der Ostgothen* cz. dolgozatára és a nagy olasz archeolog Rossi ez iránybani nézeteire).

dett, s a naturalgazdaság helyébe minden irányban a pénzgazdaság rendszere lépett, a pénzveretést felségi jogként gyakorolták; a minek nyomán az érme-regale, sőt az egész pénzkészítési, forgásba hozási és ellenőrzési ügy az összes újkori közgazdaságpolitika egyik¹⁾ kiváló momentumává lett. — Újabbkori nevezetesebb államok közül először Olaszország (névszerint Velenczében és Florenzben) a XIII. század vége felé, azután Anglia III. Eduard király korában vagyis a XIV. század közepe táján, Frankhon pedig szent Lajos alatt veretett aranypénzeket. Kiegészítéseül az imént mondottaknak még csak arra utalunk, hogy hazánkban²⁾ a pénzverés (köztudomásilag) szent István korától veszi kezdetét, s nem léteznek kellő nyomatékú bizonyítékok arra, hogy őseink már a vezérek korában is sajátveretű magyar pénzdarabokkal bírtak volna; másfelől arra, hogy még ma is léteznek népek, melyeknél a nemes ércz fizetési eszközként meghonosodva nincs, s emitt állatok, irhák és prémek, amott kagylók, dohány, csigák stb. használatnak fizetési és értékgorgási eszközül.³⁻⁴⁾

A nemes ércznek pénzként való e használásával annak egyéb czélokra alkalmazása azért háttérbe nem szorúlt, sőt némely irányban még fokozódott és terjedett is. Így jelesen a mellett, hogy a modern polgárosodott világ a nemes fémet az ókorinál észszerűbb s nemesebb fényűzésre használja, az élet kényelmeit fokozó egészséges comfort egyik eszközének tekintí, és a tőke- és hitelforgalom közvetítésének nagy organumai a bankók az általuk kibocsájtott hitelpénz- és értékjegyek beválthatósága biztosítékául tartják: a nemes fémek korunkban *technikai*, ipari és művészeti czélokra is for-

¹⁾ Sok becses részletet foglaltatik még Queipo Vasquez: *Sur le système métrique et monétaire des anciens peuples* (1859. 4. rész.)

²⁾ L. Schönvisner: *Notitia rei nummariae Hungariae* (1801). Szalay László: *Magyarország története* I. 59. sk. l. Bartal: *Commentarium* etc. I. 156. l. Kerégyártó: *Művelődéstörténet* I. 390. sk. l.

³⁾ L. Jevons érdekes fejtegetéseit id. műv. 20—29. l. Neumann id. ért. 206. l.

⁴⁾ Az éjszakamerikai hírneves senator Jones 1876 évi apr. 24-én tartott nagy beszédében az ezüstvaluta védelmére az e tárgyban közzétett könyvében *Resumption and the double standard* (a 16—18. l.) igen érdekes átnézetét nyújtja annak, mily fizetési eszközök (pénzek és pénzhelyettesítők) használtattak a legrégibb népektől kezdve az újkorig különböző időkben és országokban.

díttatnak és pedig oly arányban, hogy angol statisztikusok fővétele szerint az évi (átlagos) nemes ércz-productionnak egy harmada (vagyis 112—160 mill. forintnyi érték) vétetik ez irányban igénybe, s százezernyi munkás kéz és fő talál ez alapon jövedelmező foglalkozást.¹⁾ Legyen elég ennek illusztrációjául felhozni, hogy például Angliában Londonban magában évenként 7—8 millió forintnyi érczérték dolgoztatik fel mű- és ipari árukra; Amerikában maga New-York városának ékszerészei évenként hat millió forint áru aranyat és ezüstöt szükségelnek készítményeikre; Birmingham hetenkint 3000 obony aranyat és 6000 obon ezüstöt szükségel technikai czélokra, nem említve a szintén roppant mennyiségeket, melyek Páris, Velence, Amsterdam, Berlin, Bécs és Szent-Pétervár arany- és ezüstművesei műhelyeiben fordulnak meg a feldolgozandó nemes fémből évenként! — Nem lesz mindezek szerint jogosulatlan azon állítás, hogy a nemes ércznek egyfelől ékszerek, diszítmény, edények stb., másfelől csereeszköz és pénz anyagául való felhasználása közt bizonyos okozati összefüggés van, egyik a másikból fejlődik, s hogy nagyban szemlélve: e felhasználásnak mintegy „körfutása tapasztalható,²⁾ a mennyiben először és az első időkben az ékítmény és fényűzés czélja a túlnyomó, s a pénzverésre való használás csak mellesleges; később az ellentétes irány válik mérvadóvá, (azaz a nemes fémeknek pénzül feldolgozása lesz jelentős) s marad mindaddig, a midőn a pénzgazdaságot megszorító hitelgazdaság rendszere honosodik meg, a mely mellett a vert pénz kisebb mennyisége is elégségesé lesz, s így ismét sokkal nagyobb fémtömeg fordíttathatik más (fényűzési, művészi, ipari) czélokra, mint pénzkészítésre.“

Szükséges-e indokolnunk, miért fogadtatott el arany és ezüst általában és kivétel nélkül valamennyi polgárosult országban pénzanyagúl, illetve értékmérő csere- és fizetési eszközül? Másfelől kifejtenünk azt, mik voltak hatásai és következményei a nemes érczpénz behozatalának kulturai és

¹⁾ L. Jevons: *On Money* 19—27. l. Roscher: *System der Volkswirtschaft* I. 119. sk. §.

²⁾ L. Roscher: *System der Volkswirtschaft* I. köt. 120. sk. 135. sk. §§. Neumann id. értek. 206. l. és Soethbeer értek. St. Millnek *Nemzetgazd. kézikönyve* (1852-ben általa közzétett) német kiad. II-ik köt. 622—687. l.

közgazdasági tekintetben! — Néhány általános észrevétel szolgálhat itt hosszabb elemzések helyett tájékoztatásul.¹⁾ Az első pontra nézve jelesen az, hogy a nemes fémnek mindazon tulajdonságai, melyek pénzül szolgáló jószágban kerestetnek, majdnem teljes mérvben megvannak, inkább mint bármely egyéb javban az értékes jószágok összes birodalmában. Nagy és általános beccsel bír ugyani, mert szépsége, fénye, kellemes csengése s finom szükségletekre alkalmas voltánál fogva közkedveltségű, mindenütt és mindenkitől készségesen fogadott s nagyra tartott jószág. E mellett természetes ritkaságánál fogva az arany és ezüst kínálata aránylag csekély mérvű, s nem tetszésünk szerint nagyobbítható, mert semmikép sem utánozható természetproductum. A nemes fém továbbá kis volumenben nagy értéket rejtván, s így könnyen s olcsón szállítható is lévén, különösen jól használtathatik áruforgatásra, s kül- és belföldi kereskedési közvetítésre. Evvel függ össze az is, hogy egyenlő természeténél és physikai állagánál²⁾ valamint annál fogva, hogy lényegileg fényűzési szükségletek szoktak vele kielégíttetni, messze téreken egyenlő értéke van, névszerint azért is, mivel³⁾ kétféle célra (fényűzés- és pénz) fordíttatván, ha a kínálat belőle nagy, arany és ezüst szerek, edények stb. jobban kerestetnek, s egy része a forgásban lévő pénznek is olyanokká átalakíttatik, hogyha pedig a kereslet nagyobb, az ellenkező áll be, vagyis az arany- és ezüstedények beolvasztatnak. Így azután a nemes ércz kereslete és kínálata a polgárosult világ egész körében lényegileg egyenlő színvonalon maradván, annak értékállása is szilárd és egyenlő leend. — Ehhez járul, hogy a nemes ércz fölötte tartós természetű, tűz, víz, levegő behatásainak vagy épen nem, vagy csak igen kis mértékben alávetett jószág; nem könnyen romló s rozsdásodó, fekvés közben értékét nem veszítő, (tehát tőkegyűjtésre kiválólag alkal-

¹⁾ V. ö. Chevalier: *De la Monnaie* (1850. igen jó kivonatban Rautól 1858-ban) 1. 2. 9. és 10-ik fejt. Jevons: *On Money* 5. 7. 8. fejt. Roscher: *System* I. 120. §. Jones: *Resumption and the double standard* (Newyork 1876.) 8—16. l. s egybeült; végre Kautz: *Nemzetgazdaság általános tanai* 71—74. §.

²⁾ L. Jevons: *On Money* 26. sk. l.

³⁾ A nagy angol államgazd. író Senior (*Three Lectures on Money* 1830.) figyelmeztetése szerint.

matos), s kopás¹⁾ s használás által is csak fölötte csekély értékesökkenést szenvedő; végre nagy specifikus súlyánál és belértékénél fogva könnyen s aránylag csekély költséggel szállítható;²⁾ a mi újabb biztosíték arra, hogy értéke egyenlőbb marad, a mennyiben az őskortól mostanig felhalmozott óriási fémtömeggel szemben még a legbőségesb évi fémproductió is majdnem mint csepp a tengerben elenyészik, s csak hosszabb időkön át tartó akár rendkívül bő, akár rendkívül silány termelési eredmények képesek annak árára határzó befolyással lenni. — Igen nagy előny rejlik végre a nemes érczek azon tulajdonságában, hogy kevés költséggel jó és megfelelő veretet vesznek föl, s ez által is (megkímélvén az embereket a folytonos s időrabló méregetés és próbálgatástól) a forgalom hatalmas tényezőivé válnak; valamint abban, hogy pontosan és igen kis részekre lévén oszthatók, s értéke minden egyes résznek mégis tériméjének megfelelő maradván, a legkülönbözőbb czéloknak megfelelő alakban hozathatnak forgalomba.

A nemes *ércpénz* behozatalának következményei mind közgazdasági mind culturai tekintetben szembeszökő mondhatni, megmérhetetlen horderejűek! S tagadhatatlan, hogy az az emberiség összes állami és társadalmi életére, s különösen az ipari, kereskedési és közlekedési viszonyokra döntő befolyásúvá vált.³⁾ Nemes fém-pénz birtokosának kezében minden többi javak és értékek megszerezhetőjére eszközt s mintegy hatalmi közeget képez. Fém-pénz, melyre majdnem minden vagyonelem átváltoztatható, minden javat bizonyos tekintetben társadalmivá változtat; az adás-vevést rendkívül élénk-ké, belterjessé gyorsá teszi; a munkamegosztás legteljeseb mértékben megvalósítását s evvel is a gazdasági haladást bizto-

¹⁾ Újabb szakemberek a kopás általi értékenyészetet jóval többre teszik mint a múlt évtizedekbeliek. L. Jevons id. m. 160. sk. I. Chevalier: *Monnaie* 3—4. fejezet. Liverpool: *Treatise on Coins* (1805) 204. sk. I. Roscher: *System* I. 120. és 138. §§.

²⁾ Erre nézve a nagy német statisztikus Engel tett igen érdekes számításokat, kivonatilag Schäffle: *System der menschlichen Wirthschaft* (1873.) I. 223. I.

³⁾ Legmesszebb megy a fém-pénz dicsőítésében a (különben is mystikus irányú) német író Müller Ádám (*Elemente der Staatskunst* 1809. II. 269. I. és III. 165. I.) a ki egyebek közt azt mondja „a legfőbb ideális jó az isten, a legfőbb reális jó: az arany.“

sítja. Arany- és ezüstpénz leghatályosb s legmeglelőbb eszköze a tőkegyűjtésnek, a mennyiben csak ez alapon (vagyis a kis volumenen nagy értékű, tartós, könnyen őrizhető s nehézség nélkül megosztható jószágot képező nemes fém segélyével) lesz igazán lehetséges az önszükségleten túl való termelés, a tőke-kölesönadás, a takarítmány felretétele, és értékeknek halmozása. — Nem is érintve, mily kitűnő közvetítője és közege az a tőkeátruházás és jövedelemmegosztásnak, a productió tényezői egyesítése és igazságos megjutalmazásának, követelések és tartozások tisztázásának, nemzetek és nemzetek közötti értékforgalomnak, kereskedelmi és hiteli műveleteknek! — A nemes fémpénz annyiban hogy a vagyoniilag hatalmasbakknak fölényét a kevésbbé tehetősek (p. o. a jobbágyok, a munkások, stb.) fölött korlátolta, a középkor nehézkes terménygazdasági rendszerének (hűbéri alakzataival, regalitásával, domaniálüzletével, terményadóival stb.) helyébe az elevenebb s a szellemi tényezőknek határzó befolyást biztosító modern ipar- és forgalomszervezetet hozá: egyikévé lett a személyi és politikai szabadság, jogegyenlőség és társadalmi haladás emeltyűinek; s nem túloznak azok, a kik figyelembe véve a pénznek minden irányban termékenyítő és fejlesztő szerepét, ipart, s vállalkozási erélyt ébresztő és fokozó hatását, s a pénzgazdaságnak az emberi művelődéssel párvonalos kifejlése s avval ok- és okozatkénti összefüggését: valódi világtörténelmi intézménynek nevezik; jelentőségre nézve a nyelv és betűírás, a nyomda, a távirda, meg a gözmozdonnyal egyenlő vonalra állítják s az emberi műveltség legáldásosb vívmányának, sőt fenntartójának nyilvánítják.¹⁾

V.

Tekintve immár a nemes érczek *productióját* s azon viszontagságokat, melyeken ez a történet legrégibb századaitól a jelenkorig keresztülment: a következő eredményekre

¹⁾ V. ö. Chevalier id. h. kívül Hoffmann: *Lehre vom Gelde* (1838.) 176. sk. I. Jones: *Resumption and the double standard* 95. I. Stuart Mill: *Principles of political Economy* III. kv. 7. 8. 9. 21-ik feje. Roscher: *System* I. köt. 120. sk. §..

jutunk. — Mindenekelőtt tényül áll az, hogy mintegy a természet maga látszott gondoskodni arról, hogy e nagyfontosságú jószág egészen seholse hiányozzék, a mennyiben alig van a földkerekségen vidék, a mely (habár csekély mérvben is) nemes érczek nélkül volna.¹⁾ Másfelől az is kétségtelen, hogy a nemes fémek productiója világtörténelmileg ugyanazon irányban haladt a földgömb körül, mint a műveltség és a közgazdaságilag fejlettebb élet; a mint az a keleti cultura legrégebbi időszakaiban épen úgy mint a nyugati világ jelenkori műveltségi mozgalmaiban mutatkozik. — Az arany és ezüst termelésének első nyomaira²⁾ az ős afrikai tartományokban, Egyiptomban, Aethiopiában, továbbá Nubiában, meg a mystikus jellegű Ophirban³⁾ találunk; s az itt nyert fémnek bőségéről némi fogalmat nyújt az, hogy például Aethiopiában még a legalsó sőt a szolgálai osztály is aranyban járt; a Ptolemaeus fejedelmek Nubia Olaczky nevű hegységében roppant mennyiségű aranyat aknáztak ki; Ophirból Dávid és Salamon királyok a Jehova-templom fölékesítésére (Kr. előtt 1000 körül) közel 4000 mázsa (más források szerint évenként 450 talentum vagy mintegy 1 millió forint) értékű aranyat hoztak. Egy másik gazdag lelhelye a nemes ércznek volt Ázsiában az ős Hinduországnak, azután Babylonia, Assyria, a Persa-Méd birodalom számos telepe, a mai Tibet a Hymalaya közelében, ugyan e világrész éjszakkeleti vidékein pedig az Altai hegység lejtői, a Bolorhegy és az Urali bérczek. Ez utóbbiakról mondatik legújabbban, hogy azon roppant nemesércz-tömegek, a melyek Babylón, Pasargada, Ekbatana székvárosok földiszí-

¹⁾ Bizonyosság erre a nagy német geograph Ritter: *Erdkunde* ez. nagy művének követ. helyein: I-ső köt. 249. sk., 305., 360., 372., 445., 457., 493., 667. sk. 913. sk. I. III-ik köt. 508., 529., 593., 608., 618., 654., 668., 926., 1155., 1216. sk. I., IV-ik köt. I., 213., 294., 756. sk. I. V-ik köt. 6. sk. 27. sk. I. VI-ik köt. 255. sk. I. VII-ik köt. 23., 223. I. VIII-ik köt. 243. I. X-ik köt. 273. sk. I., továbbá Ermann: *Die geograph. Verbreitung des Goldes* (1848), Marchand: *Das Gold* (1852.); Landrin: *Traité de l'or* (1856.) valamint Humboldt Sándor, Murchison, Rossway, Bernadakis dolgozatai.

²⁾ Főhelyek e tekintetben Herodot: *Történeteinek* III-ik, IV-ik és VII-ik, Diodor: *Histor.* V-ik, Strabonak III-ik, IV-ik és V-ik, Plinius: *Historia Naturalissimae* XXX. III-ik könyve, és Megasthenes meg Arrian munkái.

³⁾ L. erről Ritter: *Erdkunde* XIV-ik köt. 407. sk. I.

tése s királylakai ékesítésére fordítottak, jó részben ezen hegylánczatok fémtelpeiből kerültek és vándoroltak hosszú úton az érintett fényüzelmi középpontokba. ¹⁾

A nagy keleti birodalmak hanyatlásával valamint a műveltség úgy a nemes fémek is nyugat felé vették útjokat. Kyros diadalai a Kelet és Görögország meg Róma közti érintkezések és a kereskedelem kifejlésével párvonalosan az arany és ezüst kincstömegek is lassankint nyugatibb irányt vesznek. Egy része jelesül hadi zsákmányként az Euphrat partjaitól a Propontisig s Görögországba jut; másfelől Róma lép föl s iparkodik magához vonni nagyobb fémhalmazokat Egyiptomon s ázsiai tartományokon át, fölfedeztetnek a kaukázusi hegység, a Kolchis körüli vidék, a lydiai és phrygiai bérczek, Thracia és Makedonia, az aegäi szigetek, meg a déli Attikában lévő lauriumi bányakerület ércztelepei; ²⁾ meghódítja Nagy Sándor a Keletet, a honnan állítólag (180,000 talentum vagyis) 380—390 millió forintnyi fémzsákmány szereztetett, sőt Itáliából meg a keleti Dunavidekekről egy új kincsár már Éjszakeurópa felé is kezd hömpölyögni. ³⁾ A rómaiak ép úgy mint a görögök történetök első századaiban egészben véve nem voltak birtokában jelentékenyebb fémmennyiségnek, azonban később a rómaiak különösen a második pün háború utáni korban mindinkább válnak uraivá az ismert világ nemes érczbeli kincseinek, a melyeket Mithridates pontusi fejedelem, azután a Seleucidák és a Ptolomaeusok országai ellen viselt szerencsés háborúikban később kíméletlenül üzött zsarlásaik által hatalmukba kerítettek; s melyek nem kis részben szolgáltak emeltyűjeül világuralkodási törekvéseik- és szerepöknek.

Az ókor utolsó századaiban és majdnem az egész közép-koron át igen megkevesbedett a nemes érczek mennyisége; a rómaiak aranybányái már a keresztény aera III-ik századában meglehetősen ki voltak merítve; a keleteurópai vidékeken létezett fémtelpek (épen úgy mint későbbben a spanyolorszá-

¹⁾ V. ö. Neumann id. értekezését a 104—106. l. s Duncker: *Gesch. des Alterthums* II. 435. sk. 595. sk. 1.

²⁾ Mely utóbbiak maguk (Herodot VII. 144. és Thukydides II. 55. VI. 91. szerint) oly gazdagok voltak, hogy a persa háborúik alatt 200 kis hadihajó állíttathatott ki annak segélyével.

³⁾ V. ö. az egész szakaszra nézve Duncker: *Geschichte des Alterthums* I. 126. 131. sk. 229. sk. 306. sk. 312. sk. I. II. id. h. III. 261. sk. I.

giak) a negyedik század második felében megindult óriási népvándorlások és harcok zavarai között szétromboltattak: az örökös küzdelmek alatt évszázadokon át felgyűjtött fémkincs nagy része (résztint elásatás, résztint széthordás, meg elvesztés és rombolás által) megsemmisült, vagy legalább a forgalomból kiveszett; a minek egyik (alább tüzetesebben kiderítendő) következése az volt, hogy arany és ezüst az egész középkoron át hasonlíthatatlanul értékesb illetve drágább volt mint az ókorban (a római császársági szerencsésebb időkg), az árújóságok mesés olcsóságuakká lettek; és sem azon arany amely például Csehországban vagy Magyarországon ¹⁾ sem az mely Sileziában vagy Spanyolhonban termeltetett, vagy a mely Keletről Európába hozatott, nem volt elégséges arra, hogy a forgalom szükségeit csak távolról is kielégítse.

Gyökeresen megváltozott azonban a helyzet a XVI-ik század végén: Amerikának fölfedezése s az ennek folytán az arany és ezüst után esengő emberiség ámulatára feltárult nagy mennyiségű nemes ércznek a mexikói, perui, potosi, guanaxuatói s egyéb bányákból való kiömlése következtén. ²⁾ Az ez időtől fogva nyert nemes fém messze meghaladja mérveiben mindazt a mit az ókor felmutatni bír; s legyén rövid jelzéseül az új viszonyoknak e helyen csak az megérintve, hogy magán a helyszínen kutatásokat tett nagy szakember Humboldt Sándor számításai szerint ³⁾ 1545-től (a midőn a kiaknázás eredményesebbé vált) kezdve 1600-ig csak az Európába áthozott nemes ércz értéke évenként 11 millió piastert (vagyis kb. 23—24 millió forintot), a XVII-ik században áthozott évenként 35—36 milliót, a XVIII-ikban (hol főleg a brazíliai aranytelepek is már bővebb mértékben értékesítették) idejutott már 100 millió forintnál jóval többet tett, a jelen századnak első tizedeiben pedig egész Amerika 80,000 kilogramm ezüstöt és 14,000 kilogr. aranyat, azaz együttvéve évi mintegy 200 millió franknyi értéket szolgál-

¹⁾ Selmece már a IX-ik században jelentékeny mennyiségű aranyat szolgáltatott.

²⁾ Ide jár in ugyan ez időtűt feltalált amalgamatiói műfolyam és a királyvízne az aranyproductionál való alkalmazása, a mi által a termelési eredmény tetemesen fokoztatik.

³⁾ Epochális dolgozatában: *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne* (1811.).

tatott; azon egész fémtömeg pedig, a mely az amerikai világ-részben 1847-ig, vagyis a kaliforniai bányák fölfedezéséig, összesen nyert: 12½ millió márka arany és 522 millió márka ezüstre tétetik,¹⁾ mely kerekszámban 16 ezer millió forintnyi értéket képvisel, akként hogy az aranyra 4300, az ezüstre pedig 11700 millió esik. Az amerikai nemes érez fölfedezésével egyidejűleg Európa több államában is jelentékeny lendületet vett az arany- és ezüstproductió. Így például Németországban, egy ideig Spanyolországban és a XVIII-ik század közepétől, de még inkább a jelennek második és harmadik tizede végétől fogva Oroszországban, mely utóbbi sibiriai és Ural altái aranytelepeit most kezdte egész jelentőségökben fölismerni; a minek folytán (beletudva az osztrák-magyar birodalomban nyert nemes érezt) az európai összes évi fémtermelés 1845 körül 270—280 ezer kilogramm ezüstre és 55—57 ezer kilogramm aranyra becsültetett, mely mintegy 100—110 millió forintnyi értéket képvisel.

Még az (eddig) amerikai fémproductionál is sokkal nagyszerűbb arányokban mozog a századunk közepén (1847/48-ban) megindult, s így az ugyanakkor kitört nagy államrázkódtatásokkal egészen párhuzamosan jelenkező kaliforniai, ausztráliai, orosz-altai stb. nemesérez-productió, mely az utóbb lefolyt negyedszázad alatt a polgárosult világ egy részét formászerű arany- és ezüst-árral özönlötte el, száz és száz millió for. értékforgalomnak vált forrásává, virágzó városokat sőt egész tartományokat varázsolt úgyszólván a semmiségből elő, a kereszteshadi hadjáratok meg a spanyol conquistádórok vándorlásaihoz egészen hasonló népmozgalmak kiinduláspontja lett, s az ár- és értékviszonyokat, a munkabért és tőkeamatot, a productió kereskedés és fogyasztás útjait és irányait, néposztályok, vidékek sőt egész nemzetek gazdasági állapotát megváltoztatta, vagy legalább igen nagy mértékben befolyásolta és befolyásolja mind mai napig is. — Kaliforniát különösen tekintve, itt 1847-ben a Sacramento folyó közelében egy *schweizi* származású Sutter nevű volt katonatiszt, az általa alapított „Új-Helvetia“ telepen a parti homokban csillámló aranykővecsekben ismerte föl először a nagy mennyiségben kínálkozó fémet, s fölfedezésének híre oly

¹⁾ Egy márka = fél font.

gyorsan terjedett el, hogy néhány hét alatt már ezerekre menő aranyásó (Golddigger) fáradozott mohó kinesszomjjal a gyűjtéssel s kezdte a földet minden irányban kutatni és felvájni; az aranyproductió és forgalombahozás gyűpontjául szolgáló San Francisco városa néhány év alatt lakosainak számát megnégyszerezte (1830-ban keletkezvén, 1870-ben már 149,000 főnyi lakossal bírt) és az eredmény oly fényes volt, hogy 1848-tól napjainkig Kalifornia egymaga közel 2400 millió forint értékű aranyat szolgáltatott, az 1849-ki évtől 1863-ig Északamerikában 2,300,000 font arany nyeretett, s miután egyidejűleg a híres nevadiai ezüsttelepek is feltaláltattak, az 1848-tól 1875-ig egész Amerikában előállított arany és ezüst **3200—3400** millió forint értékű tömeget képez. — A mi pedig Ausztráliát illeti, itt először Stezelecky, a gipszföld feltalálója, lett figyelmessé némely kavicsok aranytartalmú részeire; 1844 óta pedig az ismeretes nagy természettudós Murchison (az Új-Holland hegyek formatiójának az urali aranyrejtő hegyekkel való hasonlatosságából következtetve), azután Smith, az angol geolog Scutchbury és Hargreaves (részben az angol-ausztr. új-dél-walesi kormánynyal összeműködve) derítették ki az arany létezését s jártak el oly sikerrel, hogy 1851 óta már jelentékeny mennyiségek nyerettek, a fém fölkeresése és értékesítése körüli sürgés forgás ép oly élénkké és intensívvé vált mint Kaliforniában, s az előállított fémtömeg (mely itt-ott 20, 30, sőt egy esetben 184 fontos darabban is találtatott) oly nagy volt, hogy a feltalálás óta mostanig lefolyt időben termelt aranynek súlya 4.400,000 fontra tétethetik; mely tömegből legnagyobb rész az ifjú Victoria nevű gyarmatra, meg a New-South-Walesre jut, a két terület 2000 millió forintnyi aranyértéknél többet szolgáltatván.

Az orosz uraltai aranyproductionnak már fentebb érintett jelentékeny mérvű fokozódása mellett, a nemes fémnek tömegét napjainkban az is növeli még, hogy a legutóbbi időkben ismét több helyen fődöztettek föl (habár nem is kiválsóbb bőségű) telepek; névszerint Britisch-Columbiában, New-Shottlandban (a Tangier folyó partján), Neuzeelandban, Dél-Afrikának Limpopo és Sambesi közti területein; az úgynevezett Transvali (délafrikai) köztársaságban, a Natal nevű angol gyarmatban (szintén Délafrika keleti partjain) stb.

Legyen szabad az eddig mondottak befejezéséül egy jeles szakember következő szavaira utalnunk: „A földrajzi vándorlás, melyet a nemes érzéken az újabb időkben észlelünk, újabb tanúsága azon tételnek, hogy ez utóbbiak világtörténeti menetökben a műveltség fejlődésével egyen-lépést tartanak. Felső-Ázsia, az árja és sémi embertörzsnek valószínűleg közös őshazája, a fémeknek is első leltere. Innen átvonulnak ez utóbbiak nyugati és délszaki Ázsia vidékeire, épen úgy mint eleink ősapái; s ismét századok múltával előbb Egyiptom és Előázsia, meg Keletafrikának egyes részei, azután a legrégibb európai culturtelepek gyarmatosíttatnak és válnak középpontjaivá a forgalomnak s vele az arany és ezüst kiaknázásának. Két ezer évvel később, vagyis épen egykorúlag a műveltség föléledésével, a közgazdasági élet megújulásával, meg a hitreformáció s a nagy nemzeti államok szervezkedése és terjedésével látjuk a fémbányászatot áthelyezkedni az oceánnon túl, az új világrész ércgazdag országaiba; Európa, az egész hosszú időköz cultur-világköre, megkezdí lakóit, értelmiségét, colonisatorius munkáját Amerikába átültetni; a mely utóbbi neki viszont valódi árját az aranynak és ezüstnek szolgáltatja; a mely azonban csak részben marad meg ez új honában, mert egy negyedszázad óta a nemes fémek őshazájába, a keletre foly, ez utóbbi természeti és ipari termékeiért, melyek az európai emberiség által mind nagyobb mérvben kerestetnek. S ezen legújabb nemesércz-vándorlás India, China, Japán stb. felé nemcsak uzsorás kamattal való visszafizetése az egykoron onnan nyert vagy zsákmányul hazahozott kincseknek, hanem bőkezű helyrepótlása is azon műveltségi elemeknek, melyeket Európa az őskorban onnan vett, — helyrepótlás, mely annál örömdetesebb, hogy ott termékenyít és lendít, a nélkül hogy bennünket gyöngítene vagy meglankasztna, miután csak oly életerőt engedünk át, a melyre magunknak többé szükségünk nincsen.“

VI.

Nem kis jelentőségű, sőt tekintettel a nemes érzeteknek ép napjainkban mutatkozó nagy érték hullámozásaira, s a magunknak megoldásul kitűzött kérdésekre, kiváló fontosságú

feladvány az: meghatározni számszeres alapokon az összes eddigi fémproductió eredményeit, vagyis a föld kerekiségén előállított, forgásba jutott, s még meglévő (az az kopás, elvezés, elásás, hajótörések stb. által meg nem semmisült vagy el nem tűnt) arany- és ezüstmennyiségeket, a mennyire az a rendelkezésünkre lévő (bár több tekintetben hiányos és kellő biztosságú alapot nem nyújtó) segédszerek, hivatalos és egyéb összeállítások nyomán lehetséges. — ¹⁾ A mi jelesül az ókort illeti, a nemes ércz termelése és készletei felől csak a római köztársaság utolsó szakára és a császársági időkre nézve bírnak némi tudomással; az előbbeni korszakra vonatkozólag pedig csak annyit mondhatni, hogy főleg a keleti népeknél jelentékeny mennyiségű fém volt felhalmozva, a mire szóló tanúbizonyságul szolgálnak azon adatok, a melyekre az előbbeni szakasz első részében Persiát, Babyloniát, Indiát, Lydiát stb. illetőleg utaltunk. — A római birodalom tekintetében újabb szakemberek számításai s Svetoniusnak Vespasian császár korára vonatkozó egy nyilatkozata alapján azt állíthatni, hogy az akkor létezett összes vert fémpénz 3200—3600 millió forintnyi értéket képviselt. ²⁾ — A középkorra nézve semmiféle biztos adat sincs rendelkezésünkre, s kétségtelen csak az hogy a római birodalom megdőlése folytán és az erre következő viharos időkben az arany- és ezüst-készlet tetemesen mecsökkent, s az itt-ott megnyílt bányákból nyert mennyiség tízszeresen, sőt százszorosán fölméretett az Európából *Kelet* felé visszafolyt, továbbá elkopás, elásás és szétszórás által megsemmisült vagy a forgalomból kiveszett mennyiségek

¹⁾ A következőkben főleg használt forrásaink Jacob: *Inquiry into the production and consumption of the precious metals* (London 1831); Humboldt: *Essai sur la Nouvelle-Espagne* III-ik köt. 342. sk. és 412. sk. I. Chevalier: *De la Monnaie* (Paris 1850.) V-ik és VI-ik szakasz. Soetbeer: *Stuart Mill* német kiadásában II-ik köt. 622. sk. I. Danson: *On the quantity of gold and silver a Journal of the statist. society* (London) 1851-ki folyamában, Cohnstädt: *Zur Silberfrage* (1876.) 1—3. fej. Tooke-Newmarch: *History of Prices* ném. kiad. 1859. II-ik köt. 460. sk. I. végre Jones: *Resumption and the double standard* 24. sk. I.

²⁾ Jonesnek (főleg Jacob számítására alapított) fölvételei szerint a civilisált világban Krisztus sz. után az első században 2870—3580 millió for. tétethetett a fémpénz-készlet, ellenben 266 körül már csak 1600 millióra, 446 körül 960 millióra, 600 körül 570 millióra, és 800 körül 336 millióra.

által.¹⁻²⁾ Nem kifogásolhatóan hanem csak némi tájékoztatásul szolgáló adat gyanánt említhetni ugyanazért meg, hogy az Amerika fölfedezése idejében (tehát a nemesércz-productió nagymérvű föllendülését közvetlenül megelőzőtt korban) a polgárosult népek birtokában levő összes fémkészlet a jeles angol szakember Jacob által 340 millió, Chevalier M. által (Soetbeer és Dansonnál) más kules szerint 400, napjainkban Bernardakis által 2000, Landrin által pedig 1400 millió forintnyira tétetik.³⁾ — Innen (vagyis a tengerentúli országok kincsgazdag telepeinek megnyílása óta lefolyt időt) számítva, főleg Humboldtnek és az angol statisztikus Dansonnak meg Jacobnak nyomán azt találjuk, hogy 1500-tól 1800-ig vagyis háromszáz esztendőn át az arany és ezüstproductió a következő mérvekben mozgott:

A) Jacob-Newmarch szerint: a) 1500-tól 1600-ig újlag előállított 1440 millió firt nemes ércz, a melyből 220 milliót mint veszendőbe ment vagy elhasznált mennyiséget véve föl, megmaradt 1220 mill. Ha ehhez a fönt érintett 340—400 milliót hozzátesszük, a tényleges készletet 1600 körül az egész polgárosult világban 1560—1620 millió forintnyi értékre becsülhetni.⁴⁾ — b) Az 1600-ik évtől 1700-ig terjedő korszakban (az évi termés-átlagot Amerikában 30, Európában és Afrikában pedig 3 millió frtra tévén) az összes új productum 3300 millióra rúg, a melyből 700 milliót mint megsemmisültet levonva, marad 2600 millió, ellenben hozzáadva az 1600-ban már megvolt 1560—1200 milliót, az összes készlet

¹⁾ Érdekes adat ezek illustrációjául az, hogy míg például 1400 körül egy márka (= fél font) finom ezüstön 31, és ugyanannyi aranyért 422 mérő rozsot lehetett kapni: addig 1448-ban már a viszony úgy állott, mint 43 s illetve 467 mérő, 1500 körül pedig mint 74 s illetőleg 681 mérő.

²⁾ Chevalier szerint a Nagy Constantin császár korában létezett 2000 mill. for. fém pénz ellopás által annyira megkevesbedett, hogy 1300 körül az a birodalomban már csak 120 millióra becsültethetett.

³⁾ Szem előtt tartandó itt az, hogy ez alapadat egyike a legingábbaknak azért, mivel nem elég határozottan jelzik az egyes szakférfiak az összes fémkészletet, avagy csak a pénzre alakítottat értik-e. Így például Soetbeer, Chevalier, Danson, a 400 millió alatt az összes fémmennyiséget értik, Bernardakis és Jacob ellenben idézett adatuknál pénzt értenek, végre Landrin a 1400 mill. forintnyi sommában 360 millió firt. pénzt és 1040 mill. for. egyéb fémét vesz fel.

⁴⁾ V. ö. Tooke-Newmarch: *History of Prices* II-ik köt. 460—470. l.

az 1700-ki évre nézve 4200 mill. frt. összegben vétethetik fel. — c) Az 1700-ik évtől 1800-ig, ¹⁾ vagyis jelen századunk elejéig, folyton fokozódván és tökélyesbedvén a nemesércz-termelés, az amerikai évi productió átlagban 71, Európáé és Afrikáé pedig $8\frac{1}{2}$ mill. frtra emelkedvén, az előállított tömeg 7900—8000 millióra megy, a melyből 930 milliót mint ismét veszendőbe ment és elhasznált mennyiséget levonva, marad kerekszámban mintegy 7000 millió, s hozzáadva ez összeghez az előbbeni időszakból fennlévő 4200 milliót: lesz **11,200** millió forintnyi érték.

B) Ugyanazon forrás szerint a jelzett érczkészlet mirefordítására nézve ezeket jegyezhetni meg:

a) 1500-tól 1600-ig: Az 1780 mill. frt összes productumból 140 mill. Ázsiába vitetett; 280 mill. frtnyi ékszerek és edényekké alakíttatott át, 50 mill. veszendőbe ment, s az érme-tömeg 1300 mill. frtra emelkedett.

b) 1600-tól 1700-ig: A 3300 mill. frt összes productumból 330 millió keletre ment, 600 mill. feldolgoztatott, 770 mill. frt elenyészett, 1670 millió végül érmekké veretett.

c) 1700-tól 1800-ig: A közel 8000 mill. frt összes termelvényből (melyhez azonban mindig hozzáteendő azon készlet is, mely az előbbeni időszakból fennmaradt) 3500 mill. frtnyi Keletindia és Ázsiába vitetett; 3300 mill. feldolgoztatott, 930 mill. elenyészett, 830 mill. érmekké alakíttatott.

d) A minek kapcsán az *érmék készlete* 1800 körül **3800** mill., az 1500-tól 1800-ig előállított összes fémtömeg értéke pedig (levonván az elenyészett 1750 milliót) kerekszámban **11,200** egész **11,500** millió forintnyi összegre lenne teendő. ²⁾

C) Humboldt ³⁾ (Danson és Soetbeer által megigazított) adatai szerint az amerikai világrész 1500-tól 1800-ig szolgáltatott összesen aranyat és ezüstöt 5568 millió piastert (1 piaster = 2 frt 20 kr.) vagyis kerekösszegben **12.000** millió forintnyi értéket, a melyből 75%, vagyis 9000 millió ezüst, és 25% vagyis 3000 millió arany volt. — Ezen mennyiségből a háromszáz év lefolyása alatt körülbelül 80 mill. frt elenyészettnek vehető fel, 300 millió az amerikai forgalomban ma-

¹⁾ L. Bernardakis: *Journal des Économistes* id. köt. 394—397. 1

²⁾ Ha a fentebb említett Landrin-féle adatokat vennők alapúl, akkor a fentebbi 11500 mill. for. összeg 12500 millióra emelkednék.

³⁾ Kinek számításai némileg eltérnek a Newmarch-Jacob-féléktől.

radt meg, 270 millió Ázsiába vitetett ki, a többi pedig, vagyis mintegy 11,450 mill. frt Európába hozatott.

A jelen század fémproductióját két időszakra lehet osztani. Az 1848-ik vagyis a kaliforniai aranytelepek fölfedezését közvetlenül jelző esztendőig, és innen a mi korunkig. Az eredmények ismét Danson és Soetbeer szerint a következők:

Az 1800-ik évtől 1848-ig Amerikában (beleértve mindig Perut, Brasiliát, az Egyesült Államokat stb.) nyeretett összesen 1500 millió forintnyi arany, és 2700 millió frt ezüst, összesen 4200 mill. frt érték (vagyis évenként átlagosan közel 100 mill.); és pedig úgy oszolva meg, hogy 64 százalék az ezüstre, 36 százalék pedig az aranyra esik; a mi azt mutatja, hogy szemben az előbbeni századok productiójának arányával, az aranykészlet már 10%-el nagyobb, az ezüsté pedig ugyanannyival kisebb lett, vagyis, hogy az előbbeni fémnek előállítása bőségesbbé lön.¹⁾ — Ezen nemesércztömegből (leszámítva az elhasználást, meg az amerikai forgalomban maradt, s végre Ázsiába küldött összegeket) Európába mintegy 2200 mill. frt ezüst és 1500 millió arany, vagyis együtt véve 3700 millió hozatott; a minek nyomán, hogyha az egész, 1500-tól 1848-ig lefolyt időnek termelését összefoglaljuk, itt is (úgy mint föntebb) azon eredményre jutunk, hogy az amerikai világrész (a melynek termelési mérvei annyira határázók, hogy a többi népek egykorú termelése számba is alig vétethetik) 1500-tól fogva századunk közepéig összesen kerekszámban **16,000** millió frt értéket hozott elő, és ebben az összegben az arany 27%-el vagyis mintegy **4300** millióval, az ezüst pedig 73%-val azaz **11,700** millióval van képviselve.²⁾

Ha immár azt keressük, hogyan állott az összes (vagyis minden *egyéb* világrészekben mutatkozó) nemes érczproductió

¹⁾ Kisebb eltérések az egyes fő adatok tekintetében annak tulajdonítandók, hogy némely tételben a kopás, elveszés, stb. által megsemmisült érték nincsen számba véve.

²⁾ Jól mondja Soetbeer, hogy ha ilyen, a dolog természeténél fogva rendkívül nehéz és bonyolult számításoknál mint az itt adottak, valami képes bizalmat gerjeszteni az iránt, hogy a megkísérlett felállítások a valótól nem igen térnek el: az abban a körülményben keresendő, hogy több szaktudós, önálló vizsgálatok alapján feltünőleg megegyező eredményekre jut, s egészben véve igen jelentéktelen mérvben tér el egymástól.

és fémkészlet Amerika fölfedezésétől fogva a jelen század közepéig (illetve a kaliforniai és ausztraliai telepek kiaknázásának kezdetéig ¹⁾, Chevalier-vel a következőkre utalhatni: ²⁾

a) Készlet a középkorból: 120 mill. frt arany, 300 mill. frt ezüst (Lándrin szerint 1400 mill. frt, melyből 320 mill. arany és 1080 mill. ezüst).

b) Európa termelvénye Oroszország kivételével: 210 millió frt arany, 795 millió frt ezüst.

c) Oroszországé: 450 mill. frt arany, 132 mill. frt ezüst.

d) Afrikáé a Sunda szigetekkel: 1020 mil. frt arany.

e) Amerikáé: 4300 mill. frt arany, 11,700 mill. frt ezüst.

Vagyis összesen **6100** mill. frt arany és **12,900** mill. frt ezüst (együttvéve 19,000 millió forintnyi fémtömeg) ³⁾; a melyből érték szerint az aranyra 32—33, az ezüstre 67—68 százalék esik, a *súly* tekintetében pedig (Landrin nélkül) az arany 18 millió finom markát (vagyis 9 millió fontot) illetőleg 30%-et, az ezüst pedig 580 mill. markát (vagyis 290 mill. fontot) illetőleg 97 százalékot képvisel. ⁴⁾

¹⁾ A mennyiben ily kérdésre a források hiányosságánál egyáltalában felelet adható.

²⁾ L. Chevalier *De la Monnaie* V—VII-ik szakaszát és Neumann: *Theuerung der Lebensmittel* (1874) 23. sk. l.

³⁾ Soetbeer és utána Neumann (id. értekez.) ez összeget valamivel többre, azaz 19,400 millió forintnyira teszik, s belőle 6150 millió forintnyit az aranyra, és 13,250 milliót az ezüstre számítanak. Ugyanennyit vesz föl Landrin (*La Production de l'or* cz. művében), míg Chevalier 17,000 mill. forintot hoz ki.

⁴⁾ Érdekes adatként említjük itt még meg, hogy Landrin szerint századunk kezdetén (1800-ban) összesen 12,800 millió forintnyi nemes fém létezett s ebből 3300 millió arany és 9500 millió ezüst volt; míg Rosswag (*Prod. des métaux précieux*) szerint 1808-tól 1848-ig összesen 17,000 millió frt nemes ércz termeltetett, s egy névtelen a *Deutsche Viertel. Schrift* 50-ik számú czikkében azt mondja, hogy 1850 végén az egész föld kerekéségén nemes ércz (edényekkel együtt) 12,300 millió frt volt, levonva az 1492-től 1850-ig előállított 16,500 mill. frt tömegből 3100 milliót, mely elveszés és 1100 milliót, mely kopás által enyészett el. — Az itt következő egybeállítások részint Bernardakis (*Journal des Économistes* 1876-ki foly. 38-ik köt. foglalt) értekezésén, részint Soetbeer és Chevalier újabb számításain, részint Cohnstädt *Zur Silberfrage* stb. című munkáján, meg az angol *Economist* és *Daily News*, s a francia *Journ. des Économistes* és *Economiste Français*, és Quentstedt (*Die neuen deutschen Münzen* 1872) dolgozatán, végül Levasseur (*La question*

Szóljunk immár az 1850-től napjainkig előállított mennyiségekről, mely tekintetben már igen kimerítő s hitelességnél fogva egészen megbízható adatokkal rendelkezünk; rendelkezünk jelesen az amerikai fémtelpek kiaknázása fölött vezetett hivatalos kormányi följegyzésekkel, az Európába áthozott készleteket feltüntető hajószállítási kimutatásokkal, a világ két elsőrangú fémpiaczának Londonnak meg Hamburgnak 1850 óta pontosan vitt börzei ár- és forgalmjegyzékeivel stb. — S ez alapokon a következő eredményekre jutunk:

Az összes nemesércz-készlet, mely az utóbb lefolyt 25—26 évi időközben az egész világon előállítottatott, kerek számban **10,000** millió forintnyi értéket képez, melyből mintegy 7000 mill. forintnyi arany és 3000 millió ezüst, úgy hogy a termelési mennyiségek aránya az ezüstre nézve 32, az aranyra pedig 68 százalékot tüntet föl. (Ezen számítástól eltérőleg Bernardaki az 1849—1874-ki időszakra 50 $\frac{1}{2}$ -el többet vesz fel, s az összes termelvényt 15,000 millió frtnyira becsüli, a melyből 10,400 millió forintnyit vagyis 7.678,000 kilogrammot az aranyra és 4600 millió forintnyit vagy 51 millió kilogrammot az ezüstre számít; országok és világrések szerint pedig oly összeállítást tesz, hogy átlagosan évenként:

Amerika	83,000 kgr.	aranyat és	1.141,000 kgr.	ezüstöt		
Európa	3800	„ „ „	180,000	„ „		
Orosz birodalom	24,700	„ „ „	20,000	„ „		
Ausztrália és tartozékai	92,800	„ „ „	5000	„ „		
Afrika és tartozékai	10,000	„ „ „	—	„ „		
India és tartozékai	8000	„ „ „	—	„ „		
Sunda szigetek s Philippineek .	25,000	„ „ „	—	„ „		
China	26,000	„ „ „	300,000	„ „		
Japan	11,000	„ „ „	200,000	„ „		

de l'or) és Wolovsky (*L'or et l'argent* cz. s az utóbbi években megjelent) műveiken alapszanak.

hoz elő, vagyis az évi összes productió eredménye 284,000 kil. arany, és 1.896,000 kil. ezüst.)

Az általunk föntebb fölvetett 10,000 milliónyi fémtermelvénnyel a szóban levő időköz egyes éveire a következőképen oszlik szét (kerekszámok). ¹⁾

Év	Aranyprod.	Ezüstprod.	Összesen	Arány arany	ezüst
1849.	150 mill. frt	85 mil. frt	235 mill. frt.	64 ¹ / ₁	35 ¹ / ₂
1850.	175 „ „	95 „ „	270 „ „	65	35
1851.	200 „ „	90 „ „	290 „ „	69 ¹ / ₂	30 ¹ / ₂
1852.	400 „ „	90 „ „	490 „ „	81 ¹ / ₂	18 ¹ / ₂
1853.	340 „ „	84 „ „	424 „ „	80	20
1854.	284 „ „	85 „ „	369 „ „	77	23
1855.	300 „ „	90 „ „	390 „ „	77	23
1856.	325 „ „	90 „ „	415 „ „	78	22
1857.	300 „ „	90 „ „	390 „ „	75 ¹ / ₂	24 ¹ / ₂
1858.	280 „ „	100 „ „	380 „ „	74	26
1859.	280 „ „	100 „ „	380 „ „	74	26
1860.	270 „ „	100 „ „	370 „ „	73	27
1861.	255 „ „	100 „ „	355 „ „	71 ¹ / ₂	28 ¹ / ₂
1862.	245 „ „	107 „ „	352 „ „	69 ¹ / ₂	30 ¹ / ₂
1863.	244 „ „	116 „ „	360 „ „	68	32
1864.	255 „ „	120 „ „	375 „ „	68	32
1865.	270 „ „	120 „ „	390 „ „	69	31
1866.	270 „ „	120 „ „	390 „ „	69	31
1867.	265 „ „	125 „ „	390 „ „	66	34
1868.	270 „ „	118 „ „	388 „ „	68 ¹ / ₃	31 ² / ₃
1869.	270 „ „	115 „ „	385 „ „	68 ¹ / ₃	31 ¹ / ₃
1870.	260 „ „	120 „ „	380 „ „	68 ¹ / ₂	31 ¹ / ₂
1871.	265 „ „	140 „ „	405 „ „	65	35
1872.	233 „ „	145 „ „	378 „ „	62	38
1873.	237 „ „	160 „ „	397 „ „	60	40
1874.	236 „ „	158 „ „	397 „ „	60	40 ²⁾
1875.	250 „ „	170 „ „	420 „ „	59 ¹ / ₂	40 ¹ / ₂

¹⁾ V. ö. Cohnstädt *Zur Silberfrage* 22—35 l.

²⁾ Megjegyezzük itt, hogy a német *Reichsanzeiger* és utána a newyorki *Bankers Magazine* legújabb vagyis októberi füzeté egy átnézetet foglal magában Reinach tollából, a mely a mi adatainktól több évre nézve jelentékeny eltéréseket mutat, melyek azonban abban találják magyarázatukat, hogy nem az egyetemes nemes érczproductió véte-tett föl.

Ezen táblázatos összeállítás azt mutatja: 1-szor. Hogy az évi átlagos fémproductió az 1850 előtti időkhöz képest jelentékeny mérvben fokozódott, a mennyiben 1500 körül az évi termelés csak mintegy 6 millió forintnyi (melyből 5 mill. ezüst), 1600 körül 24 mill. frt. (miből 21 mill. ezüst), 1650 körül 36 mill. frt. (miből 32 mill. ezüst), 1800 körül 114 mill. frt. (miből 80 mill. ezüst) és 1846-ban 167 mill. frt. volt (miből már 86 mill. *arany*), ellenben 1852-ben 435 mill. frtnyira (miből 340 mill. *arany*), 1860-ban 370 millió, 1870-ben 380 (260 mill. *arany*), és 1875-ben 420 millió forintnyira (ebből 250 mill. frt. *arany*) rugott; a *súly* tekintetében pedig azt látjuk, hogy míg 1500 körül csak 1160 font *arany* és 117,000 font *ezüst* állítatott elő, s 1600-ban e két összeg 3650 illetőleg 466,000, és 1800-ban 45000 illetőleg 1,800,000 fontra ment: addig 1846-ban már az *aranytermelvény* 126,000 font, és az *ezüst* 1,800,000 font volt; 1853-ban az *arany* 416,000 és az *ezüst* 1,870,000 fontra rugott, 1875-ben pedig már 358,000 font *arany* és 3,777,000 font *ezüst* nyeretett.¹⁾ — 2-szor. Az 1848 óta folyó termelés oly mérvű volt, hogy az egész polgárosult világban létező összes (18000 mill. forintnyi) nemes ércznek felénél többet vagyis 58—59 százalékot teszi. 3-szor. Az összproductió növekedése részben az *ezüstnek* 1848 óta mutatkozó constans szaporodása által idéztetett elő; mert az *arany-özön*, mely 1852 óta a piacot elárasztotta a hatvanas években, (legalább némileg) meg a hetvenes évek elején megcsökkent, s csak a múlt (1875-ki) évben kezdett ismét emelkedni. — 4-szer. Ha 1850 óta öt-öt évi átlagokban szemléljük a termelés eredményeit, azt találjuk, hogy míg 1850-ben az összproductió 270 millió volt, 1855-ben 390 mill. frt., 1860-ban 370 mill. frt. és 1875-ben 420 mill. forinton állott, s így egészben véve a termelés majdnem folytonos növekedése constalálható, sőt Chevaliernek már a jelen 1876-ki évre vonatkozó számításai ez utóbbiban²⁾ újolagos emelkedést constatálnak.

Ha az előrebocsátottak alapján a civilizált népek bir-

¹⁾ A fentebbiek szerint 1 font *aranyra* jutott 1500 körül 101 font *ezüst*, 1600-ban 128 font, 1650-ben 101 font, 1800-ban 40 font, 1846-ban már csak 14, 1853-ban csak 4¹/₂ és 1875-ben 10¹/₂ font *ezüst*.

²⁾ L. *Revue des deux Mondes* 1876. 36-ik köt. 640. l.

tokában lévő összes nemesércz-készlet iránti mérleget megvonjuk, az eredmény így álland:

a) Az ó- és középkorból fennlévő fémkészlet 1500 körül **420** (Landrin szerint 1400) mill. frt. (Ebből 120 mill. arany, 300 mill. ezüst; Landrin szerint 320 mill. arany, és 1080 mill. ezüst.)

b) Az 1500-tól 1848-ig termelt s forgásba jutott készlet körülbelül **18.000** millió frtnyi értékben. (Ebből kerek számban 12,000 millió ezüst és 6000 millió arany.)

c) Az 1849-ki évtől 1875 bezártáig előállított tömeg **10,000** millió frtnyi. (Ebből 7000 millió forint arany és 3000 millió frt. ezüst). Mely utóbbiakból kitűnik az, hogy az évi átlagos értékproductió 1849-től 1875-ig mintegy 400 millió forintnyi volt, s országok és világrészek szerint akként oszlott szét, hogy évenként átlagosan szolgáltatott: ¹⁾

	aranyat	ezüstöt	összesen
1. Amerika	150 mill. frt,	120 mill. frt,	= 270 mill. frt.
2. Ausztrália	100 „ „	$\frac{1}{3}$ „ „	= $100\frac{1}{3}$ „ „
3. Ázsia	30 „ „	2 „ „	= 32 „ „
4. Európa	4 „ „	16 „ „	= 20 „ „
<hr/>			
Összesen: 285 mill. frt, 138 mill. frt, = 423 mill. frt.			

Minek folytán jelenleg az összes fémkészlet **28—29 ezer** millió forintnyi értéket képviselne, a melyből **12,800** egész **13,000** millió forint arany és **15,200** egész **16,000** millió frt ezüst.²⁾ Megjegyezvén, miszerint az időközönként elkopás, szétrombolás, hajótörések stb. által veszendőbe ment vagy elenyészett értékösszeg körülbelül éppen azon értéksummának felel meg, a mely a hivatalos és termelési ellenőrzést kikerülve, számba nem vétethetik, elrejtés, eltulajdonítás által a följegyzés elől elvonatott.

¹⁾ L. még Colnstädt: *Zur Silberfrage* 18—32. l.

²⁾ Ez eredménytől némileg eltérő (de kétségtelenül túlzott fölvételekre fektetett) számítás Bernardakis és Wilsoné, a kik 1874-re az összes fémtömeget 37,000—49,000 millió forintnyira teszik; s Bernardakis különösen azt állítja, hogy az összes nemesércz-készlet 14 millió kilogramm aranyat (19,000 millió forintnyi értékben) és 205 millió kilogramm ezüstöt (18,000 mill. frt értékben) foglal magában.

VII.

Az imént feltüntetett értékösszegek közelebbi méltatásnál nem fognak oly szerfölött nagyoknak bizonyulni, mint első pillanatra föltenni hajlandók volnánk. Nem jelesen akkor, ha akár a nemes érczek tömegének physikai terjét és súlyát, akár azon értékarányt vizsgáljuk, a melyben az a civilisált emberiség közgazdasági életének egynémely fölb momentumaihoz, például az internacionál kereskedés, vagy az államadósságok czímén viselt terhek által képviselt összegekhez, — jelenkezik. Így a mi az elsőt illeti, nem nehéz constátálni azt, hogy az egytetemes aranykészlet, mely az ókortól a mai napig a polgárosult népek birtokában felgyült, s $9-9\frac{1}{2}$ millió kilogrammnyi (vagy 160—170 ezer mázsányi) súlylyal bír, egy nagy *koczkába* összeolvasztva nem foglal el több tért mint 478 köbmétert,¹⁾ úgy hogy joggal jegyezheték meg *Cheralier* és újabban Roscher meg Neumann, hogy ezen óriásnak látszó aranykincsnek befogadására egy jobbmódú párisi polgár salonja teljesen elégséges volna. Könnyű lévén kiszámítása ez alapon annak, mekkora térséget szükségelne a 180 millió kilogrammnyi (vagy $3\frac{1}{5}$ millió mázsányi) ezüst, s mennyit a két nemes ércznek együttvéve körülbelül 190 millió kilogramm (= 3 millió 400,000 mázsányira) menő tömege.

A nemzetközi kereskedés által közvetített értékösszegekkel való viszonyában szemlélve a nemes érczek tömegét, az évi forgalomnak, (ha Angliáét 3000, Frankhonét 1700, Németországét 1200, az Amer. Unióét 1500, az Osztrák-Magyar birodalomét 500, Olaszországét 450, Oroszországét 600 millió frtra tesszük) jelenleg 11—12 ezer millió forintra rugó összege majdnem felét teszi annak az értékösszegnek, melyet a két-három évezred óta felhalmozott nemes fémek képviselnek, és pedig csak polgárosult népek kereskedését véve, s kivitelt és bevitelt akként számítva, hogy a mi az egyik államnál mint kivitel szerepel, másutt mint beviteli érték egészen figyelmen kívül hagyatik.²⁾

¹⁾ Neumann szerint körülbelül 26 köblábot.

²⁾ Brachelli és Kolb *Statistikai kézikönyveit* meg az angol *Statemens Yearbook* 1875. és 1876-ki folyamát.

— Még ennél is élesben világosítja meg föntebbi állításunk helyességét, ha a jelzett fémkészletet az ismeretesb államok adósságával hozzuk arányba; mert ebből az tűnik ki, hogy Frankhont 9, Angliát 8, Éjszak-Amerikát $4\frac{1}{2}$, Italiát $3\frac{1}{2}$, Ausztria-Magyarországot $3\frac{1}{2}$, Oroszországot $3\frac{1}{2}$, Németországot 2, Törökországot $2\frac{1}{2}$, Spanyolországot $3\frac{1}{2}$, Belgium-Hollandot 1, Braziliát 1 ezer millió forintnyi adóssággal véve föl, az utóbbiak együttvéve 40,000 millió forintnyi összegre rúgnak,¹⁾ és így az összes arany- és ezüstkészletet vagyis az az által képviselt értéket egy harmadával meghaladják.

Végezetül még azt kívánjuk (legalább megközelítő számitással) constataálni, mekkora azon nemes fémtömeg, a mely jelenleg vert pénz vagyis érme alakjában a polgárosult népek birtokában, s részint tényleges forgásban, részint bankokban stb. letéve van.²⁾

Soetbeer fölvételei szerint a XVI-ik század végén, vagyis 1600 körül 1100—1120 millió forintnyi fém pénz létezett (Ázsia nélkül, melyre nézve semmiféle számitási alap sincs). Ez összeghez a XVII-ik század folyamában hozzá jutott ismét mintegy 1100 millió, ellenben 1700-tól egész a francia forradalom kitöréséig 6000 millió, úgy hogy a XVIII-ik század végén az egész összeg 8200 milliónyi értéket képviselt volna, ha az egykorú (s különböző czímen előfordult) vesztések s enyészés a készletet jelentékenyen le nem apasztja úgy, hogy a tetteleg meglevő értéket 1790 körül 3400—3500 milliónál többre alig tehetni. — Az 1800-ik évtől 1848-ig vert pénzzé alakított fém (leszámitva az elhasználás és Kelet felé való elfolyás által igénybe vett mennyiségeket) kerekszám-ban 1000 millió forintot képvisel, úgy, hogy a századunk közepe tájára nézve az egész készlet 4500 millió forintnyira (Chevalier szerint 12 milliard franknyira) becsülhető;³⁾ a mely somma a föbb álladalmak közt akként oszlott meg, hogy Angliára mintegy 450 millió, Franciaországra 960 millió,

¹⁾ L. Seyd: *The fall of the price of Silver* (1876) 12. sk. 1.

²⁾ V. ö. Soetbeer: *Mill fordít.* II-ik köt. 640. sk. 1. M. Chevalier: *De la Monnaie* cz. m. Bernardakis: idéz. értekezésében 406—407. l. Maurice Block: *L'Europe politique et sociale* (1869) 114. l.

³⁾ Roscher 1848-ra nézve sokkal többet vesz föl (angol források szerint), mert magát az arany vert pénzt 5600 mill. forintnyira teszi.

Németországra, Ausztriára és Schweitzra együtt 900 millió, Belgium- és Hollandra 220 millió, Oroszországra 500 millió, az Éjszak-amerikai Unióra 250 millió; végre Spanyol-, Olasz-, Portugall-, Svéd-Norvég-, Dán-, Görög- és Törökországokra ismét együttvéve 1200 millió forintnyi összeg esett.

Az 1849-ik évtől 1875-ig vert pénznek mennyisége a hivatalos közlemények nyomán nagyobb biztossággal határozható meg. Így Soetbeer szerint 1848-tól 1853 elejéig a vert fémkészlet 900 millió forint értékben szaporodott; Garnier J. tanár 1868-ra az összes vert pénz mennyiségét 7600 millióra, Bernardakis pedig az 1848-tól mostanig vert érmek értékösszegét 7 milliard frankra vagyis 2800 millió forintra veszi föl, s számításai nem sokban fognak a valótól eltérni. ¹⁾ Ezen összeghez az egyes államok ugyanazon író szerint a következő arányban járultak. Anglia 1848-tól 1867-ig 1060 millió frt. arany és 52 mill. forint ezüstpénzt veretett. Frankhonról annyit tudni, hogy 1795-től 1870-ig 2000 millió frt ezüst és 3100 millió frt. aranypénz került ki verdéiből. Az egyesült Éjszak-Amerikai Államok 1848-tól 1868 elejéig verettek 830 millió frt. arany és 78 millió frt. ezüstpénzt. Poroszországban, körülbelől ugyanezen időközben, mintegy 240 millió frt. érme készítettett; Ausztria-Magyarország átlagosan évenként 14 millió frt. ezüstöt és 8½ millió frt. aranyat; Oroszország tíz évi időközben évenként átlagosan 20 millió frt. arany és 3½ millió frt. ezüstöt; Olaszország hat évi időszak alatt 80 millió frt. arany és 66 millió frt. ezüstpénzt veretett; a többi államok évenként csak néhány milliónyi érmet adnak át a forgalomnak.

Ezek alapján, s tekintetbe véve a legutóbbi évek folyamában vert pénz mennyiségeit, az angol szakember Seyd számításai szerint a következő eredményekre jutni:

a) A nemes fémpénz, vert pénz és rudak alakjában összesen **13,500** millió forintnyi, a melyből 7000 millió arany és 6500 millió ezüst. ²⁾

¹⁾ Rosswag: *Les métaux précieux* cz. m. azt mondja, hogy 1500-tól 1856-ig vagyis 356 év alatt összesen 7000 millió forintnyi érme veretett, a melyből 3200 milliónyi ezüst és 3840 milliónyi aranypénz.

²⁾ Az 1876-ki évre nézve még tovább menve 2015 millió font sterlingnyire vagyis 20,150 millió frtra becsüli Seyd az emberiség vagyonában létező összes pénzkészletet, a mi azonban határozottan túlzott számítás.

b) E roppant összeg akként oszlott meg az egyes államok között, hogy:

	aranyban		ezüstben		
Angliára	jutott 1300 millió	frt,	150 millió	frt.	
Frankhonra	„ 2600	„ „	840	„ „	
Németországra . . .	„ 300	„ „	760	„ „	
Éjszak-Amerikára .	„ 300	„ „	50	„ „	
Európa egyéb államaira	„ 1000	„ „	1100	„ „	
Amerika egyéb államaira	„ 1400	„ „	600	„ „	
Keleti államokra . .	„ 100	„ „	2900	„ „	

Mikhez még azt csatoljuk, hogy roppant értéktömegek mennek századunk első harmada végétől évenként Ázsiába, Egyiptomba, szóval keleti országokba, melyek az ott szerfölött elterjedt *kincsgyűjtési* és *pénzelrejtési* szokásnál fogva Európába többé soha vissza nem kerülnek; s így azon nagy fém-özönnek, mely a földgömb nyugati feléről s az óceánon túli országokból a *mi* világreszünk felé hömpölyög, legalább egy részét évenként elnyelvén, mintha a nemzetközi forgalom és a nemes érczek világszereplésének egy nagy törvénye nyilatkoznék ebben, a fémforgalom bilanxjának igenis nagymérvű megzavarztatását elhárítják!

VIII.

Azon nagy és mélyen menő mozgalom, melyet napjainkban a nemes érczek érték hullámzása a forgalmi világban előidézett, s melynek hatásai alól a közgazdaság és társadalmi élet egyetlen köre sem vonhatja ki egészen magát: e helyen is tüzetesebb elemzést tesz szükségessé, nemcsak az eddig kifejtettekkel való szoros összefüggésénél, hanem azon jelentősegnél fogva is, a melyre kitűzött feladatunk megoldására nézve valóban alapvető momentumot képez. — Szolgálgatnak azért a dolog általános közgazdasági oldalára nézve bevezetésül a következők:

Mint minden javnak, úgy a nemes érczeknek értéke sem állandó és constans. Az arany és ezüst is oly jószág, a mely, habár minden termelvényeknél nagyobb mérvben bír is azon

tulajdonságokkal, melyeknél fogva értékingadozásai csak csekélyebbek lehetnek: szintén alá van vetve az árt (jelesen piaczi árt) meghatározó azon közgazdasági szabálynak, melyet „a kereslet és kínálat közti viszony törvénye“ czimén ismerünk. Ez ingadozás a nemes fémek árában és értékében jelesül onnan ered, hogy azon körülmények, melyektől az arany és ezüst fémnek egyfelől előállítása, illetőleg kínálata, másfelől alkalmazása, illetőleg kereslete függ, nem mindég ugyanazok, sőt hely és idő, közlekedési és bányászati, sőt még politikai és nemzetközi viszonyok szerint is gyakran változók.

Közelebről szemlélve a nemes érczek értékváltozását, ez utóbbi két irányban lehető. ¹⁾ Az egyik jelesen az, a mely a nemes fémnek minden *egyéb* (üggyevezett specifikus) jóságok irányában való érték-állására nézve foglalhat helyet, s egyszerű kifejezését abban találja, hogyha például azt keressük: mennyi (mondjuk) gabona, szerezhető meg egy (mondjuk) font nemes fémme, az egyik és mennyi a másik helyen vagy időben; — a másik alakzata ama változásnak az, ha az vizsgáltatik, mily értékarány létezik vagy létezett hely és idő különbfélesége szerint maga a két nemes ércz közt, például hány font ezüst szerezhető meg egy font arannyal. Ha a két fémnek értékviszonyában egymáshoz valami változás állott be, a változásnak oka 1-ször vagy az arany kínálatának vagy az ezüst keresletének csökkenésében; vagy 2-szor az arany keresletének és az ezüst kínálatának emelkedésében rejlik; a miből az foly, hogy az egyik nemes ércz árának változását a másik nemes ércz egyidejű figyelembevétele nélkül helyesen megítélni nem lehet; az egyik ércznek ára csak a mind kettő közti értékviszonynak kifejezése. S hogy e szempontból a legújabb időben tapasztalt nagy értékváltozások miatt éppen úgy azt lehetne mondani: *az arany megdrágúlt*, a mint mondjuk, hogy az ezüst értéke és ára csökkent, vagyis olcsóbb lett. ²⁾

¹⁾ A kérdés tisztán elméleti momentumaira e helyen részletesen nem terjeszkedhetünk ki; ez a következő értekezés folyamában lévén szükségesebb és alkalomszerűbb; a miért itt csak a többször idézett Roscher, Soetbeer, Hoffmann, Chevalier, Colnstaedt, Jevons és Jones-féle művekre utalunk általánosságban.

²⁾ A fent mondottak teljesb megvilágosításául szolgáljanak még a következők: a) Azon esetben, hogyha mind a két nemes ércz (arany is

Az itt jelzett két momentum együttvéve s históriai alakulása szerint méltatva képezi a nemes érczek értéktörténetét, mely a közgazdaság-tudomány egyik legérdekesebb szakaszát képezi, s főbb eredményei szerint a következőkben foglalható össze.¹⁾

Az ókori fémértékviszonyokról kimerítő adatokkal nem bírunk, s azért csak töredékes képet nyújthatni felőlök. Roscher nézete szerint a történet e régi századaiban a fém-bányákból kiinduló arany- és ezüstkínálat nem gyakorolhatott a forgalompiacon hatást, mert az általában elterjedve volt kincsgyűjtési rendszer (főleg a nagyobb államokban, templomoknál, sőt még egyeseknél is)²⁾ azt egyenesen megakadályozta; s az itt-ott előfordult árforradalmak az ókorban épen

ezüst is) úgy tekintetik mint jószág: a rendes (megszokott) érték-mérő hiányzik, és árok csak más csereértékekkel való összehasonlítás által határozathatnák meg; ellenben akkor, ha csak az egyik nemes ércz (akár az arany akár az ezüst) vétetik árujavnak: akkor ennek értéke a másik nemes érczen mérhető, s találja kifejezését. — *b)* Azon két kérdés: 1-ör. Hogyan áll az arany és ezüst értékviszonya egymáshoz, és 2-ör. Mily hatása van a nemes érczek (vagy egyik nemes ércz) szaporodásának a pénz értékére (vagy a mi ezzel egyértelmű: a javak áraira általában) egészen függetlenül áll egymás mellett; ha mindjárt a praktikus életben mindkét irányban egyidejűleg jelentékeny változások szoktak is előfordulni. Így például igen is lehetséges volna, hogy az aranynak értéke ezüstben megbecsülve, 25 perczenttel leszállana (vagy a mi ugyanazt jelenti, hogy az ezüstnek értéke aranyban megbecsülve 25 perczenttel fölmenne), a nélkül, hogy a javak áraiban azért emelkedés vagy csökkenés általában véve észleltethetnék. Vagy megfordítva: daczára a két irányú termelésviszonyokban beállott lényegesebb változásnak, lehetséges volna, hogy megfelelő változások folytán az eddigi keresletben és alkalmazásban, az arany és ezüst közötti értékarány ugyanaz maradna; míg ellenben a forgási eszközök jelentékeny szaporodása által a javak árai általában véve kisebb-nagyobb mérvben felszökknének, vagy más szavakkal: a pénz értéke csökkenne.

¹⁾ Lásd: Böckh: *Staatshaushalt der Athener* (2-ik kiadás 1851) több helyen, és ugyanannak *Metrologiáját* (1838), továbbá Helfferich: *Die Schwankungen im Werthe der Edelmetalle* (1843), Chevalier: *La Monnaie* 5. és 8. feje. Rossignol: *Les métaux précieux dans l'Antiquité*, Roscher: *System der Volkswirtschaft* I-ső köt. 135. sköv. §§-okban, Soetbeer: az *Annalen des deutschen Reichs*-féle folyóirat 1875-ki foly. 2-ik fizetében, végre Jones: *Resumption and the double Standard* című művét.

²⁾ Így nevezetesen (Herodot szerint) a persa király pénzbeni jövedelme évi 14—15 ezer talentum értékben, rudakba öntve, a féjedelmi

oly sokszor eredtek ily fémhalmazok hirtelen forgalomba jutása-, mint bőségesb fémtelpek feltalálásából. Bizonyosság erre egyebek közt az árúknak jelentékeny megdrágulása Görögországban a Kr. előtti negyedik század elején, a periklesi kincs kiadása, a persa királyok subsidiumjai, sok templom meg-
rablása, és a Nagy Sándor által meghódított roppant mérvű persa nemes érczek Európába jutása következtében. ¹⁾ Ugyan ilyféle tapasztalás tétetett későbbben Rómában, hol az egyiptomi hadizsákmány folytán a jószágok árai, névszerint a telkeké 100—200%-el emelkedtek, s Nagy-Konstantin alatt, a midőn a pogány templomok érczkészletei érmekké alakítottak át és forgásba jutottak. Figyelmet érdemlő jelenség másfelől az, hogy a nemzetközi kereskedelem fejletlen voltánál fogva az ókori árrázkódtatások legnagyobbbrszt igen szűk térre szorítottak, s a nemes fémek értékállásában való kiegyenlítődési irányzat helyet nem foglalhatott. Tanúsága ennek péld. az, hogy míg körülbelül ezer évvel Kr. előtt Phönikia, Palästina, stb. formaszzerű fémözönnel borítottak el, Görögország és ennek közvetlen szomszéd tartományai feltűnően szegények valának nemes érczekben. Egészen véve az ókorra nézve azt mondhatni, hogy az arany és ezüst csereértéke a római császárság fénykoráig folyton csökkenő iránylatot tanúsít, bár általában tekintve a pénzérték az imperatorok idejében jóval magasabban állott, mint a jelenben, a mint ezt a Digesták több tétele s egykorú emlékek minden kétségen felül helyezik.

Az arany és ezüst értékviszonyát egymáshoz az ókorban illetőleg, sok századon át megállapodottnak látszó arány ezüst és arany közt ez volt 13 : 1, azaz 1 font aranynak értéke egyenlő volt 13 font ezüstnek értékével. Tanúsítják ezt egyebek közt a classikus írók műveinek számos helyei, az ókori metrologiai kutatások eredményei, Herodotnak elbeszélései az indusok által a persák királyának fizetett hadiadóról (hol 360 arany talentom 4680 eubäai ezüsttalentommal egyenérté-

---

kincstárba helyeztetett el. Még a kis Kilänäi Pythiosnak is volt 200 talentom ezüstje és 4 mill. darab aranypénze fejedelmi kincstárában. L. még Plinius : *Histor. Nat.* XXXIII. 47.

¹⁾ L. Neumann : *Die Theuerung der Lebensmittel* 21. és 32. sk.
1. Roscher : *System* I. 135. §. 3. jegyzeth.

künek mondatik) a khorsabadi királyi palota legújabbban feltalált alapzatain ékiratokkal ellátott mértékeszközök, illetőleg az ezek által kifejezett súlyarány, mely szintén az 1 : 13 viszony szerint volt meghatározva, végül a (Brandis által) legújabbban kiderített (s Thutmosis király adólajstromait tartalmazó) karnaki hieroglyph-feliratok, melyekből az tűnik ki, hogy már 16 száz évvel Kr. előtt Syriában az 1 : 13^{1/3} arány szerinti kettős valuta (pénzérték) volt divatban.¹⁾ Persiában Kr. e. 700 évvel úgy állt az arány mint 13^{1/2} : 1, 500 körül mint 13 : 1, Kisázsziában ez időtájban mint 10 : 1. Egyáltalában a keresztyén korhoz közelebb eső századokban némi csökkenése tapasztalható az ezüst, és emelkedése az arany értékének, a mint ez egy *Hipparchos* című bölcsészeti munkából (mely egy ideig Plátonak tulajdonított, s az arany értékviszonyát az ezüsthöz mint 1 a 12-hez mutatja); továbbá egy a 336-ik évből fennmaradt attikai számadásból (melyben az arány úgy jelenkezik mint 1 a 11^{1/2}-hez); a 189-ben legyőzött aetoliakra a rómaiak által kivetett hadisarczból (hol 1 font arany 10 font ezüsttel egyenértékűnek vétetett föl) stb. kitűnik. — A mi Rómát (s vele Italiát) különösen illeti, itt már igen régi időkben az arany és ezüst közti értékarány meg volt állapítva; a Kr. előtti 2-dik század folyamában egy font arany 4000 sestertiussal egyenlőnek vétetett, a mi szerint az arány 1 a 11^{9/10}-hez volt, míg ellenben a Julius Caesar galliai hadjáratai folytán Rómába özönlött sok arany annyira megváltoztatta a nemes fémek értékviszonyát, hogy egy ideig az arany csak kilenczszer oly értékesnek tekintetett mint az ezüst. A reszpublika utolsó tizedeiben és a császárok korszakában az arány ismét úgy állott mint 1 a 12-hez, azonban a VI-ik századtól kezdve az arany értékének határozott felszökkenésével találkozunk, úgy hogy a Nagy-Constantin s utódai által elrendelt pénzveretésnél már akként aránylik a két fém egymáshoz mint 1 a 14^{1/2}-hez, a mivel egyidejűleg az arany túlnyomó jelentőségűvé vált, s az ezüst puszta váltópénz jellegét ölté fel.¹⁾

A középkor folyamában a nemes érczek értéke jelenté-

¹⁾ Fölötte érdekes (bár az általunk jelzett adatoktól sok tekintetben eltérő) átnézetet nyújt Bernardakis az ókorra nézve a következőkben. Szerinte Krisztus előtt :

kenyen emelkedett szemben az előbbeni időkkel; a minek oka részint a népvándorlások alatti rombolásokban, részint a különben is már meglehetősen kimerült fémhányák művelésének szünetelésében, meg a pénzforgás élénkségének csökkenésében keresendő. Kivételt e szabály alól csak egyes rendkívüli események képeztek bizonyos népre vagy országra nézve, mint például az avaroknak legyőzete s kincseiknek meghódítása a VIII-ik században a frankok országában a nemes érczeknek nem kis mérvű alászállását vonta maga után. Messze vezetne kitűzött feladatunktól az arany és ezüst imént jelzett értékelkedését részletesen bizonyítgatni, s csak annak megjegyzésére szorítkozunk, hogy a specifius javak (névszerint pedig östermelvények s durvább iparkészítmények) az egész középkoron át mesés olcsóságú áron keltek, s például buza és rozs a karolingi időben egy negyedéért volt azon ezüstnek megszerezhető, a melybe az utóbb lefolyt században (1750—1850) került. — A mi pedig a két nemes ércz értékarányát egymáshoz illeti, ez egészben véve keveset tért el az ókori aránytól s 1—10 meg 1—12 közt ingadozott, az előbbeni arány az V-ik századtól egész a XV-iknek elejéig az utóbbi innen egészen Amerika fölfedezéseig lévén urakodó. Nem bocsátkozva részletekbe, lehetetlen mégis nem jelezniünk

---

1600—600 közt Indiában (a Manu törvény alapján) az	
arany arany és ezüst közt volt mint	2 $\frac{1}{2}$: 1.
600-ban az óvilágban (Dureau de la Malle szerint)	6 : 1.
600 „ Görögországban (Gronovius szerint)	10 : 1.
400 „ Ugyanott (Plato nyomán)	12 : 1.
400 „ Ázsiában (Herodot nyomán)	13 : 1.
350 „ Makedoniában	10 : 1.
311 „ Rómában	13 : 1.
300 „ Görögországban (Xenophon szerint)	10 : 1.
200 „ Rómában (Gronovius nyomán)	13 $\frac{3}{4}$: 1.
100 „ Rómában	12 : 1.
50 körül Rómában	9 : 1.
I-ső században Kr. után Arábiában (Strabo szerint)	1 : 2.!!
90-ben Rómában	11 $\frac{1}{3}$: 1.
310 „ Rómában	13 : 1.
367 „ Rómában	14 $\frac{1}{2}$: 1.
442 „ Rómában	18 : 1.

tehát egy eset arra, hogy az arany csekélyebb értékűnek tartatott mint az ezüst, és egy eset arra, hogy az ezüstöt akkor is jelentékeny depreciáció érte épen úgy mint napjainkban.

azon egészben véve kétségtelen összhangot, mely e tekintetben országok és országok szerint egészen különböző tárgyi és számitási alapokon a rendelkezésre álló följegyzésekben mutatkozik; így például angol érmerendeletekből kitűnik, hogy az arány

1100 körül úgy állott mint 1 : 9.

1250 „ „ „ „ 1 : 9.

1340 „ „ „ „ 1 : 11.

1400 „ „ „ „ 1 : 10.

1494 „ „ „ „ 1 : 12.

Hazánkban ¹⁾ a fejedelmek korában (tehát a X-ik században) az arány úgy állott mint 1 a 10—12-hez, Olaszországban a XIII. század közepe táján az arány 1 a 10^{1/2}-hez; a karolingi korszakban 1 a 12-hez; Németországban a XIV. században mint 1 a 12, a XV-ikben mint 1 a 10-hez, sőt 1469—1508 közt mint 1 a 9^{1/3}-hez; Spanyolországba végre a XV. század folyamán mint 1 a 10-hez. ²⁾

IX.

Az újkor elején nemes érczek tekintetében inkább szükség mint bőség mutatkozott; a mi a főntebb érintett okokon kívül még a forgalom folyton nagyobbodó élénkségének s így fokozottabb igényeinek is tulajdonítandó. Nem csodálkozhatni e szerint azon majdnem általánosan elterjedt vándorlás- és kalandvágyon, mely főleg arany- és ezüstgazdag országok felé irányulva, Nyugat-Európa népeit megragadta, és sikertől koronázva, egy rövid félszázad alatt egész világreszek fölfedezésére vezetett, s hallatlan mennyiségű nemes ércnek Európába átszivárgását eredményezte. A XVI-ik század első tizedeiben is mutatkozik ugyan már a fémek értékének némi csökkenése és minden egyéb javak árának felszökése (mutatkozik pedig egy-

¹⁾ L. Körösi és Weiss: *Adalékok az árak történetéhez* (1873) pag. 84.

²⁾ Bernardakis szerint 850-ben Frankhonban úgy állott az arány mint 12 : 1-hez; 920-ban Angliában mint 10 : 1-hez; 1230-ban Frankhonban mint 10 : 1-hez; 1250-ben Olaszországban mint 8 : 1-hez; 1409-ben egész Európában mint 11^{2/3} : 1-hez; és 1500-ban mint 12 : 1-hez. L. még Jones id. munk. 34. l.

részt a spanyol s főleg német fémbányászat felvirágzása, másrésről a reformatió terjedésével sok helyütt kolostori kincsek s egyházi ékszereknek átalakítása folytán forgásba jutott nagyobb mennyiségű pénzkészleteknél fogva); a valódi, általános és nagymérvű áremelkedés és fémérték-csökkenés azonban csak a század második felében állott be,¹⁾ a midőn a formális árforradalomnak nevezhető mozgalom a polgárosult népek összes közgazdasági viszonyait érinté. Szolgáljon ennek némi megvilágítására az, hogy némelyek szerint az ezüst értéke a XIV-ik századdal szemben oly arányban csökkent mint 6:1, az általános jószágdrágulás 200⁹/₁₀-nyi volt; a gabnaárak 1596—1636 közt 2—3-szor akkorák voltak mint 1260—1400 között; Németországban külföldi fűszerárúk egyszerre 400 perczenttel emelkedtek; a spanyol kormány vámpolitikai intézkedésekkel törekedett a mind elviselhetetlenebbé váló drágaságot enyhíteni; Rómában a hatalmak követői panaszkodnak a szörnyű drágaság miatt stb.²⁾ Sőt hogy hazánk sem maradt érintetlenül, bizonyítják e korbéli országgyűléseink közt többnek erre célzó nyilatkozatai (például az 1545-kinek a bányászatra vonatkozó fölterjesztésében egyenesen kiemeltetik, hogy mindennek az ára fölment az országban), a XVII-ik század elejére nézve több rendbéli egykorú krónikaszerű följegyzések, melyekben a javak elviselhetetlen súlyú áremelkedéséről tétetik említés; nemkülönbén iparunk és kereskedelmünk történetének ez időbeli számos mozzanatai, melyek határozott pénzértékrosszabbodást jelzenek.³⁾ E mélyen menő ármozgalom a XVII-ik század közepe táján jut először némi megállapodásra, úgy hogy a nemes érczek átlagértéke körülbelől 1790-ig változatlan maradt, sőt mi több, a XVIII-ik század kezdetétől fogva annak közepéig némi emelkedése is mutatkozik értéköknek, következményeként egyrészt a kiak-

¹⁾ Chevalier: *De la Monnaie* németül Rautól (1857) 68—69. l. Roscher: *System* I. köt. 137. §. Neumann: *Theuerung* 22. sk. l. Tooke-Newmarch: *History of prices* (angol kiad. VI. köt. 345. sk. l.)

²⁾ Poroszországban egy mérő rozs 1536-ban 10 ezüst garasba, 1568-ban már 18¹/₂, és 1668-ban 32¹/₂ e. garasba került.¹

³⁾ V. ö. Deák Ferencz: *Észrevételek Lustkandl munkájára*, Csen-gery: *Budapesti Szemléje*, új foly. I-ső köt. 82. sk. l. Schwartzner: *Statistik von Ungarn* I-ső köt. 344. sk. l. Körösi-Weiss: *Adalékok az árak történetéhez* 84—91. l. Horváth: *Ipartörténete* 148. l.

názás csökkenésének, másfelől a folyton növekedő szükségletnek Európa valamennyi polgárosultabb államában. ¹⁾ — Ettől az időtől fogva, egészen a XIX-ik század elejéig ismét csökkenő iránylatot tapasztalunk az arany és ezüst értékében, a mit okozott az ismét jelentékeny mérvben fokozódott (s könnyebbé és olcsóbbá is vált) kiaknázás és fémbehozatal az új világ-részből; s mely iránylat változatlan marad századunk második, harmadik tizedéig, a hol a Napoleoni időszak meg az amerikai gyarmatokban dühöngött polgári háború alatt kibocsátott tengernyi mennyiségű papírpénzjegyeknek nemes-érczalapra való visszavitele vétetett célba, s tette igen keregetté az aranyat és ezüstöt. — A harminczas évektől kezdve egész a 48-ki korszakig a közállapotok békesebb fejlődése, a világkereskedés szabályosb folyamata a nemes érczek ár- és értékállását állandóbbá tették, s a mennyiben a fémszükséglet nagyobbodott, amnyiban a hitelügy kifejlődése által lehetségessé vált papírforgási eszközök igen jól használtathattak fel a hízag kitöltésére, s így a fémérték constans voltának biztosítására. ²⁾ Szem előtt tartandó egyébiránt még, hogy az itt szóban lévő időszakban a kelettel (névszerint Indiával) való kereskedés nagymérvű kifejlődésének, a mely hosszú időközön át roppant fémtömegeknek odavitelét tette szükségessé, ³⁾ nem különben a növekedő vagyonosság és fényűzés elterjedésének szükségkép arra kellett volna hatnia, hogy a nemes fém értéke felszöktetessék: hogyha egyidejűleg a nagy mennyiségű ezüst- és arany-import Amerikából Európába nem történt, s legalább egy időre az ázsiai országok (China, Keletindia) felé nehézkes európai forgalom készpénz (jelesül ezüst) helyett specifikus jószágokat (például opiumot, vasat és egyéb iparczikkeket) azokba nem vihetett volna. ⁴⁾

Annál mélyebben ható volt a lökés, melyet a kaliforniai

¹⁾ Roschernek véleménye, mely lényegileg Helfferich tanár fent id. dolgozatának e részbeli eredményeire támaszkodik, újabb vizsgálódások által némileg meg van haladva.

²⁾ L. Soetheer *Mill* ford. II. 677. sk. 1. és Roscher: *System* I. 137. §. végén.

³⁾ L. Chevalier: *De la Monnaie* VI—VIII. fej.

⁴⁾ Soetheer és Neumann szerint a fémkivitel 1851-től 1860-ig 1000 millió forintot, 1861-től 1866-ig pedig 1264 mill. frtot tett aranyban és ezüstben együttvéve.

és ausztráliai aranytelepeknek 1850 körül történt fölfedezése, s az ennek következtében a polgárosult világot elárasztó nemesércz-tömegek forgalombajutása előidézett, s melynek természetszerű eredménye főleg az aranynak általában beállott jelentékeny értécsökkenésében, illetőleg a javak igen nagy része árának felszökésében mutatkozott.¹⁾ Nem vonható ugyan kétségbe, hogy ezen alteratiója a specifikus jószágok árviszonyainak nem kis részben maguk e jószágok részén történt változásoknak is tulajdonítható, például a termelés több irányban költségesb voltának, kereskedelmi kríziseknek, szűk terméseknek, a civilisált világrészekben²⁾ a népesség szaporodásának, az adóteher növekedésének, nagyszerű tőkehalmozásból eredő keresletfokozódásnak, üzérletnek, az alsó néposztályok jelentékeny emelkedésének, s mit legelső sorban kell vala említenünk, az emberek háztartásában 1850 óta kétségbevonhatatlanul és általában mutatkozó nagyobb fogyasztásnak, a szükségletek és igények fokozódásának, az erélyesb és intensívebb munkával járó intensívebb és élvágóbb életmód terjedésének.³⁾ Ámde egy határozó momentum mégis a nemes fémek szaporodásában és ezeknek ilykép beállott értécsökkenésében keresendő, úgy hogy teljes joggal mondhatni,

---

¹⁾ Ezen tényt némely s pedig tekintélyes nemzetgazdák kétségbe akarják vonni; névszerint Tooke-Newmarch a *History of Prices* című (különben remek) dolgozatuk 6-ik kötetében; Lavergne Leonce egy általa a *Journal des Économistes* 1864-ki júniusi füzetében (l. kivonatban a *Pester Lloyd* m. évi 160-dik számában) közzé tett értekezésben, Soetbeer és mások; ma azonban már (alaposb statistikai fölvételek segélyével) meg van czáfolva. L. még Levasseur: *La question de l'or* (1868), Neumann: *Theuerung* stb. 27. sk. l. Jevons: *The Fall in the value of Gold* (1863), Laspeyres: a Hildebrand-féle *Jahrbücherek* 1864 és 1871-ki, meg a Tüb. *Államtud. folyóirat* 1872-ki köteteiben.

²⁾ Így például a 48 előtti időben Európa összes népességszáma 230—240 millió főre tétetett, míg a 70-es évek óta már a 300 millió körül áll.

³⁾ Legyen ennek bizonyítására elég fölemlitenünk, hogy az angol statistikuskok (p. o. Jevonsnak is) állítása szerint hazájokban jelenleg minden lakos átlagosa 2—3 sőt 7-szer annyit fogyaszt bizonyos táp- és élvezeti szerekből mint 1840 körül; Block szerint húsz évvel ezelőtt egy-egy lakosra jutott húsfogyasztás Franklonban 20, Poroszországban 16, Szászkirályságban 19, Belgiumban 16 kilogr., holott 1870 körül már (illetőleg) 25, 18½, 25 és 18 kilogramnyi mennyiségben; a nagyhirű német statistikusk Engel legújabbban a főbb államok külkereskedésének

miszerint az utóbbi huszonöt év alatt a pénznek becse, vagyis vásárlási ereje, és evvel a mérő, a melylyel jelenleg a csereértékeket mérjük, csekélyebb lön. Minden kételyen felül helyezték ezt az utóbbi években a francia Levasseur és Chevalier, a németek közül Knies, Laspeyres és Neumann, az angol Jevons, a hírneves statisztikusok Kolb, Engel, a kereskedelemtörténész Beer, és mások, a kiknek nyomozásai azon eredményt tüntetik föl, hogy jelenleg bizonyos jószágmenyiség megvásárlására átlagosan legalább is egy ötöddel vagyis 20 százalékkal (egynémely jószágoknál 25—28%) több készpénz szükségeltetik, mint szükségeltetett 1850 körül; s hogy egész osztályai a javaknak ma jóval drágábbak mint voltak 1850 előtt.¹⁾ Részleteibe ez (ép oly jelentékeny mint nagyérdekű) ármozgalmaknak azonban e helyütt nem bocsátkozhatunk, valamint azon, e kérdéssel szoros összefüggésben álló másik feladványnak, „vajon nem kell-e szemben az oly nagy mérvben felszaporodott s folyton szaporodó nemes érczek bőségével még századunk folyamában hasonló sőt tán még nagyobb és mélyebben ható árforradalomtól tartani, mint az volt, a mely a XVI-ik században Európát érte,“ elemzésébe se; s csak annak jelzésére szorítkozunk, hogy, a mi az *első*t illeti, annak egyes pházisai a legújabb időkben közzétett ár-statisztikai munkálatokban vannak feltüntetve, melyek szerint például 1848—1850 óta Angliában a legtöbb jószág ára átlagosan 18, Németországban 25, Franciaországban 18—23 százalékkal drágult meg;²⁾ — míg a *másodikra* nézve arra utalunk, hogy abszolút érvényű felelet a fölvetett kérdésre nem adható ugyan, mivel nem tudhatni, mily mérvű leend a közelebbi évtizedekben a nemes érczek kiaknázása; azonban szemben azokkal, a kik aggodalommal néznek a jövődőnek

---

értékösszegeit az előbbeni évekéivel egybe hasonlítva, szintén jelentékeny növekedését a népek consumtiójának constátálta. Hogy magára hazánkra nézve se lenne nehéz hasonlót kimutatni, említeni sem kell. L. többet Neumann: *Die Theuerung der Lebensmittel* 36. sk. l.

¹⁾ L. Kolb: *Handbuch der vergleichenden Statistik* (6-dik kiad. 1871) 369 sk. l. (felsorolva a bizonyító példákat is), Beer: *Allgem. Geschichte des Welthandels im XIX. Jahrhundert* (1864) 1-ső rész 160. sk. l.

²⁾ A francia milliard-saréz fizetése folytán Németországban megszorodott fém-pénzforgalomról s ennek következeként beállott drágaságról l. Soetbeer: *Deutsche Zeit- und Streitfragen* 1874. 33-ik füzet.

elébe, azt teljes joggal hangsúlyozhatni,¹⁾ hogy a szerfölötti fémértécsökkenésnek nem csekély correctivuma a fénnyüzés folytonos terjedésében, a technikai és díszítési czélokból folyó szükséglet általánosbulása, a többi világrészekkel kifejlődött s mind nagyobb mérveket öltő nemzetközi kereskedés és forgalom igényleteiben, valamint abban is rejlik, hogy azon óriási medencze, a melybe az újonnan nyert fémtömegek beömlenek, naponként terjedelmesbbé és így azoknak minden különös rázkódtatás nélküli befogadására alkalmasbbá lesz; s végül maga a nemes ércz értékevesedése is ép azért, mivel a megszorodott adásvevési ügyletek közvetítésére már most több pénz szükséges, önmagától is mind nagyobb mérvű szaporodását a fémfizetési eszköznek föltételezi, illetőleg a további depreciációt feltartóztatja.

X.

Folytatva fejtegetéseink főmtebb megszakadt fonalát, áttérünk az újkorra nézve is a nemes érczek közt létezett értékviszony feltüntetésére.²⁾ Hogy Amerika fölfedezése korában Európa legtöbb országában az arany s ezüst közti értékarány úgy állott mint 1 : 10^{1/2} egész 11-hez, főntebb meg volt érintve. Ez aránynak a XVI. és XVII. század folyamataiban való constans (bár nem nagy mérvű) emelkedésével találkozunk, úgy hogy például Angliában

1526-ban úgy állott az arány mint 1 : 11 ^{1/3} -hoz	
1604-ben „ „ „ „ „ 1 : 12 ^{1/10} -hez	
1670-ben „ „ „ „ „ 1 : 14 ^{1/2} -hez	

ugyanilykép Franciaországban 1561-ben 1 font arany egyenlő értékű volt 11^{3/4} font ezüsttel; 1640-ben már 13^{1/2} fonttal, 1680-ban 15^{1/3} fonttal; egészen hasonlót mutatván a német birodalmi érme-rendszabályok (Reichsmünzordnungen), a menyiben 1524-re nézve 1 : 11^{1/2}, 1623-ra 1 : 11^{3/4}, és 1669-re már 1 : 15-hez való arányt jeleznek.

¹⁾ L. Roscher : *System* I. köt. 139. §. Cohnstädt : *Zur Silberfrage* 9. 34—35. l. Neumann : *Theuerung* 23. sk. l.

²⁾ L. Soetbeer : *Annalen des deutschen Reichs* 1875. 305. sk. l.

A XVII-ik század végétől fogva már az e tárgyra vonatkozó statisztikai és hivatalos adatok is teljesbék és megbízhatóbbak, úgy annyira, hogy a fémek értékének változását már lépésről lépésre képesek vagyunk követni, sőt teljes biztossággal constataálni is, és pedig daczára azon számos és különböző természetű tényezőknek, melyek e változásokra hely és idő szerint befolytak, s melyek összhataa alatt az egyik és másik korban vagy országban a mindenhai értékarány előállt.

S ez alapon azt mondhatni, hogy 1690-től kezdve egészen századunk közepeig vagyis 1850-ig a nemes érczek értékviszonyában egymáshoz bizonyos stabilitás mutatkozik; s névszerint az alaptételtől való eltérések az ingadozásban alig képeznek 1 százalékot. Így jelesen Soetbeer összeállításai szerint, tíz évről tíz évre tekintve, az értékarány a két nemes ércz között a következő volt:

1691—1700-ig mint	1 : 14.96.
1701—1710- „ „	1 : 15.21.
1711—1720- „ „	1 : 15.15.
1721—1730- „ „	1 : 15.09.
1731—1740- „ „	1 : 15.07.
1741—1750- „ „	1 : 14.93.
1751—1760- „ „	1 : 14.59.
1761—1770- „ „	1 : 14.76.
1771—1780- „ „	1 : 14.64.
1781—1790- „ „	1 : 14.76.
1791—1800- „ „	1 : 15.42.
1801—1810- „ „	1 : 15.61.
1811—1820- „ „	1 : 15.51.
1821—1830- „ „	1 : 15.80.
1831—1840- „ „	1 : 15.67.
1841—1850- „ „	1 : 15.83.

Némi emelkedése az aránykülönbségnek az arany javára mutatkozáán, csekély bár de következetes fejlődésben főleg századunk kezdete óta, a midőn a franczia háborúk viharai, a nagy aranyszállítások Angliából a continensre, a nemzetközi forgalomnak a béke helyreálltával való gyors emelkedése, s az aranytelepek valamivel csökkent kiaknázása stb. ezen

hatalmas érték-forgatási és fizetési eszköznek keresletét nem jelentéktelen mérvben fokozták, s az ezüst egy kissé háttérbe szorult.

A századunk közepén beállott nagy változás a nemes érczek productiójában, s különösen az aranynak bőséges mennyiségben való forgásba jutása, meg az ázsiai tartományokkal való kereskedés fellendülésével járó nagy mérvű ezüst-export ugyanoda: oly események, melyeknek a két nemes fém egymáshoz való értékviszonyára föltehetőleg határozó befolyást kellendett gyakorolnia, és pedig (mint mondani sem kell) az arany hátrányára. ¹⁾ Meg is történt volna ez kétségtelenül, ha ugyanez időben némely más mozzanat az arany értékének alábbszállását, meg az ezüst értékének följebb szökését föl nem tartóztatta volna; névszerint amazt illetőleg a hatvanas évek folyamában beállott némi csökkenése az aranytelepek kiaknázásának, a világforgalomnak mind nagyobb mértékbeni utaltsága az energikusabb s hatékonyabb fémre vagyis az aranyra, sőt talán azon itt-ott mutatkozó iránylat is az aranyt a valuta általános kizárólagos alapjául elfogadni, emezt pedig tekintve azon körülményt, hogy az ezüst-export Keletázsia felé (legalább 1866 óta) jóval alább szállt, s másfelől az Éjszak-Amerikai Egyesült Államok egyik részében (Nevadában) ez időben az ezüstproductió feltűnően megszaporodott, s kilátás mutatkozott arra, hogy ez újonnanművelés alá vett ezüsttelepek bő kiaknázása állandó marad.

Az arany és ezüst értékviszonyának alakulását az utóbb lefolyt 25 év folyamában mint feladatunk második részével szorosban összefüggő momentumot, e helyen tovább nem vizsgálva, csak annak constatalására szorítkozunk, hogy a két nemes fém értékviszonya az egész időszak alatt (egyedüli kivételével a három utolsó évnél, a hol az ezüst értékesítése feltűnő mérvben kezdett mutatkozni) bizonyos szilárdsággal

¹⁾ A keleti álladahnak felé kiszivárgott fémérték 1850-től 1865-ig
 imigy állott :

1851—1855-ig körülbelöl 50 mill. frt arany és 250 mill. frt ezüst

1856—1860-ig „ 50 „ „ „ „ 670 „ „ „

1861—1865-ig	„	170	„	„	„	„	650	„	„	„
--------------	---	-----	---	---	---	---	-----	---	---	---

1866-től már jelentékenyebb apadás mutatkozik.

az 1 : $15\frac{1}{2}$ és $15\frac{1}{5}$ -ön állott; öt-öt évi időszakok szerint szemlélve pedig a következőkép jelentkezett

1851—1855-ben	mint	1	a	15.20.
1856—1860-	„	1	„	15.40.
1861—1865-	„	1	„	15.54.
1866—1870-	„	1	„	15.64.
1871—1875-	„	1	„	16.30. ¹⁾

Az 1876-ki nagymérvű esökkenését az ezüst értékének munkánk más részében fogjuk tüzetesben vizsgálni.

KAUTZ GYULA.

---

¹⁾ L. még Jones: *Resumption and the double Standard* 36. l.

MAGYAR MŰVELTSÉGTÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK. *)

I.

A műveltség áramlatai. Kezdet, fejlődése, menete, tényezői. A római birodalommal az antik műveltség hanyatlása. A középkori népvándorlások megállapodása után a keresztyén műveltség hatása alatt újabb államok alakítása a germán, szláv, altái s ugor népek által. Ezek folyamán a magyarok megjelenése. Műveltségi állásuk jelzése a középkor történetírásában. Első föllépesök a nyugati államéletben. Államalakításuk és jövőjük feltételeinek műveltség-történeti kérdése.

A világtörténet legérdekesebb tanulságai egyikét képezik az emberi műveltség áramlatainak folytonos hullámlásai.

Kezdetben majd a kelet paradicsomi tájain az Eufrates és Tigris partjain tűnik fel világa. Majd déli és keleti szélein, Afrikában, Egyiptomban fészkel; Indiában és Színában vesztegel. Majd az Archipelagus és földközi tenger felszigetein Hellaszban s Itáliában ragyognak fényes sugarai. Századok és évezredek multán az európai nyugatig s a ködös éjszakig felhat, és le a földgömb másik felére, az antipodok világáig terjed. Míg az ó-világnak egykor a műveltség teljes virágzásában állott egész területein elhal növése; és visszaesését az elvadulás és pusztulás nyomai jelölik mindenfelé. Ázsia és Afrika legműveltebb virányai sivatagokká lesznek. A magas műveltségű Hellasz s Róma campagnája terméketlen-kietlenné válnak.

Kezdetét s első fejlődését a történelem folyamán alig

*) Közzöljük e bevezető részletet a szerzőnek készülöben levő nagyobb e című munkájából, mely a magyar előkor mellett e tanulmányokban leginkább a magyar keresztyénség és renaissance korszakát tárgyalja. — Szerk.

lehet többé biztosan felismerni. A történelem előtti kezdetleges ős kőkornak keletkezését a történet nem képes kimutatni. A régiségtani leletek jelezhetik az emberiség egyes fejlődési fokozatait. De ezek nem tarthatnak még igényt az általános emberi műveltség fejlődésének meghatározására. Nem lehet biztosan kimutatni, hogy a lakhatóvá vált földön, képződött-e az ős kőkor. Vagy hogy inkább az elvadulás fokán szállt alá oda az ember legalsó tengésében, melyből az újabb kő- és érczkorban már ismét emelkedőben találjuk. A műveltség története számos ily hanyatlásnak s ismétlődő új fejlődésnek nyomait mutatja. A maig vadon tengő népek nem egy példát szolgáltatnak erre. Mindenütt hallunk egykori ősi műveltségük koráról, s találkozunk hanyatlásuk jeleivel. Míg másutt népeik már ismét emelkedőben szemlélhetők.

Valamint a műveltség történet előtti kezdetét nem ismerheti többé a történelem, úgy nem ismeri annak első utait és menetét sem. Csak a népek ős vallási hagyományai jelölik még s a szent könyvek szólnak felöle: mikép terjed el Sinear mezejéről Bábelből; hogy marad isteni kinyilatkoztatása ősatyai családjaikban Ur-Kaldeában és Kánaánban, és hogy virágozik már akkor a műveltség Egyiptomban és körülé másfelé. Midőn a történelem ezt Manetho és Berosus, Abidon és Herodot könyveinek késő de tudtunkra első följegyzésében beszélni kezdi, mindenütt átlátszik még bennök a régi vallási alap és a hagyomány forrása, melyből mindannyian merítettek, kik az őskor történetét írni megkísérlék. — Bábel és Ninive, Assziria és Persepolis, Theba, Memphis és Palmira fenmaradt és kiásott romjai is ezen adatok méltó monumentális emlékei; melyek csodás emberi s állati alakzatait, hieroglyphjeit és ékiratait bűváraik maig nagyobbára csak a bibliával kezökben képesek teljesen magyarázni.

Mikép viszik azután a műveltséget majd a pásztor-népek nyájaikat legeltetve tova más földvonalokra; vagy a száguldó lovasok rablóhadainak rohamai az általok megtámadott, elpusztított országokra, kirabolt, leigázott népekre; Tirus és Szidon kincsszomjas kereskedő gályái az oczeánt átszelve túl a tengereken Ophirig és Caledoniáig, vagy akár a végső Thuleig, — az már mind nemcsak, mint a szent könyvek vallási hagyománya, s a történet tanúsága, de ennek eredményekint is áll előttünk. — Előtárja ez ama nevezetes tüne-

ményt is, hogy a műveltség épen úgy virágozhatik és tenyészik apró, jelentéktelennek látszó nemzetségek telepein, mint a nagy világbirodalmakban. S épen úgy terjed erőszakos hadak és pusztító seregek fegyverei élén, mint csendes fejlődés és gondos munkásság által.

Gondviselésszerűn nyilatkozik e kettős, amnyira ellentetesnek látszó tény az emberi műveltség egész történetében. Az emberiséget, a nemzetségeket leigázó, nagy birodalmakat, s magas műveltségű államokat és társadalmakat felforgató barbár népek, a műveltségnek épen úgy hordozóivá lesznek, mint a felvirágzásán munkálkodó, s erre különösen hivatottaknak látszó egyes nemzetségek és kiválóbb tehetséges egyének. Hasonlón mint a természet életében a növényzet, majd a szélvész és vihar által széthordott magból, majd a szorgalmas munkás keze által ültetett s ápolt csemetéből tenyészik.

Elenyésző csekély számú apró népek, jelentékteleneknek látszó egyéniségek gyakran csak annyit vagy többet lendítettek a világműveltségen, mint a nagy cultur-államok és világbirodalmak, vagy hatalmas uralkodók és hódító hőseik. Isten választott népének palesztinai kis szentföldéről, Hellász s a Peloponesus virágzó apró görög telepeiről, a Tiber halmjai pásztorkunyhói helyén emelkedett örökvárosból, s a tirusi hajósok s a genezarethi halászból vált apostolok által, a vallás és bölcsészet, a tudomány és költészet a polgárosodás és műveltség fényesebb sugarai világíták be a földkerekséget, mint Szina és India mérhetetlen milliói régi műveltségű óriás birodalmaiból; vagy Babilon és Asszírnia, Egyiptom és Perzsia művelt világhatalma, a nagy uralkodók és hódítók: Cyrus és Cambises, Nagy Sándor és Julius Caesar által. Európa újabb népei, a román és germán törzsek fogantatásában terjeszték a műveltséget vallási missziók és tudományos fölfedezéseik, mintsem hadseregeik és hadigályáik által.

A gondviselés fölemelő és serkentő eszméje, az emberi szabadság jellemző vonása nyilatkozik abban, hogy az apróbb nemzeteknek s államoknak is, valamint minden egyéniségnek nyitva áll a műveltség és polgárosodás tere. Senki sincs kizárva rajta a versenyből. Mindenki érvényesítheti e téren erejét, s kitüntetheti rajta tehetségét. A műveltség e haladásában nincs sem a nagy számhoz, sem a hatalomhoz kötve, sőt ennek is többnyire forrása a műveltség.

Nem kevésbé vigasztaló az isteni gondviselésnek az emberi nem műveltség-történetéből kisugárzó azon másik ténye: hogy a virágzó világbirodalmak, s nagy culturnépek magas műveltségének hanyatlása, a vad és barbár népek által feldulása és elpusztítása, gyakran a műveltség hódításának és terjedésének hatalmas eszközévé lesz. Mint a természetben a hanyatlást és enyészetet követi az új élet, hasonlóan sarjad fel a régi hanyatló műveltség romjain egy újabbnak szebb élete. Sokszor századokon s évezredekken át tart ugyan ismét lassú növése. De a felnőtt az előbbinél rendesen magasabbra hajt, szebb virágot és nemesebb gyümölcsöt terem. Tökéletlenebb terményei kivesznek ennek is, s helyébe is életrevalóbbak, tökéletesebbek lépnek lassan vagy erőszakosan.

Végre midőn az óvilág művelt nagy birodalmai is egymást meghódítva vagy újabb, föléjük kerekedő, erősebb népek által feldúlva elenyésztek, Róma volt az utolsó, mely az egész számbavehető világ népeinek antik classicus műveltségét örökölte. Ő is feldúlva a műveltség régi szülőhelyeit s áldozó oltárait, megköötözve mint rabszolgát, diadalszekeréhez láncozva, mint hadizsákmányt hozta fel az idegen világ műveltséget győzelmi menetben Capitoliumába.

De ott nagyszerűbben mint valaha bárhol azelőtt, az egész világra szólva virágzott fel újra. Ezzel elérve itt is tetőpontját, hanyatlásnak indult. Mire Róma meghódítva magának mindent, a népek hatalmát s erejét, műveltségét és gazdagságát, mind annyit magába olvasztani törekedett, nem bírt többé velők. Még utoljára a világ összes istenségeit is megkísérté Pantheonában egyesíteni. Behozta a meghódított népek isteneivel akaratlanul a bölcészetet s öntudatlanul Mózes vallását és Krisztus tanát is. Ott lappangott egy ideig mindkettő a katakombákban, és cubiculumokban. Míg végre is a kereszténység felülemelkedve a többin, győzelmesen lépett ki belőlök Róma basilikáiba és coenaculumaiiba. De ez volt Róma utolsó vívmánya. Végzetes lön reá nézve. Csakhamar életébe került. Államegységre emelni, egy nemzetté olvasztani népeit ő sem volt többé képes, mint a pogány világ más birodalmai. A sok ellentétes tényező miatt ereje lassan elgyöngült és megbénult. Hatalmának és műveltségének termő talaja,

virágzása és termelése legmagasabb fokán, mint annyi más népnél, kimerült. Az átalakulásra és megújulásra régi elemei nem voltak többé, úgy látszik, képesek. Újabb elemek általi termékenyítésre volt szüksége. A kereszténység magasabb hiterejének s mélyebb erkölcsi gerjének feloszlató s újjáalkotó szellemi hatása alatt kezd átalakulni. De a birodalomra tört és fölötte elterülő vad népek rétegein sokáig nem hathatnak át régi s új műveltsége magvainak hajtásai. Mint az áradat hullámai borították el a fel s alá hullámzó vadnépek árjai a kimerült termő műveltségi talajt. Lerakodott hullámaik iszapkérgé elárasztotta egyelőre az egészet. De állandóbb és határozott képzéseket, új állami és társadalmi állapotokat nem voltak képesek alkotni. Míg végre mint az áradat leülepedett termékenyítő iszapkérgén át is, kifejlődnek a régi, antik-classikus s az új keresztény műveltségnek sarjai.

Ezt a képet állítja elő a középkori nagy népvándorlások ama rohama, mely Róma birodalma virágzásának végét vetett. A dákok és gótok, a géták és gepidák, a rugok és herulok, a húnok és vandálok, az alánok és roxolánok, az avarok és arabok, a lombardok és normannok hatalmas hadai és népei hosszas vándorlások és véres csaták után kiirtva vagy elhelyezkedve kivesztek, vagy erősebb népekbe olvadtak és elenyésztek. E nagy german és altai vagy ugor népségek, melyeknek népesaládjaihoz tartoztak a középkori népvándorlás mind ezen rajai, egész nemzetségeiknek és hadaik százazreinek kellett elveszni; új meg új, más és más nemzetségeiknek kellett ismételve előtölniök, míg utánok következő utódaik lábaikat az elfoglalt földön végre állandóan megvethehték. Mint az ostromrohamnál csak az előrenyomult hadsorok feláldozásával foglalhat a hadsereg zöme tért. A gondviselés ebben is oly bőkezűen látszott gazdálkodni, mint a természet pazar bőségében, hol a megfogamzó mag mellett, százezrek veszhetnek el észrevétlenül. Mintha ez elenyészett népek milliói után még mindig vártak volna magokra a gondviselés által kirendelt, kegyeltebb és választott népek és nemzetségek; melyek közül csak a képesebbek voltak hivatva állandóbb államokat s műveltebb társadalmakat alkotni az előbbi elenyészők és kevésbé alkalmasak helyett.

A népvándorlás e nagy katasztrofliája után fennmaradt vagy az elveszettek helyébe nyomuló újabb szereplő népeket

áthatotta már a kereszténység újjá alkotó erősebb szelleme s vele a hanyatló régi polgárosodás romjain emelkedő új erkölcsi élet eleme. A szétzüllött latin faj közé elvegyült idegen elemekkel kezdenek a mai román népségek új államokat alakítani; míg a germán népek zömével gót s egyéb hadaik nemzetségei teljes elenyészte után, legéleltrevalóbb törzseik, a frankok törekeshetnek hatalmasabb európai országokat alkotni. Az altai s ugor népek: a hunnok s avarok uralma megszűntével, a finnek fel éjszakknak tolulván, helyökben itt-ott már a szláv népségek is egyes apró fejedelemségekben tömörülnek. Mire Nagy-Károly birodalma mindannyi fölé emelkedve, ismét megalkotja a IX-ik században a régi nyugati római s ezzel egyszersmind az új frank keresztény császárságot.

Ekkor, a népvándorlásoknak, a germán- és szláv népeket Európába követő altai, finn és ugor népségek végső áramlatai folyamán történt, hogy egy új ugor népségnek, a magyarok vándor rajának lovas hadai, Ázsia éjszaknyugati síkjairól kivonulva, Európa szívébe nyomultak.

Itt a Duna és Tisza folyamai mentén végleg megállapodva, a Kárpátokig és a Balkánig, s a Havas-Alföldről egész a Morvaig és Lajtaig, majd még jóval azontúl is, egy nagy magyar birodalmat alkottak; mely lényegében azóta ezer éven át folyvást maig fentartotta magát; s Európa nagy népei s országai sorsára és történetére többször döntő befolyást gyakorolt. — Nélküle Európa mai államai térképe jóval más alakot mutatna.

Sem ezelőtt, sem azután nem alkotott a középkori népvándorlásnak egy hadkalandor csapata sem ily tartós és polgárosodott európai államot. A magyarokat megelőző vándor néphadak már korukban nagyobbára megszűntek létezni. Még oly nagy és aránylag műveltebb népek is mint a gótok s a világhódító hunok lehanyatlottak s eltűntek. A magyarokat követő hatalmasabb besenyők s a kúnok vándorseregeit már a magyarok fogták fel. Közéjük vegyülve vagy az utánok toluló mongolok és tatárok által megsemmisítve enyésztek el. A merész és vállalkozó normannok, kik a magyarokkal majd nem egykorúlag, két világrészben három nagy birodalmat alkottak, a Szajnán túl Normandiát és a Themse partján a mai Nagybritanniát; a földközi tengeren a két Siciliát, s

éjszakra az európai s ázsiai orosz birodalmat; — csak úgy elenyésztek, még nevüket is veszítve és más népekbe olvadva, mint akár Dzsingiskán dülő mongol hordái. Utolsó hőseik Európa legnagyobb és leglelkesebb seregei élén a Szentföldet meghódítva és Jeruzsálem falaira a keresztet kitűzve, újra megkisérték még a Keleten is egy új latin császárságnak megalapítását Antiochiában és Konstantinápolyban, Cyprusban és Jeruzsálemben. De csak a kereszteshadak hősdalai és Tasso eposza zengik még énekeikben a vitéz Bohemundok és Tankrédek, a Balduinok és Guiscardok nevét és dicsőségét. Pütkösdi királyságuk helyét Mekka tűzzel vassal pusztító fanaticus profetájának és Ikonium barbár szultánjainak mahomedán ozmán népei foglalják el most is, kik ellen az európai keresztények hasztalan viaskodtak. De az ozmánok ezen ázsiai világhatalma is éppen úgy nem volt képes félezeréves nagyszerű küzdelmek és hódítások után maig sem polgárosodott európai államot alkotni és fentartani. Míg ez a magyarok maroknyi hadának és népének csakhamar jóval könnyebben és szerencsésebben sikerült.

Kezdetben a magyaroknál sem mutatott semmi akár nagyobb sikerre, akár állandóbb jövőre. Misem jogosíthatott a feltevésre, hogy az ázsiai székeiből ellen és rokon által kiüldözött barang néptöredék Európában, annak művelt népei közt, magasabb fölényre telhessen szert, s nagyobb állandóságra emelkedjek, mint régi hazájában; hol sem ellenségei, sem saját népcsaládai közt nem volt többé maradása.

De alig hogy belépett Európába, a műveltebb népek figyelmét is azonnal magára vonta. E figyelem természetesen nem volt iránta hízelgő; sőt a legtöbbször még csak kiméletes sem. Nem egyszer valóban megtisztelően nyilatkozott ugyan fölöle Európa mindjárt kezdet óta is, s ez becsületére vált a magyar népnek. De az ítélet legtöbbször igen kiméletlenül hangzott; ha olykor igazságtalanul is talán, de nem mindig ok nélkül. A magyarok első hadai tömérdek sok rosszat okoztak és követtek el. Véres betűkkel írták be nevüket s emlékezetöket a feldúlt országok, a kirabolt és leigázott népek történetébe. Európának éppen akkor szervezkedő nemzeteit és birodalmait majd egy századon át folyvást háborgatták és polgárosodásukban gátolták. Államokat törültek el a föld színéről, s nagy nemzetek egyesülését megakasztották talán

örökre; azok felvirágzását mindenesetre igen hosszú időre. Mindezt ugyan más mai művelt népek is épen úgy elkövették, ismételt költözködéseik, barang vándorlásaik alkalmával, fegyveres berohanásaik pusztításai és dúlásaik által. A germánok a világ legvirágzóbb államát, a római nyugati birodalmat tették tönkre. A szlávok a keletit bénították meg. Az elpusztítottak helyébe azokhoz hasonló nagy s egyesített művelt világhatalmat azonban még maig is alig bírtak, közel kétezer éven át alkotni. De a történetnek vannak magasabb szempontjai is. A levegőt az égiháború, a pusztító villám és mennydörgés is tisztítja; s az új élet magvait az enyészet gerjeszti, a szélvész jótékonyan hordja szét. A népek és kiváló egyéniségek életében végre is az összes tények összeadása, a jó és rossz kiyonása, s egymáshoz való arányának mérlegelése s ebből a végeredmény felállítása szükséges előbb, hogy benők a gondviselés eszközeit felismerjük és érdemök szerint méltányoljuk.

Nem sokára a magyarok is mindazt a roszt, a mit elkövettek, megszenvedték és jóval legalább is oly nagy mértékben megszolgálták. Beállottak Európa művelt államai és népcsaládai sorába. Részt vettek nagy nemzetközi actióiban. Támogatták magasabb polgárosodási intézményeit és céljait. A művelt világnak sokáig őrfalát s erős bástyáját alkották a népvándorlások későbbi hasonló rohamai ellen. Megállították mindjárt az utánok toúló besenyőket és künokat. Feltartóztatták a mongolokat és törököket. Legerősebb rohamaikát és századokon át ismétlődő hadaikat és dúlásaikat majdnem elvérezve a nagy csatákban és küzdelemben úgyszólván egymagok tarták fen. Az alattok elterülő déli szláv, görög és oláh népek teljesen meghódoltak. Jó részök mahomedánná is vált, s maig az maradt. A többi századokon át szolgáltatta a Magyarországra járó janicsár-táborok százezreit. Míg a magyarság csak itt-ott nyert a nagyobb vész idején segílyt a német, spanyol, olasz zsoldosok seregeiben, kik hasonlóan sarczolták, mint a török. Sokszor ügyes diplomatiai actiója menthette csak meg a kettő közt. És még pártjainak a törökkel való szövetekezése is felért a segílyvel, melylyel az idegen német vezérek épen úgy fenyegették függetlenségét s önállását, mint a félhold. Pedig részökről kezdet óta, úgyszólván, a hogy Európába beléptek, mindig nagy szolgálatokat

tettek a német birodalomnak. Legalább valahányszor nem kellett önállásukat tőle féltetniök, vele mindig egyetértésben voltak. Megóvták mindjárt a kezdetben e magasabb műveltségre hivatott nemzetet a kevésbbé művelt, de száma, nagysága és szívóssága által őt előzőnléssel s elnyeléssel fenyegető európai versenytársától, a szláv néptől. Szétszakították a szlávok keletkező nagy birodalmát épen a derekán keresztül; elválasztva egymástól déli és északi, nyugati és keleti népeiket, midőn azok kellő közepében elhelyezkedtek, s ez állást mozdíthatlanul meg tudták tartani századokon át. Könnyűvé tették ez által a németeknek, hogy a szlávoknak közéjük bemélyedő apróbb de régibb, műveltebb törzseit, mint az abotritákat és vilzeket, antokat és vendeket egészen elnyelhessék, s egységesebben tömörülve, világhatalmi és műveltségi feladataikat követhessék.

Míg másfelől ezzel épen úgy elősegítették az egyes szláv törzsek szabad és műveltebb államai alakulását, a nagy keleti és nyugati római birodalmak közt, melyek mindannyit elnyeléssel fenyegették. A magyar állam lett majdnem a központ, mely körül szabadon csoportosúlhattak. E kisebb szláv-államok ügye ama nagy államok támadásai ellenében az övével közös volt. A nemes, művelt lengyel és cseh, horvát és szerb népek alkotmányos állami életének és szabadságának egyik legerősebb támasza, sőt részben alkotója, fentartója és szövetségese épen Magyarország lett. Országá szláv népeit pedig saját mindannyi másét felülmúló polgári s alattvalói jóllétében egyformán részesítette, mint saját nemzete bármely vele egyesült népségét.

A körülötte virágzó szláv államokkal való szövetséges viszonyra, a magyar állam mindig a legnagyobb súlyt fektette. Megalkotni segítette ezzel és támogatásukkal az akkori középkori európai államrendszernek egyensúlyát. Fentartotta velök e szövetséget a nagyobb birodalmak ellenében, a míg csak lehetett. Mióta mindannyian, majdnem egy időben vele a kereszténységet felvették, a szláv államokkal való ezen szövetséges irány felé gravitál Magyarország egész politikája, melyet azok részokról is rendesen híven követnek. Sokszor a legszorosabban is létesítik immár. Egy fejedelem fejére rakják koronáikat. Már az Árpádok egyesítik a horvát és szerb, a bosnyák és bolgár, az oláh és moldva, stájer és lodomér, a halicsi és

kisoroszországi fejedelemségeket, mint többé-kevésbbé önálló szövetséges népeket és országokat. A hódítási és leigázási jog és cím ezekben gyakran a tényleges foglalás daczára is oly enyhe és szelíd, hogy inkább nevezhető szövetséges állami egyesülésnek, mint hódításnak, a mi valóban sokszor volt. — Az Anjou és a luxenburgi, az osztrák s a Jagello házbeli uralkodók, már a cseh és morva, a lengyel és osztrák királyságok és fejedelemségek koronáit is összeolvasztják e szövetségben a nélkül, hogy sajátlag foglalásról vagy egy birodalomba való egyesítésről, minővé később az osztrák lett, lehetne szó. Mert ha volt ennek összes neve, az akkor csak is a magyar lehetett.

Ily nemes és magas irány, vagy csak gyakorlati eredmény, — mert kinek jutna eszébe józanon valami előleges eszményi politika akkori kitűzéséről, szólni, — jelzi Magyarország történetének első századait.

Egyelőre természetesen mindez, a mint nem lehetett tervezhető, úgy nem is volt senki által számba vehető. Csak első fellépéseikről lehetett szó, melyekkel magokat a beköltöző új vendégek Európa határán megérkezve, a műveltebb világnak bemutatták. A kétes becsű, egykorú tudósítások, melyek e felől szólnak, szintén nem igen tarthatnak arra igényt, hogy a tényleges állapotokról s eseményekről, mint jól értesültek, valami hű képet adhassanak.

Érdekes mégis legelől tudni és nagyobbára jellemző is a magyarok műveltségi állapotára, a mit felölök oly nemzetek írói mondanak, kik már magok a műveltség bizonyos fokán állottak. Ezek már képesek voltak őket megfigyelni; s akár öntapasztalásukból, vagy csak, természetesen nem mindig megbízható hírekből és tudósításokból, saját egyéni véleményök, vagy a népies felfogás szerint írták le őket.

Keletről jövet legelőször is a byzantiak vehették őket észre. A világ legnevezetesebb és legműveltebb állama akkor is, hanyatlásában, még mindig a római keleti birodalom volt. Byzant udvarában a nyugat és kelet népei politikájának szálai összeszőródtak. A művelt és barbár népek ügynökei ott egyre találkoztak. Byzant államférfiai és írói aránylag még legjobban voltak értesülve, az akkori világzavarok közt is, az egymással érintkező és küzdő kelet és nyugat érdekei és népei felől. Rég megszűntek volt ugyan a népek és nemzetek sorsát

intézni, mint egykor nagy római elődeik tevék. Nagybárá már csak a gyöngye udvar s a gyneceum cselszövényeivel foglalkozhattak. Politikai eszméik sem emelkedtek ennél magasabbra. Cselszövényeikkel tarták fel a birodalmat fenyegető népeket. Egyikét a másik ellen felizgatni, azután az erősebbel vagy a megnyerhetővel szövetségben a másik ellen: ebből állott körülbelül külső diplomatiájok egész ügyessége. E téren találjuk őket mindjárt a magyarokkal szemben is. A mint a fellépő magyarok hadi ügyességét és túlnyomó erejét a bolgár háborúkban észre vették, azonnal saját részökre igyekeznek őket a bolgárok ellen megnyerni. Ezzel lépnek föl a magyarok is először az ismert világ nagy színpadára, mint külön nemzet. Míg addig eredetöket és származásukat, múltjuk történetét és költözködő hadaik és nemzetségeik közti életöket és háborúikat alig vette valaki észre. Most mindezt a byzantiak kezdik először a színre emelni.

A byzanti történetírás azonban akkor a réginek szintén már csak árnyéka és nyomorult váza volt. A görög történelem örökpéldányszerű műveinek egy Herodotos, Thukidides és Xenophon helyett szellem és ízlés nélküli apró krónikások és scholiasták foglalkoztak a világdöntő események, s a véghez menő katastropha följegyzéseivel és leírásával. Az akkori események leíróinál, Gregorios Monachos és Leo Grammatikos, Simeon Magister és Theofanes folytatója sovány és száraz évirataikban csak keveset találunk, mi a magyarok akkori műveltségi állapotára egyenes világot vetne.

Azonnal észrevették ugyan a magyarok föllépését. De még csak nevök iránt sem voltak, úgy látszik, tisztában. Majd török, majd ugor, majd hún és avar népnek nevezik. Valamivel jobban voltak már értesülve egyes hadi kalandjaikról, és harczias képességeikről. Irataik rendesen ezek főlemelésére szorítkoznak. A mint a magyarok hadai támadásaival szemben állnak a görögök, azonnal politikai ügynökök, követéségek és térítők látogatják táborukat. Az utóbbiak egyelőre kevés vagy éppen semmi sikerrel. Nagyobb eredményre vezettek a követéségek szövetségkötési kísérletei. A byzanti táborral addig szembenálló seregeik erre csakhamar megváltoztatják e homlokállást, és mellettök előbbi bolgár szövetségeseik ellen foglalnak helyet. Kitérő hadszervezetök és harczmodoruk, a mint annak előnyeit és becsét a byzantiak

kiismerték, azonnal teljes figyelemök és tanulmányuk tárgyává lett.

Ezentúl két kiváló byzanti császár: Böles Leo és Porphyrogenita Konstantin kormányzatukban, valamint híres irodalmi munkáikban sűrűn foglalkoztak a magyarokkal. Leo taktikai munkája, bármily kétesnek látszik annak eredete, oly élénk és kimerítő hű rajz a magyarok hadszerkezetéről és harczászati modoráról, melynél tökéletesebbet az akkori hadviselésről általában nem bírunk.

Fia Konstantin ezt még a magyarok akkori költözései és lakai, harczai és állami szervezete részletes leírásával bővítette. Konstantin történelmi munkái gyakran zavarosak ugyan és megbízhatatlanok; mindamellett a kelet és nyugat számos népe akkori történetének legnevezetesebb, sőt sokszor egyedüli forrásai; a magyarok költözködési korára nézve pedig a legérdekesebb kütfőül szolgálnak.

Az Európába költözködő népek közül kevés mutathatja elő ókori műveltségének ily díszes nemeslevelét, melyet a byzanti két tudós császár a magyarok számára híres irodalmi munkájában kiállított. Művelség-történetünk ezen tanulmányai folytán az ő leírásaik és tudósításaik, bár azokat a magyar történelem már annyiszor felhasználta, a magyar előkor polgárosodása, hadi intézményei s állami szervezete magas állásának jellemzésére még mindig a legszebb új lapokat s adatokat szolgáltatathatják. — Itt azonban eleve csak jelezni kellett ezzel anna magasabb véleményt, melylyel a byzanti mérvadó körök, a történelem s az államférfiak a bejövő magyarok iránt voltak. E tudósításokban egy szó sincs a vérivó és lóhúst evő, torzképű vadnépről, minőnek a nyugati írók később ellenállhatatlan fegyvereik előtti rémületekben a magyarokat mesésen festik. Kiténnék ott is mindenütt kétségtelenül a még barbár, harczias, elvadult, kemény népet jellemző vonások. De ezek semmivel sem rosszabbak azoknál, melyeket a római történetírás a középkori barbár népvándorlás, bármely népe jellemzésére rendesen használ, még a legműveltebbet sem véve ki. Alariknak például és Theodoriknak gótjai, kiket a római Cassiodor oly előszeretettel állít történelmében elő, mint azt fejedelmök titkári és történetírói minőségében tehetne, semmivel sem mutatkoznak műveltebb- vagy vitézhebeknek, még az ő részrehajló történetében sem. Gallia népei-

nek műveltségi állása, mint azt Julius Caesar a gall háborút leíró remek művében vázolja, távolról sem mérközhetik Böles Leo császárnak a magyarok hadviseléséről adott leírásával. A mit pedig Julius Caesar a germanokról vagy éppen sz. Bonifác, a németek apostola, a szlávokról ír, az, mint azonnal halljuk, a barbárság jóval alacsonyabb fokát jelzi. —

Az európai másik nagyhatalom, midőn a magyarok megérkeztek, ugyanis a nyugati római császárság frank birodalma volt. Nagy Károly kis utódai közt már akkor a nyugati és keleti frank birodalomra, majd külön francia, német s olasz királyságokra kezdett szétoszlan. Az örökösök és unokák birtokversengése, kisebb új államok és országok alakulása, a német népségek nemzeti harczai, a határokon betörő idegen szláv s az éjszaki normann népek hódításai és foglalásai, vagy csak pusztításai és rablásai foglalkoztatták az államok kormányát és alkották a kor főeseményeit. Csakhamar résztvettek bennök ez úton a magyarok is. E nyugtalanságok és folytonos harczok közt egyiknek is másiknak is szövetségesekre volt szüksége. Követeik s ügynökeik lejártak Konstantinápolyig, bevontak és felhoztak mindent a mit lehetett egymás ellen: a görög politika cselszövényeit, a szláv népeket, a bolgárokat és magyarokat.

Régen észrevették ez úton úgy látszik a magyarokat. Hallották harczai vitézségeket, látták könnyen mozgósítható hadsapataikat. Egyik vagy másik, nem tudni már melyik először, a német-e vagy talán a frank, sőt lehet hogy éppen valamely szláv fejedelem is, felhívta a másik ellen szövetséges segédhadaikat.

Most minderről már csak annyit tudunk, hogy a nyugati birodalom határain első megjelenéseket legelőször 862-ben jelzi korának legnagyobb és leghatalmasabb államférfia és történetírója, Hinkmár, rheinsi érsek. A többi e korszaki történeti emlékek — ha talán az egy *Alamanni évkönyvet* kiveszszük, mely a magyarok megjelenését hasonlóan ez időtájra, de egy évvel későbbre 863-ra teszi — mindannyi jóval, egész évtizedekkel később, csak is e század vége felé említ itt nyugaton a magyarokat. De valószínű, hogy Hinkmár éles szeme jól látott. Nemcsak korának páratlanul legnagyobb államférfia volt; hanem a nyugati frank birodalomnak akkor valóban eltető és fentartó lelke. Sorsát, mint Károly király legmeghit-

tebb embere erős kézzel, s úgyszólván egyedül ő intézte. Hatalmas tekintélyével a folyvást czírvódó karolingi fejedelmek gyöngesége ellenében is mindig szilárd, állhatatos s a végletekig következetes volt. — Azonfelül épen oly nagy tudományú egyházi és politikai író, kinek munkái több kötetben maradtak ránk, mint buzgó főpap, mély theologus, erős kanonista és főleg kitünő történetíró volt. *) A rheimsi érseki udvar a kormányzat és a politika központját képezte. Itt intéztetek el az uralkodók akkori folytonos apró összeütközései és bonyodalmas ügyei, és sehol sem ismerték jobban és jegyezték föl hívebben a birodalom eseményeit és háborúit, a fejedelmek összejövételeit és szövetségeit mint ott. Hinkmár mindezekben a főszereplő volt. A politikai értekezletekben ő vitte a szót és hozott határozatokat. Az akkori élénk, mindenre kiterjeszkedő egyházi élet számos és fontos zsinatán elnökölt; szerkesztette a kánonok törvényjavaslatait; elfogadásukat átvitte. Mindezt a mint a legnagyobb gonddal készítette elő, sűrű levelezéseivel és jegyzékeivel indokolta, úgy egész az apró részletességig följegyezte, leírta. Átvette saját kezébe végre még a frank birodalom hivatalos évkönyveinek folytatását is, és bennök kora érdekes történetének részleteit megírta. E feljegyzéseket is az emelkedett diplomata éles figyelmével, de sokszor kíméletes finomságával is, s e mellett a történetíró elfogulatlan tárgyilagosságával vitte.

Ezek közt a mint a 862. esztendő bonyodalmas eseményeiről tudósít, beszélvén Lajos király 862-diki háborúit a szláv vendekkel, egyszersmind megjegyzi, hogy ugyanakkor a dán normannok s a magyarok: *Ungri* — eddig úgymond az ottani népek előtt ismeretlen ellenség hadai — országait pusztítják. —

A mily felületes rövidséggel mutatja be Hinkmár e följegyzése először a magyarokat a nyugat történetében, oly mély tudósításának sajátságos háttére. S ez adja meg teljes

*) Összes munkái újabb kiad. Migne *Bibl. Patr.* — Tört. munkái az úgy nevezett *Annales Bertiniani*, az előbbi ellenében, neki tulajdonítva Pertz: *Mon. SS.* I. 419. Wattenbach: *Deutsche Geschichtsquellen* 113., 154. stb. Életére lásd Pritchard: *The life and times of Hincmar*. Itt felhozott adataira l. Dümmlert is: *Gesch. des Ostfränk. Reichs* I. 246.

jelentőséget a magyar nemzet akkori európai állásának s első fellépésének jellemzésére.

Ez az esztendő Európa történetében korszakias nevezetességű volt. Ugyanez évben 862-ben vette csekély kezdetét a nagy és hatalmas orosz-szláv birodalom. Kezdetben sajátlag ez is normann fejedelemség volt. A szlávok nem voltak képesek fejedelemséget saját főnökeik alatt itt is alapítani. Behívták e végett az akkor Európát rettegető normann-roszok vagy más néven varegek *) egyik vitéz seregét Rurik vezérökkel élőkön, hogy náluk is a fejedelemséget megalkossák, s őket benne védve összetartsák. A kísérlet sikerült. De a Németországot éjszakkélet felől Schleswig-Holsteintől egész a Peloponnesusig félgyűrű alakban körülkerítő szlávok hosszú vonalának több pontján is ugyanez évben nagy mozgalom mutatkozik, melyvel mindenütt a normann dánok is összeköttetésben lépnek elő.

A németek és szlávok közt régi gyűlölség uralkodott. Mint egy újabb kitűnő német történetíró mondja: „még mielőtt talán egymásból kiváltak népeik“, Ázsiából hozták ki együtt magokkal, hol egy törzsnek, az indoeurópai családnak tagjai és közeli rokonok voltak, s ugyanazon isteneket még együtt imádtak. Azóta európai székeikben a szomszédság czímén gyakran véresen surlódtak. A kereszténység és polgárosodás által sem igen változott sokáig e viszony; csak más lett az érdek. A német keresztény népek szövetkeztek a polgárosodottabb keresztény szlávok népeivel, saját pogány szársaik vagy frieszeik ellen. És viszont a pogány szláv és német nemzetségek a dánokkal s normannokkal amazok ellen.

Most egyfelől épen a marahán szláv fejedelem is Ratisláv támadta meg így a németekkel tartó Pribinát, a pannoniai dunántúli keresztény szlávok fejedelmét. Megölte őt, országát elfoglalta s fiát Kozelt a németekhez üzte. Másfelől az abotrita szlávok fejedelme Dobomisl támadta meg a németeket, s vitt háborút ellenök. Mindennek hátterét azonban a nyugati és keleti frank és német birodalom államai fejedelmeinek örökös visszavonása és meg hasonlása képezte. — A karolingi

---

*) Ez volt tudniillik Konstantinápolyban a normannok zsoldos hadaiból toborzott császári testőrség neve. Innét a szlávoknál is e vareg néven voltak e normann roszok ismeretesek.

család szomorú öröksége volt ez, hogy Nagy Károly nagy birodalmán a törpe utódok, kik azt fentartani képtelenek voltak, szünetlen osztakoztak. Veszekedtek az örökségen, melyre méltatlanok voltak. Államaik és fejedelemségeik összes politikája abban állott, kinek milyen rész juthat a birodalomból, s nem kaphatná-e meg a nagyobbbat vagy a másikét is. Az atyák, a testvérek és fiúk, majd ezek fiai és unokái évek óta czivakodtak és pártoskodtak, szövetségbe egymás mellett vagy egymás ellen. Majd kibékültek, ha az egyik engedett, vagy nagyobb hatalommal lépett föl. Majd ismét összetűztek, ha nem kellett egymástól hatalmokat féltetniök, vagy nem szedhette rá egyik a másikat. Hinkmár gyakran békeltette őket, közben járt, diplomatizált köztök. Ebben az évben is összejöveleteket rendezett megint. De ha egy-kettőt ki is békeltetett, az atyát Károlyt fiaival, vagy testvérei egyikével, már a másik testvér vagy fiú újra pártot ütött ellene.

Most épen Károlynak, a frank fejedelemnek és mindenható miniszterének, Hinkmárnak nagyon is szüksége volt már testvérének, bajor Lajos, a német fejedelemnek megalázására. Lajos egy idő óta minden ellenökkel, az egész fellázadó atyafisággal összeszegődött, és sok bajt okozott amazoknak. De Hinkmár is, hogy urát, Károlyt kisegítse, úgy látszik szövetségeseket szerzett ellene. Diplomatikai actiója, mert csak ennek határai közt maradt, sikerülni látszott. Egyszerre csakugyan minden elhagyja Lajost. Otthon országa megsértett s ellene fellázadt nagyjai ütöttek pártot. A keleti határokon az ezek fölött uralkodó saját fia, Karlmann. Hiven ez is nyilván családja hagyományához, ez által csak nagyobb részt akarhatott maga számára gyöngé atyjától kicsikarni. Ez ráhozta azután atyjára még mint szövetségeseit, Ratisláv marahán tótjait. Fent Dobomisl az abotriták királya és velök a normannok ütöttek be. Testvére pedig, Lothár, ki Lajosnak segélyt ígért ellenök, most szavát szegve, tőle elpártolt.

E közt jelennek meg egyszerre, ezekkel fellépve, mint Hinkmár jelzi, a magyarok is először, és pusztítják Németország határait. Kinek felhívására jöttek? kit segélyeztek, vagy kiknek voltak szövetségesei? Karlmannak-e, vagy a Marahán szlávokéi a németek ellen? Hinkmár följegyzéséből többé mindez ki nem vehető; s végre itt ránk nézve közönyös is lehet. De a magyarok akkori világlálása tekintetében

folótte érdekes e tény: hogy már ekkor mindjárt először is az európai nagy politika kérdéseiben lépnek föl, nyilván egyértelműleg az egyik féllel, mint szövetséges hadviselő rész. Kétségtelen, hogy e kapcsolatban hadaik itteni első megjelenése nem tekinthető egyszerű vagy épen véletlen hadkalandnak; minőnek látszott netalán a néhány történetíró előtt, kik azt eddig alig vették észre, és semmi vagy kevés figyelemre méltatták. A minthogy a magyarok legtöbb hasonló hadjáratai a mai mélyebb tudományos történetvizsgálat alapján, nem többé mint egyszerű hadkalandok, hanem nagyobbára már rendes és tervszerűn létesült, szövetkezett hadjáratok és támadások voltak. Másképp alig volna azok példátlan sikere magyarázható. Mellettök utóbb, természetesen a már elbizakodott győzők seregeinek nem egy hadkalandja is keletkezik; különösen a későbbi hadelvadulás folytán. De legkevesébbé tekinthető ilyennek első fellépések, midőn Európa keleti végszéléről egyszerre Németország határain látjuk győzelmes hadaik fegyvereit fölgyullanni.

Az esemény mögött kétségtelenül kiszámított diplomatikai actió állott, mely a magyar had föllépését és támadását eszközölte s Európa belsejébe bevezette. Régen ismerték már a külügyek vezetői s ügynökei ekkor a magyar hadak erejét és ügyességét, melyet mint a keleti birodalom szövetségesei tanúsítottak. Példányszerű kiváló harcsmódoikat Byzant egyik császára mintakép írta le, híres taktikai munkájában. Hinkmár jól fejezhette ki azért magát, egy-két soros laconicus följegyzésében is, hogy ez ellenség hadai csak ama német és szláv népek előtt voltak akkorig ismeretlenek, melyekkel most küzdöttek ellenök és mellettök először.

E föllépések nyilván tehát már az akkori európai nagyhatalmak s a kisebb fejedelmek és népek politikai actiójával és hadszövetkezéseivel teljes öszhangzásban volt, s azokkal solidaritásban állott.¹⁾

---

¹⁾ Az újabb német történelem nagy művei, midőn a kútfők nyomán hasonlóan állítják össze a 862-dik év eseményeit és politikai viszonyait, a magyarok ez első megjelenését említve, a viszonyt nem képesek szintén világosan fölismerni. Mint Dünmmler jeles nagy munkája: *Geschichte des Ostfränkischen Reichs* I. 474—76 és II. 439., hol minden kétségen kívül helyezi a magyaroknak ez évben történt fölléptét. De az események közt indokolt elhelyezését abban hagyja.

Segédhadaik nem is foglaltak itt akkor még tért. A német-szláv háború után visszavonultak előbbi székeikbe. De nevök azóta helyet foglalt örökre a nyugat történelmének lapjain. Koronkint megjelentek újra és résztvettek politikai eseményeiben és harcztérein, míglen itt állandón megtelepedtek.

Egyelőre is a Hinkmárnál itt oly igénytelenül egymás mellé állított magyarok s éjszaki dán normannok foglalkoztatták ezentúl majdnem egész századon át az európai történetírást. Száraz évkönyveiknek a magyarok beköltözése után rendes rovata ez. Majd minden esztendőben megemlítik e két népet, melynek lovas hadai és kalózvitorlái a szárazon és tengeren éjszak és kelet felől örökös felelemben és nyugtalan-ságban tartották népeik polgárosodó államait. Míglen ők magok is letelepedve ezek sorába lépnek.

A magyaroknak mai lakaikba bejövetelök és végleges letelepedésök természetesen jóval élénkebben foglalkoztatta azonnal a történetírást. A felölök szóló egyes leírások, gyarlóságuk daczára is mindjárt élénk világot vetnek műveltségi állásukra.

Ugyanazon időtájt körülbelöl, midőn a magyarok Pannóniát megszállották és elfoglalták, a IX. század végén s a X-ik elején kezdé véletlenül a németföldön készült első világtörténelmet írni egy jámbor Regino nevű szerzetes. Regino Németország egyik végső zúgában a sivár Havas-Eifel hegységben fekvő prümi monostor apátja volt. A Pipin anyja és neje Bertrada által dúsan ellátott Prüm egyike volt akkor a leg-híresebb monostoroknak. Benne a hittudományok, a költészet és művészet mellett már a történetírás is a IX. század kezdete óta virágzott; különösen Markward apát alatt Vandélbert szerzetes által gyakorolva új lendületet vett s egész iskolát alapított. Ott neveltettek ekkor a királyfiak is, s oda zárattak el a trónkövetelők. Lothár császár erőszakkal szerzett koronáit letéve, ide vonúlt vissza vezekelni. A monostor ez által a mily kitűnő iskolája volt a tudománynak s a művészetnek, épen oly nevezetes színhelye lett az udvari és politikai csel-szövényeknek s e kor történetének. Hatalmát és befolyását,

---

Önkényesen s erőszakolva magyarázza azt Kremper: *De Ungarorum demigratione. Monaster. 1857.*

egyházi mükincsei drágaságát és birtokai gazdagságát egyaránt rossz szemmel nézték a nagyravágyó s ármánykodó hatalmasok s a rabló hadkalandorok. A normannok ez időtájt 882-ben és ismét 892-ben kétszer is egymásután megrohanták, kirabolták, végre elpusztították. A szerzeteseknek s velők Reginónak is menekülnie kellett. Alig hogy visszatértek s helyreállították, már ismét politikai pártok, udvari cselszövények s családi érdekek dűlték fel. Reginót, kit tudománya emelt az apátszekre, most a gögös tudatlanság és érdeklesés, nem nyerhetvén meg őt magoknak, helyéből kiűldözték. Ő Trier mellett pártfogójánál, Ratbod érseknél, kinek biztatására írta számosabb munkáit, vonta meg magát, Szt-Maximin monostorában, s ott azontúl a tudománynak s irodalomnak élt. De fentartotta e mellett ügylátszik a mérvadó politikai körökben ezertúl is barátaival összeköttetéseit; és megbélyegezte örökre még történetében is elleneit. Összeírta azután sorban történetkütfőiből Krisztus urunk születésén kezdve, a világtörténet krónikáját. Majd elhez folytatólag följegyezte évről évre kora nevezetesebb eseményeit. Munkáját azután az ifjú Lajos király nevelőjének, Adalbero augsburgi püspöknek küldötte meg, hogy belőle oktassa fejedelmi növendékét.

Még mindig a normannok évenként ismétlődő támadásait jegyezte; midőn 889-ben először értesülhetett a magyarok beköltözéséről. A világtörténelemben, melynek megírásával épen foglalkozott, amnyira jártas történetíró sem volt képes magát egykönnyen tájékozni, hogy miféle néppel van dolga, midőn magyarokat említetni hallotta. Soha sem hallott, soha sem olvasott e népről, melyet, mint írja, a múlt századok során senki előbb nem ismert. A frank évkönyveket, melyekbe Hinkmár, mint láttuk, jóval előbb beírta nevöket, épen nem ismerhette, valamint az Alamanni évkönyvet sem; az egykorú byzanti írókat is, bizonyára még alig olvashatta. Századok teltek bele utána is, míg ezek közismeretre jutottak. Történetkütfőiben, melyeket tanult és leírt, mint különösen az angol Bédának világtörténetében, melyet nagyobbára másolt, sehol sem találhatta meg csakugyan a magyarok nevét. De a mint ő volt az első, ki azt a világtörténet lapjain ezertúl annyiszor említett diplomatikai *Hungarus* elnevezéssel írta be; úgy ő volt a nyugati írók közt az első, ki még Konstantin Porphyrogenita előtt Ázsiából kiköltözéseket, a bese-

nyók elől menekvésöket megírta. Ő tudósít mindjárt ezzel arról is, hogy szállták meg a marahán, bolgár és karantán szlávok legyőzésével, úgymond, a rómaiak egykori Pannoniáját s az avarok régi székhelyeit.

Följebb ennél történet-ismeretével nem ért, mint a mit épen felölök az egykorú események elbeszéléséből és hallásából tudhatott. Ezzel mint történetíró, úgy látszik, nem elégedett meg. Vizsgálni és keresni kezdette kütfőiben az ókor népei közt a magyarokat. Sehol sem akadt azonban e néven rájuk. De arról értesülve, vagy csak úgy vélekedvén, hogy a Tanais mellékéről indultak ki, hol hajdan a scythák laktak, elővette ezek történetét. Ott találta Justinusnál, vagy csak annak munkájából leírva a középkori írónál. Justinus Frontinus ugyan maga is, csak Trogus Pompejuszak azóta elvesztett munkájából írta ki, a korszakokat gyakran összetévesztve, kissé zavaros és mesés történeti kivonatát. De műve a középkor nagy tetszésével találkozott. Mint világtörténeti rövidlet és kézikönyv tömör előadása, egyszerű szép leírásával és emellett olykor emelkedettebb hangzatos és hatásos szólamaival közkedvességű volt. Sokan másolták, folytatták és szövege egyes helyeit rendesen át is alakították s megrontották. A scythákról és pártokról szóló helyeit különösen alkalmazni szerették már, majd egy, majd más középkori barbár népre, mely kezök ügyében és tolluk alatt volt épen, és melynek eredetéről semmit sem tudtak. Ráfogták már a húnokra, majd a góthokra, az alánokra, sarmatákra és roxolánokra, hogy onnét, hol a scythák laktak, s ennél fogva tőlök is származnak. Hiszen már Plinius is a germánok és sarmaták, tehát a németek és tótok őseinek mondá őket. Nem csoda azután, hogy sokáig, maig, mindannyi nemzet: a német s a szláv, s végre a magyar is ott kereste eredetét. Megtalálták valahol, valamelyik középkori írónál az ily kapcsolatot, melynél fogva azután tudósaik oda fűzhették népeiket hozzájuk.

Regino sem tett egyebet a magyarokkal. Természetesen igen régen, mindjárt megjelenésök alkalmával tette. Ehhez azután az első krónikások a magyarokat a húnokkal is és avarokkal azonosították, mi annál valószínűbbé tette még a közös scythá származást.

Regino ugyan sajátlag még egy szóval sem mondotta azt, hogy a magyarok a scytháktól vagy húnoktól származ-

nak. Csak a mint Justinus leírását Paulus Diaconus alkalmazása nyomán saját szavaival is módosítva, ő a magyarok jellemzésére alkalmazza ismét, mutatja azt, hogy Regino a magyarokat leghívebben vélte azzal jellemezni, ha a scythák válaszával mutatja be őket, mint a kiknek egykori hazájában vélte ős lakukat. Így állott képzelete előtt is e harcziás, vad de vitéz nép, mint az egykori scythák; mert az akkori európai közvélemény előtt hasonlóan tűntek fel a tölök származtatott előbbi harcziás népekhez.

„Nyers és lóhúst esznek és rá vért és lótejet isznak. Vadak és torz alakúak, és még a vadállatoknál is kegyetlenebbek és ragadozóbbak. Elfogott ellenségeik szívét kitépve, szétaprítják és orvosságul használják. Hajukat bőrig lenyírják.“ Ez volt a rettegő népek rémlite és véleménye a valóban kegyetlen s ellenállhatatlan magyar hadakról. Ezzel kezdődik Reginónak felölök legelőször szóló története is; s majdnem mindössze is csak ennyi volna az, mit felölök eredetileg jellemzésökre fölhozni tud. Mert a többiben átmegy mindjárt a scythák élete, szokásai jellemzésére és történetök válaszára, hogy ennek alkalmazásával indokolja az onnét tölök, mint veli, népeik közül vagy országukból származó magyarok hadi ügyességét és vitézségét. Nyilván ezen benyomást tette rá valamint az európai közvéleményre megjelenésök. Célzatosan alkalmazva azért beszél így tovább, hogy: „vadak módjára élnek. A földművelés náluk ritka dolog. Rendesen nyájaikat a pusztaságokon barangolva legeltetik; halásznak és vadásznak; tejjel és mézzel élnek. Sátorok alatt tanyáznak; vagy a férfiak lovon ülve, családjaik szekereken laknak. Vadállatok bőre takarójuk, öltönyük és sátoruk. Kitérő lovasok és íjászok. Szabadok és vitézek. Mások alattvalói soha sem voltak. De uralkodásuk Ázsiát ismételve remegtette. Baktriát s a parthok birodalmát férfiak, míg a nők az amazonok országát alkották; hogy majdnem kérdéssé vált, mely nem volt köztök a vitézebb és nemesebb. Dárius perzsa királyt megszalasztották, Cyrus hadait megsemmisítették. Nagy Sándor hadvezérei seregét megverték, a rómaiakról hallottak csak, de fegyvereikkel nem találkoztak. A germánok ezereit rabszolgaságba ejtették. Európa városait, melyeken átmentek, letiporták; Illiricum és Gallia, de leginkább a környöretre méltó Itália érezte kegyetlenségöket.“

Így szól körülbelül lényeges kivonathban Justin történetének Reginónál másolt szövege. Az utolsó hangzatos szövegek azonban már Paulus Diaconus longobard történetének sajátjai. Velök már közelebbi alkalmazásba helyezte a jellemzést a gothokról és hünokról a magyarokra is viszonyítva. Valamint közbe is nem egy különvonást toldott a magyarokról saját felfogásából vagy tudomásából, melyek már itt elől, mint az akkori népies közvélemény kifolyásai jelezve voltak. Míg egy két további jellemzőbb eredeti adata, mint a magyarok hadviselésének a brittek hadakozási modorával összehasonlítása tanulmányaink további részleteiben merülnek föl.

Ezzel mutatta be a megérkező magyarokat először a világtörténelem. Nem sokára bemutatták ők is magokat személyesen hadjárataikban, fegyvereikkel és kegyetlen vitézségekkel az egész akkori művelt világ népeinek. Európa keleti széléitől Franciaország nyugati végszéleig és Németország éjszaki vidékeitől az olasz félsziget legvégső sicíliai városáig Hidruntumig, a mai Otrantóig, visszahangzott méneik ügétésének dobogása és hadikürtjeik riadása. Nem volt ország és tartomány, melyet keresztül nem jártak, hol győzelmes fegyvereiket nem villogtatták volna.

A népek s krónikásaik megismerhették őket közelebbről is, mintsem óhajtották. És első történetírójuk rajza nem mutatkozott hűtlennek, akár scytha vitézségeket tekintve, akár kegyetlenségeket. Az éviratok hasonló irtózáttal és borzalommal töltözték meg még vérző betűkkel jegyezték föl számos véres tetteiket. Nem csoda, hogy a történetírás felkapta és századokon át követte a leírást, melylyel Regino világtörténelme a magyarokat a világnak először bemutatta. Regino könyve másképp is századokra szóló mérvadó tekintélyű történelmi művé vált. Nemcsak folytatóinak hosszú sora keletkezett nyomán, hanem új történelmi iskolát is alapított vele. Az éviratok, mint a metzi, trieri, a szász és más későbbi annalisták, egymás után az ő szövegét másolták, átírták vagy átalakították és folytatták. A középkori történetírás első mesterei is, mint Hermannus Contractus és Sigebertus Gemblacensis, Frisingi Otto és Flavigni Hugo még mindig őt követték és idézték. — Véleménye a magyarok eredetéről, melyet csak amúgy, mint láttuk, könnyen és hasonlatkép oda vetett, hogy Tanais mellől vélt beköltözésökről szólván,

mindjárt oda írta ama vidékek egykori scytha népeiről szóló leírásokat, most már követőinél mérvadó lett. Mint kétségtelen történeti adat vétetett föl a magyarok származására: közbefonva még a húnokat és avarokat is, mint a kiktől közvetlenül, s általuk közvetve származtak le a scytháktól. Regino jellemzése a nyers húst evő és vért ivó kegyetlen vad népről s annak scythia hadvitézségéről nem kevésbé tetszetős volt. Felkapták mind a kettőt; vagy a mint jött az egyiket vagy a másikat. Az idegen középkori krónikás például gyűlölettel és rémülettel, míg a mai felvilágosodott külföldi tudós már csak elfogultságból gyűlöletesen éppen úgy ölvettek Reginonak a nyers húst evő és vért ivó vad magyarokról szóló jellemzését; valamint a nemzeti és hazai történetírás a vitéz és híres hadakozó scytháktól való származtatást. Krónikáink minden példánya, Béla névtelen jegyzője csakúgy mint az utóbbi időkig megjelent régibb magyar történeti munkák egyaránt magasra tarták azt. De már a legrégibb krónikák is, valamint a névtelen jegyző szövegéből látjuk, ebben csak Reginót követtek, rá hivatkoznak. Az „*Emlékezzünk régiekről, Scythiából kijöttekről*“ régi magyar históriás ének is csak ezeknek pusztá versbeszedése. De azért a vitéz régi szittya ősektől való leszármaztatás az újabb korig is éppen úgy a nemzeti történet és költészet büszkén hivalgó kedvencz eszméje volt, mint például az elfogult német tudósnál a lóhúst evő s vért ivó magyarnak sajátos vadsága. Holott ebben körülbelöl egyenlő volt a német s más híres népek ősei vadsága a magyaréval.

Mind a két nézetnek alapja egyszerűn a tudatlanság és elfogultság volt. Az egyik hízelgett a magyarnak. A másik tetszett idegen ellenségeinek. A valóság pedig abban állott, hogy az a mi a magyarok vagy húnok és vélt őseik a scythák vadságáról, embertelenségéről és műveletlenségéről szólt, semmivel sem volt rosszabb annál, a mit például Európa mai művelt népei őseiről az egykorú tudósítások ránk hagytak.

Vinfrid sz. Bonifác a németek nagy apostola, midőn a szlávokat említi Ethelbald angol királyhoz írt levelében, a lenézés és undor mély kifejezésével mondja így felőlök: hogy az emberiségnek legutálatosabb és legaljasabb neme. *) Pedig

---

*) *Opera et Epistolae S. Bonifacii*, Ed. Migne: *Patr.* LXXXIX. 760. Winedi quodest foedissimum et deterrimum genus hominum.

ő jobban imerte ezeket a szlávokat, mint Reginó s a középkori krónikások a magyarokat. A szászokat és friszeket térítve határaitokon járt és kelt. Megkísértette innét az ő térítésöket is. *) Látta tehát és ismerhette őket, országukat és erkölceiket; sőt dicsérte pogányságuk daczára a nálok divatozó egynejtűséget. Míg Reginó Németország vég szélén csak hallomásból tudott a magyarok felől; s leírásában nem is annyira az ő erkölceiket mint a scythákét rajzolta. Legfőlebb, hogy ezek vonásaival vélte a magyar hadak kegyetlen vad dülásait jellemezhetőeknek. Ellenben sz. Bonifác mellett más emlékek is hasonló lenézéssel szólnak az akkori szlávokról. **) Tacitus *Germania*-jának híres classikus helye a venedek és fennek népségeiről ismeretes, mily rendkívül vadaknak s piszkos szegénységben tengődőknek mondja ezeket, s a velők úgymond sokban hasonló szláv vendeket ***) A mai történetvizsgálat e fennekben azonban nem is a mai finneket, de hasonlóan a szláv vendekkel azonos rokon szlávok törzsét véli. Maga Tacitus bevallja, hogy nem tudja őket megkülönböztetni: germanok-e vagy szlávok.

De még a németeket sem mutatja be előnyösebben Julius Caesar, ki nem volt kisebb történetíró, mint hadvezér. Midőn Galliát meghódítva, határán először találkozik a föl s alá barangoló germán csapatokkal, műveltségi állapotukat sötét színekkel festi. „Barang nomádokként a földműveléssel nem igen foglalkozva, úgymond, csak vadászatból és nyájaikból tengetik életüket. Vallásuk csekély, nagyobbra áldozat és pap nélkül, csak természetiszteletből áll. Ős erdőkben sivataggá pusztított tágas mezők mögött és nagy mocsárok közt megközelíthetetlenül laknak. Nemzetségeik szűnetlen barangolásából és harczaiból áll életök. †)

Ilyenek voltak a németek, midőn Róma velők először megismerkedett, és látta bozontos, hosszú, vörös hajú alakjaikat felmeztelenül, vadállatok bőrébe burkoltan imperatorai és hadvezérei diadalszekeréhez lánczolja hurezoltatni föl a capitolum győzelmi meneteiben, s a színkör viadorai vagy ragadozó vadai elé vettetni a circusban. De alig múlt egy század

*) U. o. 626.

**) Lásd összeállítva rendszeren ezeket a német újabb történetíróknál. Például Dümmeler: *Gesch. des Ostfränk. Reichs* I. 212.

***) Tacit.: *Germania* 46.

†) Julii. Caes.: *Comment. de bello Gallico* VI. 21—3.

és Róma vezérei már mást tudtak jelenteni felölök. A németek megtámadták tábori állomásaikat. Visszaverték a légiókat. Megsemmisítették Varus seregeit. Róma szelleműs történetírója Tacitus tollára méltathatta már a jelentőségre emelkedő Germaniát, bár meg sem álmodta még Rómát megsemmisítendő népe hatalmának felkelő hajnalát. Csupán a világváros megromlott erkölceivel szemben akarta irányzatos vázlatával a barbár germánok sajátos polgárosodását és szigorú erényét példaképül állítani a római léha társadalom és hanyatló állam elé. Nem sokkal, legfőlebb a magasabb fölfogás és remek irány által különbözött e kísérlet attól, melyet az újvilág fölfedezői a vad indiánok szelíd erkölceiről, vagy Cook például a csendes óceán szigetlakóinak az oteheitiak és sandvichiak ártatlan boldogságáról a gonosz Európának javulására mesélhetni véltek.

Mennyivel hívebbek s emelkedettebbek ezeknél ama tudósítások, melyekkel a byzanti írók, Leo és Constantin császárok jellemzik a magyaroknak általuk alaposan ismert állami és hadi szervezetét. Mily hasonlíthatatlanul magasabb és nemesebb műveltségi állásukról és polgárosodásról tanúskodnak ezek mindjárt, midőn a magyarok először föllépnek a világ színpadán, — e műveltségtörténelmi tanulmányok illető részletei föl fogják tüntetni.

A népek jövője s élete fölött azonban nem mindig határoz azok fényes vagy sötét múltja. A történelem ajánló levele, a nagy ősök sorával dicsekvő származás, sőt még a hatalom s a szilaj erő is csak úgy nem képes a népek előnyét mindenkor biztosítani, mint nem az egyesekét a nemeslevél s az előkelő eredet. Mily erővel s hatalommal léptek föl az ókor nagy birodalmainak népei és hódítói Xerxestől egész Dzsingiskánig. Hősdalok zengtek körül más népek származásának már bölcsőjét is, mint Homer örökszépségű eposa Iliont és Hellász hőseit. Dal és történet régen elhallgatott pusztá nyomaik fölött. Míg jelentéktelen, apró, ismeretlen eredetű népek uralkodnak régóta a világbirodalmakon.

A nemzeteknél is mint egyeseknél szellemi fönség és szigorú fegyelem s erény, életképességek és tehetségek, a kitartó szívósság és szorgalom, s az ezekből fejlődő műveltség és polgárosodás azon tényezők, melyek őket fölemelik és fenntartják.

A műveltségtörténelem föladata is nem az ős származás s a múlt kor dicsőségének hangoztatása. Ezekben úgy, mint a nemzet egész életében csak a fejlődő műveltség és polgárosodás menetének nyomait keresik vizsgálatai.

Bármikép vélekedtek is tehát a művelt világ írói a fölépő és betoluló magyarokról; bármilyen volt a közvélemény irántuk, vagy bármily kedvező is volt valóban műveltségi állásuk, mindez akkor nem igen lehetett mérvadó jövőjükre. Legkevesebb lehetett volna nekik állandó jövőt vagy nagyobb fölényt jósolni akkor, midőn hadrohamaikkal Európa egyik végétől másikig összes népeit elrémték. E mellett pedig a barang hadkalandorok e világrész legszebb földét elfoglalva, és a náluknál már jóval polgárosodottabb, nagyobb és hatalmasabb népek közé tolulva azok egyes országai és tartományai megsemmisítésével, a már félig szláv, félig német birtonkon egy új és erős, nagy és állandó magyar birodalmat alkotni megkísértették.

Mikép sikerült ez a magyar nemzetnek? Hogyan tartotta fenn azt és vele megfogyott maroknyi népét? Mikép emelkedett és hanyatlott? Hogy érvényesíté fölényét a világ más nagyobb, műveltebb népei közt? Mikép szállt alá viszonytagságaiban és hogy igyekezett és tudott koronkint ismét újra fölemelkedni? Mindezen kérdések nemcsak a hatalom és erőszak, hanem idővel a műveltség és polgárosodás kérdéseivé váltak. S ez az a mi ezen műveltségtörténelmi tanulmányok tárgyát képezi, midőn a történelem e nagy kérdéseire a nemzet műveltségi élete és fejlődése történetének vizsgálatával s előadásával törekszik megfelelni.

De ha ez által a nemzet művelődése és fejlődése feladatait, mint fenmaradásának föltételeit a múltban fölismerjük, az isteni gondviselés iránt méltó halára buzdúlva, nem tehetjük azt a nélkül, hogy a jövőre nézve is benne ne helyezzük bizalmunkat. Mert a nemzetélet műveltségi múltja föltételeinek, fejlődésének és haladásának vizsgálata és fölismerése, egyszersmind a nemzet jövő műveltségi feladatai s ezzel fentartása föltételeinek tanulmányozására szolgál és fölismerésére vezet.

IPOLYI ARNOLD.

BOSNYÁKORSZÁG.

Mióta hazánk délkeleti tözsomszédságában a háborús zavarok kitörték, talán egy országról, egy tartományról sem volt annyiszor említés téve, mint épen Bosnyákországról. A legtarkább, a legkülönbözőbb tervekről hallottunk beszélni. Egy ideig a háborús paroxizmus és izgatottság szülte álmadozásoknak, félrebeszéléseknek lehetett mind azt tekinteni; de minthogy az események mind komolyabb fordulatot vettek, miután a Bosnyákországra vonatkozó tervelések naponként újabban és újabban fölmerülnek; s mert a tervelések bármily irányban és alakban állittatnak föl és adatnak elő, hazánkat, könnyen érthető okokból, igen közéről érdeklik: időszerű, sőt szükséges behatóbban megismerkednünk Bosznia jelenével, múltjával; szükséges szemügyre vennünk, minő befolyással lehetnek hazánkra nézve a délkeleti szomszédban immár elkerülhetetleneknek látszó átalakulások. Tisztában kell lennünk az iránt, mi áll érdekünkben s mi ellenkezik érdekeinkkel. Ismernünk kell a tervelések irányát, fontosságát. Tájékozva kell lennünk az iránt, mit várhatunk a jövőben, ha egyik, vagy másik terv életbe lép.

Ha a keleti események rohamosan megindult áradata ezúttal talán lecsendesedik is; ha sikerül is tán az európai befolyásoknak minden nagyobb szabású és gyökeres átalakulások nélkül „componere fluctus“, ez aligha fog tartós és állandó, végleg rendezett állami és politikai alakulásokra vezetni. Beáll egy rövidebb-hosszabb ideig tartó szélsécsend, melyre ismét viharok fognak következni. Az éjszakkéleti hatalomnak s azon szláv politikai Internationalenak, melynek neve Omladina, s mely polypkarjaival átöleli Európa egész

délkeletét, ismert törekvései nem hagynak fenn ez iránt semmi kétséget.

A Boszniára vonatkozó tervek, javaslatok és aspiratiók igen számosak. Egyik terv Boszniát egymagára, vagy Hercegovinával egyesülten külön vazallus állammá akarja tenni Szerbia vagy Románia példájára, egy orosz vagy habsburg-házi fejedelem alatt. A másik Boszniát Szerbiához, Hercegovinát Montenegróval szeretné egyesíteni. A harmadik Magyarországhoz közvetlenül, a negyedik Ausztriához, illetőleg Dalmatiához kívánná csatolni — mint szükséges „Hinterland“-ot Boszniát s talán Hercegovinát is. Az ötödik azt mondja, hogy vazallusi viszonyba kell hozni Boszniát egy habsburgi fejedelem alatt a magyar koronához, mint volt pl. Nagy Lajos idejében. A hatodik terv olyan viszonyt óhajt Boszniának monarchiánkkal, mint a minőben van Elsass-Lothringia a német birodalomhoz. A hetedik terv megemlékszik arról, hogy hajdanában Bosznia és Hercegovina a horvát királysághoz tartozott. Ide kívánja tehát mindkettőt visszacsatolni. A nyolczadik, melyre az omladina törekszik, „bármely dynasztiának bálványozása nélkül“, egy délszláv confoederatiót akar létesíteni, melynek természetesen Bosznia is alkatrészt tenné. Tíz millió délszláv (ide számítva a bolgárokat is) alkotná a nagy szláv birodalmat, melynek központja Szerbia lenne, s mely magában foglalná a török birodalom szláv lakta területein kívül Magyarország és Ausztria azon részeit is, melyeken délszlávok laknak. Végre a kilencedik terv szerint (Andrássy gróf 1875. decz. 30-ki reformjegyzéke) a hazánkkal szomszédos török tartományoknak a portához való viszonyában semmi változás nem történne, de kapnának reformokat, minőket a haladó kor s a modern állami igazgatás megkövetelnek. A tizedik terv, mely az oroszoknál legnagyobb népszerűségnek örvend, igen messze ágazó; e szerint Kelet- és Közép-Európa mostani térképe alapjaiban fölforgatnák. Ez egy szláv rendszert óhajt foederális alapon, mely Konstantinápolyból kormányoztatnék orosz védnökség alatt. Tagjai következők lennének: 1. Cseh-morva-tót királyság kilencz millió lakossal. 2. Szerb-horvát-szlovén királyság (Szerbia, Montenegro, Hercegovina, Bosznia, éjszaki Albánia, a volt Bánság, Horvát-Szlavonország, Dalmatia, Krajna, Göröz, Stájerország) nyolcz millió lakossal. 3. A bolgár király-

ság mintegy 4 millió lakossal. 4.-Románia Bukovinával és Erdélynek a Marosig terjedő részével. 5. A görög királyság Thessalia, Macedonia, Epirus, Cyprus, Kandia, Rhodussal. 6. A magyar királyság, azon területrészekből, melyek még fennmaradnak a czélba vett kisajátítások után. Végül 7. Czárgrád (Konstantinápoly) közvetlen környékével.

Íme a tervelésekben épen nincs hiány. Ott látjuk szerepelni mindenütt mint egy láncszemet a tervelések láncolatában Boszniát. Elég ok arra, hogy e tartománynyal közelről megismerkedjünk.

I.

Először is vessünk egy futó pillantást Bosznia múltjára. A magunk elébe tűzött cél szempontjából csak onnan kezdve van e tartomány történetének érdeke, mikor a szerb faj ama vidékeken letelepedett. Az azelőtti kort bízvást mellőzhetjük.

A szlávokat Heraclius (610—641) kelet-római császár hívta segítségül az avarok kiűzésére a byzanczi Dalmatiából és Illyricumból s vérengző harcok lezajlásával, minők a népvándorlás korát jellemzik, feladatuknak megfelelően, az elfoglalt földek hűbér gyanánt kapták Byzancztól. A később érkezettek megszállták Moesiát s Közép-Illyricumot (a mai Szerbiát és Boszniát). Tehát a VII-ik században telepednek meg a délszlávok ama vidékeken, melyeket most is laknak.

Egyelőre megtarták saját vallási és politikai intézményeiket, de később Byzáncz befolyása alatt mindkét irányban változások állottak be. Onnan veszik a cultura első ösztöneit, onnan a IX-ik században a keresztyénséget (Method és Cyrill) s ugyancsak görög befolyásoknak tulajdonítandó, hogy a régi szláv köztársasági foederatív szerkezet átalakult egyeduralmi formává a XII-dik században Nemánja István alatt. Nem egy szerb író *) beszél egész méltatlankodással ez átalakulásról, mely állítólag a szerbség hanyatlását és bukását idézte elő a monarchiával kifejtett arisztokratia villongá-

---

*) Jovánovics Vladimir: *Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'orient*. Paris, 1870.

sai következtében. És az Omladina egyik főczélja visszavarázsolni a múltból és újra életbe léptetni a régi szerkezetet. Ez ugyanis következő volt alapvonásaiban: a szerbek zsupákra (kantonokra) voltak osztva, melyek élén álltak a választott zsupánok, a népakarat végrehajtói. Az egész nemzet a szkupstinában (nemzetgyűlés) határozott, melynek elnöke a nagy zsupán volt. Háború esetén minden zsupa választott egy saját vezért, bánt, a szkupstina pedig a vajdát vagy fővezért.

Bosznia eleinte váltakozva majd Horvátország, majd Szerbia befolyása alatt állott. Majd keleti, majd nyugati politikai, vallási, culturalis befolyások és mozgalmak küzdelmét képezte. A nyugat-európai viszonyok azon befolyásának, melyet Horvátország vallása és civilizációjára gyakoroltak, tulajdonítandó, hogy emancipálta magát Byzancztól, míg Szerbia azzal szorosabb összeköttetésbe lépett és abban is maradt. Szerbia s a vele szomszédos tartományok fölvettek a schismát, a horvátok ellenben a róm. kath. vallás hívei lettek.

Bosnyákország, mely majd a horvátok, majd a szerbek befolyásának hódolt, vallásilag is két táborra oszlott, melynek valószínűleg kisebb része a többnyire róm. kath. bünokkal tartott, a nagyobb rész, a g. k. vallású, pedig a szerb királyokhoz szíttott.

Összesen 18 bosnyák bünről emlékszik meg a történelem azon időpontig, míg e tartomány királysággá lett. Egy 1080-ki okirat Bosznia bünjét azon hét bün egyikeként említi, kik a horvát királyt választották (választófejedelem).

Zvoimir horvát király korában Bosznia és Herczegovina már a horvát királysághoz tartoztak s midőn szt. László magyar király a Zvoimir özvegye, Ilona (László nővére) ellen fellázadt horvátok leverésére hadat vitt Horvátországba (1091) és azt Magyarországhoz kapcsolta, — ez volt az első időpont, melytől kezdve Bosnyákország közelebbi viszonyba jutott a magyar koronához. A kapcsolat innen kezdve aztán meg is volt egész a török hódítások koráig, mikor ismét elszakítottatott tőlünk.

A magyar királyok között első volt Kálmán (1075—1114), ki magát Horvátország és Dalmatia királyává koronáztatván, fölvette a bosnyák királyi czímet is: „Rex Rhamae seu Bosniae.“

Innen kezdve gyakran kapják Árpádházi hercegek

bánság, vagy kormányzóságképen Boszniát. Így vak Béla (1131—1141), hogy fiai közt egyenetlenség ne támadjon. Gézának a magyar trónt, Istvánnak a Szerémséget, Lászlónak pedig a *nejével kapott Boszniát* rendeli örökségül. — II. Géza (1141—1162) alatt görög segítséggel az országba betör Borics trónkövetelő, kívül a király kénytelen (1153) békét kötni, melynek értelmében Borics kapta Boszniát a magyar király felsőségének elismerése mellett. Borics úgy látszik csak 1168-ig bírhatta a tartományt, melynek tizedik bánja, Kulin, mint a magyar korona hűbérese 1168—1207-ig kormányozta azt. Kulin volt az első, ki pénzt veretett, idegen mesterembereket telepített be nyugatról és főleg Ragusából. Ezek vas-, ezüst-, aranybányákat műveltek s kereskedést űztek a külfölddel. Bosznia csakhamar felvirágzott s a néphagyományok mint egy igen boldog és virágzó kort említik Kulin meglehetősen hosszú uralkodását. Általában a magyar királyok uralma, befolyása és aegise alatt Bosznia érezhetően bele vonatott a nyugati műveltség áramlatába.

Kulin kora még arról is nevezetes, hogy alatta jöttek be Boszniába az elűzött valdensek, másként patarenok, vagy bogomilok, kik a két vallásfelekezetet, a róm. kath. és g. keletit még egygyel szaporítván, fölötté sok vallási villongásnak, zendülésnek és verengzésnek nyitották meg korszakát. A patarenok hirdették az egyenlőséget, testvériséget s az erkölcsök egyszerűségét, mi által a hegylakók között nagy hódításokat tettek, számos hivatást szereztek.

Kevéssel a patarenok megtelepedése után, 1260-ban jöttek Boszniába a szt. Ferencz-rendi szerzetesek azon egyenes megbízással a pápától, hogy a veszedelmes felekezetet kiirtsák. A pápák egymásra küldték oda a pápai legatusokat is a kath. egyház megszilárdítása és terjesztése céljából. Rómának ez irányban annál több tevékenységet és buzgalmat kellett kifejteni, mert a patarenok, tetszetős tanaikon kívül, még a kath. clérus nagy mérvű visszaéléseinek is köszönhetők, hogy amnyira tért foglaltak. A magyar királyoknak fölötté sok vesződséget okoztak a patarenok. Királyaink, mint Imre és IV. Béla, pápai megbízások és sürgetések következtében sergeket küldöttek Boszniába a patarenok leverésére s ott a katholicismus védői és terjesztőinek szerepét vitték. Imre magyar király III. Incze pápa meghagyásánál fogva

ráparancsol Kulin bánra, hogy 1000 márka ezüst büntetés terhe alatt hagyja el és vegye üldözőbe a patarénus hitet. Kulin meg is teszi ezt. E bán idejében küldetett az első kath. püspök állandóan Boszniába s rendeltetett a kalocsai érsek alá. 1240- és 1246-ban a patarenok nagy vereségeket szenvedtek a magyar csapatoktól, — mind a mellett később is többször felütötték fejöket. A magyar királyok támogatása nélkül, daczára a francziskánusoknak és pápai legatusoknak, a katolicismus nem lett volna képes fentartani magát Boszniában s most nem lenne ott annak nyoma sem. Kulint követte a bánságban Zibisláv, kite méltóságban II. Endre (1205—1235) magyar király megerősített. A kalocsai érsek és a magyar király ismét nagy erőt fejtenek ki a patarénusok ellen. E nyomasztás alatt Zibisláv kath. hitre tér és Szerajevo mellett kath. püspökséget alapít, miért is őt IX. Gergely pápa 1236-ban egy levélben fölötte eldicséri. — IV. Béla (1235—1270) alatt is erőlesen foly a térítés Boszniában, minek következtében a patarenok nagy része Albaniába vándorol. A tatárjárástól Bosznia is sokat szenvedett, de miután a nagy katastropha elmúlt s a király haza tért, Kotromán német lovagot küldte bánnak Boszniába, ki 1270-ben megvetette alapját Szerajevonak. *)

A Kotromán családból származott bosnyák bánok is hívei maradtak a magyar királyoknak s elismerték azok főuraságát. A 18-ik bosnyák bán IV. István elfoglalta a Humszkrét (Herczegovinát) és azt Nagy Lajos (1342—1382) magyar királynak adta, ki a bán leányát bírta nőül.

Tvartko elfoglalja Trebinjét, Usieza vajdaságot (Szerbiában), Rascia (a mostani novi bazári pasalikot) zupánságot s ezekkel nagyobbítva Boszniát, Nagy Lajos magyar király beleegyezésével fölveszi a királyi czímet, de elismeri egyszersmind hűbérurának a magyar királyt. I. Tvartkóval kezdődik tehát a bosnyák királyság. Tvartko még arról is nevezetes, hogy Dusán szerb czárnak a törökök ellen 20,000 főnyi segédcsapatot adott, de melynek nagy része elveszett a Rigó-mezőn 1389-ben, mely nagy csata elvesztésével a nagy szerb birodalom is összedőlt. Ennek visszaállítására törekszik az omladina.

*) Polit : *Geschichte des Königreiches Bosnien*, Wien, 1787. Max Schimek.

Az ozmánok benyomulása a görög cselszövény műve volt. Valamint hajdanában a görögök a szerbeket és horvátokat hívták föl az avar birodalom megdöntésére, úgy most keletről az ozmánokat hívták be a túlhatalmassá lett szerb birodalom feldarabolására. Ennek a taktikának a görögök is megadták az árát, mert alig egy félszázaddal a rigómezői esata után Byzancz is a törökök kezébe került s vele lassanként egész Kelet-Európa.

Tvartko 1391-ben halt meg; kormányzása tehát ellúzó-dott Nagy Lajostól kezdve Mária és Zsigmond uralkodásába (1387—1437). Őt követte Dabicza, ki csak rövid ideig kormányzott s ki Zsigmondot elismervén fővédurának, Boszniát, mint örökös tartományt a magyar koronának adta. Alatta a belviszályok annyira fejlődtek, hogy az elégyületlenek I. Bajazeth török szultánt hívták a tartományba. A törökök, kik már nagyon elhatalmasodtak volt keleten s a görög birodalmat már majdnem minden tartományától megfosztották, engedtek a felhívásnak és ezzel veszi kezdetét a török befolyás és uralom Boszniában. Zsigmond szövetezik Palaeolog Manó görög császárral, de Nikápolynál 1396-ban elveszté a nagy csatát s csak életveszély közt menekülhetett.

II. Tvartko bosnyák király már török véduraság alá adja magát, minek következtében Zsigmond elveszi tőle Bosznia nyugati részét és Hervoját nevezi ki oda bánnak. Tvartkónak egy Osztioics nevű gazdag nemesben veszélyes ellenfele támad. Mind kettő királynak nevezi magát s így Bosznia három felé oszlik. Hervoja később cserben hagyta Zsigmondot, hűtlenül átpártol Tvartkóhoz, ki aztán viszont hátat fordítván a töröknek, a IX. Bonifác pápa által pártolt Nápolyi Lászlónak hódol. Azért Zsigmond Boszniába csap, Doboynál szétveri Tvartko csapatait és őt fogva viszi Budára. Osztioics a törököknél keres menedéket, a szultánnak évi adót ajánl, de pártlívei cserben hagyják. Hervoja föllázad s 1412-ben I. Muhamedet hívja Boszniába, miért őt Zsigmond megfosztja birtokától és ismét Tvartkot nevezi ki bosnyák királynak.

E korban is dúltak az egyházi viszályok, a patarenusok nagy üldözésnek voltak kitéve. A vérengző viszályok közepett a kath. bosnyák püspök Diakovárba tette át székhelyét. (1436.)

Tvartko elismeri fővédurának úgy Albert, mint I. Ulászló

magyar királyokat. Utóda Tamás István már ismét török védnökségnek veté alá magát, de IV. Jenő pápa fenyegetésére fölveszi a kath. hitet s egy okiratban elismeri, hogy királyságát őurától, Ulászlótól kapta és sokat tesz aatholicismus terjesztése érdekében.

Mátyás király nemcsak megerősíti Tamás Istvánt a bosnyák királyságban, de sőt Rasciával, fiát pedig, Thomasevicset Szendrővel ajándékozza meg. Tamás István követeket küld II. Pius pápához segélyért a törökök ellen, de úgy látszik, hogy koronáért is. Pius igéri a segélyt, biztatja, hogy ráveszi a dalmatákat és magyarokat a segélyadásra, de koronát nem küldhet Mátyás jogainak csorbitása nélkül, „mert István vazallusa Mátyásnak“. 1460-ban Mátyásnak Piushoz intézett levelére, melyben Magyarország jogait Boszniára vonatkozólag fejtegette, így felelt Pius: „Coronam illi Stephano sine honore et beneplacito Tuo dandam non censuimus.“

A törökök betörései mind gyakoriabbak és hatalmasabbak kezdtek lenni. Ezúttal Szerbián keresztül jöve átkelnek a Drinán s úgy törnek Boszniába, melynek számos várát hűtlenség következtében beveszik, Istvánt Kliucs várában elfogják s Muhamed szultán parancsára lefejezik. A törökök nagy területet foglalnak el Boszniából, de az Unna és Verbasz közti rész még mindig a magyarok kezében maradt Zápolya Imre bánsága alatt. Mátyás király 1464-ben kiegyezvén Frigyesel, Boszniába ront, még ugyanazon év októberében visszaveszi Jaiczát, Bányalukát, Zreberniket, Zvornikot s reá kevéssel összesen 60 vár és falu került vissza. Miután Mátyás Boszniát a törököktől megtisztította, Ujlaki Miklóst nevezte ki bosnyák királylyá. Ujlaki egy 1476-ki oklevélben, melyben Garának némely javakat ad át Horvátországban és Erdélyben, így nevezé önmagát: „Nicolaus Dei Gratia Rex Bosniae.“

A törökök föllépése mind fenyegetőbb; hódításaik áramlatának gyűrűzete mind nagyobb és nagyobb lesz. Boszniát hatalmukban tartva, innen tovább hatolnak nyugot felé, pusztítva majdnem szakadatlanul. Így 1468-ban Assam bég Bosznián, Horvátországon át Olaszországig hatol pusztítva mindent, mi útjában akad; Ujlaki, a király nem állhatott ellent, alig volt képes a Szerémséget megvédelmezni.

Mátyás után tartja még magát egy ideig Bosznia egy része, de I. Ferdinánd alatt 1528-ban Katzianer tábornok

árulása következtében elesik Jaicza és utána Béla, Jesevo, Arbovác, Sevác, Serepvár, Arovác, Greben, Perga, és Bányaluka. A mohácsi csata elvesztésével elveszett Bosznia is — s a török uralom kiterjeszkedett Magyarország nagy részére is.

Egyes betörések történtek ezután is Magyarország részéről, a déli vezérek megverik ugyan a törököket több helyen, de maga Bosznia visszafoglalása nem sikerült. A mohácsi vész (1526) után következő sorban estek török kézbe a nevezetesebb pontok: Jaicza 1527, Dubicza 1538, Krupa és Novi 1565, Bihács 1591-ben.

Bosznia török tartományná lévén, a bosnyák nemesség áttért az iszlámra, hogy továbbra is elvezetében maradjon kiváltságos helyzetének. A patarenok szintén mohamedánokká lettek. A lakosság többi része, mely megmaradt keresztyénnek, lett a misera plebs contribuens. Eleinte a mohamedán népesség volt túlsúlyban, de a szakadatlan harcok következtében annyira megfogyott, hogy aztán a keresztyének vergődtek többségre.

Arra nézve, hogy ha egyszer Bosnyákország egy, hazánk és a monarchia iránt ellenséges hatalom kezébe jutna, vagy keleten egy ilyen alakulna, igen figyelemre méltó tanulságot szolgáltat a történelem, mely azt mutatja, hogy a mohácsi vész után 160 éven keresztül *majdnem minden török betörés és hadjárat nyugot felé Boszniából jött.* Egy nagyobb délszláv állam alakulása esetében a Száván túl ily hadi vállalatok annál veszélyesebbek lennének, mert tudvalevőleg a Száván inneni területeket a Száván túliakkal rokon elemek lakják.

Buda visszahódítása (1686) után mind hátrább és hátrább szorítottatott a török s hazánk határai mind tovább terjesztettek kelet felé. Buda visszavétele után, melyet a bécsi és párkányi vereségek előztek meg, egyre nagy csapások érik a török hatalmat, Mohácsnál (1687), Zentánál (1696). Mind-megannyi fokozatok voltak ezek, melyeken Törökország visszahanyatlott Kelet-Európa felé. A zentai nagy vereség után következő évben Savoyai Jenő Boszniába tör, nagy pusztításokat visz végbe s elfoglalja annak jelentékeny részét. Ezen hadjárat a mily szerencsétlen volt a törökökre nézve, ép oly előnyös volt az azt követő karloviczi békekötés (1699.), melynek értelmében megtartották a temesi bánságot, Szerbiát és Boszniát.

A porta és monarchiánk között újra kitörvén a háború, a nagy vereségek után, melyeket a törökök Pétervárad (1716) Temesvár és Belgrádnál (1717) szenvedtek, létrejött Passarovitzban (1718), a béke, mely szerint mi megkaptuk a temesi bánságot, Belgrádot, Szerbiának a Száva, Duna, Timok, Morava és a Drina közti részével, továbbá Boszniát az Unnától a Drináig.

A belgrádi béke (1739) által, a temesi bánságot kivéve, mind az visszakerül török kézre, mit a passaroviczi béke után nyertünk, — tehát Bosznia is. Ez állapította meg a határok most is érvényben levő statusquóját azon kis különbséggel, hogy a szisztovai békekötésben (1791) mi még visszakaptuk Horvátország egy kis részét és Ó-Orsovát.

Így került végleg Bosznia török uralom alá, mely alatt most is van, s melyet lerázni, vagy jobban mondva, melyet vele mások lerázatni amnyiszor megkísérlettek. A törökök európai invasiójáig még megtarthattuk Boszniát, de azon túl csak kevés ideig vala a miénk s a passaroviczi és belgrádi béke közti időt leszámítva, nem is valánk képesek visszaszerezni. Török uralom alá kerülve, hosszú ideig a török invasiók és hadjáratok kiinduló pontja volt. Mind ezen történeti tények sok félreismerhetlen tanulságot foglalnak magokban.

Alig szűnt meg Törökország hódító állam lenni, már is a lázadások egész sorozatával gyúlt meg a baja. A mi Boszniát illeti, 1806, 1810, 1815-ben lázadások törtek ki, de melyeket levertek a spahik. 1826-ban ismét lázadás, melyet elfojt ugyan Abdurrahman vezér, de két év múlva újra kitört s amazt elkergeti. 1836, 1837 és 1839. szintén vérengző lázadásokról nevezetesekek. 1849-ben Bosznia és Hercegovina föllázad, de a mozgalmat 1850-ben leveri Omer pasa. A 60-as évek elején újra kitör a lázadás Luka Vukalovics vezérlete alatt, de ez is elfojtatik. Most meg közel két év óta tart a lázadás.

Im ez rövidre fogott története Boszniának. Ezzel elérteztünk volna a jelenkorig. — Vegyük már most szemügyre e tartománynak föld- és néprajzi, vallási, politikai és gazdasági viszonyait, a mint azok jelenleg vannak. *)

---

*) Roskiewicz: *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Wien, 1868. ; és *Landeskunde des Kön. Dalmatien und seiner Hinterländer, Bosnien und Herzegovina*, Wien, 1876.

II.

Bosnyákország területe 760 □ mfd, lakosainak száma 796,000. Ebből 122,000 róm. kath., 360,000 gör. kel., 300,000 muhamedán, 5000 zsidó, és 9000 cigány. — A később levonandó következtetések megkönnyítése kedvéért szükséges ez adatok körébe felölelni még a Boszniával szomszédos tartományokat is. Hercegovina területe 220 □ mfd. népessége 230,000; ebből 42,000 róm. kath., 130,000 gör. kel., 55000 muhamedán, 500 zsidó és 2500 cigány. — A Boszniából külön pasalikká alakított Novi-Bazár (Ó-Szerbia) területe 135 □ mfd., népessége 125,000; ebből 100,000 gör. kel., 23,000 muhamedán, 200 zsidó és 1800 cigány.

Összesen e három tartomány területe 1115 □ mfd, népessége 1,151,000; ebből 164,000 róm. kath., 590,000 gör. kel., 378,00 muhamedán, 5700 zsidó, 13,000 cigány.

Ha a gör. keletieket, mint kik között az omladinista s délszláv propaganda leginkább s majdnem kizárólag el van terjedve, külön csoportba helyezzük, ezen adatokból kitűnik, hogy a másik két elem, mely egymással békésen összefér, t. i. a róm. kath. és a muhamedán együttvéve csekély különbséggel ép oly erős, mint amaz, a gör. keleti, sőt Boszniában 422,000 muhamedán és róm. katolikussal csak 360,000 gör. kel. áll szemben; nem is számítva a zsidókat, kik szintén a muhamedán elemhez szítnak. Hercegovinában 130,000 gör. keletivel 97,000 muhamedán és r. kath. áll szemben. A különbség tehát nem valami nagy. Ha mind a három tartomány népességét összevesszük, úgy találjuk, hogy van 590,000 gör. kel. és 542,000 muhamedán és r. kath. A különbség így sem jelentékeny, kivált még ha az utóbbi számhoz hozzáadunk 5700 zsidót. Az ellentétes elemek tehát mondhatni, egyensúlyban vannak. Megjegyzendő, hogy a muhamedán elem kezében van a vagyon és birtok.

Nyugot felé már jelentékenyen csökken a catholicismusal szemben a kel. orthodox vallás. Így pl. Dalmátia 232 földrajzi mérföldnyi területén lakik 442,796 lélek. Ebből 362,792 róm. kath. és 79,703 gör. kel. Még kedvezőbb az

arány Horvát-Szlavonországban *), melynek 334 □ mfdnyi területén lakó 979,722 főnyi népességéből 817,784 róm. kath. és csak 138,835 gör. keleti vallású. A nyugoti s illetőleg déli civilisatio és Magyarország tartósabb, intensiver befolyása e két tartományra: Horvát-Szlavonországra és Dalmátiára a katholicismus erejében mutatkozik. (Dalmátia közjogi viszonya nincs még végleg elintézve, noha az 1868. XXX. t. cz. Horvát-Szlavonországhoz tartozónak mondja.) Ha őseink beláthattak volna a jövőbe, a katholicismus terjesztésénél bizonyára nemzeti szempontok által is vezettették volna magokat. De hát ki gondolt I. Napoleon előtt a nemzetiségi kérdésre? Azonban daczára a műveltségnek és minden tekintetben előhaladottabb viszonyoknak, melyek e két tartományban észlelhetők, *Magyarország mégis ráfizet Horvát-Szlavon országra* (1875. végeig 13 milliót az alkotmányos korszak óta) s *Ausztria ráfizet Dalmatiára*. Hát hogyha még hozzánk csatoltatnánk Bosznia Hercegovinával s Ó-Szerbiával (Novi-Bazár) hol kulturáról, jövedelmezőségről alig lehet szó? Hozzánk csatlósárról beszélünk azért, mert ha csakugyan annexióra kerülne a sor, a magyar koronának e tartományokra — mint a főnebb közlöttekből látszik — elvitázhatatlan joga van. Honnan vennők deficiztes államháztartásunk mellett a pénzzerőt, mely egy új 1115 □ mfdnyi terület beruházására, közel másfél milliónyi népesség fölvirágoztatására szükséges? — Mennyi kellene még a magunk saját szükségletére? — és nem jut! Iskolát, országos és vasutakat kellene építnünk, de miből? Mert csak akkor volna értelme az annexiónak, ha mi valóban nemzeti politikát űzhetnénk ama vidékeken; ha valóban teljesíthetnők „keleti misszionkat“.

De a pénzügyi szempontoknál fontosabb az ethnographiai. Az annexióval kapnánk mintegy 600,000 főnyi (gör. kel.) oly elemet, mely e század kezdete óta örökös lázongásban, forrongásban van, mely központjául nem Budapestet, hanem Belgrádot tekintené azután is; a mellett visszhangra találna törekvéseivel azon mintegy 300,000 főt számláló szerb elemnél, mely magyar területen, Bosznia szomszédságában lakik s mely mint tudva van, nagyobb részint az omladina

*) Keleti Károly: *Hazánk és népe*. Második kiadás. Budapest, 1873.

csalképei után indul. A helyett, hogy elszigeteljük, összesítünk a turbulens elemeket egy annexió által. Az egyesítés pedig tudvalevőleg erőt ad. — Lenne együtt egy milliónyi kifelé gravitáló tömeg épen akkor, mikor bekebelezzük. És mit tennénk a 378,000 főnyi muhamedánnal? Ezek túlnyomó nagy része nem török, hanem szláv faj, mely, mint láttuk, a török uralom kezdetén az izlamra tért, hogy megtarthassa hatalmát, kiváltságait. Annexió esetén ily kilátások mellett hihetőleg áttérne a keresztyénségre, tegyük a kath. vallásra is; de mi a kiváltságokat, annyi elégtelenség és lázadás kútforrásait, fönn nem tarthatnók; föl kellene szabadítanunk a jobbagyságból a népet, birtokossá tenni azt. Az annexióval a muhamedánok lejárnak tekintenek uralmukat s ily lényeges átalakulást rázkódások nélkül nem tűrnének el. Zavarokra és forrongásokra volna tehát kilátásunk úgy a gör. keleti, mint a muhamedán elem részéről. Örökös kivételes kormányzás, katonai uralom és ostromállapotról volna szükség. Ama titkos, mégis igen jól ismert kezek, melyek eddig török földön szították folyton a lázadásokat, magyar földön üznek azután mesterségüket. Kell-e ez nekünk? Kíváncsi-e ez reánk nézve?

Óhajtjuk, hogy délkeleti szomszédságunkban a keresztyének reformokat kapjanak az igazságszolgáltatás, közigazgatás minden ágában, s hogy nevezetesen a birtokviszonyok a korszellemnek megfelelőleg rendeztessenek. De az ezen reformokkal járó átalakulási folyam, zavar, vajadás és elégtelenség menjen végbe török területen, a porta uralma alatt. Ha a torló események még is oda kényszerítnek a viszonyokat, hogy hazánkra e tartomány visszaszerzése immár elkerülhetetlenné válnék, legalább valamivel rendezettebb állapotokat találjunk! Az időnyerés fődolog. Hazánknak is erősödni és gyarapodni kell arra, hogy az annexió által eszközölt érvágás javára és ne kárára váljék!

Aránylag legbékésebb, legmegbízhatóbb és kevésbé zavargó elem Boszniában a catholicismus. Kár, hogy nem erősebb és számosabb. De így is némi fogantyút nyújt Magyarországnak. Nem lehet eléggé sajnálni, hogy eddig a bosnyák katolikusok papjait Diakovárban nevelték s csak 1876. év folyamában helyeztettek át Esztergomba a papnövédek. Kár, hogy csak ily későn jutott eszünkbe e rendkívül fontos körülmény. De legalább most már, mikor fölismertük a

teendőket, a legnagyobb figyelmet kellene fordítunk erre. Áldozatokkal is, a legszorgosabb utánjárással, minél nagyobb számú kath. papot kellene Esztergomban nevelni és Boszniába küldeni, sőt másképen is még hathatósabban lehetne e tartományban megszilárdítani a katolicismust, iskolák, templomok, parochiák alapításával. Katholikus főpapjaink ezzel nagy szolgálatokat tennének hazájoknak. A törekvés e téren lassú és küzdelmes lenne, de minden esetre meghozná egy időn túl áldásos gyümölcseit. Ezeket pedig még most érlelnünk kell. Elő kell készítnünk a jövőt.

Ha pedig bekövetkeznék az annexió az előkészületek és Bosznia jelzett átalakulásai nélkül, kapni fogjuk vele okvetlenül az említett veszélyeket is.

De térjünk ismét vissza Bosnyákország viszonyaira. Bosznia és Ó-Szerbia területe együtt 895 □ mfd. Ebből $\frac{1}{10}$ = 89 □ mfd. terméketlen; $5\frac{1}{10}$ = 445 □ mfd. erdő, $\frac{4}{10}$ = 316 □ mfd. termékeny. Tehát az erdő több, mint a termőföld. S a 921,000 főt számláló lakosságot 316 □ mfd táplálja; vagyis esik minden □ mfdre 2551 lakos (Magyarországban egy □ mfdre esik 2982 lélek). Ez sem nagyon biztató körülmény az annexióra.

Herczegovina 220 □ mfdnyi területéből $\frac{4}{10}$ = 88 mfd terméketlen sziklaság; $\frac{3}{10}$ = 66 □ mfd erdő, $\frac{3}{10}$ = 66 □ mfd termékeny.

Tehát a három tartomány összes területén van 511 □ mérföldnyi erdő, mely majdnem egészen az államé s alig $\frac{1}{10}$ -rész magánbirtok; és van 427 □ mérföldnyi termőföld (melyből egy jelentékeny rész „vokuf“-birtok, azaz török egyházi vagyon); meg 177 □ mfd terméketlen kopár hegyység és szikla.

Azoknak tehát, kik abban az ábránban élnek, hogy annexió esetén mily hatalmas fakereskedést és gazdálkodást üzhetnénk Boszniában, Keletivel (l. idézett munka 133. és 134. lapján) azt felelhetjük, hogy a magyar korona országai-ban az erdő közel 15 millió holdra terjed (!) s átlag 31.5%-ot foglalván el, az összes területnek közel egy harmadát borítja. De nálunk is, sőt épen ott, hol nagy tömegekben fordul elő, alig hoz jövedelmet. A magyar államjóságok közt van 3.841,690 kat. hold állami erdő (nem értve ide az alapítványi jóságok erdeit); ez erdőkből a tartós évi fatermés 2.753,310

szabályölre tehető.*) — A kincstári erdők jövedelme 1871-ben 2.584,000 frtban, a kiadás 2.033,000 frtban, a bányaerdők hiánya 542,000 frtban volt a költségvetésben fölvéve s így az összes költség levonásával csak 8962 frt volt a tiszta haszon. Ha már itthon is így állunk az erdővel, jobb közlekedési eszközök s jobb kelendőség mellett is, mit várhatunk Boszniától? Csak legújabbán emelkedett kissé a magyar államerdők jövedelme. Az 1876. évre megállapított költségvetés szerint a tiszta jövedelem 2.305,950 frt volt. 1877-re előirányozva van 2.619,264 frt tiszta jövedelem (brutto bevétel: 6.653,467 frt, kiadás: 4.034,203 frt). Jegyezzük meg egyttal azt is, hogy Bosznia mellett területnek el a határörvidéki erdőségek.

Boszniában terem átlag 4 millió, Herczegovinában $1\frac{1}{2}$ millió mázsa gabna évenként. Vegyük már most ehhez a két tartomány 1.026,000 főnyi lakosát s tisztában lehetünk az iránt, mit tartsunk e tartományok „gabnakereskedéséről“.

Azokhoz, miket fönnebb a katolikusokról mondánk, álljanak itt kiegészítésül még a következők. A bosnyák katolikusok 19,000 házban laknak. E felekezet papjai**) már századok óta a török kormánytól bizonyos szabadalmakat élveznek, melyek következtében híveik javát is függetlenebbül és hatékonyabban munkálhatják, mint a görög keletiek. A katolikusok papjai az Assizi Ferencz szerzetes rendhez tartozó minoriták, kiknek kiváltságuk, hogy Bosznia- és Herczegovinában kizárólag magok látják el a kath. egyházat lekipásztorokkal. Öltözetök csak abban különbözik a görög papokétól, hogy süveg helyett török fezt hordanak és szakált viselnek. Midőn szultán Mahommed chán a tartományt meghódította, nem volt, ki a hatalom ellen föltámadni merészelt volna. Ekkor Zvizdovics Angelus, a minorita-rend foiniczai kolostorfőnöke a hódító né ment s hívei számára kegyelmet kért.

II. Mahommed a szerzetesnek egy atnámét adott át, melyben a rendet oltalmába veszi s azt neki örök időkre utódai nevében megigéri. E szerzet szabadon építhet templomokat, harangozhat és tetszése szerint szaporíthatja papjait s a muhamedán hatalomnak nem szabad e rendet és követőit

*) Matlekovics: *Pénzügytan*, Budapest, 1876.

**) *Herczegovina, földrajzi, népismei, történelmi és közigazgatási szempontból*. Irta dr. Erődi Béla, Budapest, 1876.

vallásgyakorlatukban háborítani. Ezen felül még azon kedvezményben is részesült és részesül mai napig is a rend, hogy az adó minden nemétől fel van mentve. Volt Boszniában 1868-ban (mely időről ez adatok szólnak) 142 rendtag, 63 plebánia és 4 kolostor. A bosnyák püspök a rendtagok közül választatik s a pápa erősíti meg. A francziskánusok tanulmányaikat eddig részint Olaszországban, részint Diakovárban szerezték, — csak legújabbán helyeztettek át a papnövendékek Diakovárból Esztergomba. A bosnyák kath. papság nem csak saját hívei, de a muhamedánok előtt is nagy tisztelet- és tekintélyben áll. A muhamedánok nem egyszer fordulnak jó tanácsért kath. papokhoz. Összehasonlíthatlanul műveltebbek és képzetebbek mint a keleti orthodox papok. Jótékony adakozásokból és földbirtokaik jövedelmeiből elemi iskolákat tartanak fenn. A szerzetnek négy tekintélyes kolostora van: Fojnika, Kresevo, Sutiska és (a legnagyobb) Gucsigorában. A három első még II. Mahommedtől jelentékeny kiváltságokkal bír.

De lássuk Bosznia más viszonyait is. E tartomány három folyó közé van szorítva. Ezek alkotják határait. És pedig Magyarország felől a Száva, — Szerbiától a Drina s Dalmatiától az Unna választja el. Folyókban, meg kell adni, igen gazdag. És valamennyi említésre méltó folyója van, az északi folyással mind a Szávába szakad. E körülményből némelyek politikai következtetéseket igyekeznek levonni. Azt mondják ugyanis, hogy Boszniának mintegy természeti viszonyai és geographiai fekvése önként megmutatják az utat, merre gravitáljon „kereskedelmével“ és politikailag. E következtetés megállhatna, ha Boszniának általában volna mivel kereskedni és ha a népek vonzalmai és törekvései is azt az irányt követnék, melyet folyóik. De Boszniában azt tapasztaljuk, hogy a nép éppen ellenkező irány felé gravitál és törekszik, mint folyói. Bosznia folyói éjszaknyugatnak tartanak a Szávába, a lakosság egy része (muhamedán, katolikus, zsidó) gravitál Konstantinápoly (délkelet), a másik része pedig, a gör. keleti, gravitál keletre, Szerbia felé. Ezek a tények, melyeket nem lehet a folyóvizek irányának elméletére alapítani. És egyáltalában nem teszünk magunknak szolgálatot azzal, ha a tényeket ferdítjük, vagy azoknak óhajításunk szerinti magyarázatot adunk. A tényeket a magok valóságában kell látnunk, úgy, a mint

vannak. Ne ringassuk magunkat illúsiókba. Ha nyomna valamit a latban a folyóvizek irányának elmélete, annyi zavar és lázadás között ilyen feltűnő példáival a ragaszkodásnak és rokonszenynek kellett volna találkozunk Boszniában hazánk iránt, de hol vannak azok a példák? A mostani lázadás kezdetén a hercegovinai fölkelők, azon jelre, melyet Montenegro fejedelmétől kaptak, kitűzték a szláv lobogó mellett a fekete-sárga lobogót, de nem azért, mintha monarchiánkhoz kívántak volna csatoltatni, hanem, mert azt remélték, hogy az „osztrák császár“ majd segíteni fog felszabadítani őket a török járom alól, s aztán Montenegrohoz csatlakozhatnak. És az események folyamában csakugyan proclamálták fejedelmüknek Nikitát, a bosnyák fölkelők meg Milánt. Monarchiánk hiában mutatta rokonszenvét a délszlávok iránt először az által, hogy külpolitikája oda törekedett, hogy azok reformokat kapjanak, másodsor, hogy mintegy 100,000 menekültet tartott el állami költségen. Mind ez mondhatni nyomtalanul vészett el. Egykét proclamatióban hálálkodtak a fölkelő vezérek s e hála nyilvánításával vége volt mindennek. Sőt megtörtént az is, hogy a nálunk oltalmat keresett menekültek bizalmi férfiai kijelentették, hogy nincsenek megelégedve azon reformokkal, melyek Andrásy gróf 1875. decz. 30-ki jegyzékében javasoltattak.

A boszniai folyók által alkotott völgyek, hegyválasztékok és közlekedési utak csak arra szolgáltak, hogy rajtok — mint a történelemből láttuk — hódító és pusztító ellenséges hadseregek törjenek hazánkba, Horvátországon át Krajnáig és Stájerországig kalandozzanak. A mondottakból önként következik, hogy Bosznia birtoka reánk nézve nem kívánatos, mert bonyodalmakkal, zavarokkal s azon felül nagy költséggel járna, de az még kevésbbé kívánatos, hogy egy ellenséges (nem török) hatalom kezébe jusson.

De ismerjük meg közelebbről Bosznia vizeit.

A Száva, határfolyó Magyarország felől, 4000 mázsányi terhet is elbír. Jaszenovácnál érinti a bosnyák határt s Rácsáig mossa azt. Amott 150, itt 400 lépés széles. Híd rajta sehol sincs. A Száva mellékfolyói Boszniából ezek:

Az Unna, mintegy 150 lépés széles. Jaszenovácnál, hol a Szávába szakad; hajózható s több helyen híd van rajta. Novinál az Unnába ömlő Szanna szintén hajózható, alsó folyásánál 200 lépés széles. Több híd van rajta. A Verbasz

Serbácznál szakad a Szávába, Banjalukánál 4—5 láb mély s kis járművekkel hajózható. Az Ukrina; a Bosna, Maglajtól kezdve a Szávába ömléseig, hol 200 lépés széles, hajózható. A *Drina* alanti folyásánál hajózható s a Szávába ömlésnél 300 lépés széles. (Ennek egyik balparti mellékfolyója a Zsépa, melyben élő lény nincs, vize nem iható s a lakosok által 48 órai áztatás után a bőrök feketére festésére használtatik.)

Egyetlen folyója Boszniának, mely a tengerbe (az Adriába) szakad, a Narenta, mely Mostárnál 4 láb mély és 60 lépés széles. Metkoviestől kezdve a torkolatig kisebb gőzösök által járható. — De ez inkább Hercegovina folyója, csakhogy epen bosnyák területen van a forrása.

Novi Bazár területén ered s a szerb Morávába foly végül az Ibar.

Bosznia hegyei majdnem párhuzamos lánczokban itt-ott fensikokkal megszakítva nyúlnak el éjszokról déli és délkeleti irányban s a folyók déli és délkeleti irányból szakadva tartanak éjszak felé a Szávának. A hegyek mind megannyi sorfalat képeznek a tenger felől s így nem nyitnak útát a tengerre vagy fölötte megnehezítik azt.

Természeti gazdagságát a mi illeti, mondják, hogy hegyeiben sok az ásvány: vas, ólom, réz, higany, márvány. Aranybányája nincs. A bányák állambirtokok, de csak a vas műveltetik bányászatilag, habár fölötte kezdetleges módon. Magánvállalkozó a tiszta haszon 5%-át fizeti az államnak. Nemes érczek kiaknázására nincs a kormánynak a pénze és a szakértelem; külföldiekben meg nem bízik a török kormány. — Kőszén van Serajevo környékén, kősó Tuzla mellett, aczél Visoka, réz Kresevo, sósforrások Felső- és Alsó-Tuzla közelében, kénforrások Bányaluka mellett. Minden a legprimitívbb állapotban. Rengeteg összegek kellenének a bányászat megkezdésére. Legtermékenyebb a Verbasz völgye. Fő kereskedelmi cikke Boszniának a szilva. Némely helyeken egész szilvafa erdők vannak. Egy kevés szőlő is terem, de a változékony klíma következtében igen gyakran elfagy, vagy nincs ideje megérni.

Útjai majdnem mind járhatatlanok. A fő közlekedési vonalak is Brod és Szerajevo, Gradiska-Bányaluka, Rácsa, Zvornik, Szerajevo és Visegrád között csak részben járhatók.

Van Boszniának egy 14 mérföldnyi csekély kis vasútja,

mely Bányalukát köti össze Novival s mely minden más összeköttetés nélkül áll és az üzleti kiadásokat sem fődözi. *)

Szóljunk most valamit a kereskedelmi forgalomról. Az említett statisztikai adatok szerint Herczegovina kizárólag Triesttel és Béccsel áll összeköttetésben. Mindenét, mire szüksége van, e két piacról kapja és csekély kivitele is arra irányul. Egész Herczegovinában csak 130 kereskedő van. A szállítás az utak roszasága miatt lovakon és öszvéreken történik.

Boszniában a forgalom, a szerajevoi osztrák-magyar consul jelentése szerint, 1872-ben következő volt: a bevétel az osztrák-magyar monarchiából Boszniába tett összesen 18 millió vámfontot, 162 darabot és 7 millió köblábat; a kivitel Boszniából monarchiánkba tett 19 millió vámfontot, 900,000 darabot és 800,000 köblábat. (Kár hogy a hivatalos adatok nem érték szerint tüntetik föl a forgalmat.) A bevételnél szerepel a födéleserép, téglá és mész 6.774,000 köblábbal, a konyha- és kőso 12.963,000 vámfonttal; a kivitelben viszont szerepel a rozs és tengeri 5.600,000, a zab 7.468,000, a makk és gubaes 1.780,000 vámfonttal, a tüzelő és szerszámfa 614,000 köblábbal. (Íme a reménylett nagy bevétel a bosnyák erdőkből!) E fő forgalmi cikkek adhatnak némi fogalmat magának a forgalomnak természetéről.

Mostar, Serajevo s Bányaluka, tehát a legfőbb emporialis helyek között a közlekedés csak öszvéreken történik. A kiskereskedésben leginkább az orosz pénz van forgalomban. „Bányaluka piacán az osztrák-magyar hitel és tőke kezd lassanként tünedezni.“

Igen figyelemre méltó a forgalom irányára nézve, a mit a lionoi consul mond. „Bosznia ezen része föld- és nyers terményeit Ausztriába szállítja és viszont az összes szükségletet gyarmatárúban, kézműárúban és más cikkekben Triesztből, posztó, paszomántárú, kötött és szőtt árúk, vörös sapka, festett bőr és hasonló cikkeit Bécsből kapja. Még Velence is szerepel a bevivők között.“ Képezi pedig Liono fő átviteli helyét Travnik- és Serajevonak, továbbá ellátja Glomods, Petrovác, Unacz, Skoplje, Roma, Duvno és Ljubuski helye-

*) *Hivatalos statisztikai közlemények.* VII. évfolyam, II. füzet. Budapest, 1874.

ket árukkal. Skopljeben a gyümölcstermelés nagyban üzetik és nagy mennyiségű aszalt szilva vitetik Triesztbe. Ökrök, tehének, birkák, kecskék, lovak és öszvérek túlnyomólag Dalmatiába és Istriába vitetnek. Sertések a Pokraina és Possavinából Lionon át kizárólag Dalmatiába szállíttatnak. Nyers bőrök, juh, bárány és kecskeirhák nyugoti Boszniából Lionon és Spalaton keresztül Triesztbe vitetnek. „Gyarmatárúk — mondja továbbá a consul — gyapotárúk, olajok, zsiradékok, szesz, stearingyertya, szappan, liszt, gyapjú, selyem, paszomántárúk, fémárúk, gyufa és az osztrák ipar egyéb áruinak bevitele kizárólag Triesztből Spalaton keresztül történik Lionoba. A cukor is majdnem kizárólag osztrák gyártmány.” Ezen adatok, azt hisszük, eléggé mutatják, hogy anyagi okok sem teszik reánk nézve kívánatossá az annexiót. E tartományokban a forgalom osztrák kezekben van s ha létesül a vasúti összeköttetés Novinál, az a kevés is, a mi eddig hozzánk Boszniából bejött, Bécs felé fog tereltetni.

Dalmátia forgalma 1872-ben következő volt: kivitel 6.900,000 frt; bevétel 8.061,000 frt. A bevételnek 97.04 %-a, a kivitelnek 86.2 %-a tengeren történt.

Mielőtt soraink befejezéséhez sietnénk, nem hagyhatunk érintetlenül még egy érvet, melyet az annexio mellett főleg katonai és szláv írók felhozni szoktak s ez a hadászati szempont. Azt mondják, hogy Dalmátiának okvetlenül hátvédet, (Hinterland) kellszerezni, hogy könnyebben megvédhető legyen. De ez csak álérv a tulajdonképeni célok eltakarására. Egyik félnél a cél compensatiót keresni keleten a nyugoti veszteségekért, a másiknál pedig: szaporítani a monarchia szláv elemeit s lehetőleg veszélyeztetni a monarchia két fele közt fenálló közjogi viszonyt. A két cél találkozik az annexióban. A mi magát a „hátvédet” illeti, legyen elég utalnunk arra, hogy Velence, Mantua, Verona, Milano hátvéde osztrák kezekben volt, mégis elveszett a lombárd-velencei királyság. Az a „Hinterland” ellenséges elemek által lakott földrész volt. E szempont alá esik Bosznia és Herzegovina is. Másfelől nem volt-e megnyerhető a *lissai* tengeri csata a dalmát partok közelében a nélkül, hogy Boszniára és Herzegovinára hátvédül szükségünk lett volna? Állítólag attól tartanak némelyek, hogy Olaszország meghódítja Dalmátiát. Az az Olaszország, mely köröskörül tengerrel van körülvéve, mely-

nek tehát beláthatatlan tere nyílik a tengeri kereskedelemre, érdemesnek tartaná meghódítani Dalmátiát! Oly fontos kereskedelmi kilátásokkal kecsegtet-e Dalmátia, melynek igazgatása örökös deficitte jár, hogy Olaszország érdemesnek tartsa annak megszerzéseért hadjáratot indítani? (Láttuk fönnebb Dalmátia forgalmát.) Olaszország hódítás nélkül is képes kereskedelmi összeköttetéseket fenntartani Dalmátiával, a mit tényleg fenn is tart.

Nagyon messze vezetne, ha e sorok elején említett tervek sorban bírálat alá venni és czáfolni akarnók. Vanak azok között olyanok is, melyek Európa nagy részének térképét átalakítják, ha valósulnának, de ezek a messze jövő zenéjét képezik s tán fölösleges most ezekkel foglalkozni. Ezért figyelmünket kiválólag azon tervre fordítók: az annexióra, mely az elmeket a jelenben foglalkoztatja s mely némelyek által a közel jövő esélyei közé sorolattik. Épen ez okból és e szempontból kell még pár szót szólnunk az omladina tervéről is.

A szerb omladina célja új életre ébresztene a nagy szerb birodalmat, mely 1389-ben a rigómezei nagy csata következtében szétdaraboltatott. Tettek pedig annak alkatrészeit: Szerbia, Ó-Szerbia, Bulgaria, Albania, Epirus, Thessalia, Macedonia, Hercegovina, Montenegro. Ezekhez akarja megcsatolni az omladina délkeleti Európa mind azon területeit, melyeken szlávok laknak, tehát Dalmátiát, Horvát-Szlavonországot s azonkívül még a szerb lakta magyar területeket. E tekintetben tájékozásul szolgálhat a történeti tény, hogy 1848 május 1-én Karlovitzban a szerbek egyhangúlag kikiáltották a „szerb vajdaságot“ a következő alkatrészekkel: a Szerémség a katonai végvidékkel, a bánság N.-Kikindával, Baranya, a Bácska és a csajkások kerülete. Továbbá proclamálták a karloviczi gyűlésen a „szerb vajdaság“ unióját Horvát-Dalmát-Tótországgal. E történelmi actus az omladina programjának egyik pontjaként szerepel. Mind ezen területek együttvéve képeznék a nagy Dél-Szláviát Joanovics számítása szerint (l. fönnebb idézett munkáját) mintegy 10 millió lakossal, (4 millió bolgár, 5 szerb, 1 millió horvát.)

Hogy az omladina törekvései Magyarország területi integritásába ütköznek, az világos; és hogy vérmes combinationokra van fektetve, sok fejtegetésre ez sem szorul. Először is

Thessalia-, Macedonia- és Epirusban jelentékeny számú görög lakik; ezek pedig épen nem hajlandók elnyeletni magokat a szlávok által, sőt maga Görögország már aspirál e tartományokra. A bolgárok? Ezek szlávok ugyan, de nyelvre, szokásra, természetre lényegesen különböznek a szerbtől. Assimiláltatni magokat tehát ezek sem fognák. Következik maga Szerbország, melyet az omladina úgy állít előnkbe, mint a délszlávok „politikai jegecedési központját“. De nem szabad feledni, hogy Montenegro szint' oly „jegecedési pont“, mely szint' oly vonzerejű Hercegovinára, mint Szerbia Bosnyákország egy részére. E két fejedelemség közti versenyzés és féltékenység nem titok. A török elleni háborúban szövetkeztek ugyan, mint közös ellenség ellen, de a visszavonás ezen szövetségben is feltűnt mindenkinek, ki figyelemmel kísérte az eseményeket. Hát ha egyszer a magok urai lesznek s szabad kezök lesz tetszés és erejük szerinti terjeszkedésre?

És nem létezik-e antagonismus a szerbek és horvátok között? Ez antagonismus első sorban vallási, de culturalis és nemzeti jellegű is egyszerismind. Itt egyszerűen utalunk a fönnebb adatokkal kimutatott tényre, hogy a horvátok és dalmaták katolikusok, míg a szerbek keleti ó-hitűek. Ez antagonismus tekintetében hivatkozunk Strossmayer püspök következő nyilatkozatára, melyet Rómából a londoni *Tablet* czimű laphoz intézett:

„E lap május 14-ki számában megjelent megjegyzés magára vonta figyelmemet. Önök ismételték a *Times* által közlött s rám vonatkozó sorokat: „Ő többször adta bizonyítékát annak, hogy nem ellenzené szükség esetében a délszlávok egyesülését, a kath. kisebbség beolvadását a nagy gör. kel. schismatikus egyházba.“ A *Times* azt kívánta, hogy egy katolikus megezáfolja; íme megteszem én.

Egész életem, összes politikai és egyházi tetteim eléggé megezáfolják ez állítást. Én mindig szilárdan meg voltam győződve a felől, hogy nemzetem katolikus része, ha magáévá teszi a haladás elveit minden téren, hivatva lesz azokat terjeszteni és létre hozni a kath. egységet hazánk azon részében, mely attól most el van különítve. Csak ezen cél elérése szempontjából alapítottam a tudomány és művészetek akadémiáját, a zágrábi kath. egyetemem, a diakovári kolostort, püspökségem székhelyén, szent Ferencz-rendi papok nevelésére, kiknek hivatása terjeszteni az evangeliumot és a civilisatiót a török Boszniában. Restauráltam a Szt-Jeromos kolostort Rómában, mely romba dőlt volt, melyet az illýrek alapítottak, — hogy egy kap-

esolatot hozzak létre a szent szék és a délszlávok között. Építtettem egy nagy székesegyházat oly területen, melynek népessége nagy többsége a görög egyházhoz tartozik.

Isten segítségével e templom nemsokára Szt-Péternek lesz följánlva és a *kath. egység* központja leend. Mind ezek eléggé bizonyítják, hogy mind az, mit az én rovásomra mondanak, nem egyéb rossz akaratú rágalomnál.

Róma. jun. 1870. Strossmayer József György, Bosznia és a Szerémség püspöke.

Joanovics indignatióval utasítja vissza Strossmayer katolikus törekvéseit. Legközelebb pedig a szerb lapok a keserűség és düh hangján beszéltek a horvát fiatalság nyilatkozatáról, melyben mindenütt „horvát“ és nem „szerb“ nemzetről volt szó.

Mind megannyi anyag a surlódásra és viszálykodásra. Az egyedüli culturelem, a horvát, az omladina combinatiójában, csekély számánál fogva nem lenne képes maga vezérszerepet vinni a szerb orthodoxok nagy tömegében, mely által majorisaltatnék s elvesztené nemzeti jellegét. Az omladina terve tehát a mellett, hogy létező államok integritásába ütközik, még azon fölötte nagy nehézségekre is talál, mely a tervezett Dél-Szláviát alkotandó elemek különböző érdekeiben és törekvéseiben van.

Egy délszláv confoederatio mindennek inkább nyújtana képét, mint az erőnek, összetartásnak és egyetértésnek. Vegyük hozzá még azt is, hogy csak akkor létesülne — ha egyáltalában létesülhetne, mikor az omladinista elemek, melyek a vörös radicalismusnak is képviselői, annyira elhatalmasodnának, hogy azt keresztülvigyék. Délkeleti Európa épen semmit sem nyerne az omladina tervének megvalósulása által. A viszályok, küzdelemek akkor sem szűnnének meg. De egészen másként áll a dolog, ha e confoederatio az orosz hatalom protectoratusa és vezetése alá kerülne. Akkor a szláv tartományok orosz kézben mind megannyi faltörő kost képeznének nyngat felé. És épen csak ezen eshetőség miatt felelmes és veszélyes az omladina terve. Védekeznünk kell tehát az ellen minden erőnkől. Ragaszkodnunk kell, a meddig lehet, az államok integritásának elvéhez.

A mit már most a mondottakból le akarunk vonni, röviden ez. Boszniában se politikai, se kereskedelmi befolyásunk nincs. Ezt meg kell szereznünk. Nem azért, hogy amektál-

junk, hanem azért, hogy a jövőben ne talán bekövetkező s meg lehet elkerülhetetlen eseményekre némileg el legyünk készülve. Ha Magyarországnak lesz befolyása Boszniában, ettől a befolyástól török tartomány maradhat Bosznia akár a világ végéig. Ez a befolyás nem csak nem veszélyes, de sőt hasznos lesz Törökországra. Ha pedig a viszonyok mégis elszakítnák e tartományt Törökországtól, akkor óhajtható, hogy az események ne lépjenek meg bennünket. A muhamedán és katolikus lakosság számaránya a keleti orthodoxokkal szemben Bosznia területén, lehetővé teszi, hogy ott korszerű reformok útján egy ideig bizonyos vivendi modus még fenntartassék. Ezen időt föl kell használnunk a jövő előkészítésére. Hogy Bosznia hozzánk vasallusi viszonyba kerüljön, szintén nem óhajtható. Ez is csak a török birodalom integritásának megsértését jelentené. Mi nem tehetjük azt, hogy a török államépületből magunk törjünk ki egy követ. Erre nyomban utána gurulna a többi is. Ez pedig nyakunkba zúdítaná az eseményeket. Boszniának ott kell maradni, a hol van, — a lehetőség legutolsó határáig. Ám ne mondjunk le a jövőről, sőt igyekezzünk érdekeinknek megfelelő irányban érlelni és előkészíteni az eseményeket, melyek talán a jövőben kikerülhetetlenek lesznek. De óvakodjunk oly gyümölcsöt leszakítani, mely még éretlen. Ne vágjunk az események elébe, melyeket érdekeinknek megfelelőleg előkészíteni eddig elmulasztottunk. Általában az annexió, bármely formában történjék is az, reánk nézve nem kívánatos, de ha egyszer mégis megtörténnék, bizonyára csak azért fog történni, hogy ez által nagyobb rosznak vegyük elejét.

SZATHMÁRY GYÖRGY.

IRODALMI TANULMÁNYOK. *)

II.

SHAKESPEARE.

„Mit! mit!“ mondá III-ik György kedves szójárásával madame d'Arblaynak, „nemde sok hiábavalóság van Shakespeareben, csak nem szabad kimondani.“ A szegény öreg király nem volt se költői kedély, se finom ízlésű kritikus; de vannak sokan, kik mind kettőnek szeretnek tekinteni és ítéletek nem lenne III-ik Györgytől igen eltérő, ha őszinték mernének lenni mások, és leginkább önmagok irányában.

És mégis, a világirodalom nagy mesterei munkáinak élvezete csak akkor valódi, tanulmányozásuk csak akkor hasznos és szellemileg eredményes egyszersmind az olvasóközönségre nézve, ha nem hírnevök vak tiszteletében, de szellemök helyes fölfogásában gyökerezik. Az irodalom terén épen úgy, mint az emberi működés minden más mezején, csak a benyomások és érzelmek őszintesége és komolysága szolgáltat tartós eredményeket, érleltet élvezhető gyümölcsöket. Mennél magasztosabb egy író szelleme, és mennél eltérőbb korának ízlése és általános művelődési légköre attól, melyben jelenleg mozgunk: annál kétségtelenebb, hogy annak fölfogásában tanulmányra és mesterekre szorulunk. De már Horatius épen úgy mint Goethe Mephistoja megjegyezte azoknak tévedését, kik vakon esküsznek a mesterek szavaira. És épen Shakespeare irányában többen azok közül, kik mestereknek

---

*) Az első közleményt, *Tacitust*, lásd *B. Szemle* 7. sz. A tisztelt szerző *Történeti tanulmányait* később szintén folytatni fogja. Szerk.

szegődtek, oly annyira megzavarták a fölfogásokat; az egyszerű magyarázatot oly sokszor mesterkéltny magyarázgatássá alakították át, annyi súlyt fektettek, annyi aesthetikai elméleteket építettek épen arra, a mi mellékes, vagy az akkori időkor és ízlés mulékony szüleménye, hogy számuk és tekintélyök mellett is Shakespeare szellemi és költői jelentősége egy újabb tanulmányozásának még mindég meglehet a maga jogosultsága, ha igénytelen és őszinte benyomásokon alapszik.

Fölötte keveset tudunk Shakespeare életéről. Hogy egy tisztcs, később elszegényedett polgári családból származott, hogy már tizenkilenczedik évében megházasodott, hogy valószínűleg nem élt szerencsés házasság életet, vadörzés és gúnyverssek miatt Londonba menekült, ott színészsze és színiköltővé lett, lord Southampton barátságában részesült, mindinkább növekedő hírnevet szerzett, megvagyonosodott, élte utolsó éveiben születése helyére, Stratford on Avonba visszavonult és ott 1615-ben meghalt: e gyér adatok, némi hagyományos adomákkal szaporítva, nem nyújtanak semmi felvilágosítást életének és szellemének belső fejlődéséről. Sonettjei, melyekben saját nevében látszik szólni, és melyek közt az egész e fajta költészet mint egy hagyományos és alig elkerülhető monotoniája daczára egyesek (pl. 66, 71, 72, 73, 91, 116) a költői mélység, gyöngédség, bensőség és alaki tökély legfényesebb példái közé sorozhatók, mindenben, mi személyes viszonyait illeti, mind eddig rejtélyesek maradtak és valószínűleg olyanok maradnak, ámbár a commentatorok éles és szellemes combinatiói itt sem hiányoznak. Mi biztosabbat tudunk egyes színművei keletkezéséről? azon befolyásról, melyet ő személyesen végszerkezetökre és kinyomatásukra gyakorolt? hol van biztosítékunk, hogy egyes ismétlések, tréfák, ízetlenségek, nem tudtán és akaratán kívül a sugó példányának, a szerepek másolatainak, a színi előadás alatt jegyzetgők szerkezete vagy a tolaogó bohócok rögtönzései nyomán (mely utóbbiakat Hamlet a színészekhez intézett szavaival oly komolyan kárhoztatja) csúsztak be színművei kiadásába?*) A ki e tekintetben csak egy pillantást vetett Malone és Steevens azóta sokban túlhaladt polemiai jegyzéseire, könnyen meggyőződhetett, mily tág tér nyílik ily

*) Rümelin: *Shakespeare-Studien*.

viszonyok közt a magyarázgatók elmésségének és elménczkedésének, de egyszersmind mily ingadozó azon talaj, melyen működnek. Ép ezért, Shakespeare, ki színleg a színpadnak írt, ámbár lángelméje soha annak határai által magát lebilincseltetni nem engedte, legkevésbbé alkalmas arra, hogy kizárólagos aesthetikai tanok schemájaül és támaszáül szolgáljon. Lángeszének benső öszhangzása, és szellemi egysége teremte elő oly annyira változatos költői alkotásainak meggyőző valódiságát és a ki szépirodalmi példákat akar meríteni, vagy aesthetikai rendszereket akar föllálitani az epigonok számára, azon költő műveiből és nyomán, a ki alkotásának szabályait csak teremtményének mértékében kereste és találta föl, csak torzképeket vagy hiábavaló erőpazarlást lesz képes fölidézni. A német kritikai irodalomnak nagy, túlnyomó befolyása volt Shakespeare méltánylásában, népszerűsítésében, megismertetésében. Bátran mondhatni, hogy világ-irodalmi uralma a jelen korban leginkább a német irodalom kegyeletes munkásságában és közvetítésében találta támaszát. Anglia majd másfél századon át közönyvel tekintette legnagyobb költőjét és midőn művei, nem csekély részben egy népszerű színész befolyása által, ismét fölélesztettek, a mélyebb fölfogás és a rokonszenves érzék hiánya nagy mértékben volt észlelhető. A roman nemzetek logikai eszmemelete és alaki szabályszerűsége csak lassan, fokozatosan és kisebb körökben barátkozott meg egy előttök oly idegenszerű költői egyéniséggel. Voltaire, ki fiatalságában ellenzéki viselkedéből Shakespearet új divatú költőként magasztalólag mutatta be a franczia közönségnek, későbbi időkben „ittas barbarnak“ czímezte azt, kit hajdan dicsőített. De ha tagadhatatlan, hogy a német kritika fogta föl leginkább Shakespeare teljes költői jelentőségét, épen oly kevésbé tagadható, hogy sok ál lelkesedést idézett elő, hogy az egyszerű költői érzéket sokszor a mesterkelt magyarázatok tévútjára terelte és számos szépirodalmi sophisma által elhomályosította azon költő képét, ki nagyjában épen az ő rokonszenvező működése következtében ragyogott újra azon fényben az újkori irodalom csillagai közt, mely őt vele született nagyságánál fogva megillette. A német kritikának egyik kiinduló pontja polemiai természetű volt; azon harezban, mely a franczia költészet rideg és már lélektelenné vált alakisága és ünneplés

pathosza ellen vívatott, Shakespeare színműveinek szabálytalan szabadsága hatalmas fegyverré lett a támadók kezében, kik sokszor e szabálytalanságnak voltak készek tulajdonítani azon költői nagyságot, mely az angol költő egyéni lángeszének természetes szüleménye.

Mit a polemiai irány kezdett, azt bevégezte azon bölcselkedő elméleti hajlam, mely a német szellemnek egyik jellemző tulajdona, mely a költészetben is nem a közvetlen költői sugallat és alkotó erő teremtményeit tekinti főleg, hanem azokat elvont fogalmakra, titkos célzásokra szereti visszavezetni. Bármily nagy legyen is ezen kritikai működésnek jelentősége és érdeme, tagadhatatlan, hogy befolyása alatt egy mesterkéltszerű Shakespeare-tisztelet keletkezett, mely nem csak Németországra szorítkozott. A ki nem áll az elvont aesthetikai elméletek — sokszor elég terméketlen — magaslátán, Shakespearet annyival inkább fogja élvezni, mentől kevesebbet gondol sok oly dologgal, melyeket felőle olvasott, és mentől inkább keresi értelmezésének és élvezésének kulcsát a maga saját kebelében és fejében.

És e tekintetben mindenek előtt alig akad igénytelen és őszinte modern olvasó, ki például a századunk első felében nagy befolyású és tekintélyű német romantikus iskola fölfogásában osztoznék, mely az angol költő minden munkáját és e munkáknak minden részletét kisebb vagy nagyobb mértékben, bevégezt, teljesen öszhangzó mintákként szerette odaállítani, és némely mellékszemélyek durva tréfáit ép úgy a költői lángész nyilvánulásaiként tekinté, mint Hamlet monológiát vagy Romeo és Julia elválását és Pistol elavúlt, ízetlen idézeteinek majdnem oly komikai erőt és jelentőséget tulajdonít, mint Falstaff páratlan humorának. Az angol színpad az időbeli szervezete, elrendezése és szokásai, tág tért nyitottak Shakespearenek a drámái szöveg igen mulékony fejlesztésére; a színházi közönség ízlése nem csak tűrte, de igénylette is, hogy a bohózat váltsa föl a tragikai, vagy karöltve járjon a komoly jelenésekkel, de alig találkozik józan és elfogulatlan ízlés, mely, mint például az angol történeti drámákban a cselekvény helyszínének szüntelen változását, a külső kapcsolat nélküli események összehalmozását, a komoly és bohócz hangulat rögtönös egymásutánját, vagy vegyületét, magában, mint a drámai művészeti forma követelményét vagy

tényleges előnyét elfogadni kész lenne. Shakespeare idejében, a költészet ép úgy mint a társalgás, bizonyos sajátzerű eszmemenetet és szójárást alkotott magának, mely gyakran idegenszerűleg hangzik fülünkbe. Volt arra befolyása a dél-európai költészet némely nemeinek, volt az udvari szokásoknak, a philosophiai dialektikának, az angol nyilvános jogélet jelentőségének. A tréfás és komoly szójátékok és hasonlatosságok túlesigázása, kedvencz képeknek és eszméknek túlfinomítása (míg más, gyakran nem épen keesegtető természetűek, mint p. a túlélvezet és csömörlés *surfeit* eszméje, szintén a legkülönbözőbb fordulatokban, ismételtetnek) egy bizonyos sophistikus ügyvédkedő hang, mint ez nem Shakespearenek, hanem korának stylbeli sajátzerűsége és társadalmi jellemzőként ép úgy föltalálható Lord Essex némely egykorú leveleiben *), mint Shakespeare kisebb költeményeiben, fiataalkori színműveiben és a későbbiek némely jeleneteiben. Goethe szavai szerint, Shakespeare arany gyümölcsöket szolgáltat nekünk ezüst tálakban. De ép ezért, midőn a fiatal Arthur herczeg, ki ezélba vett megvakítása ellen a legszívrehatóbb, leggyöngédebb, az elnyomatott ártatlanság legbensőbb érzelmeitől sugallott kérelmekkel szabadkozik, végre e mesterkelt szabású képekre fakad:

De hiszen a vas, bár izzó vörös,
A míg szememhez ér, feliszsza könnyem',
S tüzes haragját e szerint maga
Ártatlanságom nedve oltja ki. **)

Ezen, és más ily természetű helyeken a kor eszmemenetét, ízlését, szójárást figyelembe kell vennünk, ne hogy élvezetünk és fölfogásunk megzavartassék vagy vak hódolattal a költészetnek örök és ragyogó „arany almái“ közé sorozzunk oly részleteket, melyek csak az „ezüst tálak“ korszülte mulékony disztiményei. — Shakespeare „arany almái“ a költő egyéni lángeszének ösztönszerű gyümölcsei. Kétségkívül ő sem független, mint előbb érintettük, korának általános fejleményei befolyásától; azoktól, kik őt megelőzték vagy környezték. De mind ezen befolyások inkább csak költé-

*) Fronde: *History of England etc.*

**) *János király IV. felv. 1. szín.*

szete kül alakjaira és mellékvonásaira hatottak. A mi sajátja, az a költői fölfogás azon mélysége, bensősége és közvetlensége, mely vele az emberi kebel minden rejtelmait megértette; és egyszersmind testesítésöknek és kifejtésöknek a legelőléthűbb és meggyőzőbb alakot szolgáltatatta. Bár mennyire szeressen is eszmélkedni, jellemei és cselekményei mégis mindig a költői intuitió és nem az elvont eszmélkedés szüleményei. Mintegy megigézve a bűvész hatalmától hallgatjuk azokat a hangokat; követjük azokat a vonásokat, melyekben nála páratlan változatossággal öröm és fájdalom, odaadó szerelem és vak gyűlölet, méla büskomorság és kedélyes vidámság, mindig a valódiság meggyőző belyegével nyilvánulnak; akár a magánosok sorsát, akár a társadalom és közélet bonyodalmait és rázkodtatásait tüntesse előnkbe: költői nagyságát legkimerítőbben saját, a színészet földadatáról mondott szavai jellemzik, mert, ha valaki ő volt egyike azoknak, kik „tükröt tartottak a természet elébe“.

Az újabb szépirodalmi kritika, hazánkban is, azon helyes szempontot kezdi elfogadni, hogy Shakespeare drámai műveinek szövegét nagyobb részt, egy adott tény, vagy költői hagyomány földolgozásaként kezdi bírálni. Shakespeare a történelem, a rege, a régi költészet hagyományait, számos esetben, nagyjában, sőt gyakran részletekben is, úgy fogadja, mint azok rája szállottak; de az élet nélküli, halvány vázlatoknak, költői ereje által új, sajátyszerű, meggyőző életvalóságot ad. Híven követi az angol chronistákat, a régi történelem kútféjeit, azon alakban, melyben ismeretére jutottak, — még egyes adomakban is — nem vizsgálja: elég észszerű oka volt-e Lear királynak, hogy Cordelia kedvencz leányát örökségéből kizárja, mert mézes szavakban magát nővérei által fölülmulatta; — vagy nem találhatott volna-e Lorenzo barát alkalmasabb, egyszerűbb módot, Romeo és Julia megmentésére, mint azt, melyet nekik ajánl, és mely oly végzetes eredményre vezet. Nem akad föl azon, hogy Hamlet színlett elmeháborodása talán fölösleges is céljainak valószínűsítésére, vagy mint Rümelin megjegyzi, hogy Macbeth-Banquonak és fiának meggyilkoltatása annyiban indokolatlan, a mennyiben Macbethnek magának nincsenek ivadécai. Szóval a tény — szöveg — logikai indokolása, mely a túlnyomólag reflectáló időszakok műveinek egyik fő előnye és kel-

léke, nála teljesen másodrendű tekintet. Színművei külső eseményeit és cselekvényeit tekintve, ő ép oly kevésbé logikai és öszhangzóan alkotó, mint számos esetben, a történelem és maga az élet; az ő drámai logikája és indokolása leginkább az emberi szív és jellem rejtelmeinek és benső rugóinak intenzív fölfogásában gyökerezik, és meggyőző erejét a költői alakító tehetség hatalmából meríti, mely mindenkre azt a benyomást teszi, hogy oly egyéniségek, érzelmek, szenvedélyek mellett, mint azok, melyeket a költő előnkbe állít, az eseményeknek is úgy kellett és lehetett csak történniök, a mint azokat előnkbe állítja. A valódi költői erő irányában a legtöbb néző és olvasó mindig csak a „lépcsőzet esztét” képes alkalmazni, melynek ellenvetései a hatást követik, ha az elhalványult, de nem kísérik, míg tart. A költői erő nyilvánulásának módja, a szellemi és izlési fejlődés fokozatainak befolyása alatt áll. A modern költő nem tévesztheti el szem elől, hogy Shakespeare ideje óta a logikai következetesség és vele együtt a tényindokolás következetessége, az általános újabb eszmemenet egyik főtényezőjévé vált. A költő lángesze pótolja Shakespearenél, sőt némelykor előnynyé alakítja át azt, mi korábban némileg a szellemi fejlődés hiánya volt; ámbár, legalább egy ízben, a Gloucesteri Richard és Anna özvegy királyné találkozásában és eljegyzésében*) még neki sem sikerült, valószínűvé és lélektanilag hihetővé tenni azt, mit a chronicisták tényként fölemlítettek.

A történelmi fölfogásnak érdeme, hogy az újabb kritika Shakespeare drámai szövegeinek fönt jelzett fölfogása által, szűkebb körre szorította az egyéni magyaráztatás azon varázskörét, mely oly sokáig és oly eltérő irányokban elbűvölt sokakat, kik magokkal számot akartak vetni azon befolyás tényezői iránt, melyet Shakespeare rájuk gyakorolt. Mily szellemesek és vonzóak Goethe észrevételei, melyeket *Wilhelm Meistere* Hamletra nézve tartalmaz, és mégis ő maga mondá későbbi időben: „Alig lehet Shakespeareről kellőleg szólni, magam is bibelődtem vele *Wilhelm Meisteremben*; de mind ez nem épen nagy jelentőségű.“**) E szavakkal mindazonáltal alig érthette rokonszenvező költői szelleme által

*) *III. Richard* I. felv. 2. szín.

**) Eckermann: *Gespräche mit Goethe* I. 231—232. l.

sugallott azon általános jellemzést, mely nem tekintve a részletes magyarázgatást, Shakespeare költői egyéniségét és műveinek szellemét leghívebben tükrözi vissza. — „Shakespeare művei nem a költészet körébe sorozandók; azt hinnők, hogy a végzet megnyíló könyve előtt állunk, melyben egy mozgalmas élet forrataga zúg, és lapjait élénk hatalommal ide s tova forgatja.“*) És épen, mert a végzet megnyíló könyve előtt állunk, mely az emberi lét, lélek és szenvedély könyvével ugyanazonos; meddő nagy részben minden kísérlet, mely annak beltartalmát szabályszerűleg akarja megállapítani. Csak az élet fejt meg az életet. Mint annak jelenetei, változók a költő alkotásai, és ép azért fölfogásuk olyan sok oldalú, mint azon benyomások, melyeket a természet szépségei, vagy az élet és a történelem eseményei mind azokban fölidéznek, kik jelenségeikhez kegyeletos részvéttel és elfogulatlan őszinte érzelmekkel közelednek.

Shakespeare darabjainak chronológiája számos vitára adott alkalmat és egyes, arra vonatkozó kérdések, még most sem tekinthetők eldöntötteknek. De a teremő lángész némileg öntudatlan és ösztönszerű nyilvánulása még azokban is fölismerhető, a melyeken tagadhatatlanul az írói éretlenség nyomai mutatkoznak. *Titus Andronicus* például, mely darab jelenleg a kritika által majdnem egyértelműleg neki tulajdoníttatik, szövegében, egyes jeleneteiben és jellemeiben, a legvérengzőbb és undorító események halmazában, végre az érzelmek, gondolatok, kifejezések erőszakos túlzásában, a tragikai torzkép visszataszító bélyegét viseli. De a túlzás mellett ott vannak az erőnek, a valószínűtlenség mellett a drámai alkotó hatalomnak tagadhatatlan jelenségei. Midőn a vén Titus, kinek családja Tamora királyné és fiai kegyetlenségének és vérengző cselszövényeinek esett áldozatul, Marsus s öccse irányában, mert szomorú ünneptoruk alkalmával, késével legyet öl, e szavakra fakad:

El, gyilkos, el! Te szívem gyilkolod.
 Elég vérengzést láta már szemem . . .
 De hátha annak apja s anyja van?
 Gyöngéd aranyszárnyin miként lebeg

*) *Wilhelm Meisters Lehrjahre*. III-ik könyv, 11-ik fejezet.

S zizeg majd a légben fájó panaszt
 Szegény, gyanútalan légy!
 Zsongó dalával földeríteni
 Repüle hozzánk és te im megölted. *)

Nem gyanítjuk-e már előre azon költőt, ki Lear atyai fájdalmanak, Othello mélyen sebzett keblének, minden emberi gyásznak és a szív minden visszaemlékezésének, a legbensőbb és meghatóbb hangokat fogja szolgáltatni.

Shakespeare vígjátékai nagyrészt fiatal korának szüleményei. Gazdag humora, képzelő erejének rugékonysága, jellemzési nagy tehetsége, eszméi és érzelmei bősége még azokban is mutatkozik, melyek (például *A veronai két ifjú*, *A tévedések játéka*, *A felsült szerelmek*, *A makranczos nő*, *Minden jó, ha jó a vége*) mesterművei közé alig sorozhatók. A kritika bizonyos időszakokban épen ezek némelyikére helyezett kiváló sülyt. Goethe említi,**) hogy fiatalságában is kortársai közt a *Felsült szerelmek* szójátékai és képtelenségei kiváló tetszésben részesültek, és az angol költő egyik legtündöklőbb fényoldalának tekintettek. „A képtelen iránti vonzalom, úgy mond, mely a fiatalságban szabadon és tartózkodás nélkül kerül napfényre, később ellenben mindinkább elmélyed, a nélkül, hogy valamikor teljesen eltűnnék, körünkben kiválólag virágzott és nagy mesterünket hason szellemű eredeti tréfák által szerettük ünnepelni.“ E tekintetben nemcsak az egyéneken, de az irodalomban és kritikában is észlelhető némelykor a fiatalságnak e képtelenségi viszke-tege, főként ha az valamely hagyományos rideg szabályosság megtámadásaiban találja kiinduló pontját, és egy, egyenesen ellentétes irányzat túlhajtásaiban és kinövéseiben keresi kiválóan fegyvereit

Az *A hogy tetszik* már magasabb költői polezon áll, és mintegy átmenetül szolgál azon darabokhoz, melyek félig a tündérvilágban mozognak. A cselekvénynek szövege itt is teljes költői szabadsággal, sőt önkénnyel van alakítva és fejlesztve; az események épen oly könnyű tollal vannak körvonalo-zva, mint a színhelyek, melyekben, és a viszonyok, melyek közt fejlődnek; de mily költői légkörben mozog az egész! —

*) *Titus Andronicus* III. felv. 2. szín.

**) *Wahrheit und Dichtung*. III. rész, 11. könyv.

egy-nyers tréfák és képek daczára is mily gyöngédek és vonzóak az érzelmek! — mily mélyek és találók a gondolatok. A *Vízkereszt*nek még most is megvan a színi hatása; nem annyira a komikai személyek és jelenetek miatt — ámbár Malvolio a legsikerültebb komikai szerepek egyike — a helyzetek és jellemsajátságok komikumát kivéve, mindaz, mi tisztán az élcezen és elmésségen alapul, mint ez esetben Tóbiás, András úrfi, a bohóc és Mária szerepei és jelenetei, könnyen elavul. De ritka költői varázs környezi Olivia, Viola s a herceg személyét s ellentét, kétértelmű és mégis oly megható bensőséggel ábrázolt szerelmeket. Shakespeare női alakjaiban nagyobbbrészt még a legfiatalabbak- és legártatlanabbakban sincs meg, de már a kornál fogva sem lehet meg azon eszményi emelkedettség, mely Schiller Thekláját, Goethe Leonoráját, Racine Berenicejét jellemzi, mely a szerelmet is mindig csak eszményileg fogja föl, és egy gyöngéd mívelt női környezet hatásának legtöbb esetben szintoly nemes gyümölcse, mint némelykor csak a túlfinomított társadalmi műveltség látszatos eredménye vagy tisztán conventionális kifejezése. Viola, Julia, Rosalind, Beatrice, Desdemona, Ophelia szerelme nem ily természetű; van abban az érzékiségnek nagy és hatalmas része; lelkök tisztasága, jellemök szeplőtlenisége, érzelmeik nemessége nem zárja ki annak befolyását; föláldozók, rendületlen hűségűek, odaadók; de erényök sokkal inkább szerelmök komoly őszinteségében, mint félénk tartózkodásukban áll. Nem lehet ugyan tagadni, hogy a társalgásnak és főleg a színpadi társalgásnak, némelykor a durva illetlenség és kétértelműség határain is túlcsapongó fesztelensége a benyomást fokozza; de félreértés lenne a szerelem fölfogásának e jellemző vonását csak ily külsőségek befolyására vezetni vissza és eltagadni, hogy az Shakespeare női alkotásainak egyik legsajátságosabb oldala. A *Sok hűhó semmiért* című vígjátéknak kétségtől hátrányára szolgál a társalgási élce elavulásának fönn jelzett sajátsága, valamint cselekvényének valószínűtlensége és némileg erőszakos fejleménye; de a két főjellem — Beatrice és Benedeké — melyekben a hideg önzés és elménczkedő élesség színe a legnemesebb érzelmekkel párosul, mindig szint' oly vonzó marad, mint azon egyszerű és mégis hatásos csíny, mely kölcsönös közeledésüket előkészíti. Fölötte szerencsés ötlet, hogy ez előkészítő

cselszövény célja azon nemes fölhevülés által nyeri teljesülését, mely mindenek előtt a rágalmazott ártatlanságnak követeli védelmét. *) Az öreg Galagonya (Dogberry) Shakespeare egyik legsikerültebb komikai személyisége, és ámbár a modern olvasó vagy néző alig fog annyit nevetni szóelferdítésein és nyelvbtlásain, mint a költő korának közönsége: a közönség öre, ki az örbiztosokat oda utasítja, hogy a kóborlókat elfogják és minden gyanús embert állítsanak meg a herczeg nevében, de ha az nem engedelmeskedik, ne vegyenek róla tudomást; álljanak odább s adjanak hálát az istennek, hogy egy gazembert leráztak a nyakukról stb. **), a kedélyes és találó humornak mindig mesteri alkotása marad. Ily jelenetekben mutatkozik Shakespeare drámai hanglejtőjének azon csodás gazdagsága és változatossága, mely vele, ki a legmerészebb képeket szereti, kinek eszmebősége és mélysége sokszor a homályossággal határos, az igénytelen, egyszerű beszélgetés azon árnyalatát eltaláltatja, mely például a *Windsori víg nők*nek élethűséget kölcsönöz és számos egyes személyek, mint a *Fihar* agg Gonzalójának vagy *Harmadik Richard*ban az utcán találkozó polgárok †) beszédeiben vagy némely jelenetekben, melyek közt Ferde (Shallow) és Hallga (Silence) epizódja ††) első helyet foglal, oly életlűn nyilvánul. A *Szeget szeggel* hatásos részleteiben közelebb áll a tragédiához, mint a vígjátékhoz, vannak erős, megható jelenetei; Isabella a költő legnemesebb nőalakjainak egyike, de egy bizonyos szellemi harmóniának hiánya, mely az egész cselekvényen, sőt némelykor a gondolatok szövevényes és homályos kifejezésében is észlelhető, zsibbasztóan hat azon benyomásra, melyet az érzelmek hatalmának, az eszmék gazdagságának, az ellentétes indulatok és érdekek mesterileg rajzolt harcának kellene felköltetni.

Még Shakespeare valódi tisztelői között is kevesen fordítják figyelmüket *Troilus és Cressidára*. Rejtélyes mű az; bizonyos hogy színpadra soha sem került; aligha volt színre szánva; valószínű, hogy sok személyes célzást foglal magá-

*) IV. felv. 2. szín.

**) II. felv. 3. szín.

†) III. felv. 3. szín.

††) IV. *Henrik király* II. rész, III. felv. 2. szín.

ban, de a ki mind erre nem tekintve, elnellőzve azon sokáig és sokak által vitatott szempontot, hogy itt a görög hősies világnak negédes parodiája áll előttünk, háttérbe szorítva végre az *Iliász* minden magasztos benyomását, a művet elfogulatlanul úgy tekinti a mint előttünk áll; akár a jellemek változatosságát és élethűségét, akár az eszmék gazdagságát vagy egyes jelenetek komoly jelentőségét veszi szemügyre, mint például a görög hősök tanácskozását Agamemnon sátorában*) osztozni fog Goethe nézetében, melyet Eckermann előtt nyilvánított,**) hogy itt egy nem eléggé méltánylott mestermű hívja fel figyelmünket, mely Shakaspeare legjelen-
tekenyebb alkotásai közé sorozandó és a kegyeletes tanulmányozást ép annyira igényli, mint a mily bőven jutalmazza.

A *Venezzei kalnár* azon művek egyike, melyek a legnagyobb költőknek is, csak tehetségek teljesen kifejlett fénykorában és a költői szellem sugallatának különös kedvezményéből sikerülnek oly kitűnő mértékben. — Az egymástól független két cselekvény összefűzése, melyeknek belső összhangzását az is biztosítja, hogy mindketten félig a realitás, félig egy ábrándos világ terén mozognak, a drámai alakítás mintaszerű művészetét tanúsítja. És mily gazdagon lüktet az élet a komoly, az ábrándozó, a szenvedélyes, a negédes személyek és jellemek hosszú sorában! Az érzelmeknek és gondolatoknak mily változatos hanglejtőjét futja át a költő, mindig szint' oly öntudatos, mint igénytelen művészettel egy fényes, biztosan megállapodott, társadalmi élet nyugodt élvezetétől a gyűlölet legszenvedélyesebb, vérszomjazó kitöréséig; az aggódó szerelem habozásaitól a biztos szerencse érzelmének víg enyelgéséig; a benső, áldozatkész barátság komoly, meglható nyilvánulásától a víg pajtáság gondatlan élezharczáig, míg végre mind ez érzelmek, gondok és szenvedélyek egy elbájoló déli holdas éj és egy elragadó zene varázsa alatt, és annak ígézői költői ünneplése mellett — Schlegel szavai szerint***) — az öröm és vídám szerencse végaccordjába olvadnak össze. Bűvölő hatása még a modern olvasóval is majdnem elfelejteti, hogy a közörmő egyik főrészese a — bár

*) I. felv. 3. szím.

**) *Gespräche mit Goethe*. 1. 233 l.?

***) *Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur*.

méltán — letiport Shylock gyermeke. A drámai hatás fokozásának mestersége ritkán ült nagyobb diadalt, mint az ítélet híres jelenetében. Még az is, ki ismételve látta vagy olvassa ezt a jelenetet, a feszültség élénk figyelmével kíséri fejleményét, mely nem a kíváncsiság, hanem a szellemi érdekeltség szüleménye, és kitörő örömmel üdvözlí azon bölcs szörszálhasogatást, mely e helyen a magasabb igazságot szolgálja és a rideg alakiség kérélhetetlen követelményeit saját fegyvereivel győzi le. Shylock szerepe sok eltérő magyarázatásnak volt tárgya, melyeknek eltérő végleiteit egy részt azok fölfogása jelzi, kik benne egy kiválólag tragikai személyt látnak, ki elnyomott fájának és vallásának képviselője; míg a más részről azon angol színpadi hagyományt hangsúlyozzák, mely benne tisztán komikai személyt látott. És épen ez ellentétes fölfogás jellemzi meggyőzőleg Shakespeare embereinek valódi természetét, melyek soha sem egy elvont, előlegesen elfogadott eszménynek születtei, hanem mindig az élet teremtményei. Shylock egyszerűen korának egy velencei zsidója, ravasz, fukar, haszonleső, csúszó-mászó, és ily értelemben nevetség tárgya; de egyszersmind gyűlölettel és irigységgel eltelve, a keresztyének és keresztyén kereskedők iránt, de épen mert az a szó teljes értelmében egyszersmind elnyomatott népének és hitének élethű képviselője. Mennyire jelképezi ez egyéni életvalóság az általános eszméknek benső jelentőségét, azt a kölcsönfölvételnek és Antonio barátjaival való találkozásnak híres jelenete *) meggyőzőleg tanúsítják, és újabb bizonytságot tesznek arról, hogy az a költő, ki hívatása természetes határai közt mozogva, az egyéni életet teljes bensőségében és nyilvánulásaiban tudja előnkbe tüntetni, egyszersmind az általános eszmék megtestesülését és szellemi hatalmát is szolgálja.

Ki egy nagy költő műveit fő vonásaikban jellemzi, a nélkül, hogy azok minden részleteire kiterjeszkedhetnék (mi inkább a bonczoló kritika föladata, és oly termékeny és sok oldalú költőnél mint Shakespaere, köteteket igényelne) mindig érzi, mily közel áll az üres szónoklás veszélyéhez, kétszeresen érezteti magát ez a nehézség és veszély oly költeményeknél, melyek, mint a *Szent-Ivánhí álom*, a *Vihar*, némi

*) I. felv. 2. szín és III. felv. 1. szín.

mértékben a *Téli rege* sőt *Cymbeline* is (*Midsummer night's dream*, *Tempest*, *Winter's tale*, *Cymbeline*) képzelt világban mozognak.

Ezen, egy kritikus találó szavai szerint, majdnem egészen légből és fénysugárból szőtt alakokat és azokban mozgó cselekvényeket szint'oly nehezen lehet értekezésben elemezni, a mily nehezen megy színpadi előadásuk. Ki lehet bennök emelni az egyes költői szépségeket. Lehet utalni Ferdinand és Miranda, Florizel és Perdita elbájoló alakjaira, melyekben az öntudatlanul ébredező szerelem a fiatalság teljes varázsával, oly gyöngéd élénkséggel van megtestesülve; Arielnek és Pucknak annyszor ünnepelt kecses negédességére, Imogennek megható odaadására, vagy a királyfiúknak vonzó nemes egyéniségeire, kikben a hősies sugallatok magas hívátásuk homályos sejtelmével oly jellemzőleg párosúlnak, és az ifjonzc bátorsága főleg ösmeretlen nővérök iránti vonzalmokban és Imogén-Fidele temetésének gyönyörű jelenetében *) az érzelem majdnem női gyöngédségével egyesül. De mind ez inkább az egyes költői benyomások elősorolása mint azoknak jellemzése vagy elemeiknek fejtegetése. És ép ezért azon önkénytelen ajánlkozó észrevételek, melyeket a modern olvasóban, ezen daraboknak némely komikai részletei és — például *Cymbeline*-ben a cselekvény fejleményei netalán fölkelthetnének, e helyen inkább csak jelzendők mint kifejtendők.

A ténylegesség terén állunk ismét Shakespeare történeti drámai irányában, melyekhez a három római tárgyú is sorozandó. Ámbár az angol történelemből merítették, *János király* kivételével, egy cyclust alkotnak, elősmert és megállapított tény, hogy alkotásukban — Shakespeare nem követte a történeti események és korszakok folyamát. *VI. Henrik* (melynek első része jelenleg sem tekintetik egészben Shakespearé művének) kétségkívül megelőzte *II. Henriket*. E történeti drámákat sokan mintáknak szerették tekinteni; a történeti dráma egy egész rendszerét akarják példájokra alapítani és (talán mert Chatamról megjegyezték, hogy az egész angol irodalomból alig ösmert mást, mint Spenser *Tündérr királynőjét* [*The fairy queen*] és Shakespeare angol történelmi

*) IV. felv. 2. szín.

drámáit), történelmi tekintetben is mérvadó kútfökként állítottak föl. E fölfogások aligha teljesen alaposak és föntúrhatók. Shakespeare történelmi drámái annyiban történelmi jelentőségűek, a mennyiben híven adta vissza azon tényeket, melyeket a krónikások említettek, kikből merített, és mert valódi emberi lényeket alkotó és jellemző hatalma meggyőző életet kölcsönzött annak, mi előtte az angol nép érzelmében is csak az események holt vázlata volt. De valamint történelmi drámáinak ebbeli jelentősége nem a földolgozott anyagnak, hanem a művész teremtő lángeszének tulajdonítandó, ki azt éltető szellemmel ihlette, úgy azoknak művészi alakja vagy alaktalansága szintén csak azon magasztos költői erő hatalma által nyeri jogosultságát, mely abban, és sokszor annak daczára nyilvánul. Csak Goethének sikerült még *Götzében* teljesen szabálytalan drámái alakban oly művet teremteni, mely a drámái irodalom legfényesebb és tartós becsű alkotásai közt is első helyet foglal. *Faust* első része, e kimeríthetetlen mélységű, elbájoló bensőségű, elragadó erélyű csodamű, nem kiválóan drámái szempontból értelmezhető és bírálható, ámbár drámái oldala is alig találja párját a világ-irodalomban. *Egmontja* sokkal szabatosabb alakban mozog, mint Shakespeare „historiái“, és ha *Götz* ezek nyomát követve, mégis legjelesebbjeivel egy színvonalon áll, oka az, mert benne, mint Shakespeare műveiben, a túláradó élet lüktetése magát a benső valóság bélyegével minden személyben és minden jelenetben érezteti, és nyilvánulásának saját, felreismerhetetlen törvényeket alkot, midőn a művészi szabatosság szabályait széttöri.

Midőn Shakespeare történelmi drámái keletkeztek és színpadra kerültek, a történelmi érzék ép oly erős és élénk volt az angol népben, a mily gyöngé és fejletlen volt a történelmi kritika szelleme. A Shakespeare által tárgyalt események még közel állottak az akkori angol közönség hagyományos érzelmeihez és fölfogásához, és majdnem közvetlenül hatottak vissza érzekeire, és a közelet viszonyaira. Erzsébet királyné nagyatyjának diadalával érték végüket a Yorek-Lancasteri viharos polgárháborúk, és anyai nagybátyját látta I. Jakab VIII. *Henrikben* a színpadon ünnepelve. Bátran mondhatni, hogy csak ezen legkörben keletkezhett a történelmi dráma azon alakban, és terje-

delemben, melyben azt az angol költőnél találjuk. *) E drámai cyclus magában, ritka változatosságában, cselekvényei és jellemi bőségében, egy egész bíráló és fejtegető munka bő tárgyául szolgálhatna. *János királynak* a fiatal Arthur epizódja és *Falkonbridge* szint' oly erélyes mint eredeti személye mindég kitünő érdeket fog biztosítani. A király és *Hubert* közti jelenet, **) melyben a bűnös öntudat gyaníttatja inkább mint sem kifejti véres szándékait, *Shakespeare* lélektani mélységének egyik legfényesebb példája, mely csak *Macbeth*nek és a gyilkosoknak jelenetében ***) leli párját. *II. Richard*ban a könnyelmű, lágy érzelmű, de nemes keblű király szerepe, *VIII. Henrik*ben *Katalin királyné* és *Wolsey* bíbornok oly találóan rajzolt egyéniségei, és jelenetei kitünő vonzerejűek, habár egészben véve a költő teljes hatalmának jelenségei bennök kevésbbé észlelhetők. *V. Henrik*nek kiválóan epikai tárgya csak nehezen símúl a drámai

*) Mennyire öregbíti egy ilyen légkör közvetlen befolyása a történelmi költészet hatását, azt *Schiller Wallensteinja* meggyőzőleg bizonyítja. Igaz, hogy a mű maga a modern költészet legkitünőbb és meghatóbb teremtményei közé sorozandó, melyben nem tekintve a tragikai cselekvény érdekét, a kifejezés varázsát, az érzelmek gyöngédségét és bensőségét, — s mindezek hatását egyes kelletén túl elvont elmélkedések sem gyengítik — a költői intuitió a szellemi hatalom egyik legfényesebb tüneténye, mert egy részben eltűnt, részben a költő előtt ismeretlen politikai és katonai világot, annyi életvalósággal tudott föléleszteni. Helyesen emeli ki a mostani *L. Lytton (Pausanias)* ajánló levele a *Wrangel*gel való tanácskozást (*Wallenstein halála* 1. 5.), ezen intuitív alkotás egyik legfényesebb példajaként. De a tárgy maga csak történelmi epizód, és mennyire mögötte áll jelentőségben és drámai érdekekben például a *Hohenstaufok* tragicus történetének. És mégis mily mélyen átment azok vérébe és lelkébe, kiknek történelmi emlékeit szülte újra költői kifejezéssel. — Alig van tárgy, mely önkéntesebben látszassék történelmi tragédiává alakulni, mint *Hunyadi László*. Az atyai dicsőségnek és a lelkesedett harczoknak fényes háttére, az ifjúság varázsa, a szenvedély túlkapásai, a gyáva cselszövény fondorlatai, és kibékítő tényezőjeként, egy dicső jövőendő magasztos előérzete: mily páratlan drámai elemek! — de, több kísérlet után is még mindig várjuk a drámát, nélkülözözzük a költőt, és nélkülözendjük mindig a századok lefolyta után, a történelmi érzék közvetlenségét, melynek egyik föltétele, mint *Shakespeare*nél, hogy az eseményekhez közel álló nemzedékek költői benyomásai képezzék első gyűrűjét azon szellemi villanyláncznak, mely élénkítő szikrájukat a késő utódoknak átszolgáltassa.

**) III. felv. 3. szín.

***) *Macbeth* III. felv. 1. szín.

keret igényeihez, ámbár Shakespeare azt számos episoddal élénkítette, melyekben a nemzeti érzelem erejének és túlkapásainak bő tért engedett. Nagy színi hatása volt mindig *III. Richard*nak; a főszerep mindég kedvencz föladata volt minden népek nagy színészeinek; de bármint csodáljuk is a főjellem következetes kifejtését, az általános drámai rajz erejét és határozottságát, bármennyire érezzük is, jelesen a királynék és Clarence meggyilkoltatásának híres jeleneteiben *) a tragikai erő túláradó és megrendítő hatalmát, mégis alig menekülhetünk azon benyomástól, hogy a főszerep jellemében, mint az már *VI. Henrik*ben előnkbe állittatik, hiányzik a valóságának azon meggyőző ereje, mely Shakespeare alkotásainak rendszerint legbensőbb sajátsága, és hogy a költő, talán éppen e főjellem ily alakításának befolyása alatt, a részletekben is az erőt némelykor az erőszakosság határaig fokozta. *III. Richard* kivételes lény, szörnyeteg, mint maga mondja, s mint olyan ritka következetességgel van szavaiban és tetteiben jellemezve, de a mi, leginkább a jellemrajz terén, a természet határain kiönt vagy túl áll, minden művészi mesterség mellett is szívós ellentétre talál az emberi kebelben. *IV. Henrik*, a mint harmadfél század óta Shakespearenek egyik legkedveltebb és legünnepeltebb, úgy költői sajátságaira nézve is egyik legjellemzőbb műve. Nem értjük itt egyedül a komoly és tréfás személyek fényes kosszorúját, vagy a kimeríthetetlen változatossággal egymást követő életteli események és jelenelek hosszú sorát. De kivált ezen darabjában észlelhető Shakespeare lángeszének azon költői sajátsága, mely szerint személyeket nem kizáróan saját nyilatkozataik és cselekvényeik, helyzeteket nem közvetlenül csak a főszemélyek és események által jellemeztet. Ezen közvetett, viszfényes jellemzés — ha ezen kitételrel élünk szabad, — alkotásai valóságának és meggyőző hatalmának egyik legjelentékenyebb tényezője.

A fiatalság egész túláradó ereje fejlődik Hal herczegben és Hövérben, ki Shakespearenek egyik legvonzóbb alakja. De mennyire megelevenül és tökéleyesül jellemrajzuk, környezetök és társaik által. És mennyire kiegészíti a fiatalság részint pajzán, részint szenvedélyes életnyilvánulá-

*) I. felv. 3. szín, IV. felv. 4. szín és I. felv. 4. szín.

sának ezen képét az ellentétes irányzat, mely e két képviselőiben jelentkezik. Mert van a kornak egy mulékony és van a jellemnek egy benső, tartós fiatalsága. Élvezetben, túlkapásban, pillanatnyi lelkesedésben találja kinyomatát az első; elragadó szenvedélyben, tetszomjban, az életnek és céljainak eszményi fölfogásában az utóbbi; és míg az egyik a férfiúi érlelődést gyakran háttérbe szorítani látszik, csak hogy későbbi, de gazdagabb és élvezetesebb gyümölcsöket teremjen, mint a Walesi hercegreben, a másik a korán kifejelett férfiaság komolyságának és edzettségének külszínét viseli, mint Percyben, csak hogy korábban essék nemes áldozatúl az élet ridegségének, mely elnézi, ha átmenetileg, egy bizonyos korban megfélekedünk kérérlhetlen követelményeiről, de ritkán kegyelmez meg azoknak, kiknek egész kedélyalkatuk, hatalma zsarnoksága előtt meghajolni se nem tud, se nem akar. Alig van az egész drámai irodalomban egy jelenet, mely rövid, mesteri vonásokban és nagy részt mellékszemények által oly annyira jellemez egy egész politikai helyzetet, mint a fölkelőknek találkozása és tanácskozása Bangorban. Percynek kihívó indulatossága és türelmetlensége, Glendower mysticus gögje és elbizottsága, Mortimer felületes érdeklődése: mily előre megjósoltatják ezen mesterileg rajzolt elemek a későbbi vészteljes kifejlést; mennyire érezzük, hogy ezen szóváltásokban a jövő események vetik előre sötét árnyékukat. Megtámadhatatlanul van megállapítva Falstaff komikai hírneve. És hogy is lehetne másképp! Ki ne csudálná, ki ne kedvelné a humoros élez, a kimeríthetetlen vígság, a mindig találó tréfa, — az öntudatlan elvetemedettség és az öntudatos elmefinomság e páratlan, oly sokszor magasztalt képviselőjét! De ki az irodalmi benyomásokban is első sorban azok őszinteségét és valódiságát tiszteli és keresi, alig fogja tagadhatni, hogy a modern közönség egy jelentékeny részénél e magasztalás inkább csak elméleti. Hányan vannak, kik Falstaff nevét dicsőítőleg említik és mégis tréfáit ásitással kísérik, csínyjein megbotránkoznak, vagy azoktól nem egészen jogosulatlan idegenkedéssel fordulnak el. És van mind ennek valami alig eltagadható indokltsága. Mint föntebb említők, a komikai hatás külső tényezői és elemei könnyen és hamar elavulhatnak. A tréfának bizonyos nemei a kor általános ízlésével vannak szoros összeköttetésben. Az idők folyama

elhalványítja színezetök elevenességét és megvonja tőlök a hallgatók fogékonyságának támaszát. És aztán hányszor nem ismételtetett egy harmadfél százados élezt! és mi fárasztóbb mint a kétszer elmondott tréfa! A modern Falstaff kétségkívül némi más mulattató csínyeket gondolna ki fiatal hercege számára; más lenne szójárása, mások élezei, a csapszék helyett a clubban, a gadshilli országút helyett a játékasztalnál találkozoznánk vele, midőn üres erszénye felüdüléséről gondoskodik; a „sonkót“ és a „sárgaczukrot“ valószínűleg egy „sherry cobbler“ jó szivartól kísérve, váltotta volna föl; de mind ezek külsőségek, a jellem veleje: a gondatlan, elmés, élvezethajhász, önmagát ironizáló és ebben igazolását kereső és találó kéjvadász; a szilaj fiatalság örömeinek mindig kész közvetítője, kit alig lehet nevetni megvetés és alig megvetni nevetés nélkül, mint őt Shakespeare kimeríthetetlen humora oly találó vonásokban és mondatokban (melyek nagy részt közmondásokká váltak) állította előnkbe: megtartja kiváló helyét a legélethűbb drámai alakok élén, míg csak az emberi gyöngeség, balgatagság és vígság hagyományaikkal együtt, végkép el nem tűnnek a világ színpadáról és a függöny le nem gördül utólszor az „emberiség komédiájának“ változatos jeleneteire.

Helyesen mondták, hogy ha *VI. Henrik* nem egészben Shakespeare műve, vannak abban oly részletek, melyek csak is tőle származhatnak, mint első vonalban Beaufort bíbornok halálának lélekrendítő, rövid jelenete. *) Az események folyama itt Shakespearet a politikai népharczok terére vezeti és Jack Cade lázadásának rajza **) élénkségekben, leleményben, erélyben, ritka kitünőségű. Minden politikai vélemény hívatkozott az idők folyamában Shakespeare-re; idézték azon helyeit, melyek fölfogásuknak kedveztek és párthíveik közé akarták sorozni azt, ki nem csak a pártokon, hanem minden emberi egyoldalúságon fölült állt, az életet minden jelenségében, átható intuitiójának erejével fölfogva és a költői valóság lélekösmeretességével visszatükrözve. Az akkori politikai harcok, bármily szívósak és vérengzők voltak is azok Anglia történelmének utolsó száza-

*) II. rész. III. felv. 3. szín.

**) II. rész. IV. felv. 2. 3. 6. 7. 8. 10. szín.

daiban, szellemileg sokkal szűkebb körben mozogtak, mint a modern véleményellentétek, még ha a forradalom képében jelenkeznek is. A monarchiával és az aristocratiával nem egy modern értelmű democratia, hanem egy műveletlen, durva, vad, kegyetlen tömeg állott szemben. Ezen hibáik nem voltak ugyan neki fölrovandók, de tetteiben és mozgalmaiban csak ezek nyertek kifejezést. Shakespeare gyűlölte a butaságot, a hiszékenységet, a kegyetlen gyávaságot és nem hitte, hogy szentesíttetnek, ha a nép nevében tömegesen nyilvánulnak. Ezen szellemben rajzolta Cade mozgalmát, élethűn, élénken, a nevetséges oldal azon érzésével és kifejezésével, mely őt mindig kísérte, valamikor a tömeg föllépését ecsetelte, de mely az erkölcsi érzelemnek, a szellemi emelkedettségnak és költői érzéknek volt sokkal inkább kifejezése, mint akármely politikai hitvallásnak szüleménye. Hibául rótták föl neki, hogy *Coriolan*-jában és *Julius Caesar*-jában a római népet szintén ily színekkel festette; de e darabok, melyek legfényesebb és leghatásosabb művei közé sorozandók, nem voltak és nem lehettek azon értelemben történelmie, hogy a római társadalom szövevényes politikai szervezetének és az időkörök szerint változó elemeinek mintegy régiségtani képét adják. Tényeket, neveket vett át Plutarchból és egyes személyek életrajzát; életet öntött e vázlatokba, mily hatalmast, elragadót és meggyőzőt, azt Caesar meggyilkoltatásának, Antonius és Brutus beszédeinek, Brutus és Cassius találkozásának*) valamint Coriolanus jelöltségének és száműzetésének**) páratlan hatású jelenetei bőven tanúsítják. Embereket rajzolt minden érzelmeikkel, szenvedélyeikkel, érdekeik összeütközésével és ha ismételve azt mondták, hogy a római világot is bámulandó belátással fogta föl és tükrözte vissza: ennek valódi értelme és megfejtése az, hogy a rómaiak is emberek voltak, kiknek küzdelmeiben épen úgy, mint a történelem minden korszakaiban, az emberi természet s vele született szellem volt az eseményeknek fő tényezője.

A francia romantikus szépirodalom ismételve megkísértette egy megfeyjthetetlen daemoni hatalmú női alak megtestesítését. Shakespeare Cleopatrája, a színleg legegyszerűbb

*) *Julius Caesar* III. felv. és IV. felv. 3. szín.

**) *Coriolan* II. felv. 3. szín és a III. felvonás végig.

vonásokban, valósította azt, és ámbár *Antonius és Cleopatra* az események halmaza és a fölvetett tárgy alig legyőzhető nehézségei miatt, egyes részletek minden szépsége mellett is öszhangzatos hatásra alig tarthat számot, a főjellem saját-szerű varázsa annak a költő művei közt mindig kitűnő helyet biztosít. *Atheni Timónt* csak az egészlet átható erő bizonyítja Shakespeare alkotásának; szövege nemcsak valószínűtlen, de sok tekintetben nélkülözi a benső valódiságot is. Eszmemenete és nyelve sok helyütt homályos. Némelyek e darab alkalmával Juvenált emlegetik, de ámbár az ingerült és keserű declamatiók folytonossága és erője némelykor a római satyrikusra emlékeztet: Shakespeare egy sötét órájának e születménye nélkülözi azon magasztos eszmék kifejezését, mely Juvenál rajzainak sok undok és visszataszító részletét elfelejteti és gyakran egyhangú és erőszakos szenvedélyességének a szellemi és erkölcsi emelkedettség jellemét kölcsönzi.

Romeo és Julia, Hamlet, Macbeth, Othello, Lear király; mennyi költői hatalma, mily mély és magasztos gondolatokat, nemes érzelmeket, meglepő lélektani fölfogásokat, mennyi lélekemelő élvezetet és megható benyomást idéznek föl e nevek! Schlegel jellemző, elragadó költői szavakban ünnepli a „fiatalság és szerelem“ tragédiáját, *Romeo és Juliát* *), melyek méltók ahhoz, ki fordításaiban Shakespearenek egyik leghívebb és sikeresebb tolmácsa volt és ritka szerencsével egyengette élvezésének és beható fölfogásának útját a német irodalom terén. De ő utána is még szabad rövid ünneplő szavakban utalni a költészet ezen egyik kedvencz teremtményére, melyben a déli élet elbájoló légköre a fiatalság öntudatlan fejlődő és rögtön fölzárló érzelmeinek varázsaival párosul, és a sors lesújtó és megsemmisítő csapásaival szemben is érzi mindenki, hogy gyászos kimenetők nem olthatja el keblében a veronai szeretők találkozása, érzelme és rövid szerencséje verőfényének azon elragadó benyomását, mely a költészet hatalmának egyik legjellemzőbb diadala. A katasztróphában kétségkívül van az esetlegességnek kelletén túl befolyása, némileg a valószínűség rovására; ámbár helyesen jegyezték meg, hogy a tények esetlegessége, a jellemek vak

---

*) A. W. v. Schlegel: *Vorlesungen über dramatische Kunst und Litteratur.*

szenvedélyével és indulatosságával szoros szellemi kapcsolatban áll; az öreg Capulet haragja és durva kitételei *) nincsenek eléggé indokolva; vannak még Julia jeleneteiben is némely csekély számú fordulatok, melyek érzelmeinek bensőségével, egyszerűségével, és nyilvánulásának bájos őszinteségével nem állnak egészen összhangzásban, és az akkoriban divatos szerelmi költészet, mesterkelt és túlszigázott képei befolyására utalnak. **) De ki akadna föl ezeken. Mily gazdag élet lüktet Romeo fiatal társaiban; mennyire jellemzi Mercutio azt a szerencsés életkort, melyet Heine oly találóan és némileg nyersebben „die süsse Jugendeselei“ korának nevez; mily életismerettel és lélektani éleslátással magyarázza ezen látszóan ellentétes, pajzán baráti kör Romeo érzelmeinek rögtöni fejlődését. Mert a pajzánság úgy, mint a szenvedély — sok esetben, és ha nem szolgálnak egyedül a lelki üresség, némelykor öntudatlanul, ideiglenesen fölvetett álarczaiként — a túlradó benső erőnek szüleményei, és gyakran legközelebb állnak egymáshoz, midőn legeltérőbb alakban nyilvánulnak. Mily összhangzásban van ez elemekkel Lorenzo barátnak naiv bölcsesége és igénytelen, engedelkeny vallásossága. Maga a dajka — Péterével együtt — nemcsak egy komikai jellemrajz, mely eredetiségben és találóságban a németalföldi művészet legsikerültebb képeivel versenyezhet; de csevegése, illetlen tréfái és kétértelmű, könnyen elnéző morálja, felület-jószívűsége és családi meghittsége őt a cselekvény tényezőjévé teszik. Ép ezért a családi gyászpanaszok jeleneteiben izetlen jajgatásai sem viselik a tolokodó bohóckodás színet, hanem csak fokozott életvalóságot adnak a képnek.

Hamletnek szövege, ép úgy mint jellemei, főleg Hamlet maga, Polonius és Ophélia, számos magyarázatásokra és elmélkedésekre adtak alkalmat, míg a világ önkénytelenül hódolt azon mű mintegy elemszerű hatalmának, melynek

*) III. felv. 5. jel.

**) Lásd Julia monologjának azon scrait:

Jer édes éj, szelíd, sötétszemű éj,
Hozd Romeómat és ha meghalok,
Bírd őt te, oszd kis csillagokra fel
S az ég arcát oly fénylővé teendi,
Hogy az éjszakába szeret a világ
S nem hódol a kevés nap fényinek.

sokoldalúsága és rejtélyessége az igénytelen elmék és őszinte szívek megilletődött részvétét és bámuló élvezetét ép oly kevéssé zárta ki, mint az éles fölfogásnak combinációit és a művészi bírálók bonczolgatásait. Hol a hívatottak is oly nagy számban, és némelykor ellentétesen nyilatkoztak (és soraikban, némelyek a legnagyobbak közül, mint Goethe :) alig van a hívatlanoknak szava. De legyen szabad némely észrevételeket koczkáztatnunk azok számára, kik velünk együtt, az egyszerű és őszintén költői élvezet igénytelen terén állnak. Nem szólunk a gondolatok mélységéről; a szenvedélyek erejéről, az érzelmek bensőségéről, nem az élezek találó élénkségéről, vagy a drámai megható, elragadó erélyről; érzi ezeket mindenki, ki Hamletet olvassa, vagy nézi; és soha nem lankadó gyönyörrel és érdekléssel érezték ezeken, több mint két század óta a művelt világ minden részében, és minden nyelven. Hamletről magáról szólunk. Nem keressük mély elemzése ekben jelleme és lénye állítólagos rejtélyének kulcsát, és annál inkább rokonszenvezünk vele, mennél képesőbbeknek szeretnők magunkat hinni, annak az emberi szív természetéből és saját keblünk sugallata által való megfejtésére. Egy a természet által nemes vonásokban vázolt lélekalkat, melyben a fogékonyság és érzékiség magas foka az érzelmek tartósságát és következetességét ki nem zárja, de alig biztosítja; egy eleven, éles elme, mely a dolgok kirívó küloldalaait élénken fogja föl, de belső jelentőségöket és valódiságukat annál kevésbbé méltányolja, mennél szerényebb alakban mutatkozik; az érzékiségnek egy jelentékeny vegyülete, mely az élet könnyű élvezetére kész, de az eszményi irányzat túlnyomóságát a gyors kiábrándulás és nyugtalan elégedetlenség kifakadásai által érezteti; férfias, bátor, következetes erély nélkül, philosoph és kétkedő a bölcsélet alakító rendszeressége nélkül, és mind ehhez egy erőszakosan fölzavart családi élet, egy legszentebb, természetszerűbb érzelmeiben mélyen sebzett kebel; végre az ismeretlen világnak egy nyilvánulása, mely elég életerős, hogy zavarjon, de kivételességében nem elég megbízható, hogy vezessen. Mi van Hamlet tetteiben, nyilatkozataiban, érzelmeiben, mit egy ily jellemalkat, oly helyzetben mint az, melyben előnkbe állittatik, ne magyarázna! Ingadozásai, ellentétes lépései, Ophelia iránti durvasága, és halálánál kitörő vad fájdalma, kérdésese és

habozásai, elmeháborodottsága, mely a fölvett szerep és a szellem benső hangulatának határai közt mozog, mind ezen jelenségek talán Hamlet jellemének e fölfogása által megérthetők és megfejtethetők. Hamletnek Horatióhoz intézett gyönyörű szavai, melyek oly meghatóan rajzolják annak „mióta emberek közt különbséget tud tenni“ vonzó baráti varázsát; kinek „vérével úgy vegyült ítélete, hogy nem merő síp a sors újja közt, oly hangot adni, milyent billeget“, talán némileg tanúsítják, mennyire érzi magában annak hiányát, mit barátjában oly kegyeletesen tisztel: a szellemi és kedélyi elemek azon összhangzását, mely egyedül teszi a férfiaság valódi jellemét. És Polonius? A ki némileg körültekintett az életben, könnyen tapasztalhatta, hogy gyakorta a legbecesebb tulajdonok, tiszta ész és nemes kedély, az élet külsőségeinek túlfeszített figyelembe vételével párosulnak, és a haladó korral, nyilvánulásukban, némelykor az utóbbi által láttérbe szoríttatnak, főleg oly légkörben, mint az, melybe Shakespeare Poloniust helyezte. E túlfeszítés — főként a fiatalság és az eszményiség embereinek szemében — a nevetségesség színét viseli; de ne felejtjük, hogy (egyes részletek túlzását és a legtöbb színész hagyományos fölfogását nem tekintve) Polonius nem annyira nevetséges, mint inkább Hamlet által nevetségessé tétetik; és ezen szempontból kiindulva nem fogunk többé az öreg udvaronc szerepében kiegyenlíthetetlen ellentéteket, hanem Shakespeare élettapasztalása és lélektani mélysége újabb bizonyosságát találni, és megérteni, hogy ugyanaz, kivel Hamlet a palota termeiben oly irgalmatlanul kötekedik, elváló fiának azon gyönyörű tanácsokat*) adhassa, melyeket, azon nemes végmondatban központosúlva, „légy hű magadhoz így mint napra éj következik, hogy ál másához se léssz“ minden apa ismételhethetne fiának, ámbár azokban is, ritka jellemzési finomsággal, a külszín igényei hangsúlyozása a legkomolyabb és férfiasabb intésekkel vegyül. Ophelia gyönyörű vázlat inkább, mint bevégzett jellemrajz; az öntudatos dévajság kecsével rövid szerelme mulékony pillanataiban; egyéniségének, öntudatlan varázsának egész hatalmával az örültség mélyen megható jeleneteiben.**)

---

*) I. felv. 3. szín.

**) IV. felv. 5. szín.

homályban hagyta a költő szerelme történetének természetét, de szokott élethűségével észlelte, hogy szellemileg legalább azon érzékiségi kör határait megközelíti, melynek befolyása alatt Hamlet maga is áll, és mely családját és a dán udvart jellemzi.

Lear és *Othello* ritka erővel és tökélyvel, inkább bizonyos határozott érzelmek és szenvedélyek fokozatos kifejtése és kifejezése, mint a jellem és cselekvény benső fejlődése körül forognak. *Macbeth*ben is inkább a bűnre készítetett és bűnössé vált hős fokozódó szenvedélyei fejlesztetnek, mint jelleme. Ennyiben hatásuk nem közvetlenebb, de egyszerűbb, mint például Hamleté, és részletes ellemzések nem lenne más mint költői, majd gyöngéden megható, vagy mélyen és hatalmasan megindító szépségeik elsorolása, melyeket mindenki érez, és melyek *Lear*ben a cselekvénynek némely hézagait és visszataszító részleteit elfelejtetik, míg *Macbeth*ben és *Othello*ban, annak mesteri, szabatos fejleményével egyesülve, a legfényesebb drámai hatást biztosítják. Ez értelemben *Macbeth* Shakespearenek egyik legkönnyebben érthető, és leginkább élvezhető darabja, bármily kevésbé rokonszenves legyen is a sötét büntettek és erőszakoskodások komor világa, melyet előnkbe állít. *Othello* nem nélkülöz egyes kínos jeleneteket, de a szerencsétlen mór szerelemföltő szenvedélyének mesteri fejlesztése és fokozása, Desdemona egyszerű elfogulatlansága és bizodalomteli odaadása, mindenek fölött a legmegindítóbb lélekgyötrelmennek azon, a szív mélyéből merített hangjai, melyekben Othello Desdemona meggyilkolása után kitör; és végre a magával számot vetett lemondás szavai, még Shakespeareben is, a drámai erő és a jellemzés költészetének legmesteribb vonásaihoz számítandók. Psychologiai szempontból és a drámai indokolás szempontjából alig fordítatik kellő figyelem Emiliának nem rokonszenves, érdektelen szerepére. E kétes hírű asszony, ki Desdemona közvetlen környezetét képezi, könnyelműségében és elvtelenségében kétes világot vet azon kör erkölcsi hangulatára, melyben Othello féltékenysége oly gyorsan és aggasztóan fejlődik, és újabb bizonytságot nyújt, mily mesterileg tudja Shakespeare a visszasugárzás egy bizonyos neme által fő személyei és cselekvényei jellemzését kiegészíteni és élethűn élnékíteni.

Shakespeare műveinek számos helye tanúságot nyújt,

hogy épen oly éles szemmel kísérte az események külfolyamatát, mint a szenvedélyek, érdekek és érzelmek nyilvánulásait. Mily élénk Hubert elbeszélése a nép magatartásáról Arthur herczeg halála hírének hallatára! Szinte látjuk az egész jelenetet, hogy:

„Vén emberek s banyák az utcán
Ebből veszélyes módra jóslanak.
Arthur halála köz hír ajkukon,
S őt emlegetve, csóválják fejök’,
Egymás fülébe súgnak; a beszélő
Megrántja csuklón a rá hallgatót,
Míg ez riadt mozdulást csinál,
Homlokredőzve int s forog szeme.
Láttam kovácsot, így állt pörölyével,
Miközben a vas ülőjén kihült,
Tátott ajakkal nyelni egy szabó
Ujságait, ki hirtelen fonákul
Rántott papucsát, a kezében olló
S mérték, beszélt tengernyi francia
Seregéről, a mely Kentben talpon áll.
Egy másik vézna, mosdatlan művész
Arthur halálát kezdve, vág szavába. *)

Mily eleven, az egymást követő nemzedékek emlékeztetésébe véssett képét bírjuk a harcziás és harcban kimerült fiatal hős, és a foglyai kiadását követelő szerencsétlen fölpiperézett és illatszerben fűrosztott udvaronc találkozásának, Hövérnek a király vádjára adott feleleteiben.**) Egy pár sor állítja előnkbe Percy szomorú hírnökét, midőn egy pillanatnyi pihe-nés alatt a gyászhiért mohón oda veti, s azzal fölkantározva gyors lovát s előre nyúlva rajta, sarkantyúját gombjáig a ló reszkető vékonyába vágta s elrohant és tovább szónak sem állt.***) Ily hűséggel fogta föl Shakespeare a természetet is. A természetérzelem azon neme, mely annak külbenyomásait közvetlenül a szellemi világgal hozza összeköttetésbe, és hatá-

*) *János király* IV. felv. 2. szín.

**) *IV. Henrik* I. rész. I. felv. 3. szín. Hövér válasza :

„Uram! a foglyokat meg nem tagadtam;
De a mint a csatának vége volt,
Én a dültől s a túlzott izgalomtól
Pihegve, bágyadtan támaszkodám
Kardomra, s ekkor érkezett oda
Egy czipfrán öltözött, kikent, kifent úr stb.

***) *IV. Henrik* II. rész. I. felv. 1. szín.

sukat ugyanazonosítja, nem volt korának sajátja. Elmésen mondták, hogy ez érzelem, mely gyakran az érzelgéssel határos, az újabb idők vívmánya, és tulajdonkép azon nyárfasorban ünnepelte bevonulását az irodalom terére, melyben a clevesi hercegnő szeretője sétál és ábrándozik, Madame de Lafayette XVII. századi regényében. Úgy a mint azt Rousseau elragadó tolla és némely követői kifejtették, sok üres utánczás és hamis lelkesedés mellett is a költői irodalom hanglejtőjét nemes hangokkal gazdagította. De Shakespeare korában ezeket még nála se keressük, ámbár Lorenzo és Jessica párbeszéde, *) és még inkább a csörgő patak magányos partján haldokló sasnak gyönyörű vázlata **) tanúságul szolgál, hogy a költői szellem azon oldalai iránt is volt érzéke, a melyeknek kifejtése későbbi kornak volt fömtartva.

Rejtélyesen áll előttünk Shakespeare személyisége; honnan merítette az avoni szerény polgár, a fiatalságában sokat és szellemileg aligha kiváló műveltségű körökben hányatott színész mind azt, mit munkáiban csudálunk! Ki szolgáltatta neki az ember- és életismeret bőségét; ki fejtette meg előtte az emberi szív érzelmeinek és szenvedélyeinek minden rejtélyét? hol tulajdonította el gondolatai mélységét, eszméinek túláradó bőségét, szavának megigéző hatalmát és kimeríthetetlen változatosságát? — Nehéz, alig megfejtethető kérdések, melyekre töredékes életrajza nem nyújt feleletet. A lángésznek vele született hatalma mindent megfejt; de a ki munkáit a kegyelet figyelmével áttekinti és szellemök bensőségét megérteni és áthatni törekszik, mintegy önkénytelen azon meggyőződést nyeri, hogy e lángész tüzének éltető eleme Vauvenargues azon nemes szavaiban keresendő és föltalálható: „A szív sugallja a magasztos gondolatokat.“

GRÓF SZÉCSEN ANTAL.

---

*) *Velencei kalmár* V. felv. 1. szín.

**) *A hogy tetszik* II. felv. 1. szín.

NÉHÁNY HÉT CEYLON SZIGETEN.

(Első közlemény.)

I.

1870-ik év kezdetén az angol keleti postagőzhajótársaság *Nubia* nevű hajóján kelet felé utazván, tíz napig tartó folytonos szélvész és vihar után, egy forró januári nap reggelén érkezünk a ceyloni partokhoz.

Az egész postamállhat, a postával utazott angol tengerésztiszt még az előző napon fölhordatta a födélzetre, hogy rendezze. Gőzhajónk a keletindiai, chinai, ausztráliai, s kelet-afrikai postagőzösökkel összeköttetésben lévén, a posta nem kevesebb mint 1460 nagy bőrzsákból állt, a tengerésztisztnek tehát e zsákok rendezésével elég mulatság jutott ki. De jutott belőle nekünk is — az utasok ugyanis körülállták, és körülülték a tisztet, s a képzelhető legnagyobb érdekeltséggel és kíváncsisággal nézték egész nap működését, mintha csak egy új opera adatott volna elő. Ezt azért említjük, hogy feltűnjék, mily fontossága van a leghétköznapiasabb eseménynek is a kedélyek foglalkoztatására, ha tíz napig egyhangú tengeri vihar, s tengeri betegség kínait éli át az ember!

A mint reggel korán a partokhoz érkezünk, s nem sokára a keletindiai szárazföld is látható lett, csakhamar egy kalóz jelent meg, egy úgynevezett *outrigger* ladikon, mely Ceylon egyik speciálitása, s csak India azon részében látható, hol szingálok vannak letelepedve. Az *outrigger* egymás mellé guzsolt két kivájt ladikból áll, melyek nyílásukon oly keskenyek, hogy egy ember ülhet csak bennök, s ennek is a ladik oldala mindkét czombját nyomja és súrolja. Hosszuk azonban

30—35 láb, fenekök gömbölyű, s háromszor oly széles, mint felső részök. Már magában ez az építési rendszer is igen különös, de még különösb jelleget nyernek e feltűnő ladikok az által, hogy azok pereméről mintegy 20 láb hosszú, természetes fából készített két rúd nyúlik ki a víz színére, melyek egy nehéz fatörzsszel vannak keresztben összekapcsolva, mely törzs, egyensúlytartóként lebeg a víz színén. E fölötté primitív, s a maga nemében egyedüli jármű, ily sajátágos szerkezet következtében, mindenkor egyenesen röpül a tengeren; ennél fogva a vitorlát igen könnyű kezelni, s ha a jármű mindig szélmentében tartatik: baj nem igen érheti. Igazolja ezt azon tény, hogy Ceylonban s a coromandeli partokon e ladikok 25 s több mérföld távolságra is kimennek a nyílt tengerre, ott napokig, még pedig sokszor nagy szélben is, halásznak, s csak nagyon ritkán éri őket szerencsétlenség.

Pár órai gőzölés után, a Point de Galle, vagy a gallei csücskhöz érkezünk, mely igen kényelmes kis kikötő, s a rendkívül nagy és fölötté élénk gőzhajózási forgalomnak is minden tekintetben megfelel. A tengerparton egy jókarban tartott vár tűnik szemünkbe, melyet még a portugallok építettek, s ezen belül s körülte terül Galle város, mintegy 15 ezer lakosával, kik leginkább szinghálók, tamilok, hinduk, és arabsok. Az európai lakosok száma, oda értve az angol helyőrséget is, alig tesz ki 1200 lélekszámot.

A mint az öblöcske közepén, s épen a vár előtt horgonyt vetettünk, rendkívül kedves, meglepő látvány tárult szemeink elé. Ceylon már magában is az összes föld legpompásabb tropikus növényzetével büszkélkedik, melyről még mindenki elragadtatással beszélt; ha azonban Egyiptomból s Arábiából jövünk, — mint én is ezúttal — képzelhetetlen a hatás, az egyiptomi, arábiai, és abyssiniai kopár hegyek, kiaszott, megrepedezett, vagy homokborított földek után, hol az ember egyéb zöldet alig látott, imitt-amott oda tévedt egyes busuló pálmánál, vagy oly hitvány sásnál, mely a futóhomokon és sós levegőn is megélhet.

Merre a szem a gallei öbölből tekintett, mindenütt gazdag tropikus növényzetet látott; az öbölben lévő egypár apró sziget szintén ily dús növényzettel volt borítva, valamint a partok is végtelen mennyiségű vérpiros virágú hibiscusokkal ellepve. Magát a várost is minden irányban óriási pálmák s

egyéb nagy árnyas fák szegélyzik, melyek különféle árnyalatú zöldjéből, a fehér és sárga házak falai mosolyogva kandikálnak ki.

Hajónk körül nagy mozgalom keletkezett; az egész víztükör borítva volt arabs *dafsokkal*, malabari *petámárokkal*, coromándeli *dhoneikkel*, *outriggerekkel*, sőt európai ladikokkal is, melyekből a csaknem egészen meztelen nép pokoli zsvaj, éktelen kiabálás, és grotesque tagmozdulatok közt, részint járművét ajánlgatta a partrakelésre, részint gyümölcsöt, korálokat, madarakat, s egyéb ceyloni ritkaságokat ajánlgatott eladás végett.

Sokan lévén a hajón utasok, a tolongás is minden képzeletet felülmúlt. Mindenki első akart lenni a parton, hogy magát mihamarább jól kijárhassa s kimulathassa a hosszás tengeri fogság után. Én azonban, mint rendesen mindig, most is maradván, az utolsók közt keltem partra, kevesebbért, mint feleáron, mert ilyenkor már nem a hajós, hanem az útas szokta a vitelbért meghatározni. Attól sem tartottam, hogy szállást ne kapjak, mert a postatiszt útján, a keleti hótélrészvénytársaság itteni szállodájában már előre kényelmes szállást rendeltem.

A vár kapuja alatt el, aztán pedig Galle legjobb utcáján fölfelé haladva, miután a várbástyára épített nagyszerű hotelben letelepedtem: hideg fürdőt vettem, s körülnéztem a városban.

Ekkor már nagy élénkség volt a hotel termeiben s tágas verandáján; számtalan mór s malabari nyüzsgött ott, az utasokkal saphir, rubin, és gyöngy-ékszerekre alkudozva. Mérsékelt áron lehet is venni e kereskedőktől gyűrűket, karpereczeket, s egyéb ékszereket, melyek rendkívül szép ízléssel vannak aranyba foglalva, az ember egészen biztos is lehet, hogy jó köveket kap, mert a hotelbe egyáltalán nem eresztenek oly kereskedőt, a kiről csak föltenni lehetne is, hogy csaló. — Az utcákon is, — különösen gőzhajók érkezésével, számtalan ember árul s kínálgat ékszereket; ezek is díszesen vannak befoglalva, s minthogy féláron s még alább is ajánltatnak: takarékoságból nem egy útas vesz tőlök ékszereket, csak utóbb tudja meg, hogy az egy vagy két font sterlingen vett ékszer aranyozott rézbe foglalt csehüveg s alig is ér többet pár krajczárnál.

Az itt *Tiffi*nek nevezett igen ízletes, lucullusi villásreggeli után néhány úti ismerősöm társaságában kirándulást tettem a csak 3 mfdre fekvő *Wakewallába*. A bérkocsit Ceylonban igen szép kényelmes jármű pótolja, melynek neve *bándi*. Nagyon könnyeden épített kétkerekű elegáns födeles kocszi ez épen a kerékre helyezett négy üléssel, melyek közül kettő előre, kettő pedig hátrafelé van arcczal fordítva. A kocsis a rúd tövéreől hajtja egyetlen lovát, mely kettős rúd közé van kapcsolva. A kerekek rendkívül vékonyak s magasak, az utak s lovak pedig igen jók: az ember bámulatos gyorsasággal halad a *bándin*, s több kényelemmel mint gondolnók.

Mi is ily kocsit fogadtunk, óránként három shillingért. Útunk, a városból kiérve, egész Wakewalláig dombos területen vezetett, mindenütt gyönyörű kertek, mezei lakások, kunyhók közt, s néhány igen jelentékeny buddhista templom mellett. A magasb hegyek pedig rendkívül gazdag tropikus növényzetben pompáztak. Az egész vidék elragadó szépségével, valóban, sokszor csodálkozásra gerjesztett. Útközben, — a gyakori európai útasok által elkényeztetett meztelen gyermekek százával csatlakoztak kocsinkhoz, pennyt kunyorálva; utóbb pedig, hogy a kilátásban hitt pennyt megszolgálják, bukfenczeket, cigánykerekeket s minden képzelhető evolúciókat vive véghez futás közben s egész a wakewallei magasb hegyekig kísérve bennünket. A pennyt itt sem kapván meg, lassanként hátra maradoztak; de egészen jó kedvűen nevetve, hogy kifogtunk rajtok. Aztán valószínűleg más *bándit* fogtak újabb ostrom alá, s talán jobb sikerrel is.

A legmagasb domb tetejére épített kényelmes restaurációhoz érkezve, pár száz útitársunkat találtuk, kik a nagyszerű festői kilátásban gyönyörködtek. Az egész vidéknek itt valóban óriási angol park formája van, mesés szépségű s változatos színű tropikus fákkal szegélyezve. A vendéglő alatt a gyönyörű Wakewalla-völgy terül, a hasonnevű, jelentékeny folyó kanyargásait mutatva, a meddig a szem csak ellát. A völgyben nagy kiterjedésű rizsföldek terülnek, imitt-amott pedig kókusz-pálma-ligetek, óriás tollakhoz hasonlító sárgás-zöld leveleikkel az egész panorámának különös érdeket adva.

Az egész vidéken, egy fekete majomfaj *) nagy mennyi-

---

*) *Simnopithecus leucoprymnus*.

ségben tartózkodik; s minthogy nem bántják: egészen szelídek, annyira hogy a vendéglő udvarán levő nagy árnyas fák ágain üldögélve nézik s bámulják a vendégeket.

A vendéglőnek a völgyre néző széles porticusa előtt néhány nagyszerű czukorpálma áll*) mely, leveleire nézve, minden pálmák közt legsajátságosabb. A benszülöttek *Kitul* néven ismerik, s nedvéből közönséges durva sárgaczukrot főznek; a mézgából pedig, mit e pálma héjja kiizzad, igen finom mázt csinálnak, mely bútorkészítésre s kocsimázolásra ekönyösen használtatik.

Itt láttam a szigeten először nagy mennyiségben s áthatlan bozótszerűen tenyészve a *Lantana mixta* növényt, mely nálunk üvegházak lakosa. Az egészben az a különös, hogy e *Lantanát* Sir Hudson Lowe ceyloni kormányzó csak a 20-as években importálta mauricius szigetről, jelenleg pedig már az egész szigetet ellepte, s minden tért annyira elfoglalt, hogy a lakosság valóságos átoknak s istenostorának tekinti, mert kiirthatatlan.

Délután 6 órakor, az indiai, chinai, mauriciusi és ausztraliai gőzösök egyszerre indulván, én is elkísérem néhány ismerősömet a hajóra; mikor pedig a hôtélbe theázni visszamentem: már mindössze csak nyolczan ültünk az étteremben, hol néhány órával előbb kilenczszáz európai vendégnél is több reggelizett. A hôtél mintegy kihaltnak látszék, valamint a városka is. Este is, az igen szellős bástyán, csak mi nyolczan sétálván, a városiak közül senkit sem láttunk.

Másnap korán reggel a bástyákon egyedül kellemes sétát téve, a világító toronyhoz jutottam s föl is mentem, hogy megnézzem szerkezetét, mely egyszerű *fix light*, vagyis állandó sárga világításból áll; a világító torony öre pedig, ki épen a lámpákat és reflex-üvegeket tisztogatta, a torony körül levő koráll-zátonyra is figyelmeztetett, mely aztán egész kíváncsiságomat magára vonta. Sokáig nézdelődzttem a toronyból s utóbb a bástya*okról is. Közvetlen a torony körül s a bástya lábainál, melyet a tenger dagálya nyaldos, a tenger legfőlebb csak 2—3 öl mélységű de egész feneke a legcsudálatosb koráll-képződéssel borított, mi itt valóságos koráll-erdőt képez, s a krisztálytisztá vízben minden legkisebb részlete

*) Caryota urens.

kivehető, még a gyönyörű halak, teknőczök, puhányok, héjanczok, szivacsok és sugárállatok is, melyek a korállok közt miriádnyi mennyiségben élösködnek. Többször szerettem e zátony hegyé menni ladikkal, részletesb észlelés és példányok beszerzése végett; de a zajlás épen a korállok közt volt legnagyobb, némelyike pedig oly magas fa- vagy bokorszerű: hogy a ladikot nagyon veszélyeztette volna; s ehhez még a helyiség tele czápákkal is, melyek az ott élő puhányokra vadásztak.

Reggeli után a vámházba mentem, hol kiküldetésem czélját megmagyarázva, s igazolásomúl útleveletem előmutatva, minden podgyászomat vizsga nélkül átadták, úgy fegyvereimet s löszerkészletemet is, a mi pedig egész kis arsenál volt. Aztán, az Osztrák Lloyd ajánlólevelével, egy hollandi kereskedőt látogattam meg, ki egyúttal a mi konzuláris ügynökiünk is volt évek óta, bizonyos Tinklepaugh nevű embert, ki azonban üléssel sem kínálván meg, azt felelte: üzleti ügyben megtehet ugyan a mi tőle telik, de gyűjtésre vagy utazásra vonatkozólag fölvilágosítással nem szolgálhat, minthogy ez köréhez nem is tartozik.

Aztán az amerikai konzulhoz, Prescott György úrhoz menvén s neki amerikai polgári okleveletem bemutatván, ez a képzelhető legnagyobb szívességgel fogadott, s mindenről adott fölvilágosítást, sőt cselédeit s írnokát is rendelkezésemre bocsátotta, s meg kell vallanom, hogy neki köszönhetem ceyloni gyűjtéseim minden sikerét.

Az nap még rovargyűjtés végett egy csapat fiú indított el minden irányban; mások halásztak s egyéb tengeri állatokat gyűjtöttek; másnapra egy nagy *outriggert* fogadtunk föl két ügyes búvárral, s ekkor reggeli után én magam is kimentem a konzul kertjébe, hogy a gyűjtést megkezdjem. Valóban volt is eredménye. Este felé a konzul családjával a verandán ozsonnázván, nem állhattam meg, hogy szerencsém legalább néhány kis árokban ne kíséreljem meg, hogy lássam minő halak fordulnak elő a mocsárookban. Szitával merítgettem tehát a gázos vízből, s ekként el lévén foglalva, egyszerre csak észrevettem, hogy fehér nadrágom vérfoltokkal tele, mert lábszáraim s czombjaim pióczák lepték el, melyek a földről rám mászva, húsomba csimpaszkodtak.

A konzul és családja sajnálták, hogy ezen eshetőségre

figyelmeztetni elfelejtettek, mely a szigetnek egyik — szintén specialitása. Ezen pióczák*) ugyanis nem laknak vízben, hanem nedves helyeken, magán a földön, s oly mennyiségben, hogy a lakosok csaknem jobban irtóznak tőlök, mint a mérges kigyóktól. Alig egy hüvelyk hosszúságúak s nem vastagabbak egy közönséges kötötűnél, azonban lúdtollvastagságra s két hüvelyk hosszúságra is puffadnak, ha vért színak. Testalkotásuk oly éles és erős, hogy a lábat a legfinomabb harisnyán át is képesek megszíni, s oly gyorsan másznak, hogy az ember néha csak akkor veszi észre, midőn már a nyakán lógnak. Európaiak, különösen a kávéültetvényeken, szorosan a lábhoz tapadó olajos kapezát viselnek, mely a nadrág fölé levén csatolva, belé nem bújhatnak. Benszülöttek pedig citromlével kenik be lábszáraikat s ez is hatalmas szer; e savanyúságot kerülik. Láttam utóbb palankin-hordárokat, kiknek térdai körül fürtökben lógtak a pióczák, lábszáraikon pedig vér csergedezett. Mondják, hogy az állatok különösen sokat szenvednek e pestistől, s hogy van eset rá, hogy eszöket veszítik a kínek miatt, melyeket kiállani kénytelenek.

Azt is mondják — mit különben az ott járt természetbúvárok is megerősítnek észleléseikkel — hogy e pióczák képesek egyik végökkel magukat a földhöz, vagy az azon heverő falevelekhez tapasztva, függélyes állást foglalni el, s így leskelődni prédájukra, s hogy oly pontosan leskelődnek, hogy ha az ember ily pióczák által ellepett hely felé közelg: a fűben vagy száraz faleveleken sok száz, sőt ezer ily piócza gyűlik össze, — ágaskodó helyzetben, készen a támadásra, ember, ló, vagy egyéb állat ellen. Ha az áldozat közelökbé érkezett, sebesen sietnek hozzá félkörű testmozgással; mit úgy visznek ki, hogy egyik végökkel a földhöz tapadnak, azután a félkörben előrenyújtott másik végökre, nehezednek tovább s tovább, míg az útas ember lábát eléri, azon aztán tömegesen fölmászá, nyilást keresnek, hogy bebújhassanak.

Ily esetekben rendesen azon útasoknak van legroszabb dolguk, kik leghátul maradnak, mert mire ők is oda érkeznek: a pióczák rendesen oly képzelhetetlen mennyiségben gyülekeztek már össze, hogy ellenök minden védelem nehéz. Oly kicsinyek, s szívásuk is oly jelentéktelen sebet ejt, hogy nem

*) *Hoemadipsa Ceylonica.*

is igen lehet észre venni, míg csak a seb nem vérzik, s a testen valami hidegséget nem érez az ember, mi a vérrel megtelt, lelógó piócza következése.

Van e földi pióczákra vonatkozólag egy körülmény, mely minden esetre különös és eddigelé még magyarázatra vár. Eső, vagy harmatnedvesség nélkül ugyanis tehetetlenek, s a hegyek aljaiban, hol minden más időben nagy mennyiségben fordulnak elő, a száraz évszakban egészen eltűnnek, úgy hogy egyet sem láthatni. Ellenben az eső legelső csöppjei után megjelennek tüstént, oly helyeken is, hol néhány nappal előbb s hónapokon át folyvást semmi növényéletnek jelei nem voltak láthatók, úgyszólván a meztelen homokon. Egyetlen egy eső elégséges, hogy ezrenként előhozza e pióczákat. Az a kérdés most, mi minden ceyloni lakosnak sok fejtörést okoz: honnét jönnek e pióczák? alusznak-e ők is, mint sok kígyó, puhány, sőt hal, — vagy összeszáradnak mint a *rotiferák* bizonyos időre, hogy aztán a nedvesség bekövetkeztével ismét életre ébredjenek?

Másnap korán reggel már az *outriggeren* voltam, s a tengeri öblöt átszelve, a várossal átelleni kösziklás partok mellett lebegtünk, azon ponton, hol a bűvárok állítása szerint legszebb koráll-telepek léteznek, s legkönnyebben lehet őket szedni. Oda érkezve, mindnyájan a ladik párkányáról a mélységbe néztünk, s csodálatos, nagyszerű tündérvilág tárult föl szemeink előtt. A tenger csendes volt, a víz az öbölben alig 3--4 öl mélységű, s oly krisztálytisztá és a magas pálmák koronáitól árnyékban tartott, hogy mindent jól lehetett látni, s nemcsak általános átnézetet kapott az ember a víz alatti életről, de annak sok apró részleteibe is bepillantatható, sőt, lakóinak foglalkozását is jól megfigyelhette. Egyik vagy másik föltünő szépségű és színpompájú korállt kiszemelve, az egyik vagy mindkét bűvart leküldtem érte, fel is hozták; de csak akkor mutatkozott, hogy a levegőn a példány egészen más színű, sőt más alkatú is, mint a vízen keresztül látszott. Utóbb kitént: hogy a fehér homokra és elhalt korallokból képződött fehér sziklákra tapadt korallokra a tengervíz sárgás és kékes zöldszíne gyakorolja e hatást, miként általán az egész alvilági életnek sárgás-kékes zöld színe volt, különösen a távolabb fekvőnek. Így a víz hatásának kell tulajdonítanom, hogy a gyönyörű vérpiros korallók a ladikból piszkos-barna

színűeknek látszottak; a sárga és halvány kék példányok pedig mind halaványzöld színűeknek tunktek föl; míg például a valóságos zöldszínű korállók a vízen keresztül nézve, még zöldebbeknek látszottak. Távolról azt gondolhatta az ember, valami óriási *emerald* ragyog a tenger fenekén. A fehér fajúak szintén ki voltak vehetők; mert ha távolból néztük, halvány-sárga színt mutattak, közlelről azonban s függélyesen tekintve, a tengernek zöldes színet vették föl.

A hol a tenger mély volt, a fenék életét jól kivenni természetesen nem lehetett, de 2½—3 öl mélységben ezen tengeralatti tájkép elragadó, fenséges látvány valóban.

Sokhelyütt nagy kiterjedésben, kizáróan egy családbeli korállók voltak csak láthatók; másutt: egy-egy föltünő fölt egészen más fajbeliek tanyáját jelölte, míg voltak, különösen terracirozott s partra kiemelkedő sziklák, hol az Indus-tengernek csaknem minden korállfaja barátságosan összevissza keveredve együtt tanyázott. Óriási kárfiól, káposzta, lapú, pokálgomba alakú korállokat lehetett látni itt száz és százféle változatosságban, s különféle színezetben, aztán ágas-bogas leveletlen bokor-formákban, s behúzza puhányokkal, melyek úgy tunktek föl, mintha a zúzvara földte volna fel-színeiket.

A szikla-terrace legfelsőbb részein egy különösen föltünő, gyöngé alkotású faj találkozott nagy mennyiségben, a *pocéllopora*; halvány rózsaszínű, s tele ragyogó-zöld apró polypokkal; mi, a *heteroporus* ragyogó, villogó emerald-színe mellett elragadó látványt tüntetett elő, ha ehöz hozzáképzéljük még a szikla függélyes falairól lecsüngő s mindenféle sárga, vörös és barna színekben játszó *alcyoniák* csuhit-forma ágait is, tele, de tele *zoanthusok* szürke s zöld lapocskáival.

A sajátyszerű helyiséget furcsábbnál furcsább halak élénkítették; néha sardinák ezrei jelentek meg sötét felleghben; imitt-amott a rendkívül czifra *papagályhalat* *) lehetett látni; amott nagy mennyiségben egy sárga-fekete csikos halaeska **) vitorlázik, melynek csaknem madárcsőrformájú szája van, hátán pedig hosszú czérnaszál-forma, mit föl is egyenesíthet, ha épen kedve tartja. Láthatni itt egészen tuskével borított

*) *Julis quadricolor*.

**) *Zanclus cornutus*.

gömbölyű halakat, láthatni négyszögleteseket s laposakat, minden képzelhető színben; némelyik a szivárványnak összes színeit hordja testén; mások narancs-, vörös-, kék-, fekete-, ezüst-, egy-egy színben pompáznak.

Délután ladikon egy nagy tóba mentünk a parton, mely most az apály beálltával a tengertől önálló volt, máskor azonban, dagálykor, a tenger zajlik belé s fölötte. Itt, a csendes vízben, épen úgy lehetett mindent látni, mint valami nagyszerű aquariumban; csakhogy: eredeti, természetes helyzetben, s a tenger zajlása sem háborgatott sem minket, sem az állatok életét, noha mennydörgéshez hasonló robajjal vagdalta a korall-sziklák tengerfelőli oldalát. E tóban különösen sok faját láttam a hajlékony *alcyoniának*, melyek úgy tele voltak apró, különféle polypokkal, hogy az ágak bársonnyal bevontaknak látszottak.

Alcyoniák által összevissza font, nagy kiterjedésű sziklakorallokat lehetett itten látni; különösen a *macandrinák*, *montiporák* és *heteroporák* fajából, rendkívül nagyszerű, igen kifejtett, tömeges példányokban; s nagyon érdekesek voltak itt a sziklák is a víz fenekén, mert szintén korallok voltak kifejtetlen állapotban; s már nem is fejlődhetnek tovább, mert fehérségök a halál színeit jelzi.

Itt láthatók különösen jól a halak tömérdek változatosságban, amint a csendes vízben a lyukakat s üredekeket kényelmesen kutatják; s a *chaetodon*-nemnek számtalan faja csodálkozással tölti el a bámuló szemlélőt. E csaknem négyszögletes alkatú halacskák apró rákféléken élösködnek, örökösen tátogatnak hosszú orraik végén s rendkívül nagyehetők és éheseknek is kell lenniök, mert többet megfigyeltem közülök, s alig fogható fel, miként fér a sok apró rákféle és gyűrűs állat belé, melyet szememláltára s különös mulattatásomra felfalni szíveskedett.

Mindaz, mit elmondtunk, a csodáknak csak úgyszólván színtere, melyen a nagyszerű tündérelet játszatik; mert amott a fehér, finom fővényen egy óriási teknőcz kullog ide-oda tekintgetve; itt meg a köszikla párkányáról óriási rák tekint le, hosszú bajuszait mozgatva s ollóit lobálva; alantabb: gömbölyű legyező s félkör-alakú kagylók nyílnak ki és záródnak össze, hol egyik hol másik; tengericsillagok, *asteridák*, ugy gyűrűsállatok ezrei szemlélhetők itt minden irányban,

életmódjuk s egyforma tevékenységök közepett; azután a fejlábúak: *holothuriák*, a tüskönczök, s végre a *tunicáták* a mint hólyagszerű fehér, piros és kék zephyr-alkatúakkal a vízben tovaszállnak, néha-néha megmutatva magukat a víz színén.

Végre a közelgő dagály be be nyomúlt rohamos dörgések közt a tóba; nekünk is menekülni kellett tehát, nehogy kisdud ladikunkat a sziklákhöz csapdossa. Fölmentünk aztán magasabbra a part melletti sziklára, melyben apró gödrök voltak, most még elszigetelten; de dagály idején ezek is tengervízzel borítvák.

E gödrökből a vélünk hozott vedrek segedelmével a vizet kimerítettük, s a bennök levő tengeri állatokból sokat kifogtunk. Ez, magában is már egy kis tengeri muzeumol tett volna ki, s így kerítettem kézre mindazon halakat s egyéb állatokat, melyeket a ladikból láttam a tengeralatti világban, de melyeket onnét a koráll közül kézre keríteni épenséggel lehetetlen.

Későn este érkeztem csak az amerikai consulatusba vissza, legalább 25 mázsányi koráll-gyűjteménnyel, mit a consulátus verandáján s udvarán helyeztem el csomagolható állapotba.

Fölötte szép s érdekes volna, ha a korállokat, természetes színpompájukban megtartani lehetne, ez azonban még borszeszben is lehetetlen. A korállok ugyanis nyálkás anyaggal borítvák, mi nem egyéb *zoophyták* és *infusoriák* tömeges egyesülésénél, s az ezek által kifejtett kénény befolyásánál a sósvízre; ez hozza tulajdonképen létre a ragyogó színeket, de melyek tetemesen változnak, ha a koráll levegőre hozatik, s még jobban ha ezen állatok a korálltól eltávolíttatnak. Ceylonban azok, kik a korállokat mint csecsebecsét árulják, a kihalászott példányokat napon homokkal betakarják, aztán néhány nap múlva megmossák, s napon megszárájtják. Így minden koráll külső héja lehámlik, s mindegyik egyformán hófehér vagy vörös színt kap. Múzeumok számára ily korállok fölötte kevés értékkel bírnak, s azért én árnyékban száríttattam meg a példányokat, mi hosszasabb műtét ugyan, de eredeti színük némileg legalább megmarad, a mint a magyar nemzeti múzeumnak általam gyűjtött példányaiból látható.

Száritás alatt töméredek hal s rákféle bújt ki, vagy hul-

lott alá a korállók üregeiből, hol 2 sőt 3 napig is volt annyi nedvességek, hogy élve maradhattak; de a nedvesség fogytával új helyet keresni előbűjtak, s ezek is aztán borszeszbe kerültek mind, s ritka, rendkívül érdekes állatkák, melyeket különben kézrekeríteni egyáltalán lehetetlen volna.

Megtanítva a szárításra embereimet, s elrendelve a csomagolásra szükséges anyagot s ládákat, magam elmentem pár napi időzés után az ország belsejébe postakocsin.

II.

Nem osztozom azon nézetben, hogy egy és ugyanazon ország, egy és ugyanazon topographiai alkotású részein — egymástól különböző állatfajok létezzenek. Ezt csak topographiai s éghajlati különbséget idézheti elő, s azért egyszerre a szigetnek hegyes vidékeire mentem föl, hol a növényélet egészen más, a levegő is mérsékeltebb, s a vizeknek egészen szárazföldi jellege és zoológiája van.

Postakocsin, nem lóháton utaztam, mert egyebütt nem akartam megállani s időt vesztegetni, mint az ország fővárosában: Colombóban, s azt is csak azért ejtettem útba, mert ki nem kerülhettem. Különben, egy füst alatt meg akartam nézni a sziget közmívelődési intézeteit is, s tisztelegni óhajtottam a kormányzónál, kihez több helyről ajánlólevelekkel voltam ellátva.

A távolság Galle és Colombó közt 72 angol mérföld, az országút végesévéig kifogás alá nem eshető legjobb macadam, s a közbeeső számos folyók pompás kő- vagy vashidakkal látvák el, minden 10 mérföldre rendőr- és posta-állomásokon mindenütt lovakat is vált a postakocsi, mely, említük meg — minden tekintetben kényelmes és szellős, de azért benne az ember eső és por ellen is meg lehetősen védve van. Az egész távolságra, melyet 9 óra alatt megtettünk; 270 font podgyászszal együtt 3½ font sterlinget fizettem.

Reggel 5 órakor robogtunk ki a gallei vár kapuján, két útitárssal, kik közül az egyik mór kereskedő, a másik: *támil* kávéültetvény-felügyelő volt. Angolul mindkettő jól beszélt ugyan, de a sziget viszonyairól nem sok felvilágosítást adhattak; e mellett erősen rágván a bettel levelet és arekadiót:

folyvást köpködtek, miért én No 1 helyemet már az első állomáson otthagyván a cabrioletbe a kocsis mellé ültem ki, honnét úgyis mindent jobban lehetett látni, s kitűnt, hogy ezen tamilkocsisok sokkal több felvilágosítást is adhattak mindenről, a mit az út mellékén láttunk.

Szépségének sajátosságos voltát tekintve, a világon alig lehet országút, mely a Galle és Colombó közti, rövid 72 mfdnyi vonalt fölülmulná, mely tulajdonkép nem is egyéb, gyönyörű fasornál végesvéig; többnyire kókuszpálmákból, melyhez az alsó növényzetet különféle tropikus gyümölcsfák képezik, helylyel-közzel virágos bokrokkal, melyek közt különféle rhododendronok, lántánák, és hibiscusok feltűnő mennyiségben szemlélhetők; s a hol a kocsi erdőn halad keresztül: az utat beernyöző óriási fák, orchydeák, és különféle folyondárok*) ezreivel láthatók benőve, melyek minden ágról csokrokban és fürtökben lógván az út fölött, sokhelyütt a kocsifödélét is söprik. Rikító színű madarak repdesnek ide s tova; gyönyörű pillangók lebegnek a virágokon, s ragyogó rovarok mászkálnak a leveleken. Emeráld-zöld gyíkok futkosnak, sokszor tömegesen fel a fára, míg másféle óriási gyíkok**) kényelmesen ballagnak az országúton át, megmegállva és sziszegve a kocsira.

Sokhelyütt a kocsi a tengerparton halad; másutt egy-egy nyílás tárul a tengerre s az emelkedettebb helyekről, a kandi hegyek vörösés-kék körvonalaait többízben látni.

Néhol ismét sziklás partok és szirtes szigetek láthatók, hol aztán a zajlás ágyúdörgéshez hasonló robajjal veri föl fehér habjait, melyek szétfutván, a part gyönyörű zöld pázsitját nyaldossák.

Az egész útvonal hosszán, csaknem szakadatlan láncolatban szemléljük a lakosok fehér kunyhóit s házait, a pálmák árnyékos ernyője alatt s a gazdag szépségű ligetek s

---

*) Ezek legesudásbbika a *gloriosa superba*, vörös és kénszínű, rendkívül feltűnő virágaival, többször megállítottam a kocsit s bámultam e virágot, habár útítársaim jól kinevették is.

**) *Monitor dracaena*, Gray. 3 láb hosszúra nő, egészen ártalmatlan; házak körül, sőt házak padlásain is lakik. Belsőülöttek ezen állat nyelvét hatalmas szőrnék tartják sorvadás ellen. A megölt s még vérző állat nyelvét gyökerestől kimetszik, s nyersen, mindenestől lenyelik.

kertek közé fészkelve. Néhol tömör házsorok közt haladunk, hol portugál és hollandi stílusban épült régi házak is láthatók, ezek rendes falvak, s ilyen számtalan létezik az útvonalon. A lakosok kivétel nélkül singhálók, s többnyire a chalia osztályból. Ezen osztály társadalmilag az alsóbbak közé tartozik ugyan, de a népességnek mégis egyik leghasznosabb része. Eredetileg Indiából jöttek, mint szövők s himzők, azonban már 1½ század előtt kereskedésre s különösen fahéjhámozásra adván magukat, e fontos és jövedelmező mesterséget maig is monopolizálják.

A kókuszdió tudvalevőleg sehol a földtekén oly pazar gazdagságban s szépségben nem díszlik mint épen itt — Ceylon délnyugati sarkán; mert ott, életföltétele minden előnyét kombinálva élvezi: a porlékony és laza földet, szabad s tiszta levegőt, és széláramlatokat; a függélyes nap hőségét, s oly környezetet, mely a tenger permetétől s vizétől mindig kissé nedves, s ezért is van, hogy a kókuszpálma koronája mindig s mindenütt a tenger felé van fordúlva.

Legközelebb a kókusz termesztése nagy mennyiségben emelkedett. Nemi fogalmat adhat ez iránt, ha megemlítjük, hogy a 20-as évek kezdetén, midőn Anglia az egész szigetet birtokába vette, alig volt összesen 10 millió kókusz az országban; jelenleg pedig már több mint 35 millió kókuszfa után fizetnek adót a kormánynak. *)

Mindaz, mit a kenyérfa hasznosságáról, mennyiben az az ember jólétéhez járul, valaha olvastunk vagy hallottunk, merő semmiség, azon áldással összehasonlítva, melyvel a kókuszpálma Ceylon népességét elárasztja. Föl sem lehet sorolni mindazt, mire a kókusz használtatik, Galle és Co-

---

*) Az 1869-iki *Ceylon Observer* egyik száma következő adatokat közöl a sziget kókusztermeléséről: „Az 1868-al végződött 5 év alatt, átlagos évi kivitelünk a kókusz-olajban 1.500.000 gallonra emelkedett; nem egészen 191 ezer font sterling értékben. Hisszük, hogy ugyanennyi olaj fogyasztatik el a szigeten; ha ez így van, úgy 3 millió gallon olaj termeltetett; ezentúl pedig nagy mennyiségű olajpogácsa kert-trágyázás- és állatétetésre. Ezentúl tekintélyes mennyiségű *toddy* vitetett ki, részint természetes állapotban, részint *arakku* vagy ezukorrá feloldozva. Az összes kókuszfák számát bizonyosan még nem tudjuk; de, óriási mérvben emelkedhetett, s többnek kell sokkal lenni, azon 35 milliónál, mely után a kormány a félpence adót szedi.

lombo közt azonban ezt az ember valóságban s illusztrálva, megláthatja mind. A házak s kunyhók tetőzete s födele mind kókuszból van, valamint a lakosztályok falai s minden kerítés is. A mint kocsink tova robog a viskók előtt, az asszonyokat látjuk, a mint a dió fehér bélét kiszedik, reszelik s fazekakba rakják; ennek ernyedésbe ment s megszáritott essentiajából készülven aztán a *curry*, az igen tápláló s élvezetes fűszer, mit minden ételben használ szegény s gazdag, s benschülött úgy, mint idegen. Másutt, gödrökbe látjuk tapostatni a dió külső héját, hogy kemény részei a puháktól elválasztásának, mely utóbbiakból veretnek aztán a mindenféle kötelek és zsinegek; a mint ezen műtétet is elégszer van alkalmunk szemlélni az út mentén. Csaknem minden ház előtt látjuk a dió húsos részét kirakva a napra, hol szárítják, mielőtt az olajat belőle kipréselnék; míg másutt, a föl nem pattant virágok levelét edényekbe nyomják, hogy czukrot készítsenek belőle; egész nap pedig a legényeket látjuk, a mint a nyalka fákra fölmásznak, hogy a pálma koronájából toddy-levet folyassanak, mely aztán arakká égettetik.

11 óra után Bentotta nevű helységbe érkeztünk, mely *Rest-Station* azaz nyugvó állomás név alatt ismeretes. Itt egész óra van engedve az utasoknak, hogy a kényelmes vendéglőben megreggelizhessenek. A vendéglő gyönyörű parkban van, domb tetején s széles verandájáról messze kilátás nyílik a tengerre, úgy mint Bentotta falura is.

A vendéglőbe léptünkkel az asztal nemcsak terítve volt, de már harmadszor csengettek is, minélfogva helyet foglalunk. A colombói posta megérkezvén, összesen nyolczan ültünk az asztalnál, a postamestert, rendőrtisztet s vendéglőst is beszámítva, kik közül az utóbbi elnökölvén, az ételeket angolos szokás szerint osztogatta. Igen nagy úrnak kellene lennie, ki Európában rendszerint ily reggelihez volna szokva. Állt pedig e reggeli tea-, chocolate- s kávéból; volt ehhez aztán rizs, curryval s befőttökkel; curry-csirke, öz-pecsenye custurd-lével, páva-steak édes burgonyával; sózott marhahús, friss osztriga, főtt és sült hal s *lobster*; aztán kétféle pudding, és kétféle lepény, különféle ceyloni befőtt gyümölcsökkel készítve, továbbá apró sütemény s jó angol sajt s végül custard, banana, narancs, füge s ananász. Mindez, személyenként 3 shillingbe vagyis 1½ osztrák forintba került. Volt azontúl

külön fizetés mellett angol sör, franczia bor és sodavíz is. Ezek azonban a reggelihez arányban igen drágák.

Bantottét, hová Colombo csalis 3 órányira van, elhagyva, a mint a koci a tengerparton továbbog, számtalan halászbárkát s nagy mennyiségű halászladikot látni a tengerparton. A falvak is mind sűrűbbek, s az út mellett mindenféle kiterített hálók hevernek, vagy emberek láthatók, kik hálóiakat foltozzák, vagy fogott halaikat besózzák.

A koci, Barbelyn nevezetű falut elhagyva, onnét egész Calturaig többnyire dombos vidéket szel át, melynek magasb pontjairól a Kandy mögött föltornyosuló hegyekbe, elragadó s nyílt a kilátás. Igen jól lehet látni innen az *Ádám-csúcsot* is, mely tudvalevőleg Ceylon szigetének legmagasb pontja*); itt Buddha fölfedezett lábnyomának tiszteletére s imádására templom is van építve, melyet ájtatos zarándokok tömegesen látogatnak.

Caltura, régi idők óta már, a ceyloni alsó vidékek sanitariumául tekintetett. A délnyugoti tengeri szellők átseprik a halmokat s hegyeket, a levegő tiszta s a hőmérsék is tűrhető; a környék szépsége pedig, a kies patakok, tavak s ligetekkel, már a régi hollandusokat ide vonzta, mint utóbb az angolokat is. Erősséget is építettek itt, hajdan egy dombra, hogy a Kaluganga folyó torkolatát uralja s a culturai coloniát védelmezze. Erre azonban ma már szükség nincs, mit az is tanúsít, hogy az erősség rég leszereltetvén, jelenleg kormányhivatalnokok helyiségéül használtatik. Sehol, az egész szigeten anynyi kókuszfa nincs, mint épen itt, s azért Caltura, az arrakégetésnek központja. A toddynak a fák koronájából szokott csapolása idejében az úgynevezett *repülő rókák***) szoktak nagy mennyiségben megjelenni, hogy a csergedező falevet szopják. Megtörténik ilyenkor, hogy ezen állatok valóságosan meg-részezesnek, s ekkor — különösen a hímek — összeverekedvén, ennek, nem ritkán, kettős halál a vége. E látvány mindazonáltal most már ritkán fordul elő; mert a benszülöttek velök a toddyt megosztani nem igen szeretvén, szünet nélkül üldözik s pusztítják a hivatlan vendégeket oly kitartással,

*) 8874 láb magas.

**) *Pteropus Ceylonensis*, egy óriási az úgynevezett nyugot-indiai vampyrhoz hasonló denevér.

hogy a toddyból egy-egy alkalommal nem igen sokat szopogathatnak ki. Különben Caltura egész éven át igen élénk; nemcsak az olajkészítés és arrak-égetés s ezzel összekötött kereskedés miatt, de azért is, mert a vidék mindenféle vadban nagyon bővelkedik, s különösen a kalugangán fölfelé, tömerek a páva, fáczán, erdei-kakas, özfélek, sőt főlebb elefántok is találtatnak. Angol tiszték s egyéb utazók tehát mindig vadásznak a vidéken, hol elhelyezésükre kényelmes hotelek berendezvék, s vezetőik és ladikok is mindig kaphatók.

Utolsó állomásunk Pantura nevű városka volt, hol a tengerbe szakadó nagy tó egyik ágán gyönyörű s igen hosszú vashídon robogtunk át. Itt azon nagy csatorna nyomai látszanak, melyet a hollandusok építettek, s melylyel a tavat Negomboval és Calturával összeköttetésbe hozták. Azonban a mi két század előtt hasznos volt: ma már czéltalan; mert ez idő szerint a nagy tengerihajók a tengerzajláson úgysem hatolhatnak a tóba és csatornába.

Panturától nem messze, Morottu nevű falunál a fahéj-ültetvények kezdődván, 8 egész méröldnyi hosszát, szünet nélkül ily ültetvények közt haladtunk, hol az út mindenütt kókusz és borostyánpálmákkal szegélyezve volt. Említésre méltó, hogy Morottu falunak 12,000 lakosa van, kik csaknem mindnyájan ács-, faragó- s asztalos-mesterséget űznek, de régtől fogva külön osztályt is képeznek. Bútorokat, háztetöket, ajtókat, ablakokat, hajókat, ladikokat s egyáltalán minden — mesterségükhöz tartozó tárgyakat készítenek, s az osztály igen tekintélyes és vagyonos. Utóbbi időkben szokásba jött, hogy a kávé zsákok helyett hordókba csomagolják; s ezen újítás ismét nagy mérvben fokozta ezen osztály tevékenységét, s elő is mozdította jelentékenyen vagyonosodását.

Nem messze Colombotól egy dombon az út mellett, Buddhista templom látható, mely a jelenkori ceyloni Buddhista templomok példányául szolgálhat. Ligetben fekszik, egyáltalán oly fák által körveztetve, melyek — mint Buddha kedvelt fáit — vagyis: szent fák, s melyek e célra, a régi *Singhál*-könyvekben előírják. *) A tisztességes, de egyáltalán semmi különös figyelemre sem méltó pansela, vagyis lelkész-

*) E fák leginkább: a *Messua nagaha*, *Lagerstromia regina*, *Mihelia champaca* és *Ficus Religiosa*.

lak, hol a pap és segédlete lakik, a domb alján épült, homnan a domb tetején álló wiharához vagyis templomhoz lépcsősor vezet, árnyas pálmákkal szegélyezve. A templom maga hegyes csücskhomlokzatot mutat, tele festve éktelen mythologiai alakokkal, képzelhetetlen, természetellenes rikító színekben. Bent az épületben éjjel-nappal lámpák égnek; az olaj és nagy mennyiségű friss champac-virágok illata azonban a levegőt csaknem elviselhetetlenné teszi elannyira, hogy az ember lélegzete csakhamar szorulni kezd. A templom mélyében — szemközt az ajtóval, — a Pilamák, vagyis istenségek láthatók, melyek közt Buddha a főalak. Ez fekvő helyzetben van ábrázolva, a mint a Nirwanában, a semmittevés, megelégedés és boldogság gyönyörét élvezi. Az alak agyaghól készült, kifestve s aranyozva; s 36 láb hosszú. Oldalt egy külön négyszög-épület — a sekrestye — áll ablakokkal, a melyen át betoluló világosságnál, a falra festett képek láthatók. Ezek a *jataka legendáit* ábrázolják, s azon feszes barbár stílusban dolgozvak, mely stílus emberi emlékezetet haladó idők óta, minden egyháznak a világon stílusa volt, de különösen a buddhista egyházé, mely fölött mai nap is uralkodik.

Innét az országút már igen élénk lett; lovasokkal, szekerekkel, kordékkal s bandykkal találkozunk szünet nélkül. Végre nagy gyepes térre érkezve, s ezen keresztülhaladva a vár kapuján berobogtunk, s a postát átadva egy távolabb utczába hajtottunk, hol a *Royal Hôtel*be szálltunk, mely már a vár falain kívül van ugyan, de még az európai városrészben.

Colombo mint város, egyáltalán kevés említésre valót mutat fel, mi az idegent érdekellhetné. Se régiség, se újdonság érdekességével nem dicsekedhetik.

A Ptolomaeus által már említett Jupiter-fokra a hollandusok által épített vár nemcsak semmi különöst sem tüntet föl, hanem ellenkezőleg, rideg, mogorva, s egyáltalán nem összehangzatos színt ad, a természet ifjú pompájában díszelő környezetnek. Az épületek a várban mind régiek, s az újak is, az éghajlathoz alkalmazott nehézkes dísztelen épületek, még a kormányzó lakását sem véve ki; a legfelsőbb törvényszék fából épített óriási pajtaszerű épület. Különben a várban csak a kormány hivatalos helyiségei vannak, s a csekély számú katonaság lakhelyei; az európaiak ellenben, még a

kormányhivatalnokok is, a várost környező fahéj-kertekben *) laknak; minden kényelemmel felszerelt villákban, vagyis *bungalowokban*, a mint ezeket az angolok, egész Indiában elnevezték.

A vár bástyáin kívül, s a glacisn túl, — a mi szintén van — a portugál- és hollandus-házak területnek, szűk s piszkos utcáikkal; s azon is túl: a singhálók, tamilok, mórok, parsik s malajiai viskói; sárból építve, de kivétel nélkül fehérre meszelve. A házak többnyire cseréppel fedvék, noha pálmalevél-tetőket is látni, s e városrészek szétszórva a Kalaniganga folyó mentében oly messze terjednek: hogy egész órai kocsizás utáu sem érhetvén végét, visszafordultam. A városnak különben mindent összevéve, sőt a katonaságot is beleszámítva, csak 45 ezer lakosa van.

A kormányzóhoz ajánlólevelem lévén, még megérkezésem estéjén elmentem tisztelkedni, de Nenera Elliában távol volt, mi ide 125 mfdre fekszik, s kies sanitárium a hegyek közt, számos kényelmes hotelekkel s fürdőkkel, hová az európaiak családjai, a száraz évszakban menekülni szoktak. Most épen a száraz évszaknak közepe volt; a rizs már megérett, s a kormány tagjai közül is csak azok tartózkodtak Colombóban. kiknek jelenléte a közszolgálat s közigazgatás megakasztása nélkül egyáltalán elkerülhetetlen volt.

A kormányzói hivatalhelyiségben egy szárnysegéd s titkár volt csak jelen, ezek azonban föltünő szívességgel fogadtak, s erőnek erejével a kormánypalotába akartak szállásolni, biztosítván, hogy az semmi alkalmatlansággal nem jár, mint-hogy a cselédség, konyha stb. tökéletesen rendben van. Azonban a szíves vendégszeretetet nem fogadtam el a pár napra, mit a városban töltendő valék, de a fogató már elfogadtam, mely rendelkezéseimre adatott s jó szolgáltatokat is tett nekem.

A szárnysegéd, Robertson kapitány, többek közt egy érdemes úrnak: Ondaatje coloniális segéd-főorvosnak is bemutatott, ki a szigeten egyik legtanultabb ember, s a ter-

---

*) Különös, hogy erre alkalmas magyar szó nincsen. *Fahéj*, általános elnevezés, mely a *fahéj* név alatt ismert fűszerre egyáltalán nem illik. Szerintem a fa minőségét kellene megnevezni, s ezen speciális fűszerre vonatkozólag átvenni a latin nevet, s úgy nevezni: *Cinnamon-héj*.

mészettudományoknak is nagy kedvelője. Az orvos született szingál ugyan, de tanulmányait Londonban végezte s ott tért a keresztyén hitre is. Természetesen, beszél téhát az angolt, mintha anyanyelve volna, s e mellett szingál- és tamil-literátus is lévén, a Buddhistáknál pedig a türelmetlenség egyáltalán nem lévén ismeretes, Ondaatje úr az angolok úgy, mint a benszülöttek bizalmát tökéletesen bírja; közbeesülésben áll fölfelé úgy mint lefelé s igen sok kényes controversiában az történik, mit ő akar. A doktor ismeretsége kimondhatatlan sok jó szolgálatokat tett nekem; míg ott voltam, oldalamtól nem mozdult, bevezetett családi körébe s számos előkelő szingalokkal s tamilokkal is megismertetett, megmagyarázta kézzelfoghatólag a kormányrendszert s kormányzási módot, elvezetett a közművelődési intézetekbe s egyáltalán mindenről érthető s szakavatott fölvilágosításokkal szolgált; midőn pedig távozám, ajánlólevelekkel látott el, különösen a ceyloni buddhisták legfőbb papjához Kandyben.

Mi a népnevelést illeti, erről bőségesen gondoskodott a kormány. Vannak elemi s népiskolák elég számmal, hogy gyermekét mindenki oda küldhesse, noha erre kényszerítve senki sincs. Az iskolák jól látogattnak; bennök szingál s tamil nyelveken tanítanak, minden szükséges könyv e nyelvekre már rég lefordítva lévén, a szegény gyermekek minden szükséges könyvvel ingyen láttatnak el. Az angol nyelvet is tanítják ez iskolákban rendes tantárgyúl, mit a növendékek rendkívüli szorgalommal s nagy ambícióval tanulnak.

Az elemi- s népiskolákon kívül van Colombában gymnasium is, melyet az angolok collegiumnak neveznek*), ebben a tanulók a középiskolai kiképztetést nyerik s ezen iskolákból a gyarmat tanártestülete sok kiváló erőt nyer, valamint minden képzelhető, ismereteket s némi tanúltságot követelő foglalkozás.

A kormány, évenként, minden ily collegiumból, a legjobb tehetségű 2—3 fiút Londonba küldi, s ott kiképzteteti saját költségén, ügyvédi, orvosi, mérnöki, s más hasznos pályákra; s ezen ifjakkból kerülnek ki aztán a legérdemesb s legtisztelretelmőbb polgárok s kormánytisztviselők, mint az épen előbb említett Dr. Ondaatje is. Ezek egészen európai

---

*) A szigeten összesen négy ily collegium tartatik fén.

műveltséget vesznek föl Londonban, az angolokat tűzhelyeiknél tanulják ismerni s becsülni, s fő törekvésök s feladatukká válik: hazájuk népét az angol szabadság paizsa alatt művelté, vagyonossá, meglelégedetté, s boldoggá segíteni. A szigeten időzván, számos ily férfiúval ismerkedtem meg, s mindnyájan fő boldogságuknak azt tartották, hogy angol alattvalók lehetvén, az angol törvények védelme alatt élhetnek, hol minden ember egyenlő, minden ember élete s vagyona sérthetetlen, s hol minden ember ura s kovácsa sorsának.

Kivétel nélkül keserűen említették azon korszakot, midőn Ceylon a portugállok s hollandok uralma alatt élt; de még ennél is nagyobb indulatossággal keltek ki a korszak ellen, midőn Ceylon független lévén, nemzeti királyok uralkodtak fölötté. Miként megjegyzék: azok vérengző despoták voltak mind; akkor a király akarata törvény, ellenben, más mindenki egyaránt rabszolga volt; az emberek élete és vagyona a királyok szeszélyétől függött. „Ha igazságos volt valaha Buddha — vagy az isten — vagy bármely láthatatlan hatalom, mely ott fent a népek sorsa fölött uralkodik: legigazságosabb akkor volt, midőn az angol népet ide hozta s vele örökre elsöpörtette nemzeti királyainkat, s *azok* (de nem a mi) függetlenségét“ így kiáltott föl egy szingál útmérnök, hosszas kifakadásai után — az egykori szingál-uralom ellen.

S valóban ha a gyarmatosítás történetét átnézzük: úgy találjuk, hogy minden európai nemzetek közt csak a hollandok s angolok azok, kik gyarmatosítani sikerrel tudtak; gyarmataik tehát virágzásban maradtak, s jólétre is vergődtek. Azonban ha tekintetbe vesszük, hogy a hollandok vas kézzel tűzzel-vassal, és despotikus módon kezelik gyarmataikat, melyekben csak a hódító hollandoknak van joga, minden benszült ellenben rabszolga ma is: — egyedül az angol jöhet számításba, mint az egyetlen nép, mely meghódított gyarmatait civilisálta; azok nemzeti nyelvét, vallását fentartotta s fejlesztette, s egyáltalán nem félt velők megosztani minden polgárjogot s társadalmi állást; néhol tüstént, néhol fokozatosan — a mint a körülmények, s a meghódított nép értelmi előhaladása engedte s követelte. De angol gyarmat rabszolgaságban sehol sincs, az egész földgömb semmi pontján.

Kormányformára nézve, minthogy Ceylon az angol-korona birtoka, ép úgy van szervezve, mint a többi korona-

birtokok. Az angol uralkodó által kinevezett kormányzó, a végrehajtó hatalommal és törvényhozó tanácssal együttesen gyakorolják a kormányzást. Az utóbbi hozza a törvényeket, a kormányzó azokat megerősíti vagy vétőzza, s a végrehajtó-hatalom érvényre emeli. Az utóbbi, ministeriumforma testület, s a kormány hivatalainak öt főnökéből áll; nevezetesen: egyik a belügyek, másik az igazságügy, harmadik a pénzügy, negyedik a közlekedés s az ötödik az ültetvényügy — illetőleg mezőgazdaság kérdéseivel foglalkozik; minden ide vágó törvényjavaslatot előkészít, s azt aztán foganatosítja, s keresztülvitelére felügyel. A végrehajtóhatalom főnöke a kormányzó, kinek távollétében a végrehajtóhatalom legidősb tagja, mint helyettes-kormányzó működik *ex offio*.

A törvényhozó-tanács az öt ministeriumnak egy-egy delegált főhivatalnokából áll, kikhez, a sziget minden vidékéről, annak minden érdekét képviselő hat európai s hat bennszülött adatik, kiket a végrehajtóhatalom egyes tagjainak szakszerű, okadatolt előterjesztésére a kormányzó nevez ki. A törvényhozó tanácsnak szavazattal bíró tagjai még magok a miniszterek is s elnökét maga a tanács választja. Érvényes határozathozatalára nyolcz tag jelenléte elégséges; habár más tag nem volt is jelen a kormány közegein kívül.

Ceylonban a római magánjog van érvényben, tetemesen módosítva a hollandi törvénykönyvből, s e törvények minden esetben alkalmaztatnak, ha csak a törvényhozó testület egyes esetekre másként nem intézkedett. Házasság, örökség, szerződés és efélékre csaknem kivétel nélkül intézkedik; míg tengeri ügyekre, kereskedelmi s váltókövetelésekre egyedül az angol törvények érvényesek. A törvényhozó tanács végzése szerint minden néven nevezendő vagyon, végrendeletileg bárkinek hagyható, a végrendelet nélkül maradt vagyonnak azonban $\frac{1}{3}$ -ad része az állam tulajdonába megy át. 1859-ben az addig túrt polyandria és polygamia, az egész szigeten eltöröltetett, mely azelőtt általános gyakorlatban volt.

Bűnügyi esetekben a holland törvénykönyv van érvényben, azon hozzáadással mégis, hogy a „körülmények összевágása általi angol bizonyítási mód“*) teljes érvényben fennáll, nehogy technikai formalitások miatt az igazság-

---

*) Circumstantial evidence, and testimony.

szolgáltatás sok fontos, életbevágó esetben merő trefává váljek.

Törvénykezési forumok : a legfelsőbb törvényszék, kerületi törvényszékek, kereseti törvényszékek és rendőri bíróságok. Az utóbbinak végérvényes hatósága van minden esetben ítéletet hozni, ha a büntetés 5 font sterlingnyi bírságot és 3 havi fogságot túl nem lép. A kereseti törvényszék minden polgári perben ítéletet hozhat, melyben a kereset — legyen ingó vagy ingatlan — 10 ft sterling értéket nem halad meg. A kerületi törvényszék megszorítás és határ nélkül ítél minden polgári, házassági, hagyatéki, bukási sőt bűnügyi esetekben is, melyek 20 font sterling bírsággal s 1 évi fogsággal büntethetők, föllebbezés mellett pedig minden más polgári és büntető ügyekben. A legfelsőbb törvényszék föllebbviteli hatóság, minden polgári perben, s a kerületi törvényszék által fölterjesztett bűnügyekben ; s felül vizsgálja a rendőrbíróság határozatait is. Szóval: körében tartja a sziget polgári s bűnügyi igazságszolgáltatásának végleges eldöntését.

Bűnügyi tárgyalásoknál 13 polgárból alakított esküdtszék ítél, s a bíró ezek abszolut többségének ítéletére csak a törvényt alkalmazza.

A kegyelmezési jog a kormányzó személyében öszpon-tosúl, ki azt mindig az angol uralkodó nevében gyakorolja.

Mindelhez csak azt adjuk még, hogy a törvény előtt mindenki egyenlő, s a bírók tekintet nélkül nemzetiségökre, a legalkalmasabb törvénytudók közül választatnak. Ezt tényleg is igazolva láttam utóbb Kandyban, hol a kerületi törvényszék egy tárgyalásán jelen lévén, ott épen egy angol polgár vagyona s személyes szabadsága forgott kérdésben. A togába öltözött parokás bírák közt, az államügyészen kívül csak két angol volt, míg a bíróság többi öt tagja benszült szingálókból s tamilokból állott. Ily esetet franczia, hollandi, spanyol, portugáll vagy dán gyarmatban soha sem látott senki, s bizonyos, hogy egyhamár látni sem fog.

Dr. Ondaatje a múzeumba is elvezetett, hol igen szép geológiai és ásványgyűjtemény van, s a Ceylon szigetén előforduló drága kövek s gyöngykagylók is szépen képviselvék ; de, mi engemet sokkal jobban érdekelt volna, mint bármi más — a zoológiai gyűjteményt oly nemcsak rendezetlen, de egyáltalán elhanyagolt állapotban találtam, hogy abból a

sziget állattani viszonyairól valódi fogalmat nyerni lehetetlen volt. A kitömött madarak s emlősök már régen a molyok s penész pusztításainak voltak átengedve; a szeszpéldányok összerothadva vagy szárazra keményedve; a rovarok pusztító bogarak által szintén úgy összerongálva, hogy a példányokat fölsimerni lehetetlen volt. Néhány nagyobb pikkelyes állat, mint krokodilusok s monitorok, a folyosón csüngtek lánczokra aggatva, tele pókhálókka, melyek közt gyíkok futkostak föl s alá. Bizonyosan ezért történt, hogy a múzeumra gondot viselő tanár, kit, hogy nekem a gyűjteményt megmutassa, a kormányzó titkára oda rendelt, személyesen meg sem jelent. Szégyenlhette volna is magát, az szent igaz!

Néhány mezei lakásban is voltam, melyek óriási költséggel rendezett kertek közepén állnak, s e kertek florája mindent felülmúl, mit Európában akár uralkodók kertjeiben is látni szoktunk. Virágos fák s cserjék oly változatosságban találhatók itt, nemcsak a szigetről, de India egyéb részeiből is, valamint Chinából, Japánból s egyéb keleti országokból importáltatva, hogy a tropikus szépségekhez már szokott szemnek is az új és új meglepetésen folyvást, minden lépten bámulnia kell.

E kéjlakok nem csak díszesen, de fölötte kényelmesen is építvék; vastag falakkal, tömött pálmalevél-tetőzettel, s széles verandákkal. Ablakokon üveg vagy szúnyogháló sehol sem létezik, minél fogva a lakosok annak vannak kitéve mindig, hogy a szobákba nemcsak rovarok, de még kígyók is bemásznak s elbújnak. Hogy ott időztem is, esténként a sok szúnyog s egyéb rovar kiállhatatlan volt, s beszélék, hogy a rovarok a házakat az esős évszakban oly mennyiségben lepik el, hogy esténként tömeges belerepülésökkel a gyertyákat s lámpákat is eloltják, minél fogva ily estéken tőlök enni sem lehet.

A Cinnamon-ültetvényeket szinté megtekintettem, valamint a közlekedésügyi osztály elefánt-telepét is, mely a főváros egyik legfőbb látnivalója. Erről azonban a következő, külön czikkben óhajtok egyetmást elmondani.

XÁNTUS JÁNOS.

ROMHÁNYI HARMADIK ÉNEKE.

1.

Szép hosszú ősz volt, a lég tiszta,
A nyáj még zöld füvet tapos;
Mintha tavasz mosolygna vissza,
Minden derengő, aranyos.
A hervadás virúlni látszik
Itt-ott másodvirág a fán;
A pókfonál foszlánya játszik
Bokrok közt a nap sугarán,
S a haldokló természet éke,
Halvány s piros szín vegyülete,
Hullámszik méla bájival,
Míg kéken távol ködbe hal.

2.

Oh őszi fénynek enyhe napja,
Te vagy legkedvesb évszakom!
Szívem, a méla érzés rabja,
Hányszor merengett bájadon!
Hányszor hallgattam erdők szélén
A hulló lombok halk zaját,
Mint hervadó boldog reményim
Lágyan viszhangzó solhaját,
S el-elmélázva nyájas fényen,
Enyhültem egy-egy szép emléken,
Hajh, életem úgy is mi más,
Mint kora őszi hervadás!

3.

Ezt én mondom, és nem Romhányi,
De így érzett ő is talán;
Föltámadtak emléki, vágyi
Az ősz merengő sugarán,
A mint amott a parkban ülve
Egy kőpadon, hársfák alatt,
Elnézi mélyen elmerülve
A hulló halvány lombokat.
Négy napja, hogy felkelt az ágyból,
Ma jött ki elsőbb' a szobából,
Már nem beteg, csak érdekes,
De ily hatást most nem keres.

4.

Egy év alatt kissé megvénült,
Sokat csalódott, szenvedett,
Könnymű szíve vérzett, mélyült,
Szeles ifjúból férfi lett.
Hazáját most jobban szerette,
Az eltiport, szegény hazát,
Magyar természet, öröklötte,
Már így van több száz éven át.
Ha jobb dolgunk van, meg nem férünk,
Hiúság- és viszálynak élünk,
S csak akkor csüggünk igazán,
Ha tönkre tettük, a hazán.

5.

Az élet is becsesbnek tetszik,
Mióta csak hajszálon áll,
S midőn ím azt is majd elmetszik,
Jobban tudná használni már.

Kastély, földje, uradalma
Földönfutónak már mit ér?
S dicsvágya fényes birodalma...
Od' adná egy kis tűzhelyér'.
De ilyen a szív, a mit bírunk
Meg nem becsüljük s akkor sírunk
Érette késő könnyeket,
Midőn örökre elveszett.

6.

Majd csüggedt lelkét összeszedve,
El-elgondolja, mit tegyen,
E helyt maradni nincs sok kedve,
De innen hajh hová megyen?
A véletlen sodorta erre
S Telegdi gróf vendége lett;
Hogyan szoruljon oly emberre,
A kit gyűlölt és megvetett,
Kivel oly sokszor szemben állott
A közpályán, csatára szállott,
S a kit, nem válogatva szót,
Úgy czímzett mint honárulót.

7.

Ilont is íme itt találta,
Kinek hajdanta udvarolt,
Őt Blanka grófnő néki szánta...
Ej az egész csak tréfa volt!
Ilon vigaszt lelt hamarjában,
De mégis gúnyos valami,
Itt élni férje kastélyában
S minden nap látni, hallani:
Mily boldog s ő mily nyomorúlt lett.
Nem sejti, e nő mennyit szenvedt,
Gondolja: „nőszív lenge nád!“ —
S a múltért nem furdalja vád.

8.

Mégis feltűn Ilonka képe
A múltból szende-bájosan,
Matild mellette emlékébe'
Oly éles ellentétbe van.
Matild megcsalta, kinevette,
Elhagyta bú és baj között,
Mi más a jó Ilonka tette,
Kit hozzá semmi sem kötött,
Nem hagyta el az elhagyottat,
Ápolta a félig halottat,
S melynek csak boldog férj örül,
Oly gonddal vette őt körül.

9.

Jó szív ez, vagy csak finom bosszú
S alázni őt csupán a cél?
Oh nem lehet türelme hosszú,
Parázs fején ez a fedél!
Még holnap indul messze innen,
A büszkeség vesz rajt' erőt,
És örvényébe süllyed minden,
Egy rossz szeszély ragadja őt.
És mintha üznék, oly sietve
Megy föl a parkból a terembe,
A grófot s grófnét kérdezi.
Talán már búcsuját veszi?

10.

Valóban úgy, de alig szólhat,
Zavartan áll a gróf előtt.
„Hál' isten, már egészen jól vagy!”
Telegdi így üdvözli őt.

Eddig csak betegünk lehettél,
Vendégünk léssz már ezután;
Jól eltelik a hosszú ős s tél
Így hárman, úgy-e Ilonám?“
S őt nője mellé leültetve,
Még áradóbb beszélő kedve,
De ez Romhányin mit se' fog,
„Bocsáss meg, holnap indulok.“

11.

„Az orvos tiltja, nem mehetsz, nem,
És tiltja nőm és tiltom én;
Ugyan hová is mennél innen
A vérbiróság idején?
Itt nem keresnek, hisz' tudják jól,
Hogy egykor ellenfél valánk.“
Romhányi közbe vágva így szól,
S halvány arczát elfutja láng:
„Egy okkal több, mely innen elhajt,
Honvéd miatt mért szenvednél bajt?
Bár vész, halál vár útamon,
Kegyed' el nem fogadhatom.“

12.

Telegdi hallgat, nője szólna,
De elhal a szó ajakán;
Romhányi, mintha bűnös volna,
Megsemmisül pillantatán.
Oh mily nemes e hölgynek arcza,
Rajt' mennyi részvét, mennyi vád,
Sebzett szívének nehéz harcza
Oly lány fönségbe olvad át.
És e varázstól meghiúsult,
Romhányi csöndesül legottan
S míg szeme a nőn tévedez,
Kezet nyújt s lép Telegdihez.

13.

„Bocsáss meg, kissé heves voltam,
De testem, lelkem, lásd, beteg;
Mint üldözött keserűn szoltam,
De jó szived ne értse meg.
Fogadd halám s oh nemes lélek,
Grófné, szintén fogadja itt:
El nem felejttem a míg élek,
Jó szíve drága gondjait.
S bár jobb lett vón' ha ér halálom
A kert alatt a nyirkos ágyon,
Mert nincs számomra több öröm,
De éltem önnek köszönöm.

14.

„S ha egykor azt önért áldoznám,
Megnyúgodhatnám sorsomon;
Ég áldja, néha gondoljon rám,
Most könnyebbülve távozom.“
S oda hajlik kezét csókolni,
Ilon rezzen mint nyárlevél,
Nem vonja el, de nem tud szólni,
Ajkán csak egy mosoly beszél,
Mosoly, mely szív mélyéből támad
És ép oly gyorsan szívet áthat,
S melyről nem tudni, hogy vajon
Öröm szülé vagy fájdalom.

15.

Romhányi még egyszer kezet nyújt
Telegdinek s távozni kész,
„Maradj, feledjük a mi elmúlt,
Maradj, el nem bocsát e kéz.

Te félreértél, megbocsátok,
Arczomról a szívembe látsz,
Pártok között kihalt az átok,
S közös, mely összefűz, a láncz,
A szolgaláncz, a haza bújja,
A Nemesis fenyítő újja
Sujtott reátok és reánk,
Mindnyáján bűnösök valánk.“

16.

„Most vendégem vagy, úr mint otthon,
Szent a magyar vendégi jog;
Bár e hazában mindenütt rom,
Az öserény él s élni fog.
Maradj, ne szőlj, halálra sértesz,
Ha házam újra megveted,
Elég... Ugy-e a lóhoz értesz?...
Mutassak, jöj, egy mént neked.
Ítéld meg, olcsó-é vagy drága?“
És Romhányit, ki küzd magába',
Karon ragadja hirtelen.
„Csak délre várj ránk, édesem.“

17.

Elmennek a lovat megnézni,
Bejárnak parkot, földeket,
Romhányi perczről perczre érzi,
Hogy innen most el nem mehet.
Heged gyanúja, büszkesége
Egy jól töltött rövid napon;
Immár a kastély törzsvendége,
Álnéven, mint távol rokon.
E rejtek enyhe lombok árnya,
Barátság s női kegy virága
Fonódnak későn és korán
Mintegy füzérré homlokán.

18.

Oly szép falun a csöndes élet,
Izgalmak s fáradság után,
A hívság lázas gondja széled,
Nyugtat, megenyhit a magány.
Romhányi mostan él először
Magányban s nyugodt napokat,
Természet és szíves családkör
Lelkének új-új tápot ad.
S midőn el-elvonul magába,
A fél' eső vendégszobába,
És érez, gondol, elmerül,
Magát nem únja egyedül.

19.

El messze láthat ablakából,
A várkastély egy dombon áll,
A park fölött a kékes távol,
Hol vándor darvak serge száll;
Széles rónának sűrű hegység
Ölve nyújtja karjait.
Fel- és alföld, mint bájos egység,
Hódol e várkastélynak itt.
Keletre bércz s erdő homálya,
A hajnal fényes koronája;
Nyugotra sík, mint tiszta lap,
Mintegy tengerbe száll a nap.

20.

Merengve gyakran itt találja
A vídám reg, s a méla est,
Borús, derült-e kedves tája.
Mindegy, elnézi örömet.

Szél és patak beszédes ajka
 Oly sok mindent suttog neki,
 S mint gyermeket mesélő dajka,
 Csitítja és elrengeti.
 Kinek a föld oly szűk volt hajdan,
 Az élvadász, a nyughatatlan,
 E zugba' mint remete él,
 Emlékszik s többé nem remél.

21.

Nem ismer néha önmagára,
 Oly más emberré változott;
 Csalódás a bölcsesség ára,
 S midőn lelkünk kifáradott,
 Többé nem néz, nem küzd előre,
 Csak szemlélődik múltakon,
 Látjuk, mi volt hibás, mi dőre,
 De máskép tennénk-e vajon,
 Ha szívünk új reménybe' dobban,
 Ha szenvedélyünk lángra lobban?
 A máskép csak más tévedés,
 Új bánat, új bölcsekedés.

22.

A múlt előtte romban fekszik,
 Por és hamu sok drága kincs;
 Emlékein föl nem melegszik,
 Érettök még egy könnye sincs.
 Mily nagyra tört tehetség nélkül,
 És mily hiú, mily léha volt!
 Azt hitte, hogy hazája épül,
 Ha tervelt, irkált, szónokolt.
 Mint államférfi s had vezére
 Lépett hazája küzdterére,
 S kitűnt im a vész idején,
 Hogy legfeljebb jó közlegény.

23.

S ez egy mégis vigasz szívének,
Mégis betöltött egy helyet,
És használt annyit nemzetének,
A mennyit kis körben lehet.
Ezért ne nézd le hősöm' mindjárt,
Te büszke, szájas honfitárs,
Ki oly uton vagy, melyen ő járt,
S tán még nagyobb jövőre vársz;
Mert nem tudom, hogy pályád végén
Túl a képzelgők tört reményén,
Hol nincs már rózsza, csak tövis,
Lelsz-é vigaszt, csak emnyit is.

24.

Elzúg Romhányi lelke éjén
Pártszenvedély és harczi zaj,
De meg-megmozdul sírja mélyén
A sok kihalt szerelmi baj.
És zendül a vigalmak húrja,
Ellebben sok szép nőalak;
Bohó világát éli újra,
Dicsfényét ifju napjinak.
Édes bók, illatos levelkék,
Amott egy hajfűrt, itt egy mellkép,
Csók és sohaj, könny és mosoly,
Örök hűség — mind füstgomoly.

25.

Oh nincs egyetlen szent emléke,
Még egy boldog napot sem élt,
Hiú örömök tengerébe
Merülve, bár mindent remélt.

Nyugalmát hol keresse, lelje?
 Azt nem nyújt az ily szerelem;
 Csalódva nincs mi fölemelje,
 Csak undort érez hidegen.
 A mit eljátszott föl nem támad,
 Mind hasztalan a késő bánat:
 Múlt és jelen egykép sivár,
 A szebb jövőnek vége már.

26.

Mégis mint a halálra ítélt,
 Ki az utolsó éjtszakán,
 El-elfeledve a mitől félt,
 Megenyhül az álom karán,
 S legboldogabb jövőt álmodja:
 Romhányi is úgy álmodik,
 Üdvözli öskastélya dombja,
 Immár megint otthon lakik,
 S esendő munkásság örömében,
 Boldog családja kis körében
 Nyugodtan él, múltat feled,
 Tűr és remél, fárad, szeret.

27.

Ott a tágas szegletszobában,
 Hol egykor édes anyja élt,
 S altatva őt, gyermekkorában
 Esténként, oly gyakran mesélt,
 Egy nő fogadja szerelemmel
 A kastély ifju asszonya ...
 „Ábránd — kiált fel könnyes szemmel —
 Hajh nem leszek boldog soha!”
 De ott lebeg a hölgy alakja,
 Híven kíséri, el nem hagyja,
 És nappal, késő éjjelen,
 Ébren, álmában megjelen.

28.

Eszménykép, képzelet szülötte,
És még sem az, való, ki él,
Angyalként virrasztott fölötte,
Halálos ágya mécsinél.
Minden nap látja és csodálja,
Szól véle és mellette ül,
A nőiség erénye, bája
Talán csak benne egyesül.
E képzelt arcz minden vonása
Ilonkának szakasztott mása:
Élő és álmodott alak
Csodásan összejátszanak.

29.

Így él Romhányi álmodozva;
Elmélkedés és képzelet
Szívén, elméjén megosztozva,
Sülyedni kezdő mult felett
Egy új világot alkotának,
Tarolt mezőkön új tavaszt,
Maga alig hisz önmagának
S bár meg nem vallja, érzi azt,
Oh érzi, hogy Ilonka képe
Eszményé vált újult szívébe',
S ez érzés több mint tisztelet:
Reménytelen, s titkon szeret.

30.

Ez érzést minden nap táplálja
Újabb meg újabb alkalom,
Ártatlan csábjával kínálja
Vadászat, séta és salon.

Ott lovagolgat oldalánál,
A kandallóhoz véle ül,
S ha énekel a zongoránál,
Hallgatja, nézi, elmerül.
S gondolja: „e nő ugyanaz hát,
Kit ismertem mint szende lánykát,
Ki engem egykor szeretett,
S oly könnyen a más neje lett?“

31.

„Miért ne, hogyha más megkérte?
Nekem játékszer volt csupán,
És most az isten büntet érte...
Mily változás egy év után!“
E változást hogy értse meg jól:
Telegdi a szobába lép,
Most érkezett meg a városból...
Ím egy boldog családi kép.
Ilon a férj keblére olvad,
Ez örömében alig szólhat.
Romhányi búsan földre néz:
„Ez nem lehet csak tettetés!“

32.

Szívét nem féltés kínja dölja,
Sem versenytársi bosszuvágy,
De napról napra mélyebb bűja,
Bár azt folyvást legyőzni vágy.
Éltében sokszor szeretett már,
De érzi: ez más szerelem;
Csendes, félénk, viszonzást nem vár,
Kitépve újra megterem,
És bájol némasága, titka,
Bánatja sok, öröme ritka,
De fényt, erőt, hitet lehel,
S megnemesítve fölemel.

33.

A szende lyányt fürtös fejével
Rég elfeledte, de a nőt,
Ki rá tekint mély kék szemével
S oly részvevőn ápolja őt,
Majd bús arczával visszainti,
Midőn könnyelműn menni kész,
S a mint hálás csókjával hinti,
Reszketni kezd a drága kéz:
Mind ezt hiven szívébe zárja,
De hetekig hiába várja
Ilonnak még egy ily kegyét,
A régi hajlam új jegyét.

34.

Ilonka nyájas, víg, beszédes,
S ha kell értelmes és komoly,
Soh' sem kaczer, soh' sem negédes,
Ajkán szokott szíves mosoly.
A multról hallgat, véle szólva,
S kerül legkisebb czélzatot,
Az mintha rég feledve volna;
Romhányi elgondolkozott.
„Ki fejtí meg ez ellenmondást?
Sorsunk, hogy megboszuljuk egymást.
Reám most az ő múltja vár,
A régi kölcsön visszajár.“

35.

Egykor, kalandos fénykorában,
Csak ingerlé az ily eset,
A küzdelem nehéz csatában
Szívének mintegy jól esett.

Heves, merész ostromra szállott,
Most gyáva, tétlen, szótalan,
És harez nélkül legyőzve áll ott,
Oly szenvedő, gyámoltalan.
Búját, titkát mélyebbre rejti,
S nem tudja : ez inkább megejti
Szegény Ilont, mint bármi más,
Merészebb csábító fogás.

36.

Romhányi bár a régi volna,
Ilonka védhetné magát,
A tettetőhöz nem hajolna,
S nem hinné csábító szavát,
Mint ártatlan leánykorában ;
De ím most elhagyott, szegény,
Üldözve bolyg a nagy világban,
Oly méla bú tekintén.
Nincs nagyravágyó szenvedélye,
Érzelmesebb, mélyebb kedélye,
S nem lármás szóval csüng honán ...
Egy néma sebhely homlokán.

37.

A nőt ne mondd örök szeszélynek,
Érzelme hübb, mint férfié,
Ha meg nem rontja hiu érdek,
A legnemesb sziv az övé.
Szerencsétlent csak ő tud szánni,
És vigasztalni szenvedőt,
A tévedést siratni, bánni,
S ha nem vár boldogabb jövőt,
Nyugodtan élni és lemondva,
Föláldozón és mosolyogva,
S ki nem fáradva soha sem,
Meghalni hitben, csöndesen.

38.

Ily szíve volt Telegdinének,
Bús napjait így élte át,
S balsorsát látva kedvesének,
Szánalma mindent megbocsát.
A régi hajlam meg-megéled,
Most tárgya sokkal nemesebb ;
Melyet hegeszt idő s az élet,
Fölszakadoz a régi seb :
Oh mily gyönyört s fájdalmat érez,
Hogy ily közel van kedveséhez,
Minden nap látja s hallja őt,
A mélabúst, a szenvedőt.

39.

Ohajt keblére rá omolni,
S elsírni titkos könnyeit,
Zokogva együtt panaszolni
Éltök nehéz küzdelmeit,
S vigasztalni : ha mindent vesztett,
Maradt egy szív, mely még remél,
Egy szív, a mely csak érte reszket,
Csak véle örvend, néki él,
Enyhíti napja fáradoalmát,
Megédesíti éje álmát . . .
„Enyhülj, gyógyulj meg e szíven,
Oh sebzett hős, kedves hivem !“

40.

Egy alkonyatban így mereng el
Ilon sokaig, egyedül,
Elnézi nedvesült szemekkel
A mint a nap alább merül,

S még egyszer éltető sugárát
Elönti földön és egen,
De majd az éj rá vetve árnyát,
Kioltja lassan, hidegen :
Úgy oltja ki ábrándja fényét,
Szerelme elkésett reményét
A lesben álló hideg ész,
És minden rémes éjbe vész.

41.

Önmönmagától visszaretten :
„Bocsásd meg bűnöm’, istenem !
Hogy sülyvedek, óh jaj mi lettem,
Kimondani alig merem !“
A lelki vád, a bú, a szégyen
Lesújtják, sírva elalél ;
Az esthomály leszálla régen,
Az őszi hold tört fénye kél.
Mint szemfedő borul sugára
Ilonka merevült arczára,
S furulyaszó, mint síri dal,
Zendül messzűnнен és kihál.

42.

Belép Telegdi nem sokára,
Elnézi szunnyadó nejét,
Csókot nyom halvány homlokára,
Suttogva gyöngéden nevét.
„Már rég várunk rád a salonban,
Elszunnyadoztál úgy-e hát? ...
De szólj az égre, mi bajod van?
Kezed hideg, láz jött reád !“
„Oh nincs bajom, nincs épen semmi,
Egy kis hűlés, láz akart lenni,
De múlik már, jobban vagyok,
Ölelj meg és meggyógyulok.“

43.

Ilon férjét magához vonja,
S átfogva hévvel csüng nyakán,
Oly érzelmes hangon susogja :
„Oh mondd, szeretsz-e igazán ?“
„Szeretlek-é? ... Mily balga kérdés!
Mi jut eszedbe, édesem ?“
„Ne haragudjál, ez nem sértés,
Csupán csak álom, sejtelem.
Azt álmodám, lásd, hogy meghaltam,
Ezüstös szemfedő volt rajtam,
S bús ének kísért síromig,
Az álom gyakran bételik.

44.

„Gyászolsz-e szívből, könnyhullással,
Ha meghalok, majd engemet ?
Tudnál-e boldog lenni mással? ...
Nem bántaná emlékemet,
Mert boldogítani nem tudálak,
Mint ohajtám, más fog talán.
Bocsáss meg, ha nem láthatnálak,
S ez volna végső éjtszakám.“
„Az istenért, nőm, lelkem, szentem !“
Kiált a férj kétség'b'esetten,
Cselédet hív, lefekteti,
Virasztja s gyógyszert nyújt neki.

45.

Nem a gyógyszer, nyugalmas álom
Gyógyítja az ily beteget ;
Más napra kelve haloványon,
De mosolyogva ébredett.

„Immár egészen jobban lettem.“
 „Oh kedves nőm, oh mily öröm!“
 „Te most is itt vagy még mellettem?
 Szegény jó férjem, köszönöm.
 Maradj is mindig oldalamnál,
 A gyöngeség, a bánat elszáll,
 S vidám hajnalra virradok,
 Ha látlak és veled vagyok.“

46.

A férj ideges gyöngeségnek
 Gondolta csak Ilon baját,
 És mint nem fontos eseménynek
 Elfödte az idő nyomát.
 Hanem Romhányi érzi, látja,
 Ilonkán változás esett:
 Többé nem nyájas jó barátja,
 Meghidegült egy keveset.
 Kerülni látszik társaságát,
 A séta, kert, salon magányát,
 A hol nem egyszer azelőtt
 El-eltöltötték az időt.

47.

„Mi történt? Vagy tán észrevette
 Híven elrejtett titkomat,
 És döreségem' megvetette,
 És hogy remélnem nem szabad,
 Így adja tudtul?... Nincs reá ok...
 Avagy kaczerkodik talán?
 Nem... nem!... Nyitjára nem találok,
 E nő szive örök talány.
 Örökre bár feledni tudnám,
 Vagy keblem egyszer feltárhatnám;
 Szenvedve tisztult e kebel,
 Ily megvetést nem érdemel.“

48.

Romhányi kétkedő elméje
Eltépelődik éjjelen,
Elrejtve nappal szenvedélye,
Ha társaságba' megjelen.
Sőt gyakran víg álarczot tesz föl
Eltréfál, mosolyog, nevet,
Ösztönszerűn, félbüszkeségből
Játszik jó kedvű szerepet.
Ilonka elbámulva nézi,
E változást tüstént megérzi,
Örülne, mégis fájva fáj
E néma kölcsönös viszály.

49.

A várkastélyban így en éltek,
Egy boldog s két boldogtalan,
Másképp éreztek, mint beszéltek,
Nem értve egymást untalan.
Játszták az élet színjátékát,
Miképen játszom én, te, más;
Az ember, bár kerülje sorsát,
Nem egyszer mily komédiás!
Mily ritkán az, a minek látszik,
Jól vagy rosszúl szerepet játszik...
De hol marad történetem?
Majd folytatom, csak türelem.

50.

Annyit megmondok most előre,
Hogy hősöm nem lesz Don Juan,
Anyégin sem válik belőle,
Szegény Romhányi ő csupán.

Magyar szülött, bírálóm bár
 Tagadják s becsmérlik nagyon,
 Hanem gúny rajtam ki nem fog már,
 Munkámat félbe nem hagyom.
 Nem csüggeszt balga vád, ítélet,
 Nem ösztönöz hiú dicséret...
 Ne kíméld gyöngé oldalát,
 De várd el végét legalább.

GYULAI PÁL.

A TRISTANMONDA NÉMETORSZÁGBAN. *)

(Második közlemény.)

IV.

Érintettünk már több lényeges mozzanatot, melyek a közép- és az újkori költőt megkülönböztetik egymástól. Egyik legfontosabb: a költő viszonya a feldolgozandó anyaghoz. A középkori költő híven ragaszkodik elbeszélése forrásához, a modern költő alkotó önállóságának tudatában fog munkálhoz. Amaz többnyire valóságos rabja a hagyománynak; ott is követi, a hol nem hisz benne vagy nem találja azt szépnek, és ha mondájának több alakját ismeri is, nem meri válogatni és egy szebb egészszé összefűzni az itt is meg amott is található legszebb részleteket, hanem híven ragaszkodik a cselekvénynek egyszer megválasztott alakjához. Másképp a modern költő; ez nem korlátoztatja magát se a történet, se a hagyomány nyújtotta anyag által; a mi a hagyományban nem fér össze célzatával vagy nem felel meg ízlésének, azt egyszerűen eltávolítja; a hol az adott tárgyban hézagot talál, akár a cselekvényben, akár a motivációban, ott alkotó erővel lép fel és kiegészíti a hagyományt. A középkori költő semmibe sem veszi a monda történeti szellemét: nála minden historia a XII—XIII. század lég- és eszmekörébe lép; — a modern költő

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 24. számában.

lelkiismeretes, néha túlzott pontossággal óvja meg a korszakok szellemét, hangulatát, színezetét, de semmibe sem veszi az adott anyagot magát. Nekünk moderneknek nemcsak összehasonlíthatatlanul nagyobb és mélyebb történeti műveltségünk van, hanem finomabb az ízlésünk és magasabbak az igényeink is. Kivételeket mutathat fel a középkori és, sajnos, jó nagy számmal a modern költészet is. De e kivételek csak megerősítik az általános érvényű viszony tényleges voltát.

Ez ellentétet mindenki észreveheti, a ki középkori és modern költőket általában összehasonlít egymással: — tapasztalhatni ezt leginkább ott, hol ugyanazon anyag középkori és modern feldolgozásban fekszik előttünk. A *Tristanmondának* számos feldolgozásai e szempontból is érdekesek és tanulságosak.

De bármily önállóan dolgozzanak is a modern költők, bármennyire ne érezzék magokat korlátozva a hagyomány által: a hagyomány fő vonásain nem változtathatnak, ha nem akarják megfosztani a mondát azon elemektől, melyek azt épen ezen és nem más mondává teszik. *Tristanmondának* volna-e még tekinthető az oly elbeszélés, melyben a hős (ha százszor *Tristan* is a neve) nem szerencsétlen szerelem gyermeke, nem öcscse a királynak, nem szereti nagybátyja nejét (és ha ezt százszor *Isoldének* hívják is), melyben nem a varázssital a szerelmes pár boldogságának és vesztének forrása? stb. Hol marad *Hero* és *Leander* mondája, ha a *Hellespont* nem választja el a kettőt egymástól és amaz nem papnő, emez nem úszsza át a tengert? ... Ez elvi értékű kérdést, mely behatóbb tárgyalást érdemel, alább még többször fogjuk érinteni.

A mondának fővonásait tehát megtaláljuk a középkori és a modern költőknél. Lássuk tehát e fővonásokat, természetesen *Gottfried* eposza alapján, mert az újabb költőknek ez szolgált, rendesen közvetlenül, néha közvetve más feldolgozásokkal együtt, anyag és felfogás tekintetében, forrásul.

Tristan boldogtalan szerelem gyermeke; apja *Riwalin* meghal, mielőtt fia megszületik, anyja saját életével ad neki életet. Apja hívei megmentik az újdonszülött szép gyermeket. *Riwalin* lovászmestere *Rual* saját fiának adja ki *Tristant*, s *Kurvenállad* kitünően nevelteti... Közös gyarlósága a középkori lovag-eposzoknak, hogy nemcsak teljesen élettrajzi alakúak,

a mi már magában véve a legtöbb esetben kizárja a művészi alkotást (az eposzban épen úgy, mint a regényben vagy drámában, mint azt a Mühlbach asszony és Rau H. regényei vagy a Raupach-féle Hohenstaufen-tragédiák és Shakespeare historiai bizonyítják), hanem hogy igen sokszor felkarolják még a szülék történetét is, a mi által a költői műregek egysége kárba vész. Hiszen a német *Gudrun* eposz, mely igen gazdag epikus s általában költői szépségekben és méltó párja a *Nibelung-ének*nek, még a harmadik nemzedékre is visszamegy! Hiába vitatják, hogy a Gudrun szülei és nagyszülei sorsa eredetileg két önálló, a Gudrun történetével semmi összefüggésben nem álló monda és költemény volt; — nem ez a vita sarkpontja, hanem az, hogy a költészet e három nemzedék sorsát — lett legyen az eredetileg bármi is — egy cselekvénynyé, egy eposzszá forraszthatta össze. Az előbbi nemzedékek e kalandjai sokszor semmiféle, se külső, se benső összefüggésben nem állanak a hős sorsával és nagyrészt, úgy látszik, csak azon körülménynek köszönik lételöket, hogy az olvasó közönség minél több kalandot kívánt, és talán még annak is, hogy a hős iránt érzett részvétét és érdekét kiterjesztette annak szüleire s néha, mint pl. Parzivalnál, annak ivadékára (*Lohengrin*) is.

A *Tristanmonda*ban a szülök története valóságos összefüggésben áll a hős történetével. A szülék sorsa némileg előkészíti *Tristan* sorsát, mit a (kétségtelenül későbbi) népetymologia úgy fejezett ki, hogy a hős, szüleinek boldogtalansága miatt nyerte a „*Tristan*“ nevet, melyet a tudákos kor, természetesen csak a hangok hasonlóságából következtetve, a „*triste*“-ből magyarázott. Modern költő azért e hagyományt kétségtelenül szintén felhasználta volna, csak hogy alig oly naiv módon, mint a lovag romancier, ki *Riwalin* és *Blanscheflur* megismerkedésével kezdi meg a *Tristan*-eposzt, — hanem bevezetett volna bennünket egyenesen *Tristan* sorsának kellő közepébe, és alkalmas helyen, pl. a hol *Marke* király felismeri a fiatal daliában nővérének fiát, beleszötte volna az elbeszélésbe a szülék szomorú szerelmét. Ez utóbbi különben a középkori költészet remekei közé tartozik és megérdemelte, hogy egy újabb költő (*Marbach O.*) önállóan dolgozza fel.

De kövessük hősünk további sorsát.

A költő *Tristant* a középkori lovag valóságos példányává

nevelteti, — hiszen tudjuk már, hogy szigorú erkölcsű tanító költők e szempontból ifjúsági olvasmányúl is ajánlották a Tristan-eposzt. Az ifjú hős tehát szép, daliás, vitéz; lángol minden szépért és jóért; egyenlő mesterséggel forgatja a kardot és pengeti a lantot; tud nyelveket, látta a világot, ért mindenféle dologhoz; hű bajnoka urának és asszonyának. Csak a vallásos nevelésről nem igen beszél a rationalista Gottfried. Érdekes kaland ragadja őt ki nevelője karjaiból; norvég hajósok elrabolják az ifjút. De midőn a tengeren vad szélvész támad, mely végenyészettel fenyegeti a rablókat, ezek az istenség büntetését látják e veszélyben és kiteszik Tristant a legközelebbi parton. E part Kurnewal, ismeretlen nagybátyjának, Markénak királysága.

Tristan meghódítja a királyt és népét szépségével, számtalan ügyességeivel, személyes szeretetreméltóságával. Kitérő vadász, dalnok, vívó, — valóságos ezermester. A királyt megmagyarázhatatlan rokonszenv vonzza az ifjúhoz; előbb lovászmesterévé fogadja, utóbb barátságával tiszteli meg. Azalatt keresi Rual fogadott fiát. Mindenféle szerencsétlen kaland után, melyben a hű vazallust kifosztják, megsebesítik, majd megölik, elérkezik Kurnewalba, — szegényen, rongyosan, mint alamizsnáért esdeklő koldus. Tristan azonnal felismeri és büszkén mutatja be szeretett apját a királynak. E szép vonást a büszke ifjú jellemében modern költő igen kiaknáztta volna; Gottfried csak a király és az udvar meghatottságát írja le s ebből enged következtetéseket Tristan tiszta érzésére. Rual most megérkezettnek tekinti az időt, hogy Tristant származásáról felvilágosítsa. Az itt következő elbeszélés rövid, de igen szép és megható. Kétségtelen, mint már érintettem, hogy ennek bővebb kidolgozása nélkülözhetővé tenné Riwalin és Blanscheffur történetét az eposz elején. Tristan fájdalommal válik meg Rualtól, mint apjától; Marke azonban érti most már, hogy miért szerette annyira Tristant és megígéri, hogy apja lesz, sőt nem sokára elhatározza, hogy őt teszi utódjává.

Mindenek előtt lovaggá avatja fel nővére fiát, — és itt következik Gottfried eposzában azon ritka szépségű rész, mely épen úgy tanúskodik a költő ízléséről, mint nagy alkotó erejéről. Gottfried, mint ezt már többször érintettem, egy pontban teljesen modern irányú költő: őt csak a kedély tere, a szenvedélyek tusája érdekli. A mi ennek megjelenítésére szol-

gál, — leírások, rajzok, tettek — azt mind mellékes, elkerülhetetlen dolognak tekintti, de nagy kedvvel vagy épen előszere-tettel nem foglalkozik vele. Ily irány és ily tehetség inkább a regény, mint az eposz terére utalja a költőt, s talán ennek is tulajdoníthatni, hogy Gottfried oly közel áll hozzánk, hogy költeményében modern szellemet találunk. Kortársai és elődjei az eposz terén nagyrészt épen ellenkező irányuak voltak: a külvilág kötötte le teljes figyelmöket. A ruházat és fegyverzet, a lakomák és harczijátékok kedvencz tárgyai voltak leíró tehetségeknek, melynek nem egy művészi rajzot köszönünk, bár másrészt kétségtelen, hogy e tehetségeket sokszor túlságosan is érvényre juttatták. A modern olvasó ez utóbbit annál kellemetlenebbül érzi, mert a lovag-költők, Homér példánya és Lessing theoriája értelmében, nem alakították át a leírást cselekvénynyé, hanem egészen a múlt századig dívó leíró költészet külsőleges schemája szerint raktak színt szín mellé, elemet elem mellé, — oly eljárás, mely nem szokott plastikus kép megalkotására vezetni. Főleg hosszadalmasak a középkori költőknél a harczijátékok leírásai és ezek közül ismét leginkább azon ünnepélyé, melyen az ifjú lovag először forgatja a lándzsát. Gottfried általában nem szerette a külsőségeket: — azon harczijátékokat pedig, melyek Tristannak lovaggá avatásával voltak összekapcsolva, annál kevésbbé volt kedve leírni, mivel épen az ilyeket számos és részben kitünő költők műveiben megtalálhatta az olvasó. A költő a mellett igen érthetőleg érezteti az olvasóval, hogy ő az ilyen leírásokat nem tartja se szépeknek, se az epikus költő feladatával összeférhetőeknek. E felfogás kétségtelenül téves, — de a kor technikája szempontjából teljesen indokolt. Így tehát e leírás helyett adja kiválóbb elődjeinek és kortársainak gyönyörű és szellemes jellemzését, mely az egész eposznak tulajdonképen csak igen mellékes része, de azért mégis egyik legszebb gyöngye, — nem is tekintve irodalomtörténeti fontosságát, mely azonnal valósággal megbecsülhetetlennek tűnik fel, ha meggondoljuk, hogy a lovag-költők életére és munkásságára vonatkozólag alig maradt korabeli tudósítás az utókorra. Gottfriednek sok tanítványa akadt, kik nagy mesterök alkotását, nyelvét, stílusát, természetesen nem a legnagyobb eredménnyel, utánozták. Ezek megkísérlették nagy eposza ezen részletének utánzását is, — értékes anyagot szolgáltatva az irodalom-tör-

tenetírónak, de költői szépség tekintetében messze elmaradva mesterök példányától. . . .

Tristan nem hiába nyerte fegyvereit. Azonnal útnak indul hazájába, megbosszulandó apja siralmas sorsát és kora halálát. Gottfried tehát Riwalin és Blanscheffur történetét e lánczczal is bensőbbben kapcsolta a Tristanmondához. Midőn Kurnewalba visszatér, nagy izgatottságban találja az országot. Marke ugyanis adófizető vazallusa Irhon királyának, Gurmunnak. Évenként átküld az ír király Kurnewalba az adóért; most Gurmun sógora, az óriás erejű Morold, érkezett Marke udvarába és harmincz nemes ifjút követel. Csak párbaj, melyben Morold legyőzetik, vagy nyílt harc, melyben Marke diadalmaskodik, mentheti meg az országot a szégyenletes adótól. De ez utóbbira nem elég erős Kurnewal, az elsőre meg nem mer senki vállalkozni ily félelmes ellennel szemben. Ekkor érkezik meg Tristan s azonnal kész a párbajra. A két lovag átevez, kiki a maga csolnakában, egy kies szigetre; ott akarják halálos munkájokat végezni. Midőn kikötnek, Tristan visszalöki sajkáját a tengerbe: a győztesnek csak egy ladikra van szüksége. A harc heves; Tristan ketté hasítja ellene fejét, úgy hogy kardjának egy kis darabja Morold sebébe akad; de ő maga is megsebesül, még pedig, mint Morold maga gúnyosan mondja, mérges fegyverrel vert sebben, melyet csak Irhon királynője, Morold nővére, a bűvös varázsszerekben jártas Isolde, a ki e mérget készíttette, képes meggyógyítani. Tristan eltitkolja vérző sebet, midőn átevez Kurnewalba, hol a király és népe ujjongva fogadják az ország megmentőjét. Az írek haza mennek vezérök holttestével. Gurmun és Isolde, valamint leányuk, a csoda-szépségű fiatal Isolde is, megrémülve hallják a történeteket. A király halált mond mindenkre, a ki Kurnewalból országa partjára kiköt; a királyasszony és királyleány megtalálják Morold sebében a kardszállkát, melyet földre tesznek, gyűlöletet és bosszút esküdve a gyilkos fejére.

Azalatt megünneplik Kurnewalban Tristan diadalát és megkísértik sebe gyógyítását. Hiába minden kísérlet. Tristan belátja végre, hogy Morold igazat mondott, s így el van tökéltve átmenni Irhonba Isolde királynőhöz, kitől egyedül várhatja meggyógyulását. Elhíresztelik, hogy Salernóba ment, hol a középkor leghíresebb orvosai működtek és tanítottak, hogy az írioniak éber gyanúját teljesen félrevezessék. Tristan

pedig, szegény vándor dalmoknak öltözve, átmegy kis sajkán Irhonba, hol költött kalandokkal és szép dalaival megnyeri a nép könyörületét és rokonszenvét. Gyógyíttatják sebeit, de eredmény nélkül. Ekkor a királynő egyik udvari papja, a fiatal Isolde tanítója, látja és hallja Tristant, el van ragadtatva éneke szépségétől, és egész lelkesedéssel beszél úrnőinek az idegen dalmok művészetéről és meggyógyíthatatlan sebérol. A királyné azonnal magához hivatja a dalmokot — Tantris a neve, — megvizsgálja sebeit és megígéri neki, hogy meggyógyítja, ha leányát, a fiatal Isoldét, nyelvekben és a zenében oktatja. Húsz nap múlva behegedt a sebe és Tristan-Tantris, gazdagon megajándékozva a királynétól és leányától, visszatér Kurnewalba.

Itt nem mindnyájan fogadják őt őszinte örömmel és lelkesedéssel. Az ifjú ritka tulajdonságai, kiváló tettei és bámulatos szerencséje felelőstették a nagynak és kitűnőnek örökös ellenségét, az irigységet. Ellenei azt remélték, hogy a merész kalandor nem jön többé vissza az oroszlán barlangjából, — és íme, az ír királyné maga ápolta és gyógyította meg, maga halmozta el kegyekkel és ajándékokkal háza legnagyobb ellenségét, ki ellen halálos gyűlöletet és bosszút esküdött volt. Nem emberi erővel és ügyességgel örvend Tristan ennyi szerencsének, így híresztelék irigyei, s minthogy a hős ifjút magát nem merték egyenesen megtámadni, vagy a király előtt, ki rokonát forrón szerette, gyanúsítani, más úton iparkodtak roppant befolyását az udvarnál aláásni. A koronának nincsen örököse, a királynak nincsen neje. Nősülj meg! E követeléssel lépnek Marke elé. Ez Tristanra utal, mint örökösére. A király ez elszántsága még növeli az agyarkodók ellenszenvét, úgy hogy végre Tristan maga inogni érzi a földet lába alatt és kész az udvart elhagyni, de előbb maga is azt ajánlja a királynak, hogy kövesse hívei tanácsát. Marke tanácskozik embereivel és ezek egyike a szép Isoldét, Gurmunkirály csoda szépségű, Tristan által is sokat dicsőített leányát ajánlja neki nőül, Tristan pedig, kit irigyei egyike e szerepre igen képesnek mond, azonnal késznek nyilatkozik, kérőül átmenni Irhonba.

Ez összefüggés kétségtelenül nem a legszilárdabb. Miért épen Isoldét, miért ne vegye Marke más király leányát nőül, kinek hazájával barátságos viszonyban áll, ki hozzá korábban illőbb? A költő érzi a motivatio gyöngeségét, — de nem mer sokat változtatni a hagyományon, mivel ez szent előtte.

Hogy ő a hagyománynak más alakját is ismerte, főleg e helyből is látható; mert Gottfried polemizál itt egy monda ellen, mely úgy látszik, észszerű, már a modern mélyebb motiválás felé hajló felfogásának nem felelt meg teljesen, de mely határozottan valódi költői szépségű s azért a Tristanmondának több újabb feldolgozója által felhasználtatott. Gottfried első sorban azért nem vette fel, sőt azért támadja meg, mivel ellenkezik az általa választott elbeszéléssel. E monda szerint t. i., mely a későbbi népkönyvbe is átment, egyszer két fecske viaskodik egy hosszú, gyönyörű nőhajszálért; az aranyszínű hajszál földre hull, épen a király lába elé. Marke örömmel fölveszi és, hogy unszólásaikkal alkalmatlankodó tanácsosaitól megszabaduljon, félig tréfásan, félig komolyan kijelenti, hogy ő csak e hajszál birtokosát kész nőül venni. Tristan erre azonnal hajóra száll és útnak indul, hogy a gyönyörű fürtű nőt meglegelje és királya számára megkérje. Ez elbeszélés ellen — melyet más népkölteményekben, más nemzeteknél is megtalálhatni, — kikel Gottfried, — részben egy kissé prózai okokkal. Minek ment a fecske, fészket építendő, Kurnewallból Irhonba építő anyagért? Nem talált ilyet otthon is eleget? És miécsoda gondolat az, hogy a király és böles tanácsosai megengedik, hogy Tristan terv és czél nélkül útnak induljon? Ez okok, a mily prózaiak, oly józanok; — de aligha ezek vezették egyedül Gottfriedet. Látszik, hogy a lovag költő motiválni akarta a cselekvény e feltűnő fordulátát, és e törekvés becsületére válik ízlésének, ha nem is sikerült neki teljesen. A fecskékről szóló költői szépségű monda nem motivált semmit, nem magyarázta meg, a mi valóban magyarázatra szorult. Gottfried azért visszautasította a szép népmondát, melyet később a Tristanmondának legkiválóbb modern epikusa, Immermann Károly, szépen beleszótt költeményébe.

Tristan tehát másodszor is elindul Irhonba, halálos ellen-ségei körébe. De merészsége és kalandos hajlamai regényes tervekre viszik. Nagy kísérettel érkezik Gurmun országába; de ő nemes apródjait és lovagjait a hajón hagyja s maga egyedül száll partra. A sors kedvez terveinek. Irhon nagy károkat szenved egy sárkánytól, melynek már ezren estek áldozatul. A király végveszély örvényén látja országát s azért leánya kezét ígéri annak, ki a szörnyeteget megsemmisíti. Az ifjú Isolde szépsége, a korona varázsa ismét ezreket visz a

halálba, áldozatul a sárkánynak. Tristan szintén megkísérti a harczot, — teljes diadallal. Lova tönkre megy, de a sárkány is kimúlik. A győztes hős, diadala bizonyítékául, kivágja a sárkány nyelvét, azután útnak indul; de a harcz fáradalmi és a sárkány nyelvének kábító ereje annyira ellankasztják, hogy egy patak szélén leülve eszméletét veszti. Ezalatt a király asztalnoka, ki már régen keresi a királyleány szeretetét, de eddig csak gyűlöletét és megvetését volt képes megnyerni, — a fennhéjázó, de gyáva lovag, ki a sárkány elől épen akkor menekült, midőn Tristan kiérkezett a harcz színhelyére, — megleli a holt sárkányt, levágja a fejét és győzelme bizonyítéka gyanánt beviteti a városba. Isolde magán kívül van s inkább a halálba kész menni, semhogy a gyűlölt ember neje legyen. De anyja, ki varázsszerei segítségével többet tud és többre képes, mint halandó ember, vigasztalja leányát: nem az asztalnok, idegen kéz verte le a sárkányt. A nők másnap egy hajadon rokonuk, Brangaene, és egy apród kíséretében kilovagolnak az erdőbe, a sárkányharcz színhelyére. A patak mellett meglelik az alvó hőst. A királyné megszabadítja a sárkány bódító nyelvétől és új életre ébreszti Tristant. Az ifjú felébred és a nők rá ismernek a dalnok Tantrisra, ki azonnal velök megy és késznek nyilatkozik a gyáva asztalnokot párbajban meghazudtolni. Ily párbajra azonban nem is kerül a dolog; az asztalnok gyáva, és a valódi győztes előmutatja a sárkány nyelvét, mire amaz megvetés és gúny, emez dicsőítés és szeretet tárgya lesz.

De mielőtt még e mellékes ügy — legalább Gottfried eposzában és a Tristanmondában az, bár valószínű, hogy az eredeti mythosznak épen e sárkányharcz volt középpontja, — befejezését leli, hatalmas vészfellegek tornyosúlnak a merész Tristan ragyogó szerencséjének egén. Az ifjú Isolde észreveszi, hogy a dalnok kardjából egy szálla hiányzik: azonnal eszébe jut a nagybátyja sebében talált karddarab, és most veszi észre azt is, hogy „Tan-tris“ és „Tris-tan“ csak egy és ugyanazon névnek könnyen felismerhető variációi. Oly erős a fiatal királyleányban szeretete nagybátyja, s oly mély a gyűlölet és bosszú érzete gyilkosa irányában, hogy azonnal megtámadja a védtelent és meg akarja ölni. A belépő királyné visszatartja leányát; az asztalnok megsemmisítése oly fontos előtte, hogy egyelőre nem akarja bántani Tristant. Ez kije-

lenti, hogy igen örvendetes hírrel lepi meg őket, ha életét biztosítják. A nők békét kötnek vele és Tristan előadja Marke kívánságát, mely őt Irhonba hozta. Miután Gurmun király is elfogadta Kurnewal királyának ajánlatát, csak a gyáva és álnok asztalnok megbüntetése köti Tristant az ír udvarhoz. Három nap múlva ez is megtörténik, Tristan minden felé, minden tekintetben diadalmaskodik s így ismét haza felé készülhet, Marke székvárosába.

Ezalatt a királyné is meggondolja leánya sorsát az öreg Marke oldala mellett. Fogja-e szeretni? fogja-e szeretni? és ha nem, nem fogja-e e házasság vészes viszályok csiráit kikeltetni? Az öreg Isolde felhasználja most varázstudományát; bájtalt készít és átadja Brangaenének, ki az ifjú királynét új hazájába kíséri s folyton vele marad, azon intéssel, hogy Markének és fiatal nejének adja ez italt bor helyett, de óvja jól, nehogy más is igyék belőle, mert a kik ez italból isznak, határtalan, szenvedélyes szerelemmel lánczolatnak egymáshoz.

Isolde nehéz szívvel távozik hazájából, bús sejtelmekkel bucsúzik szüleitől. Tristan meg akarja őt vigasztalni, de a királyleány visszautasítja őt, ki annyi fájdalmat okoz neki, ki előbb szeretett nagybátyját ölte meg, most pedig bizonytalan sorsra viszi el a távolba. Később kiköt a hajó út közben, és a nép a partra megy. Tristan meglátogatja a magára hagyott királynét és, megszomjúhozván a nyári idő tikkasztó melegében, italt kér. Egy kis leány, ki épen kéznél van, átadja neki a bájtalos serleget. Tristan előbb Isoldenak nyújtja, ki belőle iszik, azután iszik maga is. E perczben belép Brangaene és azonnal megérti a megtörténtekeket. Ijedtében a tengerbe hajtja a serleget és siralmas jajokra kel. Tristan és Isolde szívében pedig mindinkább fogy és apad az ellenszenv és az idegenség, és nőttön nő a legörültebb szerelem, mely előbb meg sem nyugszik, míg kívánságai serlegét fenéig ki nem ürítette.

Ez a két ének, mely Tristan és Isolde szerelmének keletkeztét és fejlődését leírja, a költészet legnagyobb remekei közé tartozik. Ellenszenv és vonzódás, ész és szív, felelem és remény, keserv és boldogság, — a legellentétesebb és legtarthatóbb szenvedélyek dúlják a szívök mélyében és énjök teljességében megindult embereket, míg a szerelem diadalt ül ellenein és egyes egyedül foglal helyet a boldogságtól ragyogó pár

szívében, — egészen másképp nyilatkozva a férfi, mint a nő részéről. És most átalakítja a szerelem — mint ezt a költő műve további részeiben mély lélektani belátással rajzolja, az embereket és a viszonyokat. A gyöngéd, ártatlan Isolde csel-szövő, szenvedélyes gyilkosnővé, Tristan halálos ellenségéből határtalan szerelemmel érte lángoló kedvesévé lesz. És a hős maga? Hol maradnak nagy tettei? a sárkány-harczok és az óriások leverése? A szerelem lehetetlenné teszi mind e daliás tetteket. És mi lett szeretetéből, hálájából, vazallusi hűségéből, melyekkel nagybátyján csüggött? Ez érzéseket is kiírtotta a szerelem, mely maga mellett nem tűr meg más érzést, mely eltompítja az emberek erejét és akaratát, megsemmisíti a jó és rossz ellentéteinek tudatát, érzéketlenekké teszi őket a világ és saját lelkiismeretök vádjai ellen. Tristan és Isode élete, gondolatai és tettei, nem az erkölcsi törvényre vannak alapítva, hanem egy szenvedélyre, a szerelem szenvedélyére, és ez okozza vesztőket. Gottfried nem fejezi ki sehol tanító modorban vagy hosszadalmas reflexiókban e felfogását, — de műve szelleme kétségtelenné teszi, hogy helyesen magyarázzuk, ha Tristan és Isolde bűnét és tragicumát nemcsak szerelmökben keressük — hiszen e tekintetben a bájital igazolja őket —, hanem azon szenvedélyes túlzásban, melyben magokat és mindenöket ez érzésnek rendelik alá és saját tetteiket, valamint a világ sorát is e szenvedélyök szempontjából tekintik és ítélik meg. Ez okból rajzolta a költő a szenvedélyes pár szerelmi életét oly bőven, oly ragyogó színekkel, oly megragadó plasztikával. Nem reflexiókból, saját tetteikből kell hogy lássa az olvasó, hogy a szenvedély nem boldogítja az embert, s hogy a szenvedély embere felforgatja a társadalom és az erkölcsi világ alaptörvényeit, — azaz felforgatná, ha e törvények nem volnának hatalmasabbak és nem semmisítenének meg mindenkit — a legszebbet, legbátrabbat, legokosabbat is — a ki ellenök síkra szállni mer.

A boldog király nagy ünnepélyességgel fogadja menyasszonyát, a szépségben és boldogságban ragyogó Isoldét. A legnagyobb veszélyen, a nászéjen, Brangaene önfeláldozása segíti túl a szerelmeseket, kiket Marke személye és udvara nem gátol örült szenvedélyökben. A király nem gyanít semmit; ő is, népe is szeretik, imádják a bájos királynét. De ez nem lel nyugtot. Bűnének tudata folyton kíséri őt, és Brangaene

személyében minden nap, minden órában szemrehányólag, fenyegetőzve lép szeme elé. Ekkor elhatározza Isolde a bűnrészes leány halálát. Gyilkosokat bérel és meg akarja öletni Brangaenet. De ez megnyeri a gyilkosokat és kien-geszteli a királynét, ki őt ismét régi őszinteséggel és hévvel szereti. A szerelmes pár teljes boldogságban folytatja életét.

E részletet sokszor megtámadták a bírálók. Mire való a királyné gyilkos szándéka, midőn úgy sem válik tette, s midőn mint terv sem változtat semmit a cselekvény fejlődésén? Ez igen felületes ellenvetés. A költőnek ez epizod kidolgozása-nál kétségtelenül főczélja volt, a királynét teljes szenvedélyességében és főleg bűne eleven tudatában tüntetni fel. E czélra okoskodó reflexiók és önvádaskodó kifakadások nem látszottak neki elegendőknek; tethben kellett, úgy akarta helyes belátása, hogy Isolde lelkiismerete nyilatkozzék. És ez annál fontosabb, mert e vonás is tisztábban tünteti fel Gottfried sokat gáncsolt alapfelfogását. Ő nemcsak bűnösnek tartotta a szerelmes párt, mit felületes bírálók tagadtak, hanem arról is gondoskodott, hogy Tristan és Isolde magok is bírjanak e bűnük tudatával. Gottfriedot azért, mint már több ízben említettem, nem érheti az erkölcstelenség vádja. Bár költeményének vége hiányzik, és folytatóinak műveiből nem következtethetünk arra, hogy a költő maga miképen szolgáltatott volna igazságot: az ilyen részletek, mint Isolde gyilkos terve, mint később Marke jellemzése, mint számos kisebb-nagyobb jelentőségű vonás, megjegyzés és reflexió kétségtelenné teszik, hogy ez igazságszolgáltatás nem ellenkezett volna az erkölcsi törvénnyel. Inkább indokolt azon vád, hogy Gottfried Isolde és Brangaene feltűnően gyors kibékülését nem motiválta kellőleg, mit újabban Immermann, ki ez epizodot felhasználta, megkísérlett; — magában véve, mint eszköz Isolde behatóbb jellemzésére, Brangaene meggyilkoltatásának terve nemcsak helyén van az eposzban, hanem a legfinomabb vonások egyike. Hogy ez epizod nem viszi tovább a cselekvényt, az alkalmatlanná teszi azt a dramatikusra nézve, — és a Tristanmondának újabb drámai feldolgozói nem is vették fel; de az epikus költő cselekvény tekintetében szabadabban mozog, személyeinek jellemzését illetőleg pedig éppen nincsen alávetve a dráma-író azon szigorú törvényének, mely szerint a szereplők jelleme

csak tetteikben, a cselekvényre befolyó tettekben kell hogy nyilatkozzék.

Tristan a királyné kamarása s így hivatalos kötelessége, hogy folyton vele vagy közelében legyen. Brangaene segíti a bűnös párt, és a költő gazdag phantasiája új meg új alkalmat juttat nekik boldogságuk élvezetére. De végre újra felébrednek Tristan régi irigyei, meglesik minden lépését és kitudják édes titkát. Azonnal Marke király lelkébe is becsepegtetik a gyanú és féltékenység mérgét. De a király nem hisz nekik és midőn kézzelfoghatólag meggyőződik neje és öcsese bűnéről, még akkor is bízik az elsőnek hűségében, a másodiknak rokoni szeretetében. Mintha a költő Tristan és Isolde bűnét jobban motiválni, illetőleg megmagyarázni és némileg igazolni akarná, — oly gyengének, bizalomteljesnek és az elhatározás perczében is ingadozónak rajzolja a királyt! Nem volt neki szeme, nem volt neki esze? Midőn a szépségtől és i.júságtól ragyogó Isolde az ideális ifjú Tristan kezén a hajóról országának partjára szállott, — nem vette észre, hogy e két ember mintha csak egymás számára született volna? És midőn a fiatal-ság elragadó bájában virágzó Isoldét nézte, hogy gondolhatta őt saját ősz hajához, meglett korához kapcsolhatni? És midőn elsőben figyelmeztették a gyalázatra, mely házát sújtja, nem kellett azt nem lehetségesnek vagy valószínűnek, hanem valóban természetesnek, azaz az ember természetében gyökerezőnek találnia, s rögtön intézkednie, hogy a bajt csírájában elfojtsa? Marke nem szenvedélyes; nejét szereti, de szereti öcscsét is, és a féltékenység tüze nem verhet lángot keblében.

Kétségtelen, hogy Gottfried, ki oly mély emberismerettel írta körül a király jellemét, eposza végén az ő vállaira rakta volna le az ifjú pár bűnének egy jó részét. Nagy költeménye befejezői nem értették meg mély lélektani és ethikai intencióit, s egészen figyelmen kívül hagyták ezen momentumot, mely az egész költeménynek egyik sarkpontj. Újabb költők, mint látni fogjuk, helyesebben ismerték fel a király jellemében azon oszlopok egyikét, melyeken a költemény erkölcsi értéke nyugszik.

Nem vázolhatjuk, még felületesen se, azon számos vonást, momentumot, jelenetet, melyekben a költő kifogyhatatlan találékonysága veszélynek teszi ki hőseit, de a szere-

lem számtalan cseleinek egyikével ismét megmenti, — a királyban gyanút támaszt és e gyanút ismét eloszlatja, — sőt Markeval a bűnt teljesen felismerteti és a bűnösöket száműzeti, hogy azután újra megcsalatra, újra kibéküljön velök. Oly bámulatos ismerete az emberi szívnek és a szenvedélyek tusájának nyilatkozik e részekben, — Gottfried oly gazdag motívumokban és jellemvonásokban, hogy az egyformasággal fenyegető viszony folyton teljesen leköti érdekünket. Az olvasó bámulja a költő művészetét, és e bámulat fűzi figyelmét és majdnem rokonszenvét oly eseményekhez, melyek különben csak ellenszenvet, felindulást, utálatot gerjeszthetnek. E jelenetek gyöngyei Tristan és Isolde találkozása a patak mellett, hol a lesben halgatódzó királyt megcsalják, és főleg a szerelem barlangja kint a vadonban, hol Tristan és Isolde egészen csak magoknak és szerelmöknek élnek és a köztök heverő karddal újra elámítják a királyt, kit neje szerelme és öcsésébe vetett bizalma azon szánandó lelki állapotba juttatott, hogy álmíttatni kíván.

Kulturtörténetileg és a költő műveltségének és világnézetének megismerése szempontjából legérdekesebb e szerelmi harcok közül az istenítélet, melyet Gottfried bámulatos merészséggel gúny tárgyává tesz. Marke a sok gyanakodás közepett végre békét és nyugtót óhajt. Azért nagy zsinatot hív össze Lunders városába, és itt az istenre akarja bízni, hogy neje hűségét vagy hűtlenségét eldöntse. Tristan zárándoknak öltözve, senkitől fel nem ismerve, követi Isoldet, ki, midőn a hajóról a partra akarják vinni, a jámbor zárándok által kíván átvitetni. Kívánsága teljesül; útközben megsűgja Tristannak, hogy botoljék és essék el vele a parton. Ez megtörténik és csak Isolde könyörgése menti meg az ügyetlen barátot a büntetéstől. Most megesküszik a királyné az élő istenre, hogy soha senki más nem feküdt oldala mellett, mint Marke király és ama szegény zárándok. Ezen esküre fogja kezébe a tüzes vasat, és ez nem égeti meg kezét. Itt kitűnt, mondja a költő, hogy az erényekben dús Krisztussal könnyű bánni és mindenre alkalmas!... Én is azt hiszem, mit mások is, főleg Kurz Hermann, szellemdusan vitattak és behatóan kimutattak, hogy e hely nem a költő atheismusát, hanem korában páratlanul szabad és előítéletektől ment gondolkodását bizonyítja. Ez egész elbeszélés, főleg pedig a belőle vont

tanulság oly merész és határozott satira a hierarchiára, melyet az egész középkorban igen keveset találhatni.

Végre, az istenítélet daczára is, még Marke sem kételkedhetik többé Tristan és Isolde bűnös szerelmében. De büntetésre, erélyes föllépésre most sincs ereje, és így végre is Tristan, a ki elhagyja Kurnewalt, vet véget a király fájdalmának. Tristan előbb terv és cél nélkül bolyong, azután hallja, hogy Arundel herczegségben háború van. Lelke tettekre vágyódik, hogy szíve keservét elaltassa. Azért elmegy Arundelbe, hogy a háborúban részt vegyen. Jovelin herczegnek, Arundel fejedelemének, ki nagy örömmel fogadja a vitéz, széles hírű hőst, két gyermeke van; egy fia, Kaedin, kivel Tristan azonnal benső barátságra lép, és egy leánya, a fényes kezű Isolde, ki őt folyton hő szerelmére emlékezteti és lassanként új szerelmet kelt lelkében. A háború diadalmas bevégezte után Tristan az udvarnál él, szeretve és tisztelve mindenkitől, Isoldétól is. Az ifjú majd elhitesi önmagával, hogy ezt az új Isoldét szereti, majd belátja, hogy e hite csak önámítás; de másrészt kénytelen bevallani, hogy ez az Isolde is igen szép, kellemben és bájban gazdag, és hogy ő egészen ok és cél nélkül szereti Marke nejét. Ha Isolde nevét sohajtja, ő tulajdonképen első kedvesére gondol, de Arundelben mindenki Jovelin leányára magyarázza. Két szerelem tusája foly szívében; a régi, elhatalmasodott, bűvös szerekkel keltett és nevelt szerelem harczot ví az új, eleven, a jelen hatalmával küzködő szerelem ellen; e harc nem sokára már csak a szerelem és a hűség harcza. És vajon mit használ neki a hűség? Nem hozott az folyton bajt és fájdalmat reá? És most benső meghasonlottsággal maga imádott Isoldéja ellen fordul. Vágyódik-e ő utána? Dehogy vágyódik! Miért nem küld utána? hiszen könnyen megtudhatná, hogy hol tartózkodik! De neki ott van barátja, Marke, — mit törődik ő a szegény Tristannal, ki ő miatta nem gondol más nővel és így minden öröm nélkül halad végig az életen! . . . .

Itt kiragadta a halál a tollat Gottfried kezéből. Az itt körvonalzott monologgal, mely ritka szépségű lélektani rajz, végződik az eposz, melyet a költő a monda épen azon pontjáig folytatott, a hol az újra és fokozott mértékben köti le az olvasó érdekét. Hogyan fogja a költő ez új, épen keletkező összeütközést tovább szőni? hogy fogja azt kielégítő és kibékítő

eredményre juttatni?... Gottfried nem folytathatta tovább művét, és folytatói, mivel nem rendelkeztek a mester bámulatos emberismeretével, genialis alkotó erejével, alaki bájával — kétségtelenül nem is fogták föl intencióinak mélységét, nem értették meg azon csirákat, melyeket, mint új cselekvények és fordulatok kiinduló pontjait, eposza első részében elhíntett, — megelégedtek avval, ha a cselekvényt magát, az egyik vagy másik traditio értelmében, befejezték. Munkájokkal tulajdonképpen csak az olvasó közönség kíváncsiságának kielégítése volt a főczél. Lássuk e befejezést, mely a két folytatásban és a későbbi népkönyvben is, a lényeges momentumokban, azonos és csak mellékes dolgokban tüntet föl eltérő vonásokat. Csak röviden érintem az eposz e második részét, mert erről a modern feldolgozások jellemzésénél még bővebben lesz szó.

Tristan hosszas lelki küzdelmek után nőül kéri és nyeri az új Isoldet. De ez csak külsőleg lesz és marad neje; Tristan megtartja hűségét az írthoni Isolde irányában, mi nejének mély bánatot okoz. Fivére Kaedin végre eltalálja e bánat okát, és kérdőre vonja sógorát. Tristan kijelenti egész őszinteséggel, hogy ő az írthoni Isolde után nem képes más nőt szeretni és meg van győződve arról, hogy Kaedin, ha ismerné szerelme királynéját, igazoltnak tekintené magatartását. Kaedin meg akarja ismerni a szőke Isoldet és ráveszi Tristant, hogy vele Irhonba menjen. Itt annyira elbájolja Kaldint a királyné szépsége és kelleme, hogy teljesen érti Tristant. Ez viszontlátja Isoldet és bosszút áll ellenségein, kik neki annyi bűt okoztak. Azonban csak rövid ideig tart öröme; végre felismerik, és Tristan kénytelen menekülni; visszatér Arundelbe, törvényes nejéhez.

Végre Tristan szerencsétlen kalandba keveredik, melyben vesztét leli. Kaedin ugyanis szereti Nampotenis nejét, a szép Kassiet, és Tristan segítségével sikerül neki, Nampotenis távollétében, kedvesével találkozhatni. De azalatt visszatér Nampotenis és üzőbe veszi a menekülő ifjakat. Kaedin elesik; Tristan mérges lándzsától találva, halálosan megsebesül. Beteg ágyán, ily közel a halálhoz újra szeretett Isoldejére gondol, ki szívének és testének sebeit egyedül képes meggyógyítani, — hiszen anyja varázsereje reá is átszállott. Tristan utána küld és elrendeli, hogy a hajó, ha elhozza a királynét, fehér, ellenkező esetben fekete vitorlával térjen vissza. Isolde jön,

— de Tristan neje, részben féltékenységből, részben bosszúból, feketének mondja a hajó hófelér vitorláját. E hírre Tristan kimúlik. Isolde halva rogy a szeretett ifjú holt testére. Marke király azalatt követte nejét és megérkezik Brangaenével és egész udvarával. Csak most hall a varázsitalról, — mire a boldogtalanoknak, kik neki annyi bánatot okoztak, megbocsát és megszánja őket. Magával viszi a holtakat hazájába és ott egy sírban temetteti el őket. Sírdombjokra rózsát és szőlőt ültet, és ezeknek ágai kibonthatatlanul fonódnak egymásba.

A folytatók műve mélyen alatta áll Gottfried lélektani és mesteri rajzának. A cselekvény elszélesedik, minden kellő közép-pont, minden alapvonás nélkül. Tristan viszonya az új Isoldéhez, melyet Gottfried kétségtelenül Tristan és az írthoni Isolde jellemeinek továbbfejtésére, sőt azt hiszem, sorsuknak befejezésére! alkotott, se Ulrich, se Heinrich költeményében nem nyer érdekfeszítő alakot. Az olvasó nem érti, hogy mire való az egész, — hiszen Tristan jellemére nincsen befolyással, sorsát nem változtatja meg, a költemény alapeszméjét nem tünteti fel, Tristan végével pedig csak igen külső összefüggésben áll. Legkevésebbé vonzó az eposz ez utolsó részében a hős végső kalandja. Ha magasztos eszméért küzdve, nagy harczban vész el, kibékít bennünket bűnével; — de egy közönséges verekezésben, oly tett elősegítésében és védelmében, mely az erkölcsi törvénnyel ellenkezik, — csoda-e, ha e folytatásokat olvasva, növekedő kellemetlenséggel követjük sorsát a hősnek, ki minden új tetteivel veszít rokonszenvünkből? Valószínű, hogy a monda maga így vagy legalább hasonló módon beszélte el Tristan és Isolde történetének végét; — különben alig volna érthető, hogy Ulrich von Türrheim is, meg Heinrich von Freiberg is, és a későbbi annyira elterjedt népkönyv is a fővonásokban egyező elbeszélést tartalmaznak. Kétségtelen, hogy Gottfried a mondának e kevésbé érdekes és talán kevésbé sikerült részéből is tudott volna remekművet alkotni, ha halála meg nem szakasztja munkájában. Régebben azt mondták, hogy nem a költő halálának kell tulajdonítani a mű töredékes alakját, hanem azon körülménynek, hogy Gottfried nem tudta a monda második felét művésziesen átalakítani vagy hogy belátta és megbánta istentelen, bűnös munkásságát és vallásos ihletettségu íróvá lett: megírta azt a

szép hymnust Sz. Máriára, mely mély vallásosságtól van áthatva és alaki meg nyelvi szépségeiért méltán sorolandó a középkori vallásos költészet legszebb termékei közé. Mind e föltevések ma már alap nélkülieknek bizonyultak be. Az első állítás sajátzerű naivsággal vonja kétségbe azon költő alkotó erejét, ki a reánk maradt eposz-töredékben „a világ egyik legkellemteljesebb költeményét“ — így nevezi Grimm Jakab a Gottfried *Tristanját* — teremtette; a másik lehetségesnek képzei, hogy azon derült világnézetű költő, ki önmagával, istennel és a világgal teljes békében élt és messze felülemelkedett korának gyarlóságain, élete végén mégis a ködös mysticismus tömkelegébe lépett volna; a harmadik oly munkát tulajdonít Gottfriednak, melyet, Pfeiffer F. szellemes kritikája szerint, legföljebb a nagy költőnek egy ügyes tanítványa írt. Mind a három hypothesisit végre megsemmisíti az eposz folytatóinak azon világos és kétségbe nem vonható tudósítása, hogy a költő meghalt, mielőtt e művét befejezhette.

Hogy Gottfried be nem fejezhette eposzát, annak többféle szerencsétlen következményei lettek. Nemcsak hogy a középkori irodalom egyik legragyogóbb terméke töredék maradt vagy csak oly befejezésekkel olvasható, melyek részben elrontják a nagy költő művének is hatását; — nemcsak hogy a monda maga olyan töredékszerűleg él felfogásunkban, mintha annak második fele elhomályosodott volna emlékeztünkben; — hanem, és ez némileg e második pontnak következménye, — a modern költők sem találták meg a cselekvény kellő katastropháját és e katastrophának a monda első feléhez méltó motivációját. A modern feldolgozások első felökben mindenütt magokon hordják Gottfried művészi feldolgozásának, mély motiválásának, gazdag lélektani alapjának nyomait; — e feldolgozások első része rendszeren igen költői, igen gazdag meglepő szépségekben, itt-ott valóban nagy értékű, — az újkori Tristanköltemények második fele rendszeren nem sikerült, — ha ugyan megkísértik a monda második felének kidolgozását. A dramatikusok természetesen mindig megteszik, — de kevés eredménnyel, mint ezt legközelebbi — befejező — közleményünkben, melyben a Tristanmondának modern feldolgozásait ismertetjük, bővebben is ki fogjuk fejteni.

HEINRICH GUSZTÁV.

É R T E S I T Ő.

Histoire generale des Hongrois. Par Edouard Sayous, professeur d'histoire au lycée Charlemagne, membre de l'Académie hongroise. Paris. (Librairie Academique) 1877. Két kötet. (XXX. 467. és 482. l.)

„Quand donc paierons nous notre dette a ce peuple béni, sauveur de l'Occident?“ kérde Michelet a hírneves francia történetíró, midőn ezelőtt két évtizeddel előtt *Histoire de France* című nagy munkájában sajnálatát fejezte ki az iránt, hogy nem találkozott francia író, a ki a magyar nemzet történetét francia nyelven megírta volna.

„Ily munka megírása — mondá 1872-ben Sayous Eduárd egyik párisi lyceum történettanára, *Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 a 1815* című munkájának előszavában — ily munka megírása sok időt, beható nyelvészeti tanulmányokat és utazásokat igényel. Egykor talán én leszek szerencsés e feladatot megoldhatni.“

És ígérétét beváltotta. Se a nyelvészeti tanulmányok nehézségei, se az utazások fáradalmai nem riasztották vissza. Elsajátította nyelvünket. Áttanulmányozta nemzeti irodalmunkat. Ismételve megjelent hazánkban, és beültazta annak távolabb fekvő részeit is. Dolgozott könyv- és levéltárainkban. Meglátogatta parlamentünk és társulataink üléseit. Társalkodott tudósaink- és politikusainkkal. Mindenütt tanult és észlelt.

Nem a nemzetünk iránti rokonszenv vagy saját nemzete kíváncsiságának kielégítése vezette történetünk tanulmányozására; hanem nemzetünk eseménydús múltjának, jelen politikai súlyának és kulturai missiójának helyes felfogása; az a meggyőződés adta kezébe a tollat, hogy saját nemzete irodalmának és a tudománynak tesz vele szolgálatot.

Munkája nem a fellobbanó lelkesedés alkotása; egy évtized komoly munkájának eredménye az. Sayous a francia író melegségét és izlését, széles látkörét és elfogulatlansá-

gát egyesíti a német tudós mélységével és lelkiismeretességével.

Állíthatjuk, hogy soha külföldi író oly alaposan nem tanulmányozta történetünk kútforrásait és nemzeti irodalmunkat, s nem fogta fel oly helyesen intézményeink szellemét. Semmi sem kerül el figyelmét. A nagy történeti munkák, a régibb és újabb forrás-publicatiók mellett a kisebb monographiákat, a folyóiratokban szétszórt cikkeket is felhasználja; sőt a régibb költészeti maradványokból és újabb költőink műveiből is kölcsönöz korjellemző vonásokat.

E mellett felöleli az egész francia és német történeti irodalmat; sőt a délszláv írók munkái sem ismeretlenek előtte.

Tanúskodik erről mindjárt munkájának bevezetése, mely *Notice bibliographique* szerény czíme alatt, teljes áttekintést nyújt hazai levéltárainkról, történeti kútforrásainkról és irodalmunkról, végre a nyugoti irodalmak azon munkáiról, melyek hazánk történetére világot vetnek. E huszonhét lapra terjedő közlemény oly bő és pontos, hogy alihoz hasonlót mi sem tudunk kezébe adni annak, ki magát e téren tájékozni kívánja. Valóban különös, hogy míg néhány év előtt egy német író, Flegler, önálló munkában ismertette történetíróinkat, nálunk senki sem tesz kísérletet e feladat megoldására.

Sayous a magyar nemzet történetét a legrégibb időktől napjainkig adja elő. A hunnokat és avarokat természetesen egészen mellőzi. Annál tüzetesebben tárgyalja a magyar nemzet eredetének kérdéseit. Az összehasonlító nyelvészet eredményeit világosan és érdekesen állítja össze; főleg Hunfalvy Pál nyomán. A magyar nyelvet ő is a turani nyelvtörzs uralfinn ágához, névszerint az ugor nyelvesoporthoz esatolja, mely az ostják és vogul nyelvekkel áll legközelebbi rokonságban. Sajnáljuk, hogy Sayous szükségesnek látta a „dicső magyarokat“ e „homályos rokonság“ miatt megnyugtatni; mert könnyen arra a gondolatra vezetheti a külföldi olvasót, mintha nálunk a nemzeti hiúság még mindig táplálékot keresne a krónikák meséiben és Horvát István álmódzásáiban.

Sayous az anthropologia tényei és a nyelvészet eredményei között sem lát ellenmondást. Kifejti miként gazdagodott a magyar nyelv idegen szókincsekkel, a nélkül, hogy

eredeti alkatát feláldozná; és miként nemesedett a magyar faj idegen elemekkel összevegyülve, (annyira, hogy „nincsen nép, melyet szépsége miatt annyira magasztalnának és ezt annyira megérdemelné“), a nélkül, hogy eredetiségét és uralkodó túlsúlyát elvesztené.

Jól esik ma egy külföldi tudós könyvében olvasnunk e felfogást, melyet nem rég a Történelmi Társulat vidéki gyűlésén annak elnöke oly ékesszólóan hirdetett; hogy t. i. a magyar „mint állama népségeire, kiket magába fölvelt, rá ütötte nemzeti institutiói, alkotmánya és szabadsága, köz- és magánjoga, szelleme s alakja jellegét; úgy azok szókinsére is rányomta mint országa saját veretű pénzeire czímerét, nemzeti nyelvének bélyegét.“

A magyar nemzet bevándorlásának és honfoglalásának történetét a történeti kritika legújabb eredményeinek tekintetbe vételével adja elő. Mindazáltal elvetve a Névtelen jegyző és krónikáink „számos gyermekes részleteit“, a nemzeti hagyományok fontosságát sem kicsinyeli. Különösen a honfoglalás stratégiai menetéről nagy méltánylással szólva, helyesen jegyzi meg, hogy az — úgy a mint a Névtelen előadja, sokkal egyszerűbb és természetesebb, semhogy a krónikás phantasiájának szüleménye gyanánt tekinthetnők. (63. l.)

A magyarok külföldi hadjáratainak történetéhez francia monographiákból érdekes részletekkel járul. A magyarok ösvallását ismertetve, Ipolyi és Csengery munkáit resumálja.

Kevésbé szerencsés a szent István korabeli politikai átalakulás jellemzésében. Ő is azon, számos magyar történetíróval közös hibába esett, mely szerint a később századokon át kifejtett intézményeket szent Istvánnak tulajdonítják. Az aranybullát ellenben, melyet egész terjedelmében lefordít, igen helyesen nem tekinti egyébként, mint a tényleges helyzet és a fenyegető veszélyek által parancsolt intézkedések összegének.

A tatárpusztításról szóló nagy becsű fejezet (240—272. l.) már korábban egy francia folyóirat hasábjain és külön is megjelent.

Az utolsó Árpádok és az Anjouk uralkodásának történetén kissé futólag megy végig. (262—365. l.) De azért nem mulasztja el az állami viszonyok lörében beállott átalakulást kellően méltatni, különösen a hűbéri elem sajátos meg-

honosulását, Hajnik Imre becses dolgozata alapján, ismerettni. Elismeréssel szól az Anjoukról, ezen félig franczia dynastiáról, mely — úgymond — nemzetivé tudott válni, és az ősi intézményeket respectálta; azonban másfelől megrója despoticus hajlamait és tévutakon járó ambióját.

Mátyás uralkodása alatt szintén könnyen síklik át háborúin, hogy tovább időzhessék a szent-szék irányában elfoglalt állásának, politikai és kulturai actiójának ismertetésénél. A Jagellok korában főleg Werbőczy alakját domborítja ki, helyesen ismerve fel az ő föllépésének és az általa vezetett köznemesség mozgalmainak fontosságát. Miként a törökök terjeszkedésének és a mohácsi katasztróphának leírása néhány lapot foglal el: úgy a mohácsi vést követő korszakban sem szándékozik az egyes uralkodóknak, a háborúknak és fölkeléseknek kimerítő történetét adni. Bár a párisi levéltárakból számos új adattal gazdagítja történetünket, — így Báthory Gábor fejedelem meggyilkoltatására, Bethlen Gábor és II. Rákóczy Ferencz diplomatiái összeköttetéseire vonatkozólag; — a nemzeti élet jellemzésére fordít fő figyelmet, és első sorban az irodalomra, mely annak egyik fő tényezője és tükre. Még e tekintetben is több ismeretlen részletet nyújt. Nem említve a párisi Corvinákra vonatkozó jegyzetét, különös figyelmet érdemel közleménye Gosztonyi János erdélyi püspöknek Josse Chlivtov párisi tanárral való levelezéséről. (1515.)

Általán a magyar nemzet és az ausztriai ház között folyt küzdelmekről, Erdély különállásáról és visszaesatolásáról, a vallási harczokról és a fölkelésekről, a Mária Terézia alatt beállott politikai fordulatról és a nemzeti visszahatásról egészen helyes felfogása van. Mindazáltal nem tartjuk szabatosnak az 1711—1815 közötti korszaknak *La Hongrie Autrichienne* czímmel való jelezését, a mi a külföldi olvasót könnyen arra a gondolatra vezethetné, mintha a szatmári békekötés az ország közjogi állását, akár a dynastia, akár ennek többi tartományai irányában módosította volna.

Az újabb kor (1790—1815) története (257—426. l.) a munkának legbecsesebb és legérdekesebb részeihez tartozik, mely négy év előtt mint önálló munka jelent meg.

Az 1815-től 1848-ig terjedő időszakot. *La Hongrie liberale* című zárfejezetében, főleg a reformtörekvéseket és az ez irányban kivívott eredményeket, ismerteti.

A függetlenségi harc történetének elbeszélésebe nem bocsátkozik. Kilátásba helyezi, hogy azt külön munkában fogja tenni. Most csak néhány rövid vonással jellemzi e nagy küzdelmet, a reactió korát és a kiegyezést. Az 1867-iki alkotásoknak tartós életet óhajt és jósol.

„Midőn — így hangzanak szép zársorai — e hosszú munka végén a tollat letesszük, nem zárhatjuk el szemeinket azon vészjósló fellegek látásától, melyek a jövőt fenyegetik. A rosz éveknek hosszú sora, a mely egy kizárólag földműves országra kétszeresen súlyos csapás, még inkább fokozta a különben is kedvezőtlen pénzügyi helyzet nehézségeit. Bizonyos politikai türelmetlenség, részint a cislajthán kormány, részint a nem-magyar nemzetiségek irányában, a dualismus czélszerűsége iránt kétségeket támasztott. Végre a török birodalom tényleges helyzete nyugtalanító problémákat idéz fel. Mindazáltal ha tekintetbe vesszük Magyarország természeti gazdagságát, a haladást, melyet minden téren felmutat és szellemi tevékenységének fokozódását; úgy szintén a nemzet megingathatatlan honszeretetét, példás türelmességét és főleg azon szilárdsággal párosított eszélyességet, mely oly gyakran kiszabadította válságos helyzetekből: úgy hisszük kimondhatjuk, hogy a kiegyezés sikerült.“

Észrevétel nélkül hagyjuk Sayous célzását ama „bizonyos politikai türelmetlenségekre“, és mi is azzal fejezzük be ismertetésünket, hogy a munka, melyre vállalkozott, csakugyan sikerült.

Az idegen olvasónak hű és világos képet nyújt nemzetünk múltjáról, intézményeink és szellemi életünk kifejlődéséről. Régóta fájdalommal tapasztaljuk, hogy bár nemzetünk kiváló rokonszenvnek örvend nyugoti Európa minden népeinél — talán közvetlen szomszédainkat kivéve — az államférfiak kevésbbé vesznek számba, a tudósok kevésbbé foglalkoznak velünk, mint több más nemzetiséggel, mely politikai sulya és kulturai állása tekintetében alattunk áll. Sayous úr munkája nem fog hatás nélkül maradni.

De nálunk is élvezettel és tanulsággal fogják olvasni. A művelt közönség azon nagy részéről, mely Horváth Mihály nagy munkájának tizennégy kötetétől visszariad és az iskolai compendiumokban nem talál kielégítést, elmulasztottuk gondoskodni. Sayous munkája éppen e közép helyet foglalja el.

Úgy hisszük tehát, hogy magyar nyelven való közrebocsátása hasznos szolgálat volna; és egyúttal legméltóbb kifejezése a hálának, melylyel szerzője irányában le vagyunk kötelezve.

F. V.

A nőképzés hazánkban és a budapesti állami felsőbb leányiskola.
Irtta Molnár Aladár. Budapest, 1877. Tettey N. 183 l. Ára
1 írt 60 kr.

E könyv három részből áll. Az első azt a felolvasást foglalja magában, melyet a szerző 1873-ban a nőképző-egylet egyik estélyén tartott; tárgya: a nőképzés és annak feladata hazánkban. A második rész azon emlékirat, melyet M. A. „a nők számára hazánkban szükséges közoktatás érdekében“ Trefort miniszternek benyújtott. Végre a harmadik rész közli a budapesti állami felsőbb leányiskola programját és tantervjavaslatát. Egy „függelék“ ismerteti (de igen hézagosan) a németsországi újabb mozgalmakat a felsőbb leányiskolák érdekében, az éjszak-amerikai Vassar-College-t és az orosz leánynevelő intézeteket és női gymnasiumokat. A munka tehát csak részben felel meg címének, a mennyiben nem ismerteti a hazai nőképzésnek se történetét, se jelen állapotát, hanem oly kiindulást vesz, hogy igen könnyen azon gyanúba hozhatja a szerzőt, mintha a nőnevelés kérdésének országos megvitatását a maga érdemének tartaná és akarná tartatni. A könyv előszavaképen ugyanis egy beszéde áll szerzőnknek, melyet 1873. febr. 25-kén tartott; — ebből indul ki nemcsak okoskodása, de úgy látszik, ettől akarja számíttatni a nőnevelés ügyének tárgyalását is hazánkban. Tény az, hogy a nőnevelés terén az ország minden részében történeteket ignorálja, hogy a társadalom nagy munkásságát ez ügyben nem méltányolja eléggé és hogy pl. a legfontosabbat, a mit Magyarország a nőnevelés terén eddig létesített, t. i. a leány polgári iskolákat, (melyek az igaz, nem is az ő hozzájárulásával jutottak népiskolai törvényünkbe) és a nótanítóképezdéket feltűnőleg semmibe sem veszi. Nála a „leány-középiskola“ a nőnevelés ideális alakja, — pedig ez az eszme nálunk szintén nem Molnáré, hanem Treforté, mint az a miniszternek országgyűlési beszédeiből és

jelentéseiből egészen kétségbe vonhatatlan. De, mondom, mind erről hallgat szerzőnk, pedig abból a sok szóból, mely e kötet tartalmát teszi, juthatott volna e dolgok méltatására is.

A könyv különben minden tekintetben magán hordja a szokásos német paedagogia jellegét: sok szó, kevés gondolat. Elismerésre méltó lelkesedés szól minden lapján, de vajmi kevés szakismeret. Ritkán olvastunk könyvet, mely oly kevés új, sőt oly kevés világos vagy világosan formulázott eszmét foglalna magában, — kevés könyvet, melyben a szerző régi, elcsépeelt, részben hamis, részben ferde nézeteket oly nagy hangzású mondásokban, oly színi pathossal bocsátana világnak. Elég lesz ez ítélet igazolására egy pár fő dolgot kiemelniünk.

Már az axioma, mely minden lapon tízszeres alakban szerepel, hogy t. i. a leánynevelés egyik legfőbb feladata az államnak, tökéletesen arra való, hogy annak képviselőjét Magyarországon igen népszerű emberre tegye, mert nálunk a politika és a politikai műveltség a nagy közönségben általában az állam kötelességeinek lehető szaporításában, jogainak fokozódó kevesbítésében nyilvánkozik; — de ez axioma elégséges arra is, hogy minden józanabb és higgadtabb olvasót már eleve is gondolkodóba ejtsen, főleg ha látja, hogy ez axioma, more patrio, egészen egyszerűen azon feltételek közé van sorolva, melyektől a magyar állam és nemzet fennmaradása függ. Ez émelgyős okoskodást valóban nehéz volna történeti bizonyítékokkal vagy más nemzetek tapasztalataival igazolni. Nem azt akarjuk állítani, hogy az állam ne törődjék a leányok nevelésével; — dehogyné! Hiszen már is derekasán gondoskodott róluk az 1868-iki népiskolai törvényben; tegyen még többet: hozzon törvényt, mely a leányok felsőbb nevelését is rendezze, szabja meg a leányiskolák fennállásának és nyilvánosságának feltételeit, gondoskodjék szakértő és lelkiismeretes felügyeletről, — sőt állítson itt-ott egy pár mintaintézetet, melyeknek példája és eljárása befolyást gyakoroljon a magánosok és a társadalmi szövetkezések útján létrejött leányiskolák számára; — de azon tételt, mely e könyvnek lapjait és a szerzőnek több lelkesedéstől mint szakismerettől áthatott sok beszédét jellemzi: hogy t. i. a leánynevelés az államnak egyik „legsürgösebb teendője“, — e tételt, mely

csak a nagy tömeg előítéleteinek és kényelmének hízeleg, nem lehet elég erélylyel visszautasítani. A tapasztalat különben is bizonyítja, hogy éppen a leánynevelés terén elég hatalmas és buzgó a társadalom és legföljebb csak itt-ott szorul az állam segélyére.

De ha a könyvnek e szűk körű politikai irányával még megbarátkozhatnánk is: — annál kevésbbé állíthatjuk ezt paedagogiai és didaktikai részéről. A mit e tekintetben olvasunk, az mind oly gyöngé, oly primitív, hogy az ember csak azt a naivitást bámulja, a melylyel e dolgok, melyeket minden ember ismer és a szakértők nagy része helyteleneknek, elavultaknak ismer, — roppant szószaporítással és fontos arczczal el vannak mondva. Vajon kell-e a leányoknak mást tanítani, vajon más móddal-e és talán más célból is, mint a fiúknak — e kérdésekre egy pár alig érthető felfűtt phrasist igen, de egyetlen alapos megjegyzést sem talál az ember az egész könyvben.

A mi pedig az egyes tantárgyakra vonatkozik, a mi ezeknél mint paedagogiai és didaktikai tudomány közölve van, az egy csöppel sem megy túl azon középszerű, terméketlen német paedagogián, melynek tanai nálunk is hívókra találhatnak, mióta Németországban hitelöket veszíteni kezdik. Tessék elolvasni, a mit szerző az irodalmi és aesthetikai, a történeti és természettudományi oktatásról beszél és bizonyára senki sem fogja túlzottnak mondhatni ez ítéletünket.

Ez előzmények után természetes, hogy nem is tartozhatunk a „budapesti állami felsőbb leányiskola“ nagy lámulói közé és egyáltalában nem ismerhetjük fel ez intézet nagy „kulturmissióját“. Nem emlékszünk arra, hogy a közoktatás terén a szájas reclame valaha oly feltűnően működött volna, mint ez iskola dicsőítésében. Külföldi ember, a ki az ez iskolára vonatkozó cikkeket és híreket, melyek kifogyhatatlan számmal árasztották el napi lapjainkat, olvassa, kétségtelenül azon nézetre jut, hogy itt meglették a bölcsek követ, itt egy új nagy eszme lett nagyszerű, korszakalkotó alakot, itt egy nemzet történetét irányzó intézet lépett életbe. Pedig a dolog csak annyi, hogy nagy szónoklatok, enquêtes és debbatteok után alapítottak az ország pénzén egy iskolát, mely semmivel sem jobb, de talán sok dologban, pl. részben tanerők és tanmód tekintetében, határozottan rosszabb, mint sok más

ilyen intézet, a mely van az országban, a milyen van Pesten is pl. a nőképző egyeslet iskolája és egy fél tuczat polgári iskola stb. Ezen nagyszerű állami leányiskola tanterve, e könyv közlése szerint, hangosan hirdeti, hogy készítői közönséges földi halandók, kik eszmékben szegények, kik a meglevő intézeteket és intézkedéseket megítélni és azokból tanulságokat vonni sem képesek.

Az ember e nagyszerű iskola tantervében nem csekély meglepetéssel ismeri fel a régi, szerencsésen megboldogult Thunféle gymnasialis tantervnek egyes nagy töredékeit, melyek a különböző országokból a leányiskola különböző évfolyamai szerint vannak beillesztve. Hogy a korlátolt felfogás és a szakképzettség hiánya mennyire mehet, mutatja a történelmi szak is, hol a II. osztály feledata így van körülírva: „A keletrómai birodalom. A frank birodalom. A szász császárok. A frank császárok. A középkor jelleme. (?) A hűbéri viszonyoknak a növendékek felfogásához mért ismertetése. A hohensaufok. A császárság hanyatlása. Végül azon államok és nemzetek története, melyek vagy legalább részben a római birodalomhoz tartoztak, vagy legalább mindnyájan többé kevésbé római befolyás alatt állottak.“ E meghatározás, melynek utolsó fele alig érthető, természetesen csak német iskoláknak szólhat, — mert miért tárgyalnók mi a német birodalom történetét az egyes dynastiák szerint, holott a többi világ csak végül szerepel! A terv szerzőjének világtörténelmi műveltsége, úgy látszik, nem haladja túl a Pütz tankönyvét, — melyben a főttebbi anyag egészen úgy van tárgyalva, mint e terv akarja, — a mi reá és az iskolára nézve is jellemző. Pedig saját új realiskolai tantervüinkből megtanulhatták volna a terv készítői, hogy mikép bontakozhatni ki a német befolyás járma alól. Hasonló korlátoltságot mutat az egész tanterv. Ajánlanak helyenként olvasmányokat nagyobb munkákból, de bámulatosan szűk irodalmi ismerettel, a hol pedig az oktatás concentratióját akarják előmozdítani, a mely csakugyan egyik alapelve minden józan paedagogiának, ott oly felületesen teszik azt, hogy az olvasónak el kell rajta mosolyodni. Így az Euripides, Goethe és Racine *Iphigeniája* mint valami nagy felfedezés vagy háromszor szerepel a könyvben, — de hogy a hármás (magyar, német és franczia) irodalmi és a történelmi oktatás közt kellő összefüggést hozzanak létre, hogy amannak

az olvasmányát ennek szolgálatában használják fel, hogy a földrajznak egyrészről a történelemmel, másrészről a természetrajzzal szoros kapcsolatát és kölcsönhatását a didaktika értelmében kizsákmányolják: arról szó sincs. Az egész terv a régi, eltaposott ösvényeken halad, — s ennyiben maga a tanítás is.

De mi nemcsak tanterv, hanem szervezés tekintetében is elhibázottnak tartjuk ez intézetet, mely hasonló zavart eszméknek köszöni mai alakját, a milyen jellemzi ezt az egész könyvet. E „közép-iskola“ tulajdonképen felső iskola, mert nem akar egy felsőbbre előkészíteni, — ugyanis a népiskola 6-dik osztályához csatlakozik. Kell ennél nagyobb éretlenség? Hol van az országban, hol van Budapesten hat osztályú népiskola? Elenyésző kivétellel csak négy osztályú van mindenütt és minden felsőbb intézete az országnak az intézet negyedik osztályához csatlakozik. Józan politikus nem jár a levegőben és nem majmol vakon külföldi intézkedéseket, melyek egészen más alapokon nyugszanak, — hanem számol a tényleges viszonyokkal.

A könyv különben, mint említettük, a szerző nagy lelkesedéséről tesz tanúságot és ez becsületére válik. Csak kár, hogy e lelkesedése, mint már érintettük, jóval nagyobb, mint szakismerete és belátása. Erre számos példát hozhatnánk fel. Legyen elég egy-kettő. A 42. lapon ezt mondja: „Gymnasiunmaink és realiskoláinkban a képzés sikerének jelenben egyik legnagyobb akadály a, hogy a fiúk nagy része rosszul neveltetik a háznál, s a mit az iskolában építenek bennök (?), azt otthon lerontják. Neveljenek művelt jó anyákat, s a középtanodákból egészen más ifjúság fog az egyetemekbe lépni, mint jelenleg.“ Nem naiv egy okoskodás? Vagy ugyanazon lapon: „A nők között az élet minden körében sokkal élesebben látjuk még az osztálykülönbséget, mint a férfiaknál. Miért? mert az előkelő és gazdag nők, meg a kevésbbé vagyonos és közép osztálybeli nők között egészben és nagyban sokkal nagyobb a műveltségbeni különbség, mint a férfiaknál.“ Ez, azt hiszem, határozottan nem áll. . . . Milyen zavart és phrasisokra hajló a szerző, mutatja pl. a „női középtanoda“ tanításának meghatározása. E tanítás, szerző szerint, (57. l.), tudományos, „de nem oly értelemben, mint az egyetemen, hanem mint a reáliskolákban és gymnasiumban, t. i. itt már

az illető tanszakokban, szaktudományi készségségű tanítóknak kell, nem magát a tudományos vizsgálódást előadni s abba a tanulókat belevezetni (mint az egyetemen), hanem a tudományos vizsgálódás azon eredményeit, melyeket a növendékek elbírhathatnak, velök közölni, elméjüket ezek felfogására értetni, s így bennök tudományos ismereteken nyugvó műveltséget fejteni ki. "Van-e általában más tanítás is, mint a melyet úgy ír körül a szerző, hogy alig van benne köszönet? És ez mind csak arra való, hogy a szerző a fiú- és leányközépiskolák közt valami párhuzamot hozzon létre, — a mely pedig már magában véve helytelen, mivel a leányoknak semmiféle középiskola nem kell, — hiszen középiskolának értelme sincsen, a hol felső oktatás nincs; — de szolgál ama gyarló definitio arra is, hogy szerzőnk a polgári leányiskolát ócsárolhassa, melytől mint a 41. lapon mondja, a híres női középtanoda nem „csupán abban különbözik, hogy itt oly tantárgyak is taníttatnak, melyek ott nem, hanem“ — épen az itteni tanítás tudományos volta által. Bámuljuk azt a tudatos ámitást, mely ez állításban foglaltatik, mert szerzőnk igen jól tudhatja, hogy a polgári iskolákban mind azon tárgyak taníttatnak, melyek a leány-középiskolában és hogy a tanítás módja teljesen ugyanaz, — illetőleg sok helyütt és sok tárgyban jóval jobb.

Jellemző e passus is (85. l.): „A tapasztalás azt bizonyítja, hogy még a kitünőbb középtanodai tanároknál is nem szokott az iskolájokban való működésök előnyére válni, ha egyszersmind mint írók működnek sokat az irodalomban, vagy a tudomány búvárlatába merülnek el. Azt hiszem, hogy középtanodákban, s különösen leányintézetekben több okunk (kinek?) van félni a hírneves írók és tudósok tanításától, mint örülni vállalkozásuknak.“ Gratulálunk az állami felsőbb leányiskola vezetőjének ezen sajátyszerű elvéhez, mely szerint csak az a jó tanár, ki a tudománynyal nem igen törődik és önálló tudományos munkásságot meg nem kísért. Mit nem fognak még prédikálni hazánk boldogítói és megmentői?

Volna még számos állítás vagy nézet, melyet helytelennek, éretlennek kell kinyilatkoztatnunk, — de kifogyunk a helyből. Így (87. l.), hogy a leány-középiskola igazgatását nőre véli bízhatni a szerző, a mi nézetünk szerint paedagogiai képtelenség, mert az igazgatónak tudományos és paedagogiai

képzettség tekintetében a tanári kar fölött kell állani, — a mi azonban, mint a tapasztalás mutatja, néha akkor sem történik meg, ha férfi áll az intézet élén; — vagy ha (89. l.) azt mondja, hogy „az ország költségén felállított női középtanodákhoz bentlakások is kapcsoltassanak“, — mit egészen tévesnek tartunk, vagy hogy a képezdékebe nem a polgári iskolákból, hanem a „középtanodákból“ lépjenek a növendékek, a mit Weimarban határoztak a német igazgatók, de a mi nálunk csak szükségtelen és gyakorlatiatlan majmolás volna stb.

Elég ebből ennyi. Egy perczig sem vonjuk kétségbe a szerző nagy buzgalmát és ügyszeretetét, — de igen is szak-képzettségét és hívatottságát. Ily kifogyhatatlan szóhalmazzal lehet az olvasót elárasztani, elkábítani, — de hogy az ember hatásra, átalakító tevékenységre hívatva legyen: ahhoz mindenekelőtt eszmék szükségesek, szükséges a dolgok kellő ismerete és bíráló felfogás, mely a helyest felismeri. E tekintetekben pedig az előttünk fekvő könyv semmiképen sem üti meg a mértéket.

t. y.

Die Briefe des Junius von Dr. Friedrich Brockhaus. Leipzig. Brockhaus, 1876. 180 l.

Valamint Macchiavelli-, Hamlet-, Faust-, Dante-irodalomról beszélünk: úgy Junius-irodalomról is lehet szó. Ki az, ki habár csak felületesen foglalkozott is az angol irodalommal, ne ismerné ama nagy ismeretlent, ki leeresztett sisakkal támadta meg III. Györgyöt miniszterestül együtt s hogy úgy szóljunk, szörnyű leveleivel gyilkos hatást idézett elő? E levelek hangja egy hallgatásából fölrezzent szellemes emberé, ki haraggal s mintegy vad erélyvel száll síkra szeretett hazája megsértett becsülete és alkotmánya érdekében. Még ma sem olvashatjuk e leveleket a legmélyebb fölindulás nélkül, s meg vagyunk győződve, hogy mindenkor hatást fognak gyakorolni.

E levelék Junius álnév alatt jelentek meg s Junius nem akarta, hogy valaha ismerjék a valódi szerzőt. „Titkomnak egyedül én vagyok a tudója s az velem együtt a sírba fog

szállani.“ Így ír daczosan s büszkén az angol nemzethez intézett előszavában.

Míg Junius írt, senki sem tudta kilétét, senki sem látta őt. Hiába keresték valódi nevét, a minden rétegeiben kíváncsivá tett angol közönség semmit sem tudott meg. Számos érdemes és haszontalan emberre fogták a szerzőséget. Ma már nincs kétség benne, hogy sir Philip Francis a nagy ismeretlen, a *Junius-levelek* szerzője.

Már Macaulay *Warren Hastings*ában Francis szerzősége mellett nyilatkozott, s Dr. Brockhaus e legújabb munkája föltétlenül igazolja a nagy történetíró föltevését.

Igen érdekes, hogyan járt el Francis, hogy föl ne fedeztessék. Kézírását elferdítette, ámbár az erőtetés okozta szabálytalanságokat nem tekintve, az mégis a Francisének látszik. Jellemző, hogyan juttatta az egyes leveleket kiadójához, Woodfallhoz, a ki szintén nem ismerte őt. Nem az akkor nagyon bizonytalan postán. Előkapta az útczán a legelső legényt, a kivel az útczán vagy valamely zugkávéházban találkozott s attól küldte el a kézíratot. Így ezek soha sem tudták pontosan leírni küldőjüket. Néha maga Junius hozta a leveleket, s ekkor, hogy meg ne lássák, az előtornácza dobta le a kézíratot.

Junius tüstént gorombáskodott, ha arról értesült, hogy valaki nyomozza kilétét. A híres Garrick bizonyára megemlegette Junius ez emléksorait: „Szemtelen kémkedésről értesülve vagyok. Vigyázz magadra te süvölvény! Maradj arczfintorításaidnál, vagy légy meggyőződve, hogy majd télem *hallasz* valamit! Ne avatkozzál az én ügyeimbe, te haszontalan kém! Hatalmamban áll téged abban az órában semmivé tenni, ha Junius útját állani merészled“. (127. l.)

1816. John Taylortól egy íratka jelent meg, melyben Francist először állítja a levelek szerzőjének. Francis ez állítást együgyű rágalomnak jelenté ki. Francis 1818 december 23-án halt meg 79 éves korában, a nélkül, hogy szerzőségének jelét adta volna. S mégis ő az. Francis agg korában újra nősülvén, jegyesének jegyajándokul Junius leveleinek egy példányát adta azzal a kéréssel, hogy senkinek se mutassa, s róla senkinek se szóljon; halála után pedig egy nejéhez intézett lepecsételt csomagot találtak íróasztalában, melyet föl-

bontván, Taylornak röpiratát Junius szerzőségéről lelték meg benne. (145. l.)

E körülmények, az írás hasonlósága, s egyéb fontos bizonyítékok minden kétségen felül helyezik, hogy csak is Francis lehet a levelek írója.

Most, midőn tudjuk, ki volt Francis, érthetővé válik ama büszke gőg, melyvel Indiában s egyebütt föllépett. Érezte erejét s' ha titkát nem árulta is el senkinek, érezte hatalmát. Minthogy senki sem akarta parancsoló föllépését jogosnak elismerni, gúnyosan Francis királynak vagy I. Franciscnak nevezték el. „Ellenségei — így ír fölöle Macaulay *Warren Hastings*ában — nem tagadhatják meg tőle bátor és férfias jellemét, attól tartunk azonban, hogy barátjainak el kell ismerniök, mikép bizony kissé nagyon is túlzott véleménynyel volt maga fölöl, hogy ingerlékeny természetű, visellete gyakran nyers és szemtelen, hogy mélyen és sokáig tudott gyűlölni.“

Mi az oka, hogy titkát soha el nem árulta, pedig úgy látszik, hogy a titok miatt maga is szenvedett? Burke, a ki már Taylor előtt sejté, hogy Francis a szerző, gyakran azt állítá, hogy titkának nyomása alatt stílje erőltetett színt nyert s ékesszólása elveszté folyékonyságát.

Mindenkor lélektani rejtély marad azonban, hogy lehet valakinek annyi lélekereje megtagadni a szerzőséget oly műtől, mely a legnagyobb diadalt aratva, egyike az angol irodalom büszkeségeinek. Nem igaz, hogy titkát eladta. Lehetséges, a mit Brockhaus (177. l.) állít, hogy agg korában nem volt inyére egyik-másik vad támadás s nem akarta szerzőségét azért sem bevallani, mert Lord Baringtonnal, kit előbb hevesen megtámadott, a legbensőbb barátságban élt.

Ha Francis titkát a sírba vitte is, eszközöket nyújtott annak kitalálására s neje bevallá, hogy férje egykoron azt mondá: meg nem foghatja, mért tartja a világ válaszáat (Taylor iratára) eltagadásnak.

Nemcsak az a rendkívüli, hogy valaki ily leveleket ír, hanem rendkívüli az is, Anglia legnagyobb férfiai egyikének érezve magát, azt mégsem vallja be.

WERTHEIMER EDE.

A mythologia kézikönyve. Írta Cox György. A harmadik angol kiadás után fordította s a finn mythológiával bővítette dr. Simonyi Zsigmond. Budapest, 1877. Franklin-társulat. Ára: 1 frt 50 kr.

Görög regék. Cox György után az eredeti angol második kiadás szerint magyarra fordította s bevezetéssel ellátta Komáromy Lajos. Első füzet. Budapest, 1877. Franklin-társulat. Ára 70 kr. („Ifjúsági iratok tára,“ I.)

E két, szépen kiállított könyvet őszinte örömmel fogadjuk és melegen ajánljuk mind azoknak, kik a jelen század egyik legszellemesebb, történeti és néppsychologiai szempontból valósággal korszakot alkotó tudománya iránt érdeklődnek. Értem az összehasonlító mythos-tudományt, melynek eredményeit, módszerét, álláspontját Cox derék könyveiből megismerheti a laikus is. Az összehasonlító mythos-tudomány, melynek valóságos megalapítói a berlini Kuhn Adalbert (*Die Herabkunft des Feuers*, 1859) és az oxfordi Müller Miksa (*Felolvasásaiban**) és *Essayiben*), némely tudósoknál, pl. főleg a classikai philologusoknál, nem a legjobb hírnévnek örvend; utálnak sok csalódásaira, tévedéseire; kétségbe vonják módszere helyességét és biztosságát; phantastikus kombinálással vádolják; felhozzák ellene, hogy a régi, költői szépségű mythoszokat, pl. a görögöket és rómaiakat, bonczolgatásával megfosztja költői szépségöktől s színgazdag fényektől, s hogy egyhangú magyarázataival egy-két alapeszmére vagy képre viszi vissza ezt az egész nagyszerű szép regevilágot.

Ez mind igaz, — és még sem bizonyít semmit tudományunk nagyszerűsége, fontossága, eredményeinek szépsége és értéke ellen. Tévedtek sokat e téren is — melyiken nem? — a tudomány módszerével teljesen nem rendelkező phantasták össze-vissza hánytak-vetettek mindent nevetséges kombinációkkal, hajmeresztő szómagyarázatokkal tévútakra vitték

---

*) Főleg az *Újabb felolvasások a nyelvtudományról* foglalkoznak igen behatóan a mythosszal. Figyelmeztetjük t. olvasóinkat, hogy ez *Újabb felolvasások* dr. Simonyi Zs. fordításában épen most jelentek meg a magy. tud. akadémia könyvkiadó vállalatában.

az olvasót, és nem egyszer a tudományt magát is, elhamarkodott következtetéseikkel nem egyszer megingatták még a tudomány módszerének hitelét is. De csodálatos csak az volna, ha mindezen nem történik. Oly fiatal tudománynál, mely szemünk láttára született, mely csak most éli, hogy képzetünket folytassuk, gyermekeveit, — képzelhető-e, hogy minden tévedés nélkül azonnal és minden tekintetben megjelje a helyest, az igazat? Hiszen még a századokon át megvénült tudományok sem nélkülözik a dilettansokat és hivatatlanokat, kik néha egy munkával többet ártanak, mint a mennyit a legjelesb tudósok egész életök derék munkásságával helyre állni képesek.

De vannak e fiatal tudománynak már is eredményei, melyek, mint mondtam, korszakalkotóknak tekintendők. Hogy csak egyet-kettőt említsek, mai nap már kétségsbe vonhatatlan, hogy a mythos nem hitrege, azaz eredetileg nem vallásos meggyőződés kifejezése, hogy a mythos nem a népek önkényesen alkotott költészete, hanem, hogy minden mythos magva egy vagy több rövid kifejezés, melylyel az egyszerű kezdetleges gyermekember a természet egyik vagy másik kiváló jelenetét akarta leírni. Ebből a magból a nép fejlettebb állapotában, midőn a szók eredeti jelentése már elhomályosult, történetet, elbeszélést alkotott, melyet később a költők és mesegyűjtők felcizfráztak s különféle változatokban adtak elő. Ma már kétségtelen, hogy mythos és nyelv annyira benső kapcsolatban állanak egymással, hogy amaz emennek úgy szólván leánya. — Müller Miksa, más szempontból, igen szellemesen a nyelv betegségének nevezi a mythost — s ezért a mythos-tudomány csak a nyelvtudomány talaján verhet élet-erős gyökeret; hogy a mythosvilágnak az összes népeknél fellelhető bámulatos gazdagsága némely, csekély számú képzetekre és nyelvi fordulatokra vezet vissza, és hogy a mythosok kápráztató tarkasága az egyes népek tovább fűző phantasiájának, részben önkényesen alkotó költőknek is műve; hogy az eredeti elemek további kifejtésében és e kifejtés módorában az illető népek saját szerű szelleme nyer kifejezést, úgy, hogy ugyanazon eredeti ösvonás vagy ösfordulat sajátlagos megalkotása éjszakon és délen, a megfelelő népek és viszonyaik individualitását, gondolkodását és életét tükrözteti vissza.

Már, e rövidre foglalt eredményei tudományunknak átalakították a mythos-világra vonatkozó régibb nézeteket és felfogásokat. Azelőtt azért tanultuk a görög és római mythológiát — mással nem igen törődött a magyar ember, — hogy megértsük a homéri költeményeket, hogy zavarba ne jöjjünk egy képzőművészeti kiállításban, melyben pl. Amor és Psyche vagy Séléné és Endymion szerepeltek, hogy a múlt századbeli költői munkáknak, melyek telvék az Olympus lakosaival, olvasásában fenn ne akadjunk s más ily hasonló, igen gyakorlati czelokból. Kevesen voltak, kik a mellett még ez alakok és történeteik szépségében gyönyörködtek, — nehéz dolog is ez a reánk maradt mythosokkal. Ha Hesiodosból olvassa az ember, egy kis száraz rendszernél többet alig kap. Ha Ovidiusból tanulmányozza, minden tisztább érzést sértő az elbeszelés tudákos modernisálása és a költő érzelgős iránya. Nem egy classicus philologus csóválja még ma is a fejét, ha ujjain kezdi felsorolni Zeus kedveseit és egész kétségbe eséssel veszi észre, hogy két keze uja e felsorolásra semmikép sem elegendő, — és már nem egy tanár jött szorult helyzetbe, ha egy kissé gondolkodó tanítványai azt kérdezték tőle, hogy imádhatták a görögök főistenképen ezt a csúnya Zeust, a ki folyton csak leányok után jár, a ki egyiket a másik után hagyja oda, ki maga százszor megteszi azt, mit másokban megbűntet stb. Az összehasonlító mythos-tudomány ellenei azt vetik szemére e nagy reményű fiatal tudománynak, hogy megfosztja a mythosokat eredeti szépségöktől, — pedig éppen ellenkezőleg van a dolog: kimutatja, hogy az eredetileg szép és igaz mythosi elemek mint váltak idő folyamával romantikus, érthetetlen, megmagyarázhatatlan mesekké, és visszaviszi ezeket eredeti egyszerűségekre, melyben szépek, igazak és megérthetők. A mythológiát, mondja Cox igen egyenesen és találóan, valami gyönyörű szépnek tekintetjük, a mire az évezredek folyamában sok por szállott, mely némely részét eléktelenítette, más részét eltakarta. Ennek a pornak legnagyobb részét most képesek vagyunk elsöpörni, s akkor az alatta rejtett drága kövek újra egész fényökben és tisztaságukban tűnnek elő. Bizvást mondhatni, hogy mind ezen regékben semmi sincs, a miért, régi alakjában, pirulni kellene, és hogy ha szellőztetjük a fátvölt, mely eltakarja őket, csak is igaz és szép gondolatokat találunk,

melyek épen úgy a mieink, mint egykor azon emberek gondolatai voltak, a kik ama régi korban éltek.

Az előttünk fekvő két szép könyv átdolgozói érdemeket szereztek Cox jeles kis könyveinek irodalmunkba átültetésével. Cox könyvei a nagyobb közönségnek és az ifjúságnak szánt egyedüli kisebb kézikönyvek, melyek az összehasonlító mythos-tudomány álláspontját foglalják el és eredményeit nyújtják. Természetes, hogy e könyvekben egészen más alakot nyert e mythos-világ, mint azon közkézen forgó compendiumokban, melyekben találunk egy kis theogoniát, egy rakás felfoghatatlan kalandot és élvezhetetlen szörnyeteget, — de semmiképen sem értjük meg, hogy mind ez mire való; mi mind ennek a célja, a feladata. Cox könyveiben megértünk mindent, eredeti alakjában találjuk a mythost és belepillantunk az emberi nemnek történet előtti, kezdetleges gondolkodásmódjába, mely a természet folyton váltakozó és folyton ismétlődő tüneményeinek gyermekésszel és kedélyvel megkísérlett fölfogásában és magyarázásában nyilatkozik.

A két könyv némileg kiegészíti egymást; az egyik semmi esetre sem teszi nélkülözhetővé a másikat. Az egyik rendszeres áttekintését adja a mythos egész világának, a különböző, néha első pillanatra igen elütő jelenségeket ugyanazon eredeti őselemekre vezetve vissza; a másik a görög regéket iparkodik eredeti üdöségökben és szépségökben visszaállítani és így megszabadítani azon merev vagy phantastikus jellegtől, melyet ügyetlen rendszeresítők és émelgyös költők keze alatt nyertek. Ez utóbbi könyv fő célja a mesélés, az elbeszélés; a magyarázat csak függelékképen lép föl. Fontos és érdekes e könyv magyarázó része is; én azonban legfontosabbnak az elbeszélést magát tartom, s azt hiszem, hogy a görög mythos szépségéről csak most beszélhetünk valóban, midőn sikerült azt minden későbbi, részben beteges kinövéstől megszabadítanunk. Szébb ifjúsági olvasmány, mint e görög regék, valósággal igen kevés van. Azért nem indithatta meg dr. Kármán Mór az *Ifjúsági iratok tárá*t mely fontos és valóban hézagpótló vállalatot az „országos közélettanodai tanáregylet“ megbízásából szerkeszt, méltóbb munkával, mint épen Cox görög regéivel. Ajánljuk a könyvvel együtt a derék vállalatot magát is a tanárok és szülők figyelmébe és pártolásába.

A fordítók komolyan vették föladatukat; munkájuk igen sikerült, magyaros és izléses. De ezenkívül mindegyikök még megtoldotta művét; Komáromy a regék elbeszélését egy bevezetéssel, melyben a mythos eredetét és lényegét oly egyszerűen és világosan magyarázza, hogy azt tízéves leánykák is megérthetik; Simonyi a magáét a finn mythológiával, mely Cox könyvében hiányzott, de magyar nyelven szerkesztett egyetemes mythologiai kézikönyvben helyén van. Érdekes ez utóbbinál azon tapasztalat, melyre a fordító több ízben utal is, hogy a finneknél is ugyanazon eredeti őselemekre és viszonyokra mennek vissza a Kalevala és az eszt regék elbeszélései, a melyekre a homéri költemények kalandjai vagy az Eddák hatalmas tusái. Ez az összehasonlító mythologia szempontjából természetes és magától értetődő — de eddig alig sejthető, alig érthető volt. Simonyi, mint említém, igen helyesen tett, hogy a finn mythologia főbb vonásait s különösen a Kalevala, a híres finn hősköltemény, tartalma elbeszélését és magyarázatát fölvette a könyvbe. Azt is helyeseljük, hogy e rész sokkal bővebben, szélesebben van elbeszélve, mint aránylag a görög vagy épen a német mythosok, mert emezeknél arra is számíthatott Cox, hogy az elbeszélések maguk igen ismereteseek, mi a finn mythossal szemben nem áll. Ez utóbbinak magyarázata részben Simonyi saját műve, de nem fog nehezére esni, eljárásáról számot adni. A magyar mythológiából — ha ugyan beszélhetni ilyenről — igen helyesen csak néhány töredéket, illetőleg csak néhány nevet és kifejezést (Manó, Iz, Öreg Isten, Isten nyila, Ukkon pohara) említ a megfelelő finn mythosokkal kapcsolatban. Ennél többet alig tehetett hazai mythológiánk jelen állásában; de e csekély elemek fölkarolásának is meglesz, remélhetőleg a maga eredménye, a mennyiben pl. az olyan magyarázattól megment bennünket, a mely a Manó és Ahriman azonosításában remekelt.

H. G.

Historische Frauen von Wilhelm Müller. Professor in Tübingen. Berlin, Julius Springer. 1876. 320 l.

A német történetirodalom hívatott munkásai mindinkább belátják, hogy nincs magasabb cél, mint a tudományt nemes értelemben népszerűsíteni s a közönségnek hozzáfér-

hetőbbé tenni. S valóban, irodalom csak akkor virágozhatik föl igazán, ha nem maradván a tudósok szűk körébe szorítva, a közönség közkinésévé válik.

E célzt tűzte maga elé a föntebbi munka. „A szerző előtt műve iratásakor kettős cél lebegett“ — mondja Müller az előszóban — „egy tudományos s a művészi.“ Müller a tudományos kutatások eredményeit művészi formába igyekezett önteni. Meg kell vallanunk azonban, hogy bizony szerzőnknek nem nagy szerencséje volt a forma tökéletességét illetőleg, habár tagadhatatlanul fölötte áll sok kollégájának. Müller amaz állításának pedig „hogy az előadásnak a dictio, a színezet s a csoportosítás tekintetében lehetőleg novellaszerűnek kell lennie“ határozottan ellene mondunk. Mit ért Müller úr historiai előadás alatt? Ha alatta azt a száraz, iskolamesterszerű hangot érti, melylyel már annyian rontottak a történeten, akkor inkább azt kellett volna mondania, hogy nem akarja a roszúl író történetírókat követni. Ő azonban összezavarván a fogalmakat, azt hiteti el a laicussal, hogy a történelem csak akkor érdekes, ha novellaszerű. Tacitus, Macchiavelli, Voltaire, Ranke, Macaulay irálya nem a közönséges történeti irály. Ez emberektől kell tanulnunk. Phantasiájokkal megeleveníték a múltat. Az igazi történetíróban kell valaminek lenni a költőből, a nélkül, hogy tulajdonkép költő legyen. „Tout d'esprit d'un auteur — mondja La Bruyère — „consiste à bien définir et à bien peindre.“

A jellemek érdekes változatossága s az élénken beszöött részletek mindamellet ajánlatossá teszik e művet. Szerző képeket ad a Hohenstaufok idejéből; az angol reformáció idejéből (Boleyn Anna, Gray Johanna, Stuart Mária és Erzsébet), a francziák múltjából (Medici Katalin, Corday Sarolta, Jozefina császárné); jellemzi svéd Krisztinát, Luiza porosz királynét.

Sajnosan nélkülözzük a pszichologiai tárgyalást. Az egyes jellemeket készen tünteti föl. A jellemek tanulmányozása csak akkor hasznos és érdekes, ha az egyes fejlődési mozzanatokat, egyszóval a fejlődést kísérjük figyelemmel. Ennek hiánya a mű legnagyobb hibája.

WERTHEIMER EDE.

Hiba-igazítás.

Kautz Gyula *A nemes érzetek* című cikkében két sajtóhiba észszott be:

A 4-ik lapon felülről a 11-ik sorban XIX-ik század helyett IX-ik század
5-ik „ „ „ 18-ik „ XIX-ik „ „ XVI-ik „
olvasandó.

EGY KÉPVISELŐJELÖLT III. NAPOLEON IDEJÉBEN.

(MURRAY E. C. GRENVILLE beszélye.)

I.

Az a gondolat, hogy Boulet Mártonból országgyűlési képviselőt csináljunk, Boulet Mártonon kívül, bizonyára senki-
nek sem ötlött volna eszébe; sőt hogy ez az eszme még a
Boulet Márton agyában is egyéb valami lehessen egy túlon túl
nagy vacsora látomásszerű eredményénél, azt képzelni sem
tudtuk. Nem csekély rémülést okozott hát közöttünk, mikor
barátunk, szokott különcz és száraz modorában, kijelenté,
hogy föl szándékszik lépni azon képviselői állomásért, melyet
csak imént üritett meg de Foie-Gras úr, a ki elment alunni
őseihez.

A de Foie-Gras úr temetése után még tíz nap sem igen
tölt el, s már az előzetes estén a *Moniteur* Párisból közölte
a rendeletet, mely a du Bouillonmegye harmadik választó-
kerülete (azaz a mi választó-kerületünk) választóit, az naptól
számítandó három hétre, összehívta. Ez nagy sürgősségre
mutatott. Az 1852-iki alkotmány hat havi időt engedett a
kormánynak az új választás kiírására; a gyors összehívás
arra mutatott hát, hogy a belügyminiszter heves tusától
tartván, nem akar időt engedni az ellenzéknek, hogy szelet
támaszson. Mindazáltal a moniteuri rendelet nem lepett meg
minket; naponkint vártuk, mióta de Foie-Gras urat koporsó-
jába tevék; eleitől fogva egy perczet sem veszítve gyűjtöttük
a tüzelő anyagot, megtettünk minden előkészületet, hogy
minél jobban befűtsünk a miniszteri jelöltnek.

Három jelölt volt szőnyegen.

Az első, „a hivatalos jelölt“, ifjabb de Foie-Gras úr, megboldogult atyjának, a néhai képviselőnek fia, nagyon természetesen buzgó császári; harmincz éves; a becsület-rend lovagja; a szt. jamesi udvarnál volt követségi titkár; a Jockey-club tagja, stb. stb.

A második volt a legitimista jelölt, gróf de la Sauce-Piquante ő nagysága, testvére herczeg de la Sauce-Poivrének, a kinek első ősei, hiteles okiratok tanúsítása szerint, már a vízőzön korában virágoztak. Ez a kitünő egyéniség, ingén, ingujjain és mellényén gomb gyanánt fehér lilomokat viselt. Bensőséggel hitt a királyok isteni jogában, havonkint levelet váltott Chambord gróffal, kit loyalsan V. Henriknek hívott, és minden húsvét táján táviratilag kapta a pápa áldását.

A harmadik jelölt, Romain-Gigot orleanista volt. 1848 előtt mint épen e du Bouillonmegye préfectje, a Guizot politikáját buzgón szolgálva, a maga részéről mindent megtett szeretett dynastiája megbuktatására. Szerencsétlenségein okúlva, ismét a szabadelvű eszmék védői sorába állott (prefektsége előtt radicalis volt), s most úgy ajánlotta magát választóinak, mint „az alkotmányos szabadság felvilágosodott barátját“.

Nem sokat haboztunk e három között, hogy melyiket válaszszuk. De Foie-Grasnak, mint a prefekt jelöltjének kézzel-lábbal, tüzzel-vassal ellene kellett szegülnünk. Gróf de la Sauce-Piquantenak lesz elég támasza a nemességben és a clericalisokban, nem fog arra szorúlni, hogy mi is mozogjunk az ő érdekében. Nem maradt hát más, mint Romain-Gigot, a ki megeshetik, nem egészen olyan jelölt volt, mint a minőt szerettünk volna. De ha nincs szalonnánk, be kell érnünk száraz kenyérrel is. Gigot kötelezte magát, hogy megválasztatása esetén, az ellenzékkel szavaz; különben is derék s kedves egy ficzkó volt; első rendű ebédeket adott, s volt is némi kilátása a megválasztásra, főleg a kereskedők részéről. Érett megfontolás után elhatároztuk, hogy Gigot lesz a mi emberünk.

Most már a Boulet Márton véletlen nyilatkozata következtében támadott lelki felindulásunk természetének megérthetésére, meg kell mondanom, kik voltunk mi és ki volt Boulet Márton.

Mi a *Zászló* szerkesztőségének dolgozó társai, a *Zászló* a choulfeuryi ellenzék közlönye, Choulfeury pedig megyénk

székvárosa, és Boulet Márton a mi szerkesztő-kiadónk volt. Boulet sajtósága egy szerkesztő volt; azt hiszem, nem sok párja van se Francia- se más országban. Kedvencz maxímája volt: „chacun pour soi“, kiki magának; s ez elvet a legszélsőbb határokig alkalmazta is. Szerkesztőségének mindegyik tagja olyan szabad volt, mint a lég. Esze ágába sem jutott volna, hogy minket véleményeink módosítására, vagy olykor nagyon is tüzes cikkeinkben egyetlen sor, akár szócska szelidítésére kérjen. Mikor szerkesztőségéhez meghívott, csak azt kérdezte tőlünk: „ellenzéki-e ön?“ S ha a válasz „az“ volt, magunk szabadjára hagyott. Lehattunk szabadelvű bonapartisták, orleanisták, mérsékelt köztársaságiak, erős radikálok, vörös socialisták, vagy éppen legitimisták; ő nem gondolt vele. Lapja hasábjain szabadon írhattunk bárminő elméletek mellett; iratainkból soha semmit el nem olvasott, míg ki nem volt nyomtatva, s ha — a francia törvény azon igazságossága következtében, mely szerint a sértő cikknek úgy íróját, mint kiadóját fogságra ítéli — börtönbe küldték, egy szó panasz nélkül férfiasan ment, sőt gyakran gyermeteg őszinteséggel megvallotta bírának, hogy szemével sem látta azt a cikket, a melyért elítélték.

Bouletnek természetesen megvoltak a maga, és pedig nagyon megrögzött véleményei; de éppen e vélemények és ezek rendkívüli természetéből folyt a mások eszméi iránti higgadt türelmessége. Ha szerkesztőségét mind az ő gondolkodásmódja szerinti írókból akarta volna összeállítani, hosszú zarándokútra kellett volna indulnia fölkeresésükre. Boulet semmiben sem hitt, teljességgel semmiben sem. Iszonyodott bárminő alakú és modorú politikai hatóságtól, a poroszlót még látni sem akarta, mint az előjog fogalmának megtestesülését. Ha ő rendezhette volna, nem könnyű elképzelni, minő alakot váltott volna a társadalom; mivel azonban az ő kedvencz eszméje a kormányzásról magában foglalta a rendőrök, börtönök, hivatalnokok eltörlését, s minden polgárnak megadta azt a jogot, hogy önmaga sajátkezüleg törvényt láthasson magának, ha megbántják, az ő vezénylete alatt, nagy hihetőséggel, igen kellemes lett volna a dolgok folyama.

Ez volt az a férfi, a ki azon választókerület képviselője akart lenni, mely a legközelebbi alkalommal de Foie-Gras urat választotta volt!

Mit fog a néhai képviselő szelleme gondolni? De Foie-Gras úr, a köztársaságot oda nem számítva, három egymásután következő uralkodóháznak hódolt. Ő azt a nagyon helyes hitet vallotta, hogy minden, a mi *van*, épen úgy van, a mint lennie kellene. X. Károly, Fülöp Lajos, az 1848-iki kormány és III. Napoleon rendről-rendre hő vonzalma tárgyai voltak, s kétségkívül, ha előállott volna egy negyedik *dynastia*, de Foie-Gras úr nagy örömmel üdvözölte volna.

E példányszerű polgár fenkölt véleményei, az egymásután következő kormányoktól mindennemű megtiszteltetéseket nyertek, a községeknek pedig kivívták a legnagyobb becsülésreméltóság hírét. A hatalmak irányában való feltétlen engedelmességi tanát gondosan benyomta volt az emberiség szívébe, több rendbeli ékes szónoklataival, és választói valóban büszkéek voltak ily nagy egyéniségre bízhatni érdekeiket, harmincz évre terjedő meg nem szakadó időköz alatt. Még arról is volt szó, hogy miután meghalt és eltávozott körükből, szobrot emeljenek neki s így örökötsék meg emlékét.

Mikor Boulet Márton előadta nekünk, hogy föllép jelöltül, bárha egyikünk sem merte kimondani, hogy őt eszeveszettnek tartja, de bizonyos vagyok benne, nagyobb részünk azt gondolta. Mindnyájan a kiadóhivatalban valánk s az esti nyomáshoz próbahasábokat javígtattunk. Én, részemről épen akkor végeztem be egy izgalmas czikket, melyben „emberünket“, Romain-Gigotot, ki a választás tátongó mélységébe veti magát, Marcus Curtiushoz hasonlítottam, mivel feláldozza magát *pro bono publico*. Kezemből kihullott a toll, társaim mély hallgatásba merültek, s mint előbb mondtam, egy leeső tű koppanása is meghallatszott volna.

A kis Tartine Gyula, a ki a *Zászlóban* a „színházi értesítéseket“ vezette, jött magához legelőbb.

„Jó tréfa“, mondá, tolla végét rágsálva.

„Koránt sem tréfa“, válaszolt Boulet Márton nyugodt hangján. „Ez a terv régóta érik agyamban. Megkísérlettem elképzelni, minő pofát váгна Cornichon prefektünk, ha meg találának választani. Az a kísértés, hogy ezt az embert három hétig tartó őrzöngésbe hozhatom, sokkal erősebb, mintsem ellene tudnék állani. Soha sem voltam komolyabb életemben. Fel fogok lépni; épen most végeztem be felhívásomat választóimhoz. Elolvassam-e önöknek?“

Mindnyájan egy szívvel-lélekkel nyilvánítottuk, hogy türelmetlenül várjuk ez okirat felolvasását és Boulet Márton a lehető legtermészetesebb modorban olvasá, a mint következik:

„Du Bouillonmegye harmadik választókerülete választóíhoz.

„Uraim! Azt a meglepetést, melyet nagy hihetőséggel fog okozni önöknek föllépésem, midőn magamat e kerület választóinak jelöltül ajánlom, csak az én csodálkozásom érheti fel, ha meg találnának választani. Mert, miután soha életemben semmiféle miniszter pártján nem voltam, se uralkodónak nem bókoltam, se bukfenczeket nem vetettem hercegi előszobákban, hogy egy darabka vörös szalagot kappjak érettök, jól érzem, mily siralmasan messze állok tisztelt néhai képviselőnk mögött, a ki oly ritka tökélyvel művelte azokat a művészeteket, melyekben tudatlanságomat mély alázattal elismerem.

„A gépies előhaladás e napjaiban, mikor az „atyáskodó kormányok“ oly jóságosak, hogy megszabják azokat a medreket, melyekben kell haladni a gondolatnak és a beszédnek, az irodalomnak és a művészetnek, az olvasásnak és az írásnak; e boldogságos napokban, midőn teljes szabadságunk van egész a rekedtségig „helyest“ kiáltani mindenre, a mit uralkodóink tesznek, és a mikor a szerencséhez nyitva a biztos út mindazoknak, a kik meggyőződésüket készek a vámfánál hagyni, némi hóbort, sőt — ki kell mondanom — a jellemnek nem kis mérvű akadékosága kívántatik arra, hogy ne nyilvánítsuk teljes meglegedésünket minden körülöttünk történőkről.

„Hogy „a császárság béke“ azt bőségesen tanúsítja az a megnyugtató tény, hogy mióta a mostani felség méltóztatik rajtunk uralkodni, nem kevesebb mint öt békét kötött azokkal a különböző hatalmasságokkal, a kiket előbb ő felsége támadott meg háborúval.

„Hogy a mostani kormány a szabadság kormánya, azt nem kevésbé bebizonyította prefektségeinknek korlátlan szabadságuk a hírlapok elnyomásában, a közgyűlésezések betiltásában, és mindazon egyének felvilágosult üldözésében, kikről azt gyaníthatni, hogy eszméik vannak.

„Hogy pedig az uralkodó dynastia hiteléhez pillanatnyi kétség sem férhet, azt czáfolhatatlanul bizonyítják a következő tények: tizenhét egymásután következő évben az állam bud-

getje évenként negyventől százötven millió frankig menő hiányt mutatott fel; három új államköcsönt bocsátottak ki; államunk adóssága körülbelöl megkétszereződött; és mindezen jelentéktelen körülmények ellenére, melyek más országban tíz kormányt is elsepertek volna, a császár mégis trónján ül, a miniszterek folytatják hivatalaikat, és a bennök vetett hit oly kevésbé van megingatva, hogy ha holnap több pénzt kérnének kölcsön, akadna elég bolond, hogy nekik kölcsönözzön.

„Uraim, nem akarom önöket politikai hitvallomásom előadásával terhelni. Az elősoroltakból kellőleg meggyőződhetek önök a császárság intézményei iránti mély bálulásomról. De ha még több bizonyíték lenne szükséges, elég volna hozzáadnom: a császárságnak köszönhetem, hogy 1851 óta tizenöt különböző alkalommal volt szerencsém az állam költségén szabad szállást és kosztot élveznem, e város mint a börtönében, úgy, hogy részletenkint hat évi vendéglátással lettem megtisztelve; miután pedig mély alázattal elismerem, hogy az igazság kimondásán kívül soha semmit sem tettem, mind e mai napig sem győzők eléggé csodálkozni, minek köszönhetem e gyakori és hízegő kitüntetéssel lett megtiszteltetést.

„Lévén Uraim,

„Önök alázatos szolgája

„Boulet Márton,

„A choufleurji *Zászló* kiadója.“

„Ön soha sem fog ily felhívást közre bocsátani!“ kiáltók valamennyien.

Kiadónk erre semmit sem válaszolt, hanem fölkelt és csengetett. Egy nyomdász-inas jött be.

„Nesze“, mondá Boulet Márton, „a szedők, mihelyt lehet, rögtön fogjanak hozzá. Holnap ilyenkorra legyen kész 50,000 példány körlevél-alakban, ma estére pedig 5000 példány falragasz-alakban, vörös betűkkel.“

Ez után hozzánk fordult és zsebei mélységéből egy szivart kihalászva, mielőtt meggyújtaná, nyugodtan megjegyzé:

„Mondom, édes barátim, hogy heves küzdelmet fogunk látni; s legkisebb csodám sem lesz, ha maholnap ismét be

leszek csukva. Azonban önök tudják vezérelvemem: *chacun pour soi*. A *Zászló* első cikkében naponként fel fogok ügyem mellett szólalni; önök számára pedig, pajtásim, fenmarad a lap többi része, mint ezelőtt. Egyiköktől sem kívánom, hogy engem támogasson. Küzdjenek embereik mellett, a mint kedvök tartja. Ha úgy tetszik, írhatnak ellenem is.“

Gyufát gyújtott.

„Megyek a prefekturára“, hozzá tévé, ajtót nyitva. „Tudatom Cornichon úrral szándékomat. Nem nagyon lepne meg, ha el találtnám rontani étvágyát.“

Többet nem szólva távozott.

Mi egy egész perczig mamlaszúl bámultunk egymásra, fel nem nyitottuk szánkat. Végre, mint az előbb, Tartine Gyula talált valami mondanivalót.

„Derék egy tréfa“, felkiáltott.

„Felséges“, visszhangzá szárazon Joquet Kolozs, a rendőrségi hírek kezelője; „de vagy én csalatkozom, vagy Boulet Márton két évi fogságot és tízezer frank bírságot kap, ha megint kereset alá esik. Hallottam mit mondott volt neki az öreg Dindon bíró, mikor közelebről tizenkét hónapra ítélte el A *kis Napoleon* című cikkéért: „Boulet úr, ön a Cayennbe vezető legrövidebb útnak tart. Azt tanácslom, vigyázzon magára!“

„Aha! ez az öreg Dindon nézete“, felkiáltott Méringue Jakab, a tárcza írója. „Boulet Márton tudja mit tesz. Én arra szavazok, hogy támogassuk őt.“

„Természetesen“, felkiáltott Tartine.

„Mit is tehetnénk egyebet“, mondá Joquet, „ha kis ujjunkat belemártottuk, mártsuk bele egész karunkat. Ide azzal a tollal Henri, jer gyártsunk együtt egy vezérczikket Boulet Márton mellett.“

„Legyen tüzes“, kiálta Méringue.

„És erős“, ordítá Tartine.

A mi engem illet, egy perczig bánatos szemeket vetettem Romain-Gigot és Marcus Curtiusról írott cikkemre, azután stoicusi önmegtagadással széttéptem.

„Éljen Boulet Márton!“ felkiálték és „Vive la République!“

II.

Az 1852-ki alkotmány szerint, a melyre már hivatkoztam, minden választókerületnek egy képviselője volt, és minden választókerületnek nem lehetett kevesebb szavazója 35,000-nél sém több 52,000-nél. Minthogy azonban csak azokat a szavazókat számították, a kik lajstromozva voltak, s minthogy nagyon sokan restelték a lajstromozási formások alá vetni magokat, általában megtörtént, hogy a törvényhozó testület mindegyik tagja nem kevesebb, mint 50,000—60,000 teljes korú férfit, vagyis a nőket és gyermekeket beleszámítva, körülbelől 150,000—200,000 léleknek képviselője. Ez volt az eset a mi választó kerületünkben, a mely nem kevesebb, mint 232 községet (municipiumot) foglalt magában, és 49,000 kellőleg lajstromozott választóval dicsekedett.

Könnyen érthető, hogy ekkora választó kerületben, az Angolországban dívó házról-házra-járás szóba sem jöhetett.

Du Bouillon megye harmadik választó kerülete a legkülönneműbb elemekből állott. Choutleury, a megye fővárosa 60,000 lakóju kereskedő város volt. De ezen kívül érseki székhely is lévén, a gyári központokban rendszerint uralkodó radikál irányt hatalmasan fékezte a papoág befolyása. Egy városban nem létezhet egy székes egyház, egy káptalan és dékán, egy erélyes lelkű főpap és egy jézsuita-kollégium úgy, hogy e szent férfiak serge ne gyakoroljon befolyást környezetére. A choutleuryi érsek egyik fény-csillaga volt a római egyháznak. Azokon a vasárnapokon, melyeken az érsek predikált, nem lehetett beférni a székesegyházba; e mellett, köztudomás szerint, egyike volt azoknak a makacs papoknak, kiknek van akaratjuk és hozzá bátorságuk is annak érvényesítésére. Az előbbi választás alkalmával az érsek a kormány jelöltjét, de Foie-Gras urat támogatta. A dolog valósága az, hogy akkor nagyon ügyesen bibornoki kalap után horgászott, mely kitüntetéssel együtt jár ülés a senatusban. A bibornoki kalapot megnyerte, s miután most már a földi hatalmasságoktól semmit sem remélhetett, ő eminentiája épen olyanszerű ember volt, a ki a kormány ellen fordulva, kenetteljes mosolylyal így szóljon: „lelkiismeretem tiltja az egyház barátján kívül bárki

mást pártolni.“ Ez esetben pedig az egyház barátja természetesen csak gróf de la Sauce-Piquante lehetett, a ki magas származású és ultramontan nézetű volt. A császári kormány mindig ily nemű szerencsétlenségeknek volt kitéve. Szemet vetett egy ékes-szóló plébánusra, a kit bonapartistai buzgalma megemészteni látszott; püspökségre emelte, feldíszítette a becsületrend keresztyével, rábirta a pápát, hogy kinevezze bibornoknak; és azután, ahol la! mikor mindezek megtörténtek, a finom fehér juh egyszerre feketévé változott: a heves bonapartistából, legitimista, az ő *nemesség* párthíve, a római udvar büzgő szolgája lett.

A gyári népséget illetőleg, voltak oly nagy házak, melyek mindegyike 1500—2000 kéznek adott munkát. Ezek a gyárosok általában számíthatnak munkásaikra. Nem mintha a munkások kiválóan ragaszkodnának gazdáikhoz, hanem azért, mert az utóbbiak nagyon szorosan felvigyáztak rájuk szavazáskor, s gondjuk volt rá, hogy a szavazatszedő terem ajtajánál kellő színű szavazó czédulákkal felszereljék őket, s megügyeljék, hogy másféle ne legyen kezökben.

Az utóbbi követválasztás alkalmával, mikor de Foie-Gras úr nyert többséget, a gyárosok is, mint derék érsekünk, Finemouche bibornok, a hivatalos jelöltet támogatták volt. Akkor nagyon vágytak egy vasútra, melyet a kormány megígért Chouffleurynek, a belügyminiszter pedig sejteni hagyta, hogy ama vonal megnyerésének egyetlen módja a de Foie-Gras úr megválasztása. Ez aztán teljesen elég volt. De most már a vonal kiépítve és a gyárosoknak e perczben semmi különös vágya nem lévén, részökről is nagyon lehetséges volt ama fölfedezés, hogy nekik is van lelkiismeretök, s arra szavazzanak a kire kedvök tartja.

A chouffleuryi kereskedők soraiban találkozott minden nemű nézetű egyén; de nagy többségök hihetőleg Romain-Gigot felé hajlott, a ki polgártársuk volt, Chouffleuryben született és növelkedett, s hatalmas szószólója vala a *polgárság*, vagyis a középrend gondolatainak és érdekeinek.

Most már a falusiakra — a Chouffleury körüli míveletlen csordákra — jövek, ezek tették a választó kerület 49,000 szavazói közül 30,000-nyit túlnyomó tömeget. Ezt az érdemes népséget a tudatlanság jó hüvelyknyi vastag tömör kérge borította. E kéreg alatt két hatalmas réteg feküdt makacsságból

és ostobaságból, s ha még ennél is mélyebbre ástunk, a vak-hit, babona és naiv kapzsiság egymásután következő rétegeire bukkantunk. Merő gyönyör volt ezeket szavazni látni. Plébánosok a bíró kíséretében eljárta a falut, s kiosztotta a hivatalos szavazó levélkéket.

„Tudja-e kend mitevő lesz ezzel?“ kérdezte egyszersmind az egyház és állam képviselője.

„Nem“, szokta felelni a pimasz.

„No, hát, mától számítva tíz nap múlva eljön kend a helység házához, s ezt visszaadja nekünk.“

„Hát csak ennyi az egész?“

„Úgy van, csak ennyi, édes atyámfia. De ne feledje kend, hogy mit kell tennie,“ hozzá szokta volt tenni a plébános kemény hangon. „Holmi eretnekek sunnyognak itt a szomszédságban, lelket akarva nyerni az ördög számára. Ezek közül eljöhet valaki kendhez, s megkínálja ilyenforma kék vagy sárga papírral. Vigyázzon kend, rögtön elégesse, mert ha csak egy óráig is magánál tartja, több száz esztendei pokoli kínokkal lakol érette. Kívánczik-e kend nagyon a pokolba, he?“

„Isten őrizz, tisztelendő úr!“

„Sem a guillotinra?“ megtoldá a bíró, „mert épen azok az eretnekek, a kik erre tartanak s holnap vagy azután megérkeznek, mind vörös köztársaságiak, a kik nem isznak egyebet vérnél. Minden faluban egy-egy guillotint akarnak felállítani, hogy levágják a parasztok fejét s elfoglalják vagyonaikat.“

„Jobb lesz a fejök aljának, ha nem hozzák ide az orrukát“ bögte a szerencsétlen pimasz, színéből kikelve; „mert boldog asszonyunkra mondom, hogy vasvillámmal hasítom fel őket!“

Mikor a kormány és a papság egyetértett a jelöltre nézt, ennél több bűvészetre nem volt szükség. Eddigélé mindig így történt. De azt bajos vala előrelátni, mi fog történni, ha a choufleuryi érsek pártfogása alá veszi gróf de la Sauce-Piquanteot, a hivatalos jelölt ifjabb de Foie-Gras úr ellenében. Akkor aztán a plébánosok és a bírák mind a 232 községben éllel lesznek szemben egymással; mert valamint a francia községi bíró hivatalát a prefektnek köszönheti, s állomásáról minden megintés nélkül elmozdítható: szintűgy a francia

plébános plébániáját a megyés püspöktől kapja s ez utóbbinak egy intésére mehet akár alá, akár fel. Azt pedig nem szükség megjegyeznünk, hogy képviselőválasztás alkalmával engedtlenség esetén ez az intés minden bizonynyal bekövetkeznék.

Helyzetünk e rövid vázlata kellőleg felmutatja azon teljes bizonytalanságot, melyben valánk mindnyájan ama napon, melyen Boulet Márton képviselőjelöltnek állította fel magát. A dolgok kimenetele főleg bibornok Finemouchetől függött. Ha ez a szent ember a kormány pártjára áll, úgy de Foie-Gras úr túlnyomó többséggel lesz megválasztva; a községi bíraktól és plébánosoktól vezetett 30,000 paraszt ingadozás nélkül rá fog szavazni. Ha azonban a lelkiismeretes főpap kegyét a nemes gróf de la Sance-Piquantera árasztja, úgy az egész nyílt kérdésnek fog maradni. A szavazatok három egyenlő csapatra fognak megoszlan — egyik rész szavazni fog a községi bírakkal, a másik a papsággal, a harmadik a kereskedőséggel. E három kalácsból megeshetik, hogy Boulet Márton is szedeget föl néhány morzsát. De hogy őt megválaszszák, az annyira kívül esett a lehetőség határain, hogy ha mi francziák amolyan fogadás kedvelő nép lettünk volna, én részemről szíves örömet tettem volna 500-at egy ellenében.

Ezer szerencsémre, mi francziák nem vagyunk fogadást kedvelő nép.

III.

Boulet Márton hétfőn délután a prefekthez ment látogatába. A kiknek alkalmuk volt e főrangú hivatalnokot kedden látni, megjegyezték, hogy gond ült homlokán. Cornichon úr a „rend“ embere volt. Fiatalságában tüzes köztársasági levén, érett korában nagyon természetesen a legönkéntűbb prefektek egyikévé nőtt fel. A kételkedő Boulet Mártont a legveszélyesebb, legelvetemültebb árulónak tartotta, s komolyan bánta — ez a becsületes ember — hogy a Napoleon-féle codexben nincs oly czikk, mely felszabadítná a kormányt, hogy minden törvénykezési felesleges formaságok nélkül elbánjék vele. E keserű gyűlötségbe vegyült némi személyes érzékenykedés is; mert Boulet Márton a francia sajtó egyik legügyesebb írója volt és

mindazon egyének között, kiken marós élczt leginkább szerette gyakorolni az első helyet Cornichon prefekt úr számára tartotta fenn. A *Zászló* napi lap volt, azonban a hét napjaiból egy kiválólag a prefekt szurkálására lett szentelve. A mint az isten a szerdát elhozta, Cornichon úr mindig olvashatott lapunk első két hasábján egy vezérczikket maga ellen, és e czikk alatt mindig a Boulet Márton neve állott. E szerdai nap kiválasztásában volt némi ördögi kajánság. Ha ez irgalmatlan támadásokra bármely más nap lesz vala kiszemelve, Cornichon úr koránt sem bánta volna annyira; de a szerda vásárnap volt. Szerdán a vidék minden haszonbérloje a városba jött, s nagyobb része hírlapot vásárolt, hogy a hét folytában legyen mit olvasnia. Három lap között választhattak: a mienk, a clericalis közlöny, a *Mitra*, és a prefekt zsoldjában álló *Imperial* között. Természetesen minden lehető akadályt gördítettek a *Zászló* elébe, hogy gátolják elárusítását. A prefekt, élve azzal az önkényű hatalommal, melyet a sajtó fölött az 1852-ki törvények adtak kezébe, a lapkihordó fiúknak megrendelte, hogy a *Zászlót* az utcán árulni ne merészeljék. A kinek erre a lapra volt szüksége, az vagy a kiadóhivatalba vagy a Chouffleury városában létező öt könyvárús bolt valamelyikébe volt kénytelen zarándokolni. Ez nem kis alkalmatlansággal járt; mert a kiadóhivatal jó távol esett a piactól, az öt könyvárús közül pedig kettő, a prefekt pártfogása elvesztésétől féltében, nem tartotta a mi lapunkat. Mindezek daczára mégis a mi lapunk kelt legjobban. Egyes számnak rendesen 20 centime volt az ára; de vásárnapokon 10 centimere szállíttatatt. E kívül a szerdai szám tartalmazta a heti újdonságok gondosan összeállított kivonatát, két levelet a párisi és marseilli humoros levelezőnkől, kimutatását a búza-, árpa- és czukorrépa-áraknak Európa minden piacairól. Nekünk, a szerkesztőséghez tartozó íróknak, tudomásunk volt arról, hogy kiváló gondot fordítsunk szerdai czikkeinkre; válogatottabb adomáinkat e napra tartogattuk, s ha talált lenni a helybeli újdonságok között egy kis jó ízű botrányocská, ennek be kellett menni a lapba a vásárnapi szerencsés reggelen. A prefekt lapja elkövetett minden tőle telhetőt, hogy velünk lépést tartson; de nem ment. A mi a *Mitrat* illeti, ez nagyon csendes-fele lap volt; ára változatlanul 30 centimen állott, hetenkint egyszer jelent meg, és semmi kísérletet sem tett a velünk való versenyre; vásárnapo-

kon rendszerint ötezer példányunk költ el, és a prefekt rendszeren szitkozódott.

Ebből mindenki megértheti, mily kellemetlen érzés fogta el Cornichon urat, mikor Boulet Márton bejelentették nála. Előbb azt vélve, hogy a *Zászló* kiadója valami kellemetlen-séget szenvedett a rendőrségtől s most panaszra jön hozzá, arczára gúnyoros vigyorgás ült, s készen állott lehető legnagyobb epésséggel dolgára küldeni ellenét. A Boulet Márton első szavai mintha egy dézsa jeges vizet zuditottak volna reá.

„Prefekt úr, nem akarok önnek hosszasan alkalmatlan-kodni. Csak azért jöttem, hogy megmondjam önnek, hogy képviselőjelöltül lépek fel Choufleurben. Kérem szíveskedjék e tényt mindazoknak megemlítni, a kiket illet. Jó reggelt.“

Boulet Márton választ sem várva, vissza akart vonulni, mikor Cornichon úr, a ki talpra ugrott és nagyon piros lett, keze egy intésével megállítá.

„Meg akar-e ön tréfálni?“ sziszegé.

Boulet Márton úgy tekintett rá, mintha meg volna lepve.

„Ön volna a legutolsó egyén, a kivel valaha tréfára gondolnék,“ mondá nevetve.

„Mert ha nem tréfa,“ folytatá a prefekt magát dühbe hozva, „ez a szemtelen és boszantó gazság ténye. Ön szintoly jól tudja, mint édes magam, hogy önnek a megválasztásra semmi esélye, és felléptének nem lehet más czélja, mint hogy zavart idézzon elé. Ezt ellenem intézett személyes sértésnek nézem.“

„Önnek teljes szabadságában áll úgy nézni,“ válaszolá a kiadó szárazon.

„És a szerint fogok cselekedni is,“ folytatá a prefekt fenyegető hangon.

„Számítottam reá,“ viszonzá Boulet Márton hidegen.

„Uram, ön majd meglátja, mibe kerül a kormánynyal szembeszállni,“ tört ki Cornichon úr mind vörösebb-vörösebb evén. „Ön legalább tizszer volt elzárva. . . .“

„Tizenötször,“ mondá Boulet Márton szerényen.

„Legalább tizenötször, uram; de önre nézve még nincs vége a bírságoknak, elzáratásoknak. Megkeserültetem önnel azt a napot, melyen legelőbb vette a fejébe, hogy velem mér-közzék. Boulet Márton úr, megmutatom önnek, mit tehet egy prefekt.“

„Én pedig, prefekt úr“, válaszolt Boulet Márton kiváló udvariassággal, „én megmutatom önnek, mit tehet egy oly ember, a ki nem prefekt. Ön hadat izent nekem?“

„Majd meglátja, uram — majd meglátja.“

„Nagyon jól van, én elfogadom a kihívást. Ön, tizenkét tuczet községi bírójával, rendőrei seregével és korlátlan hatalmával — én az egyszerű író tollammal — mindegyikünk megteszi a mit tehet; s három hét múlva meglátjuk, ki lesz a nyertes.“

Boulet Márton a legudvariasabban meghajtotta magát s távozott. Azon éjjel egész reggeli négy óráig mindig írt. Mikor mi délben láttuk őt, nagy gonddal javítgatta egy borzasztó hosszú cikke próbanyomatát, mely nyilván arra volt szánva, hogy egy egész lapot betöltsön. Mi előtt nyomás végett elküldte volna, kezünkbe adta, hogy olvassuk el. Minket a bámulás fogott el, látva, hogy e cikk hat basábos dicsbeszéd bibornok Finemouchera.

„Olvassák tovább, olvassák tovább“, kiáltott kiadónk, elhallgattatva felkiáltásainkat: „majd meglátják mire törekszem.“

Tovább olvassuk s megláttuk. Boulet Márton e cikk fölé ezt írta: „Komoly felhívás minden igaz katolikushoz“. Elsőben is felhívta olvasói figyelmét a küszöbön álló képviselőválasztásra, mely, úgy mondá, a valaha látottak legfontosabbika leend. Bármit mondjanak bizonyos emberek, e küzdelem a vallás és vallástalanság, hit és kétely, a katolicismus és voltairianismus közötti harc. A kormány felállított jelöltjéül egy istentől elvetemedett ifjat. (Itt következett rövid kivonata az ifjabb de Foie-Gras úr életrajzának, a ki a párisi Jockey-club kitűnő tagja, bálványozott kegyencze a fogadókörnek, a zöld teremnek és a kártya-asztalnak, „a ki nagy lihetőséggel a közelebbi tíz év alatt lábát sem tette be a templomba.“) Illő-e az ilyen jelölt egy érsekséghez? Kitűnő főpásztorunknak nemde mélyen meg kellene botránkoznia a miniszterium ily kíméletlenségén, s vajon őszintén meg tudná-e egyeztetni lelkiismeretével, hogy szent pártfogását ily fiatalra pazarolja, a ki oly rosszúl képviselné evangéliom-szerű megyéje katolikus szellemét? (Itt következik a derék érsek jótettei ékes felsorolása, és életének megható leírása, melyben Finemouche János Józsefet védszentjéhez, sz. János-

hoz, Aquinói Tamáshoz, sz. Ágostonhoz, Fénélonhoz, Bossuethez stb. stb. hasonlította.) Pártokra szakadhatunk a politikában, folytatá a gonosz kópé, de ebben a püspöki megyében a vallásra vonatkozólag csak egyetlen vélemény lehetséges. Ha Choufleurben lett volna egyetlen kételkedő, annak meg kellett volna tértie azon a reggelen, a melyen Finemouche érsek első predikációját tartotta a székesegyházban. Nem lehet hallgatni e szent főpapot s lelkünk mélyéig fel nem indulni. Bibornok Finemouche a katholicismus egyik oszlopa, egy ragyogó csillag, a tizenkilenczedik évszáz Aranyosszája sz. Jánosa: kinek az általa híven szolgált egyház iránti félreismerhetetlen kötelessége, a harmadik választókerület képviselésére, hívei közül egy erényes életű férfiút szemelni ki.

Boulet Márton azzal végezte, hogy ő ugyan felállította magát képviselőjelöltül, de e ténye csak a de Foie-Gras úr jelöltsége elleni tiltakozás gyanánt tekintendő; neki, az igazat megvallva, legkisebb óhaja vagy nagyravágyása sincs a képviselőségre; és ő legott visszalép akármelyik szabadelvű katolikus részére (például akár gróf de la Sauce-Piquante, akár Romain-Gigot úr, akár Baudet úr részére), a kit az érsek támogatni méltóztatik.

A *Zászló* szerdát kivéve, mely napon délelőtt 11 órakor jelent meg, rendszerint délután öt órakor szokott volt kiadatni. Boulet Mártonnak a prefektnél tett látogatását követő napon délután négy órakor egy rendőrbiztos négy zsandárral jelent meg a kiadóhivatalban, hogy a lapot lefoglalja. Boulet Márton mosolyogva fogadta őket, a biztost leültette s kezébe adta a *Zászló* azon napi számát, azzal az alázatos kéréssel, hogy tudassa vele, mi lehet a lapban, a mi megérdemelné a lefoglalást. A biztos alig merészelt hinni szemeinek. Annyira biztosították volt arról, hogy abban a Boulet Márton jelöltségét támogató nagyon botrányos vezérczikk lesz, hogy nem tartotta méltónak bevárni a lap kihordása idejét. Neki a prefekt rendelkezett, s tőle egyenesen jött a kiadóhivatalba. A „felhívás az igaz katolikusokhoz“ megrendítette a biztost; elámulva forgatta összevissza a lapot, de egyetlen sort sem tudott kijelölni mint hibáztathatót. Boulet Márton mellette írott minden czikkeinket félre tette volt. Az egész lap a papság, gróf de la Sauce-Piquante, Romain-Gigot, meg egy

bizonyos Baudet úr dícséretével volt tele, kiről alább fogunk szólni.

A rendőrbiztos borzasztó egy torzképet vágott. A prefektnak nem volt feladata megbántani se az érseket, se a legitimista grófot. Amaz nagyon hatalmas volt, ez pedig azon régi nemesek sorába tartozott, kiket a kormány meg akart volna nyerni. Érezte, hogy lábával törbe lépett; de meg nem hátrálhatott; hisz' az egész város kinevette volna, ha gyapjút szedni jöve, megnyírva kellett volna eltávoznia. A francia mindennek fölött fél neveltség tárgya lenni.

„Foglaltok le a lapot!” mondá a biztos, rekedt hangon, a zsandároknak.

A zsandárok engedelmeskedtek, a sajtóból csak imént kikerült s még nedves lapokat felölelték, ünnepélyesen egy targonczába rakták s ellépdeltek vele a rendőrséghez. Boulet Márton magas kedvében fűtyörészett, s azután ötven perczzel a *Zászló* egy újabb kiadása árasztotta el a várost. A czimlapot kivéve mind a négy lapja üres volt, ezen pedig nagy betűkkel nyomva a következő sorok valának:

„Ma délután négy órakor a rendőrség a *Zászlót*, Cornichon úr egyenes rendeletéből, lefoglalta. Ez önkényes cselekvény oka egy vezércikk, melyben bámulásunk teljességéből szólva, szeretett érsekünk közönségesen ismert erényeit és azon méltó befolyását említettük fel, melyet ez erényei az egész megye szélében és hosszában nyertek számára. Jól ismertük azon közönyt — csaknem mondhatnók azon idegenkedést — melylyel viseltetik prefektünk a vallásra tartozó minden ügyek iránt. 1848-ban, mikor a prefekt úr még köztársasági volt, nem csinált titkot voltairei hajlamaiból. De soha sem gondoltuk volna, hogy annyira meg tudjon feledkezni hivatalos állása követelményeiről, hogy közhivatali tekintélyét magán ellenszenvei szolgálójává alacsonyítsa. Nem annyira boszúsan, mint fájdalmasan szólalunk fel. Fáj nekünk látni, hogy annyi valódi érdemmel ékeskedő férfin, minő Cornichon úr is, oly teljesen uralkodnak katholicismus-ellenes hajlamai. Azt pedig kiválólag fájlaljuk, hogy ez alkalommal szenvedélye azt sem engedte meggondolni, hogy mikor csak az egyházra czélozott, voltaképp tisztelt főpapunkat bántalmazta és ez által magára vonta minden igaz hívő súlyos hibáztatását.”

Ez után a lövés után Boulet Márton ünnepi ruháiba

bütt, fehér nyakkendőt kötött, fehér keztyűt húzott s zsebében a betiltott vezérczikk egy nyomtatott példányával az érseki palotába rohant. Hogy mi történt közöttük és a bibornok között, azt soha sem beszélte el nekünk; de annyi bizonyos, hogy ő eminentiája, a kinek csak ürügy kellett, hogy gróf de la Sauce-Piquantot támogassa, ügyesen megragadta a kiadónk által nyújtottat. A prefekt nem tagadhatta el, hogy a *Zászlót* lefoglaltatta; azt pedig hasztalan állította volna, hogy félreértésből foglalták le. A bibornok jogosan tarthatta magát megbántottnak. Boulet Mártonnak édeskés hangján megköszönte, hogy „az egyházért férfiasan üldözésnek tette ki magát“. Másnap a *Mitrában* oly cikk jelent meg, a mely egész Choufleuryt izgultságba hozta. A clericalis közlöny határozott szavakkal nyilvánította, hogy minden igaz katolikusnak de Foie-Gras ellen kell szavazni.

Ez volt a Boulet Márton részére az „első vér“.

IV.

A prefekt nem volt egész, hanem csak háromnegyedrészből, mint Tartine Gyula szokta mondani. Mikor hírért vette a rendőrbiztos baklövésének, legelsőben is azt gondolta, elmegy a bibornokhoz s mindenről felvilágosítja, remélvén, hogy magát nagyon megalázva, megnyerheti ezt az egyéniséget. De mikor a *Mitra* cikkét olvasta, észrevette, hogy elkésett. Az érsek azon készsége, melylyel a kormány jelöltje ellen fordult, időt nem adva a hatóságnak a kellő kimagyarázásra, eléggé tanúsította, hogy a főpap rég jártatta eszét az elpároláson. Így hát Cornichon úr elhatározta, hogy nem veszteget időt hasztalan diplomatisálással, hanem követve a biztos nyomdokait, erélyesen megtámadja a papi pártot. Még az nap írt a belügyminiszternek, előadta a történeteket. Elismerte, hogy a választásnak most már zavarosnak kell lenni, de biztatta ő nagyméltóságát, legyen nyugodt, mivel a győzelem utóvégre is a kormány részén lesz.

Mikor Cornichon úr ezt a levelet postára tette, volt annyi esze, hogy meggondolja, hogy ha most meg engedi magát veretni, vége lesz neki. Az a francia prefekt, a ki ilyen körülmények között megveszt egy választást, mindig bizton

fogadhat rá, hogy vereségét követő három hó alatt visszahívják.

Cornichon prefekt úr úgy lépett sorompóba, mint a hajdankori gladiátor; eltökélve győzni vagy meghalni.

Legelsőben is Brillard urat, a császári ügyészt (azaz közvádlót) hívatta, hogy megrendelje neki a Boulet Márton beperlését *Felhívás minden igaz katolikushoz* című vezércikkéért. Voltakép jobb szeretett volna addig várni, míg egy élesebb vezércikket írnak, de most az egyszer a prefekt nem válogathatott. Ha lefoglaltat egy lapot, a hatóság nyilvános tárgyalással köteles igazolni eljárását.

A közvádlót nem azért fizetik, hogy saját véleménye legyen, hanem azért fizetik, hogy azt tegye, a mit a kormány rendel. Brillard úr elolvasta a cikket, meghajtottta magát Cornichon úrnak, s haza ment, hogy kiállítsa az idézést a *Zászló* kiadója ellen, mint a ki „a polgárságot a hatóság gyűlölésére és megvetésére izgatta“. Ez a sajtó elleni perekben megállapított szólásforma. Egyike azon rugalmas tartalmú derék vádaknak, melyek, a nap alatt, minden vétségekre alkalmazhatók. Mikor egy hírlapíró kormányelleni gyűlésre és megvetésre izgatásért beperesítnek, akkor mehet egyenesen s tízezeret tehet egyre, hogy elítélik; nincs eset rá, hogy megveszthesse fogadását.

Boulet Márton ügyét ez után négy nap múlva tárgyalták. Dindon urat, a bírót, az előtti este figyelmeztette Cornichon úr, s a derék tisztviselő nagyon jól tudta, mire való ez a figyelmeztetés. Miért is oly élénk méltatlankodással sorolta fel a vádpontokat, hogy a részrehajlatlan néző könnyen azt gondolhatta, hogy Dindon úr a vádló ügyvéd, nem pedig a vádló és védő között ítélni hívatott bíró. Boulet Márton azt hallá, hogy őt elítélték három havi fogságra és tízezer frank bírságra. A tárgyalás estéjén Cornichon úr egy estélyen találkozáván Dindon úrral, csodálkozva vette észre, hogy neki, azaz Dindon úrnak, még nincs érdemjele.

„Uram fia,“ felkiáltott, „azt hittem, hogy ön rég megkapta a becsületrend keresztjét; ez a kormány részéről minden bizonynyal megfelelkezés, de legyen nyugodt, az önéhez hasonló bírói igazságosság jutalmat érdemel, s ön bízhatik bennem, hogy én megszerzem önnek.“ Dindon úr örömeiben elpirult. *Mens conscia recti!*

Franciaországban a politikai vétségért beperelt hírlapírókat nem küldik rögtön börtönbe az ítélet kimondása után; meg van engedve neki, hogy tetszése szerint válaszszon időt büntetése kiállítására, s némelykor több hónap múlva adja foglyúl magát. A francia hatóságok e tekintetben tapintatosak: ha a politikai bűnös kiállja büntetését, nem sokat törődnek azzal, hogy hol, mikor és miként állja ki. Így hát Boulet Márton meghallgatván elítéltetését, szabadon sétált el a törvényszéktől. „Ez jobban malmomra hajtotta a vizet, mint akármi egyéb,” mondá nevetve; „bebörtönöztetésem egy vállalásos cikkért, vértanúvá teszen; meglátják önök, egy hét nem telik bele és a város minden katolikusa nálam hagyja látogató jegyét.”

A *Zászló* nagyon természetesen nagy lármát ütött a kiadó bepereltetéséből. Ötezer példányt ingyen osztottunk ki a Choufleuray környékén levő egyházközségekben, tanyákon, s szint' annyi példány kelt el magában a városban. A mint Boulet Márton megjósolta, az összes papság s mintegy háromszáz buzgó egyháztagság részvételi látogatást tett nála. Az érsek külön ebédet adott az ő tiszteletére, s bemutatta gróf de la Sauce-Piquantenak, a kinek Boulet Márton egész tisztelettel megígérte, hogy támogatni fogja. Azonban két párisi ultraradical lap nagyban megütközött azon, hogy a köztársasági Boulet Márton így viseli magát; de kiadónk a szerkesztőség egyik tagját Párisba küldte, hogy játéka titkába beavassa az ellenzéki lapok kiadóit és a szabadelvű lapok *con amore* csatlakoztak az elmés tervhez, melyet ő egyedül szőtt vala.

„Most már ideje, hogy ellőjem a második töltést is,” mondá Boulet Márton a bibornok ebédjét követő estén; „és ez úttal a Cornichon úr külső erődei tetemes sérülést fognak szenvedni. Pajtások, egyikötök írjon nekem egy kitünő vezércikket Baudet úr mellett.”

Ki volt Baudet úr? Futólag említettem volt már a nevét, de részletesen nem ismertettem. Baudet úr leggazdagabb gyáros volt Choufleurayben. Saját czégje, „Baudet és fia”, ezeröttszáz munkást foglalkoztatott; de a „Machin, Chose és társa” czég hirtelen megbukván, Baudet úr ezek üzletét is a magáéhoz csatolta, úgy hogy, a két házat összeszámitva, nem kevesebb, mint háromezer kétszáz „kéz” volt zsoldjában. Ily kitünő helyzet egy valamennyire eszes embert nagyratörő

eszmékkel töltötte volna be; de Baudet úr nem afféle agyagból volt gyúrva. Némely emberek azért vannak a földre küldve, hogy röpjöljenek, mások pedig, hogy czammogjanak; Baudet úr az utóbbi osztályba tartozott. Az ő elméje hasonlított gyárai szövőszékeihez: csak egynemű mozdulatokkal működött s csak bizonyos nemű gondolatokat gyártott. Valamint senki sem követelné egy gyapot szövőszéktől, hogy selymet fonjon: szint' úgy senki sem kívánhatta Baudet úrtól, hogy gyárai intézésén kívül más nemű eszmékkel foglalkozzék. Baudet úr meghatározott órákban kelt föl, bizonyos időkben étkezett, minden teendőit megszabott percekben végezte és általában a föld kerekiségén található legszebb példa volt arra, hogy a gépekkel való folytonos érintkezés mennyire gépiessé változtathat egy élő lényt. Mégis e kerekék, orsók és csigák élő és szuszogó kapcsolatát jött kedve Boulet Mártonnak képviselő-jelöltté idomítani!

Mint eljárási modorából következtethetni, Boulet Márton voltakép nem igen gondolt arra, hogy őt válaszszaak meg képviselőnek. Kiadónk és vele együtt az övéhez hasonló túlzó nézetű sok más francia, a választástól csak azt kívánta, hogy az ellenzéki jelölt győzzön, hogy ez a jelölt az ellenzék minő árnyalatához tartozott, azzal nem gondolt. Ha köztársasági talált lenni, annál jobb volt; ha nem, egy orleanista is megjárta helyettesnek; ha orleanista nem állott elé, hát egy legitimistát is elfogadtak helyette. A fő czél a császári kormány megverése volt. Boulet Márton gyűlölte a kormányt, s fejébe vette volt, hogy ha ő és az ő ravaszsága teheti, a hivatalos jelöltet, ez alkalommal, nem fogják megválasztani. Önöknek nem-francia olvasóim lehet talán némi fogalmok arról, hogy mi az a „kormánypárti jelölt“, tapasztalhatták is, mennyi különböző oldalról jöhető pressiót gyakorolnak az ilyen érdekében; de azt nem tudhatják, mi volt Franciaországban az a „hivatalos jelölt“, következésképp nem is érthetik, mily végetlen sokat tartott a kormány arra, hogy ezt megválaszszaak. A hivatalos jelölt az az egyén, a kit a belügyminiszter felmarkol egy szép reggelen — hogy hol, hol nem, az nem a dolog veleje — és a kihez bizalmas kifejezésekkel imígyen szól: „Uram, van nekünk itt s itt egy csomó kiválólag ostoba pimaszokból álló megyénk, oly gyűjteménye a tökfílkóknak, melyhez hasonlót eleget, de különbet nem talál ön a birodalom egyik végétől a

másikig. Elég az hozzá, e kamaszok páratlan ostobaságába és uralkodók iránti vak engedelmességekbe hívva, 1851-ben szavazásra jogosítottuk őket, úgy, hogy — bármily furesának tessék is önnek — darabszámra mindegyiköknek van egy-egy szavazatuk, és körülbelül ötvenezernek közülök egy-egy képviselőjük. Körültekintve oly férfi után, a ki a törvényhozó testületben méltó képviselője lehetne az összetes tudatlanság e tömegének, abban állítottam meg az eszemet, hogy e munkára senki sem illetékesebb önnél. Ön tehát felül a vonatra s lemegy választóíhoz. A prefekt kézen fogja önt, elhordozza helységről helysére, és a felhívások, falragaszok s titkos vesztegetések árát kifizeti az adópénztárból. Az egész egy fillérbe sem kerül önnek. Önt minden bizonynyal megválasztják, ön minden télen Párisba jön törvényt hozni, évenként tizenkétezer ötszáz frank fizetést kap, melyet a nemzet képviselői számára megszavazott. Kölcsönben mi csak annyit követelünk öntől, hogy úgy szavazzon, a mint mi kívánjuk; mert, a mint ön jól tudja, megválasztását csupán nekünk fogja köszönhetni, következésképp ön olybá vegye, mintha kormányi hivatalban volna.“

A hivatalos jelölt tíz esetből kilencszer kibontott lobogóval jön ki a küzdelemből. Az 1857-iki általános választáskor az ellenzék kétszáz hetvenből csak öt helyet tudott megnyerni; 1867-ben valamivel szerencsésebb volt, azaz huszonhárom diadalt számlált kétszáz hatvan verességgel szemben. A prefektől jövő nyomás sokkal erősebb, mint sem a nagy városokon kívül egyébült ellene lehetne állani, és Boulet Mártontól kalandos eszme volt még gondolni is arra, hogy harezra szálljon a kormány ellen, oly választókerületben, minő a choulfeuryi, melyben a pimasz-elem túlnyomó többségben van.

Azonban az ő terve ez volt: elsőben összevesztetni az érseket a prefekttel, és ez által elvonni a papság támogatását a hivatalos jelölttől; másodszor saját nevét előtérbe hozni, hogy a szelső radikálokat, a kik inkább nem szavaztak volna, mint oly emberre adják szavazatukat, minő a gróf, vagy Gigot úr, rábírja a szavazó urnához járulásra s ez által az ellenzék számát szaporítsa; harmadszor, felállítani Baudet urat, hogy a gvári érdek szavazatait elveszítse a kormány; és negyedszer oly egyezményt létesíteni a négy független jelölt között, melynél fogva mindegyik kötelezze magát, hogy ha a

választás az első napon el nem dölne, szavazatait annak engedi át, a ki a négyök közül legszerencsebb leend az első napon.

Ez utolsó záradék megérthetése jusson eszünkbe, hogy Franciaországban egy jelölt csak úgy tekintetik megválasztottnak, ha megnyerte a tényleg beadott szavazatok általános többségét. Például, ha harmincezer tíz szavazat jött be, úgy tizenötezer hat szavazatot kell kapni valamelyik jelöltnek, hogy választása érvényes legyen. Ha tehát öt jelölt van, egy a kormány részéről, négy pedig ellene és a kormány jelöltje akármelyik vetélytársánál több szavazatot nyer, de szavazatainak száma nem éri fel a szükségelt tizenötezer hatot, akkor újból kell szavazni. A független jelöltek azonban rendszerint előlegesen egyességre lépnek, és a kormány jelöltje a második napon általában egyedül versenyez ellenfelei közül azzal, a ki az első szavazáskor legtöbb szavazatot kapott. A visszalépő jelöltek, természetesen, gondoskodnak arról, hogy szavazóikat előzetesen felhívják, szavazzanak azon egyénre, a kinek érdekében ők visszaléptek.

No, ha Boulet Márton rávehetné Baudet urat, hogy föllépjen, a de Foie-Gras úr sorsa csaknem bizonyos lenne; mert a clericalis, a kereskedelmi, a gyáripari és a radical érdekek ellene levén, ő csak azokra a parasztsokra támaszkodhatnék, a kiket a községi bírák megijeszthetnének. Azonban Baudet urat rábeszélni nagyon bajos volt. Boulet Márton meglátogatta az érseket, hogy ezt megbeszélje vele. Az érseknek, természetesen, szint' oly érdekében állott, mint akárkinek, a gyáros föllépése, mert, az egyezkedési rendszer szerint, ha az ő jelöltje de la Sauce-Piquante úr három független társát meg találná verni az első szavazás alkalmával, a második szavazáskor mindezek szavazatait megnyerné. A Baudet úr neve, a különböző gyárakból összeszedendő legalább is hatezer szavazat képviselője volt. A bibornok elgondolta, hogy ezek a szavazatok azon nyolcz- vagy kilencezezer szavazathoz ragasztva, a mennyit saját befolyása után remélt a gróf számára, úgy keresztülviszik a clericalis jelöltet, mint egy ágyugolyót.

„Úgy van uram,“ mondá jól megkaszált állát simogatva, „nagyon kíváncsias volna, hogy Baudet úr föllépjen.“

„Úgy vélem, eminenciád kivihetné ezt,“ tiszteletteljesen jegyzé meg a hírlapíró.

A bibornok is úgy vélte; de nem szólt, hallani akarta, mi mondó lesz Boulet Márton.

„Baudet úrnak neje van,“ merészkedék a kiadó egy szerény köhintés után.

„A ki rendesen járja a székesegyházat,“ közbeszúrta a főpap, változatlan komolysággal.

„Szent igaz, kegyelmes uram; s ha eminenciád . . . .“

Finemouche bibornok, a ki jártas volt a diplomatia minden tekervényeiben, egy szeretetreméltó mosolylyal szakasztotta félbe Boulet Márton. Ez utóbbi megértette, hogy ő eminenciája elfogadja a neki ajánlott szerepet; csak a látszatot akarja fentartani, nem akarva tudni e kis cselszövényről. Fölkelt hát, hogy búcsut vegyen. Az érsek kinyújtotta neki fehér kezét s hamisan nézve a ravasz köztársaságira.

„Boulet úr,“ mondá, „nagyon szeretném, ha alkalmat adna nekem, hogy egy más választás alkalmával önt pártolhassam. Az önéhez hasonló hírlapíró nagy nyeresemény lenne az egyház részére.“

„Mit kellene tennem, kegyelmes uram?“

„Mit, legyen ön a mostani választás után is olyan jó katolikus, mint a minőnek most mutatja magát.“

„Ha több olyan püspök lenne, mint eminenciád, kevesebb olyan kétkedő volna, mint édes magam,“ válaszolá Boulet Márton udvariasan; „de kegyelmességednek meg kell vallania, hogy nekünk hitetleneknek gyakran igen nagy örömet köszönhet.“

„Micsoda örömet?“

„Hát, hogy minket megtérít, kegyelmes uram; s ha szabad azon veszélyből ítélnem, melyben eminenciád színe előtt forgok: az az öröm nem lehet valami új érzemény kegyelmességednek. De kegyelmes uram, távoznom kell, különben megszökném táboromtól, s akkor mit mondana védszentem, szent Voltaire?“

A bibornok és a hírlapíró együtt nevetett s legjobb barátságban vált el egymástól. Egy rendörkém, a kit azért rendeltek volt az érseki palota kapujába, hogy minden bemenő s kijövő nevét följelentse Cornichon úrnak, azt jegyezte be tárczájába, hogy Boulet Márton úr „örömtől sugárzó arczczal“ jött ki a bibornoktól. Míg a prefekt ez újság fölött elmélkedett, s azon törte fejét: minő pokoli gazságot forralhat most a kiadó,

egy második küldött érkezett, tudatva; hogy négy-órakor az ő eminenciája hintója a bibornokkal és káplánjával a külváros azon tája felé robogott, hol a nagy gyárosok villái vannak. Cornichon úr, a ki eddigelé nem járta volt még el a gyárosokat, elsápadt; de mikor a harmadik hírnök azt jelenté, hogy Finemouche ő nagyméltósága a Baudet úr házához hajtatott, és ott három órát mulatott, a prefekt egy borzasztót káromkodott, dühösen rángatta csengetyűjét s broughamját rendelte.

„Hajts Baudet úrhoz,“ ordítá inasának, vadúl vetvén magát kocsijába. „Gyorsan hajts; egy perczet se veszíts el.“

A lovak neki iramodtak s verseny-lépésben robogtak keresztül a városon, Cornichon úr nyugtalanul fészkelődött ülésén, s izgúltan szitkozódott, valahányszor paripái lassúdni látszottak. Azonban egyszerre csak megálltak kocsija kerekei. A brougham körül egy zajgó végetlen néptömeg nyüzsgött s teljesen elfogta az utat. Ez Casserole-utczában történt, a hol a *Zászló* kiadóhivatala volt. A prefekt lebecsátotta az egyik üveget s kidugta fejét az ablakon; de alig tévé ezt, legott szótlanúl s kétségbeesve hanyatlott vissza. A lapkiadóhivatal tetőtől-talpig ki volt világítva s egy iszonyú nagy lepedőre, mely a hatodik emelet ablakából a másodikig leért, lábnyi nagyságú lángbetűkkel vala festve: „*A choufleurji szabadelvű új jelölt Baudet úr; és valamicskével alább: „Szavaz-
zanak önök a szabadelvű és független jelöltek valamelyikére :*

LA SAUCE-PIQUANTERA,

ROMAIN GIGOTRA,

BAUDET ANONRA,

akár

BOULET MÁRTONRA.“

A tömeg éljenezett!

„Hajts haza,“ mondá Cornichon úr búsan. „Az az átkozott firkász megelőzött. E tíz nap alatt egyes egyedül többet tett, mint az egész város többi népe együtt vére. Ha csak valami nem üti fel magát, most már meg vagyok verve; de fogadom, hogy győzelmét drágán vásároltnak fogja találni.“

Így szólt Cornichon úr; de Boulet Márton, a ki az ablakban állva a tömeg izgúltságát szitogatta, észrevette volt a prefekt kocsiját, s sátánilag vigyorgott. „Éljen Cornichon úr!“ kiáltott kalapját lebegtetve; és a tömeg, a mely mindig kész lehurrogni elnyomóit, valahányszor büntetlenül teheti,

előbb körültekintett, vajon nem jönnek-e zsandárok, az után boszúságát iszonyú vijjongásban öntötte ki:

Ignobile vulgus! . . . .

V.

Már csak tíz nap volt a választásig. Boulet Márton még nem adta volt ki fölhívását, noha kinyomott példányai több mint egy hét óta ott heverték a kiadóhivatalban. A *Zászló* sem beszélt sokat kiadója jelöltségéről, hanem annál többet a más három úri emberről, a kik minden követ megmozgattak, hogy a tusát minél hevesebbé tegyék. Minthogy a francia törvények minden politikai tárgyú gyűlést betiltanak, nem lehettek amolyan tömeges gyűlésezések, mint a minöklöz az angolok szoktak; de a függetlenek minden tőlök telhetőt elkövettek, hogy átsurranjanak a törvény hálója szemein, kolosszális ebédeket adtak, melyekre meghívtak egyszerre háromszáz vendéget, és a melyeken, csemege közben, szeliden lázító beszédeket tartottak. A prefekt, a ki nem akart addig teljes hatalmával föllépni, míg meg nem kísérlette a rábeszélő eszközöket, külön-külön meglátogatta mind a négy jelöltet, s hősies erőfeszítéssel próbálta megnyerni őket. De la Sauce-Piquante úrnak miniszteri biztosságot ajánlott, ha visszalép a választástól; hozzátevén, hogy a miniszter különösen felhatalmazta ez ajánlat megtehetésére; e részben igazat is mondott, mert a kormány, ily esetekben, a rábírásnak semmi nemét sem veti meg. Romain-Gigot úrnak előterjesztette, hogy a császár semmit sem óhajt inkább annál, hogy öt senatornak vagy újból prefektnak kinevezhesse, csak ő álljon a császári ház pártjára. Baudet úr elé a becsületrend keresztjét és choufleuryi polgármesterré neveztetését tartotta, ha a gyári népség de Foie-Gras úr mellett szavaz. Végre a köztársasági Boulet Mártonnak Cornichon úr kijelentette, hogy ha a *Zászló* és kiadója a bekövetkező tusában közönyös marad, a három havi fogságot és tízezer frank bírságot, melyre Boulet Márton ítélve van, miniszteri rendelettel elengedik neki.

Ezek a kiengesztelő előzékenységek nagyban megbuktak. Gróf de la Sauce-Piquante csak hidegen rámeredt Cornichon úrra, s tetette magát, mintha nem értené. Romain-Gigot

úr-fennyen azt felelte, hogy lelkiismeretét soha sem adta el. Baudet úr, kit az ő hű felesége tanított volt be, hebegett valamit és a prefektet ehhez az asszonysághoz utasította. Baudetné asszony — a ki fel tudta azt érni észszel, hogyha férje, a törvényhozó testületbe bejutva szavazatát eladja, mind azt megnyeri a kormánytól, a mi neki tetszik, — érezte, hogy a túsától félre állani annyi volna, mint megölni az arany tojást tojó libát. „Majd akkor fordulok önhöz a becsületrendért, mikor Baudet úr képviselő lesz.“ A mi pedig Boulet Mártont illeti, ő komolyan kihallgatta a prefekt ajánlatát, aztán negélyezett ünnepélyességgel válaszolt :

„Prefekt úr, nagyon sajnálom, hogy ön feltételeit el nem fogadhatom ; azonban oly kitünőleg nagylelkűeknek ismerem, hogy minden bizonynyal olvasóim tudomására fogom juttatni. Beszélgetésünk meg fog jelenni, nagy betűkkel nyomva, még a ma estéli *Zászló* első lapján.

Ha Cornichon úr arra ítéltette volna Boulet Mártont, hogy a vásárpiacon nyilvánosan megfőzzék, minden bizonynyal a legőszintébb örömmel megtette volna.

De Foie-Gras úr, a hivatalos jelölt ez ideig nem jelent volt még meg Choufleurben. Körutat tett a vidéken kétszáz-harminczkét községi bíró kíséretében, de nem volt oly szerencsés, mint remélte. A pimaszok nagyobb részében több volt a vakbuzgóság, mint a pártszellem. Inkább hallgattak papjaikra, mint bíráikra, és de Foie-Gras úrnak bőséges alkalma volt látni, hogy irányában lelkesültségök a fagyponat alatt áll. Egy reggel megtartotta ünnepélyes bevonulását Choufleurbe s tanyáját felütötte a legjobb szállodában, a melybe de la Sauce-Piquante úr már beszállásolta volt magát. Annyiban igazat kell adnunk neki, nem igen volt leverve azon szokatlan hidegség miatt, melylyel pimasz választói fogadták. E fiatal embernek nem volt természete, rendkívül búsulni bár miért is. Legelsőben is nem nagy izgultságban volt megválasztatása iránt. A prefektet olybá nézte, mint egy választási ügynököt, a kinek kötelessége őt keresztül vinni: s ha meg találna bukni, bizonyos volt benne, hogy vigasztalásúl az állam-tanácsban kinevezés vár reá (de Foie-Gras úrra). Aztán van elég más választó kerület, a melyben a kormány könnyen keresztül viszi őt, ha a choufleurvi népségnek nem találna kelleni. Ő gazdag, jó származású, magas összeköttetésű és az udvarnál nagy

kegyencz volt, hol az állami bálokban a cotillonokat rendezte. A kormánynak nagyobb szüksége volt reá, mint neki a kormánya. „Én nagyon jól megélek s mulatom magamat, ha nem leszek is képviselő,“ így beszélgetett magában egyszer; „de a miniszterium nem könnyen kap sok oly embert, a ki minden kérdezősködés nélkül oly engedelmesen szavazzon, mint én. Olyan hal vagyok, a mely méltó a halászatra.“

De Foie-Gras úrnak e bölcselelő szerencsés hangulatához járult nagy vonzalma a sport iránt. Ezt Angolországban szerezte, s nagy élvezetet talált mindenben a mi csak távolról is hasonlított a versenyhez. Ez okból a heves küzdelemre való kilátás, nagy hihetőséggel sokkal inkább tetszett neki, mint egy „elsétálás“; mikor, Choufleurbe érkezete napján, Cornichon úr jelentette neki, hogy kilátásai nem oly fényesek, mint remélte volt, fiatal emberünk ez újságot csaknem örömmel fogadta. Merőben új érzelem volt neki oly népség közt lenni, mely függetlenségre kezd pezsdülni. Apjától gyakran hallotta, hogy a francziák az ég alatt leghunyászbabb ebek, ha erős kéz uralkodik rajtok, most hát vágyott látni, miként rázzák le és tapossák szét a choufleuryi „ebek“ az oly hosszasan viselt hivatalos nyakravalót. Nem kevésbé vágyott megpillanthatni Boulet Mártont is, a kiről oly sokat kezdett hallani. Boulet Márton szaladgált éjjel-nappal fel s alá a városban, beszélgetett a munkásokkal s mondogatott udvarias bókokat nejeiknek. Boulet Márton segítette három szabadelvű társát munkájokban; ő füstölt tömjénnel a gróf de la Sauce orra alatt, hogy könnyebben hurezcolhassa ezt a fennkölt egyéniséget a félreeső lyukakba, kunyhókba, hol a legitimista gróf bórzasztóan erőlködött mosolyogni, csókolgatta a piszkos arcú gyerekeket, s nyomott arany louisokat markukba. Boulet Márton járta rendre a helybeli boltosokat, karonfogva a „du bouilloni volt prefekttel“, Romain-Gigot úrral; ő iktatta a boltosok hosszú reclám-hirdetéseit ingyen a *Zászlóba*. Boulet Márton írt ékes vezércikkeket „a mi nagy befolyású és jeles hazánkfíáról, Baudet úrról, kinek kereskedelmi híre az egész földet betöltötte a Szajnától a Gangesig, és a Temzétől a Mississippiig“. Baudet úr, a ki magáról soha sem sejtette, hogy ily nagy egyéniség volna, sokkal élénkebb színben kezdé látni a világot, mint ezelőtt bármikor. Csillagok, keresztek, senatori palástok és nemesi koronák látomásai kezdettek

lebegve elvonulni molyhos gyapot agya előtt. A törvényhozó testületben egy szék bármihez vezethet; lélegzete pedig teljesen ellátott, mikor Boulet Márton egész nyugodtsággal érté-
sére adta, hogy az uralkodók olyanszerű emberekből szokták csinálni kabinet-minisztereiket, mint ő (azaz hogy Baudet úr).
Úgy van, Boulet Márton művelte mindezeket; ő futkosott ide s tova, nem szalasztott el egyetlen esélyt, egyetlen alkalmat; azonban mindig másokért és soha sem magáért beszélt, és százával nyert párhíveket azon egyszerű tény által, hogy a helyett „szavazzatok rám, köztársaságira“, csak ezt kiáltotta: „Szavazzatok egyikünkre négyünk közül, mindegy akármelyikünkre; a kormány csak egy jelöltet ajánl nektek, mi négyet állítunk fel, hogy választhassatok“.

„Ez az ember valóságos ördög,“ jegyzé meg a prefekt, „s a mi rosszabb, nagyon kerüli körmeimet. Eddigelé még semmi felhívást sem bocsátott ki, így hát nincs ürügyem arra, hogy lázításért elzárassam; ezikkei pedig oly gondosan vannak írva, hogy nincs módom lapját újból lefoglalni.“

„Kellemes egy ficzko lehet, jó volna megismerkedni vele,“ elmélkedék de Foie-Gras úr, szállodájába visszamenőben. Cornichon úr azon estére a choufleuryi színházban egy szörny népgyűlést rendezett volt, melyen a hivatalos jelöltnek kellett a néphez szólni; és ez, természetesen, most ment egy órát öltöző asztalának szentelni, hogy csinos legyen ez alkalommal.

Épen megkötötte volt fehér nyakkendőjét, mikor inasa bejött egy látogató-jegygyel. „Ez az uraság ott várakozik a nappaliban,“ mondá.

„Oh!“ felkiáltott de Foie-Gras úr; s legott kirohant, mert elolvasta a látogató-jegyen levő nevet; ez a Boulet Márton neve volt.

A hírlapíró a legdivatosabban volt öltözve. De Foie-Gras úr, a ki az öltözködési ügyekben nagy tekintélyt játszott, a tiszteletet megközelítő érzelmekkel jegyezte meg, hogy a Boulet Márton kabátja oly remek mű, melyet még egy jockey-clubi tag is irigyelhet. A mi nadrágját illette, ez mennyei volt; cipői pedig oly bűvös hatást keltettek, hogy de Foie-Gras úr épen meg akará tudakolni az alkotó művész nevét, mikor szerencséjére eszébe jutott, hogy ellenfelével és vetélytársával áll szemközt. Méltóságteljesen meghajtotta magát, mi közben

azonban szemeit figyelmesen szegezte ellenfele mellényére, a mely merőben új szabású vala.

Boulet Márton, a ki egyaránt jól találta magát egy bibornokkal, mint egy prefekttel, akár dandyvel, mosolyogva vezette be látogatása indokait, s mi előtt tíz szót szólott volna, megneveltette ellenfelét. Ez jó kezdet volt. „Tessék leülni az úrnak“, mondá fiatalunk, a mellényről az atlasz nyakkendőre fordítván szemeit, s magában csodálkozással vetvén föl e kérdést: mi a manó az oka, hogy az ő nyakkendői soha sem állanak olyan jól?

„Marquis úr,“ kezdé a kiadó (de Foie-Gras úr nem volt marquis, de mikor külföldön utazott, szerette felölteni e czímet, sőt némi félénk kísérleteket itthon is tett e czím viselésére; például, valamennyi zsebkendője mind koronával volt megjegyezve. E megszólítás hallatára fülig elpirult gyönyörűségében). „Marquis úr,“ ismétlé a hírlapíró, „nevem, hihetőleg, kevésbé ismeretes ön előtt, e szerint nem sokat mondok, mikor jelentem, hogy szerencsés vagyok a jelen választás alkalmával ön ellenfele lenni. Azonban önnek szükség értesülnie erről a tényről, mint szintén eme másíkról is, hogy én kiadója vagyok e városban megjelenő két napilap egyikének.“

De Foie-Gras úr meghajtotta magát.

„Én egyike vagyok az ön rendes olvasóinak, uram,“ válaszolt udvarias lélekjelenléttel.

„Úgy hát sajnálnom kell önt, marquis úr,“ válaszoló Boulet Márton komolyan; „mert még magamnak is nagy büntetés, hogy a *Zászlóban* megjelenő cikkeimet kénytelen vagyok elolvasni; szerkesztőségem többi tagjai iratai elolvasására pedig szint' oly kevésbé gondolok, mint arra, hogy ebéd fölött rebarbarát igyam.“

A de Foie-Gras úr arcizmai nevetésre hajlottak. Belátta, hogy a hírlapíró nem olyan madár, melyet a hízelgés lépével meg lehetne fogni.

„Soha rá sem vettem a szememet az ön lapjára,“ mondá nyíltan; „de sokat hallottam róla. Dohányos-e ön? Ímhol néhány finom szivar. Gyújtsunk rá s beszélgessünk fesztelenül.“

A szivarok kitünők voltak. Boulet Márton — a ki mikor ráadta magát, tudott úgy beszélgetni, mint Talleyrand, Sheri-

dan és Smith Sydney együtt véve — a hivatalos jelöltet, a politikáról megfeledkezés, jó kedély és szellemi mámor bol-dog állapotában tartotta egész másfél óráig. Úgy bánt vele, mint az ügyes szakács bánnék egy baromfival: megspékelte a finom dicséret szalonnája szeleteivel, meghengergette a bókók puha fehér lisztjében, ügyesen felszúrta nagy nevére, megmérhetetlen befolyására és a többi és a többi, irányzott magasztalás nyársára és a hízogás fényesen lobogó tüze előtt gyöngén megpirította. Dicsérte őt magát s mindent, a mi hozzátartozott: a „marquis“ versenylovát, a gyepen aratott diadalait, a szépnem körében tett hódításait, a kártya-asztal melletti hercegi pazarlásait, s mindezeket oly modorban kezelte, minőhöz csak a francia ért. De Foie-Gras úr a hírlap-író kezei között olyan volt, mint egy kis gyermek, vagy helye-sebben, mint a kit a törökfürdőben egy első rendű fürdőmes-ter szappanoz be. Kellemes érzés fogta el: Boulet Márton a valaha ismert emberek között, legkellemesebbnek tartotta, s két sousért mindkét arcát megcsókolta volna.

Mikor Boulet Márton látta, hogy szépen törbe csalta emberét, akkor — de csakis akkor — szándéka kitálalásához kezdett. Ő, úgy monda, azért jött, hogy megmagyarázza a „marquis“-nak, mi okon támadott rá látszólag oly dühösen a *Zászló*-ban. Óhajtja megértetni de Foie-Gras úrral, hogy ő legkevésbé sem akarna neki személyesen kellemetlenséget okozni s csakis a politikai hadfolytatás követelményei folytán lett kényszerülve tollat fogni ellene. Reméli azonban, hogy a „marquis“ ezért se rá, se pártjára nem fog megnehez-telni, se azt nem fogja képzelni, hogy mikor ők a „mar-quis“-t e választó kerület képviselőjére képtelennek mondot-ták, azt úgy is hitték. Mert az igazat megvallva, Boulet Márton azt tartja, hogy a „marquis úrból“ végtelenül jobb képviselő válnék, mint a más négy jelölt akár melyikéből; s ha a „marquis úr“ ön erején állott volna fel, a *Zászló* nagy örömmel támogatta volna. De a gondolkozó főznek a hivatalos pártfogás nem tetszik. Az nem tetszik, hogy eléfognak egy oly jó növelésű értelmes úri embert, a kinek érdeme és tehet-sége is volna elég arra, hogy saját követelményei mellett sze-mélyesen fel tudjon lépni, megsétáltatják utcáról utcára, helységről helysére paraszt bírák szárnyai alatt és ezek sze-rénytelen s hegyke pártfogása által nevetség tárgyává teszik.

De Foie-Gras úrnak eszébe jutott, minő nyomorú alak lehetett ő vidéki körútjában, gyengén elpirúlt, s érezte, hogy a beszélőnek igaza lehet. Sőt erről teljesen meggyőződött, mikor a kiadó udvaroncyszerű nyájas hangon hozzá tévé: — „A mi falusi népünk, marquis úr, korántsem olyan bamba, mint a minőnek látszik. Van elég esze arra, hogy különbséget tudjon tenni egy jó születésű és tehetséges férfi, meg egy kép-telen bohóc között. Ön mindent magával ragadott volna, ha úgy mutatta volna be magát, mint független egyén; de igazán — megbocsásson a hasonlatért — mikor a nép egy de Foie-Gras-t lát olyan emberek sarkában, mint ezek a községi bírák és prefektek, akarata ellen is úgy jön neki, mintha egy telivér versenylovat egy ószvér mellé látna befogva.“

Ez elevent ért. Az ifjú elpirúlt s ajkába harapott. Némi megalázódással tekintett a szikrázó hírlapíróra. Elgondolta, hogy ez a jól öltözött élczes és beszédes ficzko a legbefolyásosabb francia írók egyike; hogy Párizs minden írójával bizalmas lábon áll; hogy számára a birodalom mindegyik lapja hasábjai nyitvák; s ha fejébe találná venni, hogy kiadja az ő (de Foie-Gras úr) körútját a bouilloni választó kerületben, tetétől talpig nevetségessé tehetné. De Foie-Gras úr iszonynyal gondolt arra, mivé lenne, ha egy terembe léptekor a hölgyek viczogni kezdenének; ha azok a mindenhova befúrakozó hírlapírók gúnyoros bókokat vágnának neki egy-egy sajtárús, disznóölő és fagygyúgyertya-kereskedővel karonfogva tett vidéki barangolásairól. Az igaz, hogy a valódi nagy emberek számba sem veszik a nevetséget, békén tűrik míg magától elkopik; de de Foie-Gras úr elég szerény volt azt érezni, hogy ő bizony nem nagy férfi, és ha az élczes emberek őt nevetség tárgyává tennék, neki a földön többé nem lenne se nyugta, se öröme.

„Hát ön ki — kiírta-e mindazt, a mit elmondott, a lapokban?“ kérdé színllett közönnyel, azonban idegesen dadogva.

„Nem, még nem,“ válaszolt Boulet Márton. „Önről marquis úr legközelebből ezt írtam: a ma esti *Zászló*-ban fog megjelenni.“ Ezzel a kiadó a hivatalos jelölt kezébe nyújtotta a lapot. Ez utóbbi mohón bontotta ki s majdnem felfalta tartalmát. Azonban olvasása közben arcizmai fokunkint meg-ereszkedtek, apránként könnyebbülés kinyomata lopódzott

arczára s végre szemei látható meglepéssel sugároztak. Ez a cikk de Foie-Gras Raoult egy Brummelnek, egy Don Juannak és egy Brillat-Savarinnek festette. Túlzotta gazdagságát, pazarságát, fényűzését; szerelmi kalandjairól úgy beszélt, mintha azokat Európa egyik végétől a másikig mindenki ismerné; olyannak festette, a ki bekötött szemmel meg tudja mondani bármelyik bor szüretelési évét. E csipős arczkép, nagyon természetesen, azzal a következtetéssel lön befejezve, hogy de Foie-Gras úrnak jobb volna visszatérni Párizsba s ott a divatot vezényelni, mint vidékre jönni s itt port hányni a szegény ördögök szemeibe; és hogy mindenek fölött, ha tart valamit „hírére, mely őt *elmés* és *udvarias* embernek kürtöli“, más alkalommal, ha képviselőségért akar föllépni, legyen annyi férfias bátorsága, hogy ezt saját érdemei után keresse, rázza le magáról a gyapot-kesztyűs prefekteket, a kesztyűtlen községi birákat, meg azokat a rendőri kémeket, a kik csak gyűlöltekké s nevetségesekké teszik azokat, a kiknek szolgálnak.

A pogány isteneknek az ambrosia nem eshetett különben, mint a párisi fiatalnak ez a vezérczikk. Egy pár ilyen czikkért örömet megbukott volna húsz választáson is. Alig tudta megállani, hogy ne ujjongjon örömeiben, mikor Boulet Márton elmondta neki, hogy e cikk másolatát a párisi főbb lapoknak, s köztük a hírhedt *Figarónak* is megküldte. Azonban a formáság okáért komolyságot színlett.

„Meglehetős durván elbánt velem az úr,“ jegyzé meg.

„Fájdalom, úgy van,“ válaszolá a hírlapíró; „s tartok tőle, ha ez után megkísérli ön a mi erényes matronáink körül forgolódni támogatásért, a férjurak tisztos czéhe úgy megrohanja, mint egy fészek darázs. Ön Choufleuryben triste lupus stabulis lett.“

De Foie-Gras úr egyet pödrött a bajuszán, megnézte magát a tükörben; sőt ez ismeretes madrigált dudolá:

„Enfant chéri des dames
Je fus en tout pays
Fort bien avec les femmes,
Mal avec les maris.“

„Te is meg vagy csípve, fiatal uracskám,“ mondá magában Boulet Márton; és a de Foie-Gras következő szavai megerősítették e véleményében, mert kétszer-háromszor föl-le-

sétálván a szobában, a hivatalos jelölt megállt és így szólt :

„Boulet úr, ma este egy népgyűlés előtt kellett volna szónokolnom . . . .“

„Ön szerencsés, marquis úr. Nekünk ellenzékieknek nem szabad választóinkhoz beszédet tartanunk ; egy császári törvény betiltja a népgyűléseket ; és csakis azok, a kik mint Cornichon úr is, a törvény megtartására vannak kiküldve, merészklik azt ily nyilván megszegni.“

„Úgy van biz' az,“ válaszolá de Foie-Gras úr, fejével bólintva. „Részemről teljességgel nem tartom igazságot játéknak. Nem akarok illetéktelen előnyökkel nyerni. Nem megyek el a ma esti népgyűlésre, megmondom Cornichon úrnak, hogy csatámat az ő pártfogása nélkül fogom vívni.“

E perczen kocsi-zörgés hallszott, egy jármű állott meg a szálloda kapuja előtt. Boulet Márton kinézett az ablakon. „Emlegessünk ördögöt!“ felkiáltott. „Ímhol a prefekt.“

„Úgy van, utánam jött,“ felelt az ifjú. „Kérem, Boulet úr, vonúljon csak a mellék-szobába, s hagyja nyitva az ajtót ; majd meghallja, miként fogadom.“

A hírlapíró alig vonúlhatott el s már Cornichon úr a szobába lépett : prefekti egyenruhájában, kardjával oldalán s vörös szalagjával mellén. Mi előtt száját megnyithatta volna, de Foie-Gras Raul oly méltóságos állásba tette magát, mint Julius Caesar, mikor a koronát visszautasította. „Prefekt úr,“ mondá, „meggondoltam a dolgot. Szép küzdelmünk úgy lesz, ha egyenlő fegyverrel vívunk ; mi pedig nem vívunk egyenlő fegyverekkel. A hivatalnokság, a rendőrség, a zsandárság dolgozik helyettünk s munkájok elég szurtos is. Abban állapodtam meg, hogy támogatás nélkül lépjek föl. Nagyon le vagyok kötelezve a kormánynak pártfogásáért ; de ezutánra fölmentem ettől.“

Cornichon úr szemeit dörgölte, vajon nem álmodik-e ? De Foie-Gras úr pedig, azt gondolta, hogy holnap a birodalom valamennyi lapja az ő részrehajlatlanságáról fog beszélni — hogy a szabadelvűek éig fogják magasztalni, a társadalom tisztelettel fog rátekinteni, és hogy akár nyer, akár megbukik, e percztől fogva „egyéniiséggé“, kitünő férfivá, a mindennapiságból kiemelkedett lénynyé fog válni.

„Híres leszek,“ mormogás még egyszer, nagy önelégültséggel, megnézte magát a tükörben.

E találkozás utáni napon Boulet Márton közrebocsátá hírhedt felhívását. De a prefekt, Cornichon úr, nem értett tréfát a boszuállásban; megígérte volt köztársasági ellenfelének, hogy rá árasztja boszúját, s meg is akarta tartani szavát. Mindjárt sejtette, hogy a de Foie-Gras nagylelkűsége a Boulet Márton mesterkedésének egy részlete; a kiadó felhívásának a hivatalból kikerülése után egy óra sem telt el; s már falragaszul szánt minden példányai lefoglaltattak. Ugyanakkor Brillard úr, a közbíró kiállította az újabb idézést a hírlapíró ellen a régi vád értelmében: hogy a kormány gyűlöletére és megvetésére izgatott. Boulet Márton azzal vágta vissza, hogy az egész várost és környékét elárasztotta körlevél-alakban szétküldözött felhívásával. Minthogy ezeket magán levél módjára borítékba tették, nem lehetett volna lefoglalni. A prefekt azonban e törvényes nehézséget számba sem vette, hanem megrendelte, hogy minden megtalálható példányt lefoglaljanak. Erre a hírlapíró az államtanácshoz folyamodott, kérve a prefekt ellen törvénytelen és önkényű eljárásaiért fegyelmi kereset megindítását. A párisi lapok e rendkívüli választás miatt tűzbe kezdettek jöni, s a szabadelvű sajtóban úgy megoldozták Cornichon urat, minőhöz hasonlót teljes világ-életében sem kapott.

Cornichon úr az eseményes nap előtt épen egy héttel a belügyminisztertől ezt a táviratot kapta: „Önnek minden áron győznie kell. Számba se vegye, mit mond de Foie-Gras úr. Támogassa őt, akarja nem akarja. Az idevaló szabadelvűek csak e választásról beszélnek; ha győzni találnak, nekik diadal, nekünk gyalázat lesz.“

E távirat hangulata félremagyarázhatatlan volt. A *Zászló* két hét óta e napon emelt szót legelőbb kiadója jelöltsége mellett. A prefekt, mint előbb, elküldött, hogy lefoglalják a lapot, hanem ez úttal a zsandárok lánczot és lakatot vetettek a sajtóra és bezárták a kiadólivalt. Ajtajához őrt állítottak, s másnap a városban ki volt ragasztva az a prefekti rendelet, mely e lapot véglegesen betiltotta. E határozatot természetesen egy más törvénybe-idézés követte a Brillard úr részéről, úgy hogy Boulet Mártonra két bünper várt. De őt mindez meg nem rettentette. Rögtön egyezkedett a *Mitra* kiadójával, kinek szép

összeg pénzt fizetett, hogy két hétre átadja lapját. A választás előtt öt nappal a *Mitra* hirdette, hogy további értesítésig, naponként meg fog jelenni, és a kiadóhivatal bárkinek szolgál ingyen példánnyal, onnan elvitetve. Azonban Cornichon úr kétségbe kezdett esni. A francia prefekt nem vonható fegyelmi kereset alá, ha csak az államtanács maga nem indíttat keresetet ellene; ez pedig ritkán, vagy szabatosabban kifejezve, soha sem történik, úgy hogy egy prefekt majd mindazt megteheti, a mi neki tetszik, a nélkül, hogy feleletre vonnák érette. Cornichon úr eltökélte legmagasabbra feszíteni hatalmát: véglegesen eltiltotta a *Mitrat* is, mint a *Zászlót*; és Boulet Márton ellen elrendelt egy harmadik keresetet is lázításért; teljesen megtiltotta a független jelölteknek párthíveikkel ebédkezés, vagy estélyezés czímén való mindennemű gyűlésezését; a szabadelvű négy jelölt minden felhívásait letépette az utzasarkokról s a megye papságának értékre adta, hogy ha merészlik hallgatóik előtt az ellenzék ügyét pártolni, pórul fognak járni.

Ezeken méltatlankodva, de Foie-Gras úr megkísérlette tiltakozni. Érezte, hogy vele úgy bánnak, mint egy kis gyermekkel, mindenek fölött pedig attól tartott leginkább, hogy Boulet Márton majd azt gyaníthatja, hogy neki is része van ez üldözésekben. Kereken megmondta a prefektnek: nem akarja, hogy akarata ellen így támogatassák; de Cornichon úr, megünva lármáját, elhatározta, hogy akarja, nem akarja, rásegíti a képviselőségre, és számba sem vette bármit beszéljen.

Bármerre fordúlt, de Foie-Gras úr iszonyú falragaszokat látott, melyeken saját neve meredt rá. A prefekti lapot, ez idő szerint az egész városban egyetlen újságlapot, naponként szerkeszterühkkel ingyen osztogatták; és a szerencsétlen hivatalos jelölt mindig olvashatta az első lap tetején e gyűlöletes szavakat: „Szavazzatok de Foie-Gras úrra, a kormány jelöltjére!” Még ez sem volt minden. Cornichon úr, a ki tudta, mily üdvös hatású a tömegekre egy kis kellő időben jött rémülés, a helyőrség ezredesének megrendelte, hogy éjjel-nappal fegyveres őrzérek czirkáljanak az utcákon, mintha a városi hatóság zendüléstől tartott volna. Ez nagyon kedvencz egy fogás, mikor valamely prefekt meg akarja félemlíteni a munkás osztályokat: s ritkán téveszti czélját. Mindezek koronájául egy-néhány munkást, kik egy csapszékben azt beszélgették, hogy

Boulet Mártonra szavaznak, elfogtak, mint tiltott és lázító gyűlésben résztvevőket s elítélték két havi börtönre.

Ezek közben eljött a Boulet Márton elleni három bűnper tárgyalási napja. Ily esetekben nem vesztegetnek időt. Az utolsó idézetet szerdán állították ki. Pénteken — azaz két nappal a választás előtt (a mely Franciaországban mindig vasárnap megy véghez) a köztársasági hírlapíró megjelent a bűnfenyítő törvényszék előtt. Köztudomás szerint, politikai vétségre nincs esküdtszék. A bíró most is Dindon úr volt, mint azelőtt. A becsületrend szalagja vagyis inkább annak reménye, lógván szemei előtt, Boulet Mártonra három rendbeli lázító iratáért, kimondta a bűnöst, és 50,000 frank bírságra meg két évi fogságra ítélte.

Mikor a meg nem rendült Boulet Márton a törvényszékből kijött, látta, hogy az oda vezető minden úteza fegyveres lovassággal van elzárva. Attól tartottak, hogy a népség tüntetni fog a merész kiadó mellett, s a katonaság formaszerrinti rendeletet kapott volt, hogy a csoportosulás első jeleire rájuk rontson. A sokaság azonban illő távolban maradt. De azon az egész délután és este Boulet Márton maga, szerkesztőse és az általa fölvetett száz önkéntes összejárták a várost, a külvárosokat, nevére szóló szavazó levélkéket osztottak szét s minden oldalról azt az ígéretet nyerték, hogy e jegyeket kellőleg fogják használni a válság napján.

„Tudja-e ön,“ monda nekem, miközben nyugodt lélekkel ebédelt néhány órával elítéltetése után. „Tudja-e ön, kezdem azt hinni, hogy megválasztanak? Ez a gondolat három-négy nap előtt soha meg sem fordult agyamban. Én azelőtt csak arra törekedtem, hogy keresztül vigyük az egyik ellenzéki jelöltet. De az öreg Cornichon ez egész hét folytában túllajtotta a dolgot. Mind e boszantásokkal, üldözésekkel az én nevemet adta mindenki szájába. Polgártársaink kezdenek szánni és egyszersmind büszkék lenni rám. Hogy magam részére nem igen kerestem szavazatot, előnynyé vált részemre. Ebben a népség nagylelkűségemet és részrehajlatlanságomat hiszi látni. A prefekt számár is, kontár is. Sikerült neki mindenkit elégtelenné tenni, a nélkül, hogy néhány szegény munkást kivéve, valakit el tudott volna rettenteni; míg ellenben én egy rakás jó barátot szereztem, a nélkül, hogy utána jártam volna. Ma délelőtti elítéltetésem óta legalább

ezerrel szorítottam kezét. Egész nap özönlött hozzám a látogató.“

Itt bejött Tartine Gyula.

„Jó magot vetettem“, mondá verítékező homlokát törölgetve, „dél óta folytonosan talpalok és sajátkezűleg kiosztottam 700 választó levélkét. Most már Boulet gazda töltsön nekem egy pohár bort, hadd igyunk egészségéért.“

„Vasárnap legjobb ruhákat öltsek fel önök“, neveté kiadónk italt töltve; „s legyenek készen valami nagyra. Egy színházi csinyen gondolkodom, s meglássák önök, hogy ez részemre az esélyt nagyon fogja emelni.“

Ittunk egészségéért; s ha nem leszünk vala nyilvános vendéglőben, torkunk szakadtában egész a rekedtségig ordítjuk: „*éljen a szabadság!*“

VI.

A választás reggelén a nap oly fényesen költ fel, mintha menyegzőre készült volna. Az előbbi napot a Boulet szavazó levélkéi szakadatlan kiosztására fordítottuk, és mint azon a pénteken, melyen elítélték, a kiadót kora reggeltől estig a szó teljes értelmében ostromolták a látogatók. E látogatók közt kiadónk szabadelvű három vetélytársa: de la Sauce-Piquant, Gigot és Baudet urak voltak az elsők, nem győzték eléggé köszönni mindazt, a mit érettök tett. Este felé de Foie-Gras úr is megjelent sápadtan és leerve, hogy számot adjon magáról, s kijelentse, hogy nem az ő hibája, ha a prefekt oly makacsúl támogatta. Boulet Márton, a ki ezt nagyon jól tudta, de a kinek oka volt arra törekedni, hogy a szerencsétlen hivatalos jelölt megszeppenjen, szárazon azt válaszolta: de Foie-Gras úr hihetőleg tréfál, mert Cornichon úr nem dolgoznék mellette oly hévvel, ha arra semmi bátorítást nem nyert volna; de ha az úgy valójában így áll, mint a „marquis úr“ előadta, úgy Boulet Márton csak annyit mond, hogy szánja a „marquis urat“. Hozzá tévé, az akaratja ellenére föltolt egyén helyzete oly rendkívül sajátságos, hogy megérdemli a kiváló főlemlítést, és ő minden bizonynyal küldeni fog a párisi lapokba egy cikket ily czímmel: „A kit akaratja ellenére léptettek föl képviselőjelöltnek“, s tudja bizonynyal, jót fog-

nak nevetni rajta az olvasók. A nyomorú de Foie-Gras fölfogta e fenyegetés horderejét, s hideg veríték gyöngyözött egész testén. „Ezt ne tegye ön,“ hebegé esdekelve.

„Minden bizonynyal megteszem,“ felelt a kiadó, ezzel kiment s becsapta maga után az ajtót.

A vasárnap kora reggeli vonat egy csapat szabadelvű hírlapírót hozott le Párisból, ezek azért jöttek, hogy kezét szorítsanak Boulet Mártonnal, s részéről őrt álljanak a szavazatszedő ládák mellett, vigyázva, hogy minden kellőleg folyjon le. Megérkezések rendkívüli mozgalmat keltett, úgy csődült körülök a nép, mintha hottentották lettek volna, mert Franciaországban a közönség nevökről ismeri a hírlapírókat s mindig nagy mérvű újságvágy tárgyai. Egy élenkítő pezsgős reggeli után, a mely kilenczkor kezdődött s tizenkettőkor végződött, az egész társaság a székesegyházba ment, melynek ajtajánál a szabadelvű négy jelölt találkozott s kezét szorított egymással. A székesegyház nagyon téres volt, de ez alkalommal egyik végétől a másikig zsúfolva vala. Az a hír terjedt el, hogy a bibornok maga fog predikálni; és a lefolyt hét eseményei után nagyon helyén volt az a föltevés, hogy beszédében lesznek némi politikai szűrös czélzások. A négy szabadelvű s főleg a Boulet Márton és irodalmi barátai csillag-csoportjának megjelenése mindig némi tovább-tovább terjengő zsbongást támasztott. Ideges susogás kezdődött, az emberek lábhegyre ágaskodtak, meglátni, vajon de Foie-Gras úr is meg fog-e jelenni. De a hivatalos jelöltnek több esze volt. Megvitték neki, hogy ellenfelei mindnyájan a templomban lesznek s ő nem vágyott velök szemtől szemben ülni, és látni minő szemeket vetnek rá vagy épen nevetnek rajta.

Az isteni tisztelet szokott módja szerint, de általános nyugtalankodás között folyt le. A gyülekezet csak a predikációra gondolt. A karénekeket lassú dallamaikkal lelkökből únták, az énekvezér, a ki a kart vezényelte, oly gyorsan habart, a mint csak lehetett, mintha félt volna, hogy ha nem siet, a nép föláll s kifütyöli.

Végre, pontban egy óraker, a roppant gyülekezetben egyszerre mély csend támadt, mikor a bibornok skarlátszín öltönyében s fehér csipkés fodraival, leszált trónjáról és az előtte menő kisebb papság után leindult a templom hajóján. A közelebbi perczben, mikor a predikáló székben állott, arcán

az izgultság lázas pírjával és homlokán az eltökéltség föltünő kinyomatával, minden szem rá vala szegezve. Elszántan tekintett körül, azután kibonta egy kezében tartott levelet. „Atyámfiak” szölt az elhatározás hangján, „ma reggel egy levelet vettem prefektüktől, ezt akarom fölolvadni nektek.”

A halotti csend egy másodperczre a meglepetés és vára-
kozás morajává ébredt, de szintoly gyorsan lecsillapult s
mélyebb és teljesebb lett, mint volt azelőtt.

A bíbornok még egyszer körültekintett, azután olvasá:
„Nagyméltóságú bíbornok-érsek úr! — Az a hír jutván
füleimhez, hogy Eminenciád mai beszédében a bekövetkező
választásra szándékszik czélozgatni, kötelességemnek ismer-
tem Eminenciádat előlegesen figyelmeztetni, ne méltoztassék
a templomi szószék befolyását választási czélokra felhasz-
nálni, mert minden szó, melyet Eminenciád az uralkodó
császári ház elleneinek pártolására fog kiejteni, lázításnak
fog tekintetni és ahhoz illő elbánásban részesíttetni.

„Maradván Nagyméltóságodnak

„legalázatosabb szolgálja

„A megye prefektje.”

E megfélemlítő levélke elolvasására némi tompa moraj
tört ki. A népség egy perczre feledte, hogy a székesegyházban
van és sugdosódva közlé gondolatait, de az érsek kezének egy
intése helyre állítá a csendet. A bíbornok kivette zsebóráját,
s nézte, mennyi lehet az idő.

„Atyámfiak,” szölt, „most egy óra és húsz percz van.
A szavazás megkezdődik két órakor s tart hatig. Ma nem
szándéksom nektek predikálni, mert azon izgultságban a
minőben mindnyájatokat látom, hasztalan kísérleném meg
elvonni figyelmeteket arról a tárgyról, a mely most teljesen
lebilincselte. Azonban nem bocsáthatlak el titeket úgy, hogy
ne tegyek némi megiegyezést az imént felolvastam levélre.
Ez a levél egy kísérlet a lelkiismereti és cselekvési szabadság
ellen. Hogy ti miként fogtok szavazni, azt sejteni, vagy tuda-
kolni nincs jogom. Mindegyikötök, egyénenként úgy fog sza-
vazni, a mint igazságérzete parancsolja. De én részemről (itt
fölemelte szavát s keményen nézett hallgatóira) — de én
részemről e mai napon igénybe veszem azt a szavazatot,

melyet az alkotmány megadott nekem, és azt a kormány jelöltje *ellen* fogom használni.“

* * *

A székesegyház előtt a piacon rendkívüli volt az izgalom. Az érsek szavai egy trombita felrázó viszhangjai gyanánt hatottak a meglepetett város füleibe. Az együtt állingáló négy szabadelvűt végtelen tömeg fogta körül; általánosan megindultak a városháza felé, a hol kellett kezdődnie a szavazásnak. E perczben Boulet Márton a hozzá legközelebb álló barátjaihoz fordult és sűgá: „most már jön az én színházi csínem.“ Azután szavát fölemelvén, kiáltott a mint csak tudott: „Barátim! én két évi börtönre vagyok ítélve, ezennel megragadom ezt az alkalmat, midőn mindnyájan együtt vagytok, hogy istenhozzádot mondjak nektek; mert e perczben megyek s foglyul adom magamat a városi börtönbe. Csak azt akarom mondani nektek, hogy e két évi fogság se nyelvemet lekötni, se tollamat nem fogja összetörni. Kiszabadulásom napján ott leszek, a hol voltam: a résen, harezkészen érdekeitekért, szabadságtokért; készen ismét és ismét szenvedni az igazságért; készen szembeszállni elnyomóimmal, és készen kiáltani, mint most kiáltom: „Le a zsarnoksággal, éljen a szabadság!“ . . . .

Képzelsenek önök egy hirtelen kitört vihart, akkor lesz fogalmok arról, hogy mi következett a Boulet Márton szavai után. A francziák bármily hunyászkodó ebek a járom alatt, valószínűságos ördögökké lesznek, ha felizgatják. A forradalom zavaros napjai óta nem hallottak volt a Boulet Mártonéhoz hasonló beszédet. Alig végezte ezt be s már egy tuczet mindenütt-jelenvaló rendörkém — kikkel a császári kormány be szokott hinteni minden olyan gyülekezést, melyben több van tizenkét embernél — a hírlapíróra rohant s el akarta hallgattatni. De a párisi vendégek előnyomulása meggátolta őket. Ebből tusakodás származott. Valaki elkiáltotta magát: „éljen a köztársaság“, s egy percz alatt az izgúltságtól lihegő megmérhetetlen tömeg rohamos éljenzés közt ismétlé a hajdani jelszót: „Emeljétek föl s vigyétek diadallal!“ ordítá ezer torok, és a férfiak, nők, öregek, gyermekek, papok és katonák vadúl összesodrúdt és elegy-belegy összekeveredett tömegének ka-

lap-rázásai, láb-tombolásai és eszeveszett ordítózásai között, barátjai vállukra emelték Boulet Mártont és megindultak vele az utcán. A tömeg úgy nőtt, mint felhőszakadás után a hegyi patak; az ablakok mind két oldalon megnyíltak és a nők oly lelkesülten integettek kezeikkel, kendőikkel, mint a férfiak. A láрма iszonyú volt. A népség feledni látszott minden eszélyességet. Az ör felváltására indult néhány fegyveres katona az ujjongó és lázongó tábor láttára rémülve megfutott. Rágyújtottak a *Marseillaisere*, s mi előtt a második vershez érkeztek volna, öt ezer torok zengette a jól ismert dallamot. Ha ekkor Boulet Márton egy árva szót szól, pillanatnyi habozás nélkül megrohanják a városházát és megostromolják a prefekt palotáját. De tisztelői mind e kiabálásai között ő maga nyugodt maradt. „Vigyetek a börtönbe,” ismétlé mindegyre; és azon homályos sejtelemből, hátha a börtön lerombolására és a foglyok kiszabadítására hívja fel őket, teljesítették is kívánságát. A diadalmenet nemhogy apadt volna, hanem folyton növekedett; de midőn végre eljutottak a börtönhez, és Boulet Márton az ajtónál megállva kezét a csengetyű húzójára tette, az izgatottság őrjöltséggé fokozódott! „Ne! ne!” ordíták a nekivadult munkások. „Ne! ne!” visszhangzák a nők síróba fakadva. „Rúntsátok vissza — ne menjen a börtönbe,” dühösen kiáltá mindenki. „Isten hozzátok, kedves barátim!” felkiáltott Boulet Márton; mire egy leírhatatlan jelenet következett. Az egész tömeg levett kalappal s kinyújtott karral rohan előre, hogy kezet szorítson vele. A lármás éljeneket fájdalmas felkiáltások váltották fel; és Boulet Márton, a ki eddig erőt tudott venni magán, itt megtört s szemeit eltakarta kezével. Ez után a börtön ajtaja megnyílt . . . . .

VII.

Ekkor aztán mi, a Boulet Márton barátai, kiáltottuk, a mint torkunkon kifért: „Gyerünk s szavazzunk rá! gyerünk s szavazzunk rá!” Eget hasító felkiáltásokkal válaszoltak nekünk. Azok nagy többsége, a kik épen most e tüntetéshez csatlakoztak, ezelőtt csak egy pár órával, hihetőleg nem gondolt arra, hogy köztársaságira szavazzon; most azonban a Boulet Mártonét kivéve minden más szavazó levélkét eldobtak.

Két órától hatig a szavazó-ládák el voltak árasztva a Boulet Márton jegyei meg nem szakadó folyamával. A néptömeg semmit sem tesz felemásban. Egy rakás fanatikus megdöbbenő felkiáltásokkal szaladgált a városháza előtt s minden újonnan érkezőnek a kiadó szavazó levélkéjét nyomta kezébe. Sokan, kétség kívül, akaratjuk ellen szavaztak vörös levélkével; de hat órakor a chouffeuryi polgármester sáppadtan és lelken-dezve ment a prefekthez, megmondani, hogy egyetlen szavazatot sem kapott a hivatalos jelöltre. Azon este minden felé tudva volt, hogy a városban beadott szavazatok majd mindegyike vörös volt. Most már csak azt kelle megtudni, miként szavaztak a pimaszok. Ez utóbbi választók nem lévén jelen a chouffeuryi ovation, kétség kívül, egész hidegvérrel szavaztak: azaz vagy de Foie-Gras úrra, vagy a grófra.

Hétfőn délben mindnyájan kigyűltünk a piacra, várva a hivatalos jelentést. Végre ez is megjött, következőleg szerkesztve:

A bejegyzett választók száma . . .	49,317
A beadott szavazatok száma . . .	45,034
Boulet Márton úr	21,317
Gróf de la Sauce-Piquante	11,101
De Foie-Gras úr	9,215
Romain-Gigot úr	2,111
Baudet úr	1,290

Senki sem nyervén az általános többségre megkívántató 22,518 szavazatot: a jövő vasárnap új választás lesz.

VIII.

Ez az eredmény az egész birodalomban nagy meglepetést keltett, a mi pedig Cornichon urat illeti, ötet annyira megdöbbenetette, hogy ez újság hallatára elállott a szava. Úgy találta, hogy a második szavazásra hasztalan kísértené meg javítani a dolgon, mert de la Sauce-Piquante, Gigot és Baudet úrék, kölcsönös egyezményökhöz híven, hétfőn délután mindnyájan visszalépven, egy felhívást adtak közre, melyben arra kérték párthíveiket, hogy szavazzanak Boulet Mártonra. Egyedüli vetélytársnak hát de Foie-Gras úr maradt volna; de ezt az úri embert veresége elbúsítván és bölcsőbbé tevén, legke-

vésbbé vágyott ismét sorompóba lépni. Ez eszélyes elhatározásra talán egy bizonyos ily czímű czikkecske: *A kit akarata ellenére léptettek föl képviselőjelöltnek* kefe-lenyomata is lehetett némi befolyással. Mert e kefe-lenyomatokat Boulet Márton udvariasságból bepecsételt borítékban juttatta kezéhez, azzal a kéréssel, hogy szíveskedjék kijavítani és azután elküldeni a párisi *Charivarinak*. De Foie-Gras úr nagyon örült, hogy elégethette e sátáni czikket, melybe kiadónk minden élceze ki vala öntve. Ő is bocsátott felhívást ahhoz a 9000-hez, a kik szavazataikkal megtisztelték, kérve őket, hogy szavazzanak — a kire nekik teszik.

A második szavazás eredménye következő módon lön kihirdetve:

A bejegyzett szavazók száma 49,317

A tényleg beadott szavazatok száma 35,718

Boulet Márton úr (egyedüli jelölt) . . 35,718

Boulet Márton úr meg van választva.

IX.

Tíz nappal ez után a *Moniteurben* a következő két jelentést lehetett olvasni:

„A choulfeuryi törvényszék azon ítélete, mely Boulet Márton urat két évi börtönre és 50,000 frank bírságra büntette, a párisi császári főtörvényszék által megsemmisítettett.“

„*Megyei hírek:* — Arról értesülünk, hogy Cornichon úr, du Bouillonmegye prefektje, lemondását benyújtotta a kormányhoz és lemondása elfogadtatott.“

X.

Boulet Mártonnak e diadaláért csak egyetlen egy ember nem tudott soha megbocsátni: Finemouche bibornok. Ő eminenecziája e mai napig makacsúl hiszi, hogy szerkesztő-kiadónk őt bolonddá tette.

Angolból.

BELÉNYESI GÁBOR.

ÉLETEM ÉS KOROM.

NEGYEDIK RÉSZ. *)

MEGYEI ÉLET ÉS KÜLFÖLDI ÚTAZÁS. 1835—36.

I.

Nagy meglepetés várt reám otthon, azt hittem tündérpalotába lépek: Fejérváry házunk felső emeletét finom műízléssel valódi muzeummá alakította át. Az ablakokra német üvegfestéseket akasztott a XVI. és XVII. századból, gyönyörű jávorfa szekrényekben állította fel görög, római és középkori műemlékeit, egy régi, sötét nagy lomtárt felülről világíttatott s azt a Parthenon-domborműveknek Böhm által készített utánzásaival díszítette, az egyik oldalfalat betöltötte könyvtárával, a másikat széles üvegszekrény foglalta el, melyben etruriai s nagygörögországi díszedényeit helyezte el, ez a terem dolgozó- és háló-szobámba nyílt, melynek padozatjába egy fürdő volt beillesztve s egy hátsó lépcső külön kijárást engedett.

Szülőim örömmel fogadták megemberült fiokat, de az országgyűlési zajosabb élet után nem igen tudtam az eperjesi kisvárosi viszonyokba beleszokni. Visszaestem unatkozásomba, elégedetlen voltam, különösen mert nem volt semmi női ismeretségem, pedig e tekintetben egyet értettem Byronnal, ki egyik levelében megemlíti, hogy a nők társasága mindig nyugtatólag hat reá, hogy ez valami különös befolyással van még

---

*) Az I., II. és III. részt lásd a *Budapesti Szemle* 13. és 24-ik számaiban.

akkor is, mikor nem szerelmes, mindig jobb kedvű s elégedettebb magával s a világgal, ha nők közelében érzi magát.

Rosz kedvemben a magyar történelmet kezdtem tanulmányozni s cikkeket írni, melyek három évvel később, ezen czím alatt *Töredékek a magyar történelem philosophiájához*, az *Athenaeumban* jelentek meg. A népmesékre, családi legendákra, paraszt- és boszorkány-regékre is figyelmet fordítottam, írtam tanulmányokat Nagy Párról, Kölcseyről, Deákról, belekezdtem egy nagyobb költeménybe is, melynek hőse Dózsa lett volna, de a verselés nehézségei megakasztottak, pedig a forma, melyet választottam egyszerű rimnélküli jambus volt.

Nyáron nénémnél töltöttem egy hónapot Gömör vármegyében, jobb kedvvel, mint különben. Vendégünk is volt itten, Davey, egy angol ismerőse nagybátyámnak, keresett föl, bár fiatal volt, máris beutazta Éjszak-Amerikát s a Keletet, s igen érdekesen adta elő élményeit s tapasztalásait a két hemisphaerán. Természetesen politikáról is volt szó; nénémet, mint minden nőt ez időben különösen érdekelte az épen akkor trónralépett fiatal angol leánykirálynő. „Mi lesz a sors e különös szeszélyének következménye?” kérdezé az angoltól. „Az, hogy nagyságod, kinek csakugyan kicsi a lába, egy év múlva úgy el fogja azt dugni, hogy senki többé nem látja; királynőnknek lába nem szép, tehát hosszú ruhával el fogja takarni, e divat már az idén általános lesz a londoni társaságban, jövő évben itt s az egész civilizált világon s tartani fog mindaddig, míg királynőnk él.”

Pestre is fölmentem bátyámmal, hol Széchenyivel ismerkedtem meg először közelebbről. Széchenyi épen ekkor párviadalt vívott Orczy Lajossal, jóformán csekélységért, mi engem roppantúl bántott; alig képzelhettem magamnak nagyobb országos csapást, mint ha Orczy golyója ellenének kalapja helyett homlokát fúrta volna keresztül. Vörösmartyval is ekkor találkoztam először; ő is, Bajza is szidták az Akademiát, akkor még Tudós Társaságnak hívták, mely egészen megkövesült, szerintök csak a heti ülésekben lehet néha a papok és mágánások szövetsége ellen győzni. Nem szükséges emlitenem, hogy ezen nézet nem volt egyéb, mint a kisebbség szokott panasza a többség ellen, melyet komolyan soha nem lehet venni.

Bécsben Viczay Mihály gróf gemmái s elefántcsontjai voltak eladók Biedermannnál; Fejérváry kiválasztotta közülök a legszebbeket s megvette azokat a két híres diptychonnal együtt, mely gyűjteményének legértékesebb s legismeretesebb tárgyai közé tartozott. Az Aesculáp s Hygieiafélet Labarte is kiadta kézi könyvében.

Visszatértem után komolyabban neki feküdtem megyei hivatalomnak s tanulmányoztam a megye állapotát. A makoviczai járást a Rákóczy-család leányágon való utódjai bírták, kívülök nem voltak a megyében oly nagy birtokosok, minők az alföldön s a dunai részekben gyakoriak; mágnások közül csak a Szirmay, Dessewffy, Klobusitzky és Haller grófok laktak itt, de a megyei ügyekre befolyással nem voltak, ámbár a gyűlésekre eljártak, mert Sáros számos ősrégi család fészke; sokan felviszik családfájokat az Árpáddal bejött nemzetségekig, a Gombosok, Uszok, Roskoványiak, Dobayak de genere Tekule írják magokat; a Hedryek, Berthótyak, Keczerék de genere Aba; a Dessewffyek őse Gizela királynővel jött az országba; Rutger a Berzeviczyké, Gertruddal, II. András meráni nejével; ugyan e király idejében tűnik fel Comes Botyz a Márjássyak őse; Frank vitéz, kitől a Semseyek származnak, a XIII. században költözött be Misniából; ugyanazon időkre viszik vissza családfájokat a Szinnyeiek s Ghillányiak; Raab a Szirmayak őse a Sajó melletti csatában tűntette ki magát, valamint Isabor is, kitől a Bánók, Kálnásiak és Dukák veszik eredetöket; a Kapyak Zsigmond királytól nyerték adománylevelöket, a Bydeskútyak Mátyástól; Nekes a Fejérváryak őse Nándor-Fejérvár védelménél esett el II. Lajos alatt; a Szulyovszky névvel találkozunk János király hívei közt; a Tahyakal a mohácsi csatában, hol egyik ősük mint auraniai perjel esett el, egy későbbi ősük Zrínyi Miklós sógora volt; az első történelmi Péchy Szigetvárott tűntette ki magát, Bornemisza az egri ostromnál.

Mind e családok büszkék voltak származásukra, melynek a sok ágra szakadt nemzetségeknek feldarabolt birtoka nem mindig felelt meg.

Mindamellett fényűzés és vendégeskedés, tánczvigalmak és kártyázás dívott e megyében, pedig nem egy ily régi család merült el pénzzavarokban, de a gazdagabbaknak is voltak szegény rokonaik, kik a tisztválasztásoknál kerestek bármi

szerény állomást, melyben legalább három évig úri szerepet játszhattak.

A politikai élet e szerint Sárosban mindig élénk volt, de legnagyobb részben kormánypárti, miért is a cancelláriánál, helytartó tanácsnál, a kamaránál, a curiánál s kerületi tábláknál sok sárosi ember nyert alkalmazást s befolyást, az ellenzék csak kevés tagot számlált a megye termében, élökön Ujházy László állott, Kossuth barátja, és Sárossy Tamás a főjegyző. Az öregebb urak még mind deákul beszéltek a gyűléseken, az ifjabbak alig szóaltak fel, különben letorkoltattak a régi táblabírák által.

II.

Ilyen volt a megye állása, midőn mint aljegyző a magistratusba léptem; kinevezésem összeesett a magyar szó használatával s a szabadelvű ellenzék s különösen a fiatalság tömeges föllépésével, melyre Ujházy László buzdított föl bennünket. Habár kisebbségben voltunk, beszédekkel húztuk ki sokszor a gyűlést, néha délutáni egy órán túl is, mikor a kormánypárti öregebb urak mind elszéledtek ebédre s mi ez által kivételesen többségre is vergődtünk az alispán, Péchy Imre, nagy bosszúságára, ki az ily meglepetéseknek csak úgy vehette elejét, ha a befolyásos táblabírákat ebédre marasztalta, de nem lévén gazdag, nagyon restelte az ily kényszerített vendégszeretetet. A gyűlések idején az ellenzék a *Fekete sasnál* vacsorált, ily alkalommal én is ki akartam egyszer tenni magamért s egy cifra toasztot mondtam Wesselényi Miklósrá. Másnap az alispán magához hívatott, már előbb is összetűztem vele, mert vonakodtam deák föliratot szerkeszteni a cancelláriához, ez nagy vitára adott alkalmat, melyben az a közvetítő indítvány fogadtatott el, hogy írjunk fel columnariter, két nyelven ezenkívül, mert a tiszta magyar fölirat az időben a felföldi megyékben az ellenzékiiség jelének vétetett. A mint az alispánhoz beléptem, erősen megdorgált, hogy egy árulóért közhelyen mertem poharat emelni. Erre illedelmesen ugyan, de komolyan tagadtam az alispán illetékességét, hogy engem arra nézve kérdőre vonjon, mit hivatalos körömön kívül teszek, vagy mondok. Péchy ezen megütközött s később is panaszkor-

dott az ifjúság romlottságára, mely nem ismer el többé semmi tekintélyt s ez okból forradalmat jósolt előbb-utóbb, minthogy az államnak más biztos alapja nem lehet, mint a tekintélyek tisztelete.

Sárosban már régóta két családnak volt különös tekintélye: a Szinnyeyek kevesen, de vagyonosak, és a Péchyek egy igen számos tagból álló család, mely atyafiságával és sógorságával a megyei hivataloknak csaknem felét töltötte be; e két család gyakran ellentétben állott egymással, a szintén befolyásos Berzeviczyek pedig hol az egyikkel, hol a másikkal tartottak, míg a protestáns családok kisebb, de tömörültsége által nem csekély súlyu pártot képeztek a választásoknál. Ezek voltak képviselői a magyarságnak a nemességnél, házaikban a magyar szó dívott mindig; mindnyájan az ellenzékhez tartoztak, ez volt a Rákóczy idők óta hagyományos politikájuk; a Péchyek ultra-conservatívek voltak, a Szinnyeyek mérsékelt szabadelvűek, a mint tehát a tisztválasztás következett, Berzeviczy Jeromos, egy köztisztvisletben álló öreg táblabíró, volt főjegyző s helyettes alispán, próbálni akarta szerencsáját: nem lehetne-e Péchy Imrét megbuktatni.

A korteskedés nagyban folyt, de különböző alakban, mint más vármegyékben; bocskoros nemes kevés volt Sárosban, de az ezer voks közt a katolikus s orosz papságnak száma nagyot nyomott, a protestáns papoknak pedig nem volt szavazata. Választók gyűlései s nyilvános beszédek itt nem voltak divatban, elvekre hiában hivatkozott az ember, a cselszövény, a családi érdekek megnyerése, az irigység és a hivatalos állások ígéretese játszottak főszerepet.

Mindez visszatetszett nekem, leginkább pedig az, hogy midőn számításunk szerint többségünk biztos volt Berzeviczy részére, utolsó pillanatban sok nekünk ígért szavazat ellenünk fordult s mi kisebbségben maradtunk.

Szepesbe is elmentem a restaurációra, de itt is győzött a legconservatívabb kormánypárt; hiába, hol a nemesség intelligens, de szegény s arra van szorítva, hogy hivatalából éljen meg, ott az ellenzék nem remélhette a győzelmet.

Mindezek kellemetlenül hatottak kedélyemre s elidegenítettek a megyei élettől, éreztem, hogy nagy városban kelene laknom s kitünő férfakkal társalkodnom, ha el nem akarok sülyedni a mindennapi élet kisszerűségében. Pozsonyból

is rossz hírek jöttek; midőn a Wesselényi ellen indított notaper nem sistáltatott, s az ellenzéki vármegyék utasításba adták, hogy ez sérelmül terjesztessék föl. Balogh János, a barsi követ, szokott kihívó modorában az egyik ülésben magáévá tette Wesselényi megperlett beszédét, a kormány Barsban vesztegetéssel s ijesztgetéssel oda hatott, hogy Balogh hívassék vissza; ez nem sikerült ugyan, de mindenki tudta, hogy a királyi fiskus ő ellene is beadta a vádlevelet; a reactio folyvást növekedett, a hangulat az egész országban nyomott volt.

Eperjesen a társaság conservatív lévén, helyeselte a kormány erélyességét, az ellenzék falun lakott s csak gyűlésekre jött be a városba. Szellemileg tehát elszigetelve éreztem magamat s azért nagyon megörültem, hogy Trefort Ágost, kivel egyik útamban a gőzhajón ismerkedtem meg s később Mádon a szüreten is találkoztam vele, Eperjesre jött, szomszédságunkban lakást fogadott s mint juratus gyakornokoskodott a kerületi táblánál. Egymásra voltunk utalva s így csakhamar megbarátkoztunk és szorgalmasan olvastuk Moore Tamás költeményeit, mert az angol nyelvre kezdtem most különös figyelmet fordítani, minthogy Fejérváry komolyan hozzá látott egy nagyobb utazás előkészületeihez Német-, Angol-, Franciaországba, eshetőleg Portugallba, hol bécsi ismerősöm, a nálam valamivel fiatalabb Coburg herczeg a királynő férje lett. Nagybátyám eleinte más irányba tervezte kirándulásunkat Konstantinápolyba s Görögországba, de a keleti utazásnak akkortájtban még igen nagy kényelmetlensége elijesztette őt s nagy sajnálkozásomra a nyugatnak adta az elsőbbséget, hol nézete szerint én is többet tapasztalhatok és tanulhatok.

III.

Április végén csakugyan elindultunk Eperjesről. Bécsben Fejérváry, mint az opálbányák bérelője, kevés nap alatt megkapta a külügyminiszteriumtól az útlevelet, mi különben nem oly könnyen adatott ki, úgy a maga számára, mint az enyémre, s a mint mindent elrendezett, elmentünk főispánunkhoz, az alkanczellár báró Eötvös Ignáczhoz, hogy tőle elbúcsúzzunk. Ez nagyon csodálkozott, midőn engem

látott, s hallotta, hogy hosszabb útra készülünk; említette, hogy aligha nem lesznek akadályok az útlevel íránt s amint elmondtuk neki, hogy már van útlevelünk, megindulással megkérte Fejérváryt, hogy tüstént, még az éjjel, utazzunk el.

Nem tudtuk mire magyarázni e különzséget, s mint-hogy elindulásunk csakugyan az estére, május elsejére volt tervezve, el is indultunk gyorskocsin.

Prágában, Dreždában és Berlinben tanulmányoztam a képtárakat s műemlékeket, ez utóbbi helyen fölkerestem Gerhardt és Panofkát, a két tudós archaeologot, a római archaeologiai intézet két főoszlopát, kik különösen azon újabban az etruriai Nekropolisokban fölászott díszedényekkel foglalkoztak, s ezek külön alakjainak régi görög neveit határozták meg; Schinkelnél, a langeszü építésznél is voltam, Raumernál a Hohenstaufok történelemírójánál megismerkedtem Waagennal, kinek műtörténelmi munkáit már olvastam volt s ki az Angolországban faluhelyen lévő nevezetes képtárakat szívesen följegyezte számomra. Hamburgban gőzhajóra ültünk, hogy Londonba menjünk bámulni a nagy világvárost és tanulmányozni csodáit és műkincseit; az angol társasággal azonban alig jöttünk érintkezésbe, mert Fejérváry nem tudván angolul, alig vittünk magunkkal más ajánló leveleket, mint német bankárházakhoz. Waagentől azonban volt egy Murrayhoz, a híres könyvárushoz, Sir Walter Scott, Lord Byron, Thomas Moore s annyi híres angol író barátjához. Meglátogattuk, ő szívesen fogadott, reggelire meghítt, megmutatta nekem Byron azon arczképét, melyet tőle ajándékba kapott s melynek rézmetszete oly ismeretes egész Európában. A szegletben egy márvány mellszobor állott, kérdeztem kié? «A szegény Fultoné — felelt Murray — itt volt két évig 1808- és 1809-ben; azt hittük mindnyájan, hogy nincs teljes esze, mert találmányáról beszélt mindig, hogy gőzzel fogja hajtani a hajót folyam és szél ellen; e terv valóítására fordította egész vagyonát, bele is bukott, senki sem segítézte, pedig később mégis megvalósította nagy találmányát, de nem élvezhette gyümöleseit; most minden parton látunk gőzhajókat, a kereskedés roppant lendületet nyert általok, de a gőzhajó föltalálója a legnagyobb szegénységben halt meg s családjának hírnevénél egyéb örökséget nem hagyott.

Londonban voltunk még, midőn egy reggel a *Times*

kezembe vettem s nagy meglepetésemre olvastam, hogy a magyar országgyűlés befejezte után tüstént elfogatások történtek a vidéken; másnap egy német lapban ráakadtam Lovassy nevére is. Megdöbbsentem, ha Lovassyt elfogták, aligha ellenem is ki nem volt adva az elfogatási parancs; Eötvösnek elfogultsága s intése, hogy minél előbb utazzunk el Bécsből, meg volt fejtve.

Nagybátyám gyakorlati eszével mindjárt azt találta, hogy be kell várni a vihar elvonulását s külföldön maradnunk egy darabig; ő ismeri a mostani bécsi államférfiak eljárását, mely hamar belefárad még az üldözésbe is, a ki elfogatott az rosztul jár, a ki az első támadást kikerülte, arról megfélelkeznek, restellik a hosszú sanyargatásokat.

Később megtudtuk, hogy csakugyan a két Lovassyn, Tormásyn és Lapsánszkyn kívül még többen is ki voltak szemelve az elfogatásra, én künt voltam, Pázmándy szerencséjére azon éjjel, midőn pesti lakásán keresték, máshol kártya mellett ült, s midőn reggel hazajövet arról értesült, hogy el akarják fogni, egyenesen Budára sietett s a nádor oltalmát kérte ki magának, ez pedig az ifjú atyjának, a köztiszteletben állott öreg komáromi követnek tekintetéből megígérte s ki is eszközölte Bécsben nemcsak hogy az elfogatási parancs visszavétessék, hanem azt is, hogy több elfogatás ne történjék.

Szállodánkban megismerkedtünk Heilbronner bajor őrnagygyal, egy szellemes, világot látott férfiúval, kivel együtt készítettünk úti terveket Anglia, Skóczia és Írland beutazására.

A harminczas években Angolország a continentális utazók előtt még jóformán terra incognita volt; Londonban ugyan sok utazó fordult meg, de az ország belsejét kevesen látogatták, mert ott más nyelvvél, mint az angollal nem lehet boldogulni, a közlekedés drága volt és sok félre eső kastélyba csak postán lehetett jutni; de a közérdekeltség mégis Angolország felé fordult azóta, hogy Pückler-Muskau herczeg szellemes levelei Angolországból nagy föltűnést költöttek a német irodalomban; Raumeréit is sokan olvasták — e szerint Angolország belseje és a Sir Walter Scott regényeiből ismeretes skót felföld az idegenre még a divatszerűség bájaival is hatott, sokat lehetett itt látni s tanulni, miről nemcsak nálunk, de a németeknél is csak keveset tudtak.

Heilbronner ezt fölhasználta, értett ahhoz, miként kellessék a hasznost a mulattatóval összekötni s az augsburgi *Allgemeine Zeitung*nak, mely roppantúl el volt terjedve mindenütt, hol a német nyelvet értették, czikkeket írt a melléklet számára, melyekben útját leírta s ezeket nekünk nagy önmegelégedéssel mindig fölolvasta. Fejérváry erre egyet mosolygott s rám mutatva azt mondta: „Örnagy, ilyeket ez a fiú is meg tud írni, sőt talán jobbakat is.“ Ezt Heilbronner mindig restelte, végre fölszólított, olvassam föl neki naplójegyzeteimet s minthogy azok magyarul voltak szerkesztve, nem hagyott békét, míg egyszer Oxfordban nem írtam egy cikket németül. Ez neki rendkívül megtetszett, unszolt, írjam naplómatazéntül németül s adjam ki visszatértünkkel, mikor ő majd érintkezésbe fog hozni az augsburgi *Allgemeine*vel.

Ninesen kellemesebb vidék Európában, mint az angol, májustól október végeig. A tengeri Golfolyam, mely a mexikói öbölből egyenesen a britt partokhoz ütődik, nedves, mérsékelt levegőt idéz elő; a szőlő meg nem érik ugyan, de a fűgét nem öli meg a tél. A myrtus, a rhododendron a déli megyékben szabadon és buján tenyészik; a czedrus, a fenyőknek ezen legszebbike, óriási nagyságra nő, a tölgy teteje ötszáz éves példányoknál is el nem szárad, a rét télen-nyáron egyaránt zöld, a fű el nem fagy, ki nem ég, a gyönyörű marha egész éven át kijárhat a legelőre, melyet hó csak ritkán s rövid időre borít el; a tél meg nem akasztja a mezei munkát.

A kitünő karban tartott utak, melyeknek párját a szárazföldön nem találjuk, az eleven sövények, melyekkel minden föld be van kerítve, a számtalan fa, mely mindenfelé ültetett, az egész országot egy gondozott parkká változtatja át, melyet gyönyörű úri lakok díszesítenek, olyanok, hogy a fejlődési kastélyokkal vetélkedhetnek. Óriási repkénynyel körülfont vár- és klastrom-romok emelik az érdeket; a csinos, tiszta püspöki városokban roppant székesegyházak, hol román, hol goth stylben, mutatják a nemzet régi gazdagságát, míg más részről a sok füstös gyárváros szünetelni nem tudó gőzgépeivel s kohóival, s a kikötők hajórajukkal, az akkori continentalis ember képzelődését is fölülmúlták. Azon időben, midőn Angolországban utaztunk, csak egy vasút létezett még: Manchesterből Liverpoolba, a középosztály *Stage-coach*on utazott nagy kocsival, melynek födelén tizenkét ülés volt alkalmazva, ezek-

ről a kilátást semmi nem akadályozta; csak asszonyok, gyerekek vagy gyöngélkedők vették ki a belső helyeket. Gyönyörű négy ló vitte vágatva a járművet, minden órában más fogat által felváltva, az angolok büszkéek voltak e vállalatra, melylyel a külföld nem versenyezhetett.

Ily módon jártuk be az országot, meglátogattuk Oxfordot, melynek collegei a városnak oly ókori jelleget kölcsönöznek s hol az Isis partjain a leggyönyörűbb parkok terülnek el az egyetemi tanulók élvezetére; elmentünk Birminghamba, Manchesterba, Liverpoolba, le a walesi hegyek közé, föl a cumberlandi tavakhoz, által a lármás, piszkos, elhanyagolt Irlandba, Dublinba s a Giants causeway bazalt vidékén át Londonderrybe, ismét áthajóztunk Glasgowba, a skót felföldre, ki Staffa és Jona szigetek csodáihoz, a caledoniai csatorna mentén egész Invernessig, innét vissza Edinburghba s Newcastleen, Yorkshireon keresztül ismét Londonba.

A szép vidék, a parkok s az arisztokratia azon kastélyai, melyekben annyi műkincs őriztetik, érdekelték leginkább, ezeket kerestük fel kiválóan, itt jöttem azon meggyőződésre, hogy az élet művészetét senki sem gyakorolja nagyobb mesterséggel, mint az angol nagybirtokos. A nemzet azon benyomást tette, hogy erőteljes férfikorát éli, komolyan, fáradhatatlanul dolgozik, prózailag fog fel minden kérdést leggyakorlatibb oldaláról, de a mellett élvezni tud is, akár is.

Angol utazásom érlelőleg hatott reám; Heilbronner őrnagy biztatására jegyzeteimet czikkekké kezdtem átalakítani, hogy könyvet készíthessek belőlök, németül.

IV.

Angolországból Hollandba mentünk; a mint Rotterdamban értem, éreztem, hogy ismét a continensen vagyok, útlevelem kellett megint és rendőrségi láttamozás, melytől elszoktunk volt a szabad szigetországban. Holland úgy tűnt fel, mint Angolország ellentéte, a gyári mozgalom s földművelési élet helyett inkább marhatenyésztést találtunk, a kényelmes utazást a Stage-coach tetején kényelmetlen diligence váltá fel, vagy a lassú, ló által húzott hajó (Treckschuyte) a csatornák

csöndes vizén egész nap zöld rétek közt, melyeken gyönyörű tehenek legeltek.

A szünetlen tisztogatás, a folytonos törölgetés és mosakodás Hollandot a legtisztább országgá teszi, melyben csak az ember piszkos. Leidában, Hágában, Amsterdamban tanulmányoztam a protestáns művészetet, mely elhagyva az idealismust, az arczképet és a népelet ábrázolását tűzte ki feladatául; Hals, Vander Helst, Mirerdt mesterműveit s Rembrandtot, ki a nagyok közt is legnagyobb.

Heilbronner itt elhagyott bennünket, a skandináv éjszakot akarta még meglátogatni, számomra azonban kieszközölte Kolbnál, az augsburgi *Allgemeine* szerkesztőjénél, hogy alkalmi cikkeimet fölvegyék.

Mi Kölnbe mentünk, hol nagy örömemre Steinbüchellel találkoztunk; természetesen megcsodáltam a világhírű dom elkészült részét s arról ábrándoztam, mily benyomást tenne, ha ki volna építve, mire Steinbüchel megjegyezte, hogy erről könnyű volna fogalmat szerezni, minthogy a templom Xantenben hasonló terv szerint, habár sokkal kisebb arányokban, csakugyan fölépült s egész épségében most is fennáll, minden későbbi restauráció nélkül. Ez felkeltette kíváncsiságomat, s midőn Fejérváry megtudta, hogy Xanten a római Vetera Castra helyén épült s a város főjegyzője, az öreg Houben, ott sokat ásatott s tekintélyes római gyűjteményt hozott össze, csakugyan kirándultunk oda.

Archaeolog barátom útközben figyelmeztetett a római, görög s phoeniciai gyarmatok különbségeire; a rómaiak az olasz félszigeten kívül mind katonai állomásokból vették eredetüket, mind stratégiailag nevezetes pontokon épültek, mind kiszolgált katonák s családjaik által népesedtek s katonai jellegüket csak akkor veszítették el, midőn egyrésről a római birodalom határának előre haladtával megszűntek véghelyek lenni, más részről a körül lakó népség lassan-lassan már megrómaiiasodott. A görög gyarmatok ellenben mind a tengerparton vagy közelében települtek, lakosait az anyaváros egy része képezte, mely mindjárt önálló államot alkotott, csak a vallás és kegyelet kötelekei által maradt kapcsolatban régi hazájával. A phoeniciai gyarmatok ismét kereskedési telepek voltak, katona-örséggel, mely nagy részt idegen zsoldosokból állott, de mely lassan-lassan urainak számára meghódította

s lenyűgözte a körül lakó barbárokat. Újabb időkben a francziák és spanyolok a rómaiak gyarmatosítási elveit folytatták, az angolok a görögökéit, a hollandok a phoeniciakéit.

Nantenben egyébiránt nemcsak góth templomot s római emlékeket, de oly unalmas, szűk látkörű nyárspolgárokat is találtam, minőkről eddig fogalmam sem volt.

Visszajövet felolvastam Steinbüchelnek egy fejezetet úti rajzomból, melyben a British Muzeum kincseiről szólván, kifejtettem az akkoriban még meglehetősen új eszmét, hogy az legközelebb áll egy oly gyűjteményhez, mely az összes emberiség művészetéről s minden egyes nemzet kifejléséről tanúskodik, ez volna minden egyes nemzet történelmének tükre s magyarázója. Steinbüchelnek tetszett az eszme, de figyelmeztetett azon különös áramlatokra is, melyek ugyanazon időben minden civilizált nemzetnél a művészet virágzását vagy hanyatlását idézték elő. Francia- s Németországban a csúcsíves építészet fénykora összeesik Giottóval s Nicola Pisanóval Olaszországban; a XV. században Van Eyk Németalföldön s Masaccio Flórenczben új utat törnek a festészetnek; Rafael, Titian, Michel Angelo egykorúak Dürerrel és Holbeinnal; Rubens, Van Dyk, Rembrandt a bolognaiakkal, Caravaggióval és Murillóval.

Az ily észrevételek szélesbítették látkörömet és hozzá szoktattak az eseményeket nem elszigetelten, de összefüggésben a világtörténelemmel tanulmányozni.

Steinbüchel figyelmeztetett Köln gazdagságának egyik kútfejére is. Rómaiak építették a várost az alsó Rajnán, mint kulcsát az egész vidéknek le a tengerig, mind hadászati, mind kereskedelmi tekintetben ez nevezetes egy pont maradt; de a középkorban vallásos tekintetben is legnagyobb befolyást gyakorolt az egész Rajna vidékén. E befolyás eredete nagy részben a főtemplomban őrzött ereklyéknek tulajdonítható, melyeknek híre mindenhová elterjedt. Ezen ereklyék megszerzése elég érdekesen tünteti fel a középkori eszmejárást. Midőn Barbarossa Frigyes Milanót bevette s feldúlta, a gazdag zsákmányt hívei közt osztotta fel. Cancellárjának, a kölni érseknek, hagyta az első választást, s ez arany s drága kövek helyett semmit sem kért ki magának, mint egy ereklyét, a három király koponyáit. A lovagok csodálták az érsek szerény választását s nem gyanították, hogy ez nemzedékeken keresztül

aranybánya lesz úgy Köln, mint az érsek számára. Az ereklyék tudniillik a főtemplomban állíttattak fel s ezer meg ezer zarándok járt hozzájuk minden évben; a város s az érsek meggazdagodtak általok, sőt a zarándokok által kifejlett kereskedelmi forgalom rövid idő alatt lehetségessé tette a nagyszerű székesegyház építését is. A reformatió megapasztotta e kútforrást s megakasztotta a dom építését, mely csak a mi időnkben vétetett újra munka alá s nagyjából be is fejeztetett.

Kölnből gözhajón mentünk fel a Rajnán Koblenznek Mainzba. Bonnban egy csapat víg deák jött a fődélzetre, kik azon óra alatt, melyet a hajón töltöttek, velem zajosan megbarátkoztak s ez új ismeretséget borral is megpecsételték. A mint a hajót elhagyták, egy öreg angol szőlített meg s felajánlkozott, hogy egy pár angol nőnek bemutat, kik épen Bulwer *Rajnai zarándokait* olvasták, s azon hiszemben, hogy német deák vagyok, tölem akarták hallani az itteni romokról szóló legendákat. Úgy láttam, hogy az egyik kisasszony kitünően szép, s azért nem is szabadkoztam a rám tukmált szerep ellen s nagy meglegedésére jó kedvemben vadabbnál vadabb legendákat rögtönöztem; az öreg angol is fölváltott néha, érdekes ember volt, tengerész-orvos s szemtanúja a trafalgári ütközetnek s Nelson halálának.

Ily kellemes társaságban értünk fel Mainzba, hol Fejérvár Piret tábornokot, régi barátját akarta meglátogatni.

Wiesbadenbe is átmentünk, hol ekkor még játék-bank állott, melynél szerencsémét megpróbáltam, kétszáz frankot vesztettem s ezekkel minden kedvemet a szerencsejátékokhoz. Nagy kedvem ugyan soha sem volt ezekhez, de itt mégis tapasztalni akartam egyszer a játék izgalmát, úgy találtam, hogy ez nem fog rajtam.

Negyed napra visszaútaztunk a Rajnán lefelé, de a szép angol nő nem volt többé a hajón s én távolról sem találtam a vidéket oly regényesnek mint jövet. Belgiumba mentünk, Brüsszelbe, Lüttichbe s Antverpbe, hol Rubenst meg tanultam becsülni, kinek képeit nem tudtam eddig megszeretni; itt azonban sejdíteni kezdtem, hogy a jezsuitáknak s az ellen-reformatiónak is voltak nagy emberei, s hogy e kor eszméi sem maradtak meddők, sőt képesek voltak oly remekműveket létesíteni, minöket Rubens, Van Dyk és Murillo ecsete festett.

Végre Párisba értünk, a franczia élet gyúpontjába. Itt sok ismerőse volt Fejérvárynak, tudós, műárús, gyűjtő; reggeltől estig el voltam foglalva, délelőtt a műemlékeket tanulmányoztam, délután látogatóban jártam, este a színházakba. De nagybátyám roszul kezdte érezni magát s két hétig sokat kellett nála maradnom a szobában; időm volt rendbe hozni angol jegyzeteimet s azokból egy vékony kötetet összeszerkeszteni.

Párisi ismeretségeim közt legérdekesebb volt a rendkívül szórakozott Jules Janin, kihez Schwarzenberg Frigyes hercegtől volt ajánló levelem és az öreg, kedélyes Nodier, az Arsenal tudós könyvtárnoka, kinek csinos regényei ekkor még nem voltak elfelejtve; nála találkoztam Dumas Sándorral, kivel a sors többször is összehozott, elragadó elbeszélési modora mellett rendkívüli jószívúsége még azokat is megbarátkoztatta vele, kik különben szellemes henczegését nevetéssé szerették tenni. Sok időt töltöttem Revilnél, egy nyugalomba lépett gazdag posztókereskedőnél, ki szerencsés műkedvelő gyűjtő volt. Kézrajz-gyűjteményét, mely nagy hírnek örvendett, már eladta volt s épen reá kezdett únni gyönyörű régi bronz-gyűjteményére, mert ritka görög érmek gyűjtéséhez fogott, s ezek közül néhány olyannak is birtokában volt, minők a párisi éremgyűjteményben hiányoztak. Fejérváry rávette, hogy neki egy nagyszerű ülő Herakles-szobrocskát adjon el; gyűjteményének gyöngye azonban egy kicsike ezüst hérosz volt a görög művészet fénykorából, erre nekem fájt a fogam, nagybátyám helyeselte választásomat s én megkértem Revilt, engedje át nekem a kitűnő műemléket, hadd legyen ez egykori műgyűjteményemnek magva, ezer frankot ígértem érte. Revil mosolygott, megjegyzé, hogy így még senki sem becsülte meg kis szobrocskáját, négyszáz frankon vette volt, oda adta nekem, de később megbánta s vissza akarta venni; én bizony nem bocsátottam ki többé kezeimből, még most is, negyven évvel később, gyönyörködöm benne.

Egyébiránt a francia archaeologok és gyűjtők, gróf Clarac, De Witte, Durand, gróf Pourtales és Bastard és Duchesne, a rézmetszetek őre, mind kitűnő előzékenységgel fogadtak s érdekekkel közölték velem tapasztalataikat és nézeteiket.

A Párisban töltött hat hét minden tekintetben ép oly tanulságos, mint élvezetes volt reám nézve. A mennyire

francia tudósokkal érintkeztem, azt tapasztaltam, hogy mindent, a mit tudnak letesznek munkáikban, újat alig lehet tanulni közelebbi ismertségekből; csak azt hallja tőlök az ember, a mit könyveikben is olvasni lehet, holott a német tudós mindig megtart magának valamit szellemi tőkéjéből s nem adja az egészet a nagy közönségnek. De a francia e mellett oly barátságos, oly nyájas és szolgálatkész, hogy minden idegent elbájol, míg a német legtöbbször tudományos méltóságába burkolódzik s nehezebben megközelíthető. A francia rendkívüli mértékben bírja még az assimilatio tehetségét is, könnyen felfogja a tőle eltérő eszmemenetet s bele éli magát az idegen felfogásba, míg a német más nemzet érzéseivel s eszméivel sokkal nehezebben barátkozik meg. Egy kitünő francia nő később e nézetet epigrammatikus alakban foglalá össze, midőn egyszer a francia tudatlanságon csodálkoztam mindenben, a mi nem francia. „Ne csodálkozzék — mondá — a francia nem tud ugyan semmit, de megért mindent; a német mindent tud, de éppen azért nem ért meg semmit.“

Millingtonel, öreg angol barátunkkal itt ismét találkozunk. Felesége még fiatal korában katholizált, mi őt, a szigorú anglikánt, annyira bántotta, hogy tőle külön vált, fia azonban anyjához ragaszkodott, kitünő orvos volt, mint philhellen Görögországba ment, hol lord Byront gondozta utolsó betegségében, ennek halála után megutálta az új görögöknél az őszinteség hiányát csak úgy, mint Urquhart, s Konstantinápolyba ment, hol a szultán orvosa lett, ki szintén kezelése alatt halt meg. Felesége byzanti asszony volt, kivel nem tudott jól kijönni; kis fiát tehát nagyatyjához Angolországba küldte nevelésre, de a gyerek nagyanyja útban elfogta s Rómába vitte azt, s a jezsuitákra bízta. Az öreg Millingen hiába fordult az angol kormányhoz s parlamenthez, hogy a gyerek visszaadassék családjának; az eset oly zajt gerjesztett Angolországban, mint később a Mortara-ügy, de se kormány se parlament nem segíthetett, az öreg Millingen még csak engedelmet sem eszközölhetett ki arra, hogy egyetlen unokáját láthassa. A fiatal Millingenné később az izlámra tért s Mahomed Köprili felesége lett, kivel 1849-ben Londonban sokszor találkoztam.

V.

A tél közeledett s mi is haza felé fordultunk. Stuttgartban fölkerestük Menzelt, az akkor híres kritikust, a *Literatur-Blatt* szerkesztőjét, kinek tolla képes volt egy író hírét megalapítani. Ez időben ugyan már le kezdte járni magát, Gutzkovval, előbbi dolgozótársával, összetűzött és mint dühös ellensége a francziáknak, Heine, Börne s ezeknek franczia-német modora ellen keményen polemisált. Fejérváry megkérte nézze át kéziratomat, s mondja meg, hogy megérdemlené-e a kiadást. Menzel szánakozó tekintettel vette azt át tőlem, mintha restelné, hogy idegenek iránti udvariasságból egy-két órát vesztenie kell unalmas olvasással; de másnap reggel maga hozta vissza a kéziratot, megdicsérte s hozzám intézett levélben is ajánlta kiadását.

Augsburgban fölkerestük az *Allgemeine* szerkesztőségét; ez időben ez még valóságos hatalom volt, mert azon áron, hogy az osztrák monarchiáról minél kevesebbet ír s főleg olyat, mi a bécsi sajtóosztályban készült, egyedárúságot nyert Magyarországon s az örökös tartományokban; más külföldi lapot az ember csak külön a cancellária útján megszerezhető engedély mellett kaphatott postán; de éppen ekkor lazulni kezdett a szigor, Metternich átlátta, hogy Ausztriát agyonhallgatni nem tanácsos; hogy nem árt néha egypár ellenzéki cikk sem, hogy alkalom adassék a sajtóosztálynak ellenkező irányban írni. S e részben éppen ekkor előnyös állapotba jutott az osztrák kormány, mert báró Zedlitz, a jeles német költő Metternich herczeggel megismerkedett s elragadtatva a miniszter modora s szellemes eszméi által, neki ajánlotta fel ügyes tollát. Egészen véve a herczeg nem volt szerencsés íróinak feltalálásában, hosszú pályáján csak két valósággal kitűnő férfi szegődött hozzá, Gentz és Prokesch, mert Müller Ádám régebben és Pilat később ezek mellett nagyon is másodrendű szerepet játszottak; náluk Zedlitz több volt, ámbár távolról sem pótolta Gentzet s meg nem közelíthetné Prokescht, kitűnő czikkíró maradt mindig s nem emelkedett államférfivá. Kolb, az *Allgemeine* akkori segédszerkesztője, örült ismeretsegemnek, mert időnkint magyar szellemű cikkeket várt

tőlem lapjába, én pedig megragadtam az alkalmat, hogy a roppant elterjedésű s Magyarorszáiban sokat olvasott újságba ír hassak.

Münchenben és Bécsben újra fölkerestem kedves tanárait, Thierscht, Steinbüchelt, Böhmét, társalkodásukból mindig tanultam valami újat, mind a három ismerte a nagy mesterséget: eszméket ébreszteni a tanítványokban s villanyos szikrával új világot vetni a mindennapos tárgyakra.

Pesten megalkudtam Heckenasttal angol útazásom kiadatása iránt, mely 1839 nyarán csakugyan megjelent névtelenül s Menzel *Literaturblatt*-jában dicsérőleg bíraltatott. Legnagyobb dicséretét egyébiránt tizenöt évvel később hallottam. Rosty Pál volt nálam Londonban, Angliát akarta beutazni, bemutattam az öreg Yatesnél is, egy ismeretes angol tudósnál, kitől kérdezte, melyik munka volna az, mely röviden s híven Angolország képét adná elő. Yates könyvszekrényéből kivett egy vékony könyvet s azt ajánlta, mint különösen jó leírást.

Kezembe vettem s ráismertem csaknem elfelejtett első munkámra.

VI.

Bármennyire meg voltam elégedve első irodalmi föllépésemnek sikerével, mégis bántott az a gondolat, hogy könyvem német, nem magyar. Azért kaptam az alkalmon, midőn egy évvel később Eötvös felszólított, írjak én is cikket az *Árvíz-könyv*be Heckenast számára, s megírtam útazási vázlataimat különösen Német- és Angolországról, Hollandról s Belgiumról. Sok volt abban a reflexio s a csillogó phrasis, de ez is festi az akkori idők szellemét s képét adja egyéniségem akkori állapotának; ugyanazért ide szúrok egy pár jellemző kivonatot a rég felejtett munkácskából. Csillogó phrasisnak például most is megjárának még elmélkedéseim a németekről a gőzösön Hamburg és London közt:

„Másnap reggel gőzhajóra ültünk, de ellenkező szél miatt, csak délután értünk a tengerbe, hol gyorsan előrehaladva, estve felé csak alig látszott alkonyuló távolban Német-hon partja. Mily különböző alakban tűnt föl előttem a német

élet az utolsó másfél hónap alatt, ezen középpont nélküli nemzetnél, mely mindenütt a geographiai fekvés, szomszédság s históriai viszonyok következtében különbözően fejlődött ki a különböző országokban: „*facies non omnibus una, nec diversa tamen, qualem decet esse sororum*“. De található egy alapvonal az egész nemzetben, az, hogy az ideák országában él, mi még a vig bécsinél is a német fő típusza, s még is azt mondja L'herminier „a Vienne on ne pense pas“ (Bécsben nem gondolkoznak). Ezen csaknem mindenütt igaznak tartott idea, főkép onnét ered, hogy a bécsi keveset ír, hogy ő nem hírnöke tetteinek, mint a franczia, hogy tolla nem fegyver, mint az angolnál. Nem is tudom, honnét eredett azon balítélet, hogy ki írni, gondolni is tud; hiszen épen az írás az, mi a forró gondolatot megfagyasztja, mi az élet koporsóba zárja, mint a test a lelket. A szó a gondolat teste s lebilincseli azt, s nincs fájdalmasabb érzet, mint midőn látjuk, hogy az égi gondolat púposan sántit előnkbe, mert a szó ügyetlen, mely kifejezi, vagy csörgő lánczot hordszol maga után, s piszkos foltok födözik. De legjobb esetben is a szó s a gondolat ellenségek maradnak s harcaikból csak ritkán születik a mesteri mű, mint a csendes béke a fegyverek zajából. A szó letörli a gondolat lepkeszárnyairól az aranyport, megemészti leggyöngédebb illatát, gyöngíti legóriásabb erejét s ha szépségét meghagyja, sokszor jóságát teszi tönkre. A gondolatnak csak egy fia van, a tett, a szó csak mostoha gyermeke; de néha mégis elrabolja annak gazdag örökségét, mint midőn Goethéből nagy férfi helyett nagy író lett. Érezte ezt Byron, e tettekre vágyó Titán, s ki lehetne oly durva, kiben szánakozást ne gerjesztene ő, mikor az életben ki nem törhető szenvedélyeinek belső vitájában felkiált: „*Actions, actions, said Demosthenes, actions, actions, I say, and not writing, least at all rhyme.*“ (Tetteket, tetteket, mondá Demosthenes, tetteket, tetteket, mondom én, s nem írni; legkevésbbé pedig rímeket.)

Szászországban, a reformatió honában, most (1836) szűkmellű aljas szellem uralkodik a népnél, mely constitutionalismus által palástoltatik, de mindekkoráig bizonyos, hogy két kamara-rendszerök csak annyiban volt hasznos, a mennyiben a nép látja, mily nehéz bármely országot közmegelégedésre kormányozni.

Szerencsésebb e tekintetben a porosz nép, melynek pél-

dája mutatja azoknak fonákságát, kik az egész világot egy minta szerint szeretnék elrendezni, bár látják mily sokszínű ruhában jelenik meg a természet, mindenütt különbözően, s hogy az egyformaság halál.

Poroszországnak constitutioja nincs, de van két erősebb institutiója, mely a népbe mélyen behat, s a jólétet biztosítja. Az első a népiskolák, melyek a legalsóbb rendekig világot s tudományt terjesztenek, miután az egész birodalomban a kényszerített robotmegváltás a haszonbérlo parasztot valódi birtokossá tette s így benne s a polgárban, ki a híres városrendszer szerint maga választja felsőségét s maga kormányozza magát, önértés gerjesztetett. A másik a *Landwehr*, a kivétel nélküli katonáskodás három évre, mely az egész nemzetnek nemesebb s férfiasabb tartást adott s katona és polgár közt azon rettenetes lézagot elenyésztette, mely szerencsétlen helyzetekben s időszakokban a katonából hontalan rab-szolgákat s a polgárok rémképeit alkothatja.

Így elmélkedém a haboktól ringatva, míg a tengerkóróság felbeszakasztá gondolatimat, s a legprózaibb módon érezteté velem Neptun hatalmát.“

Hollandról általánosan a következőket írtam: „Megjegyzésre méltó, hogy Holland *characteristicus* nemzetisége, s a némettől különböző kifejlődése, geographiai fekvésének szükséges következménye. Mint a régi Egyptom alkotmányával s vallásával együtt a Nilus szülötte: úgy Holland lelkületét a Rajna és tenger képezték; már a föld maga is hol a Rajna ajándéka, hol a lakosok fáradszorgalmának jutalma, mely a tengert óriási gátok által századok óta viszsztatasztja. Ezen roppant munkálatok edzék a hollandit szabad férfivá s a gátok nyitásával berohanó tenger fegyverül szolgált neki szabadságának megvédésére, Claudius Civilis óta orániai Vilmosig. A csatornák élénk belkereskedést ébresztenek s a vizet a németalföldiek honjává tevén, őket tengeri nemzetté idomíták, annyira, hogy már a köztársaság kezdetekor szembeszállhattak ismeretlen tengereken halálos ellenségeikkel, a spanyolokkal. Boszúvágy készíté őket Keletindia szigetei felé evezni, honnét a keleti kereskedés kincsét hozták vissza, mi újra a nemzeti lelkület élénk kifejlődésére különös hatással volt, mert gazdagság s férfias önállás volt a kereskedés közvetlen következménye; de Holland el volt szige-

telve; a német császárságtól elszakadt, a francziák pedig mindig ellenséges irigy szemmel nézték, általában a kis nemzet mind köztársasági alkotmánya, mind az ezen formához leginkább simuló reformatus hitvallása által a körülfekvő monarchikus s katolikus országoktól élesen elkülönítettett, e szerint az európai társas élet formáival s kellemeivel nem ismerkedett meg, holott más részről a lakosok csekély száma egy egészen új alapokon nyugvó, a némettől független nemzeti élet kifejlését művészetben s irodalmában nem engedte meg. Úgy látszott ugyan egy ideig, hogy Németalföld, önerejére támaszkodva s önállásúlag kifejlődve, az emberiség vezérlésére s a történetek forgására mind anyagi, mind szellemi hatalmával maradó befolyással bírand; de a tengerek királysága s a művészeti tökély csak addig tartott, meddig azon fellengés, mely a szabadságot kivitta, s kivívása által új lángokban fellobogott, kisebb arányokban hasonlítható azon dicső időszakhoz, melyben Görögország, a persa győzelmek által fölhevülve, minden tudomány s művészet honjává lett.

Midőn Holland később a növekedő angol erőnek Neptun szigonyát átengedni kénytelenítették s XIV. Lajos ellenséges hatalma a kormány s uralkodás centralisatióját szükségessé tévé, akkor lépett le ezen nemzet világkormányzó állásául a másodrangú birodalmak sorába, s a hollandinak karaktere, melyben szabadságszeretet s nemzeti érzelem, kereskedési pontosság és a túlzásig vitt tisztaság, élıhetetlenség a társas életben s valódi fényűzés központossúl, két fővonással gazdagodott meg: megvető büszkeséggel t. i. mely sorsát nagy érdemivel meg nem egyezőnek véli, s a múltnak élénk visszakívánásával.

De ezek egyszersmind hátráltatják a nemzet haladását, mert, ki előre akar menni, annak előre is kell néznie, nemcsak hátra. Érzik ezt már a nemzetben a nemesebb férfiak, s megismerik a nemzeti büszkeség kártékonyását.

Így egy lelkes, fiatal újságszerkesztő néhány szavamból kiismervén élénk részvéteket érdekes nemzete iránt, Hágában midőn nagyobb társaságban a *Busch* nevű csinos, szabályozott ligetben sétálgatánk „Szívem fáj — így szólt — ha állásunkat meggondolom; annyi szép tulajdon mellett is mindig hátramaradunk; a könnyelmű, következetlen belga nagy ipara által, úgyszólván magasbra emelkedett, mint a pontos s érett

eszű hollandi, kinél sem pénz, sem ész nem hiányzik; semmikép nem szokhatunk azon gondolathoz, hogy megszűntünk már nagy nemzet lenni, s ez főhibánk; a dicső múlt néha szerencsétlenség; minket legalább aranylánczaival lebilincselt.

Elégedetlen világnézetemet, melyben az akkori ifjúság legjobbjaival osztottam, a cikksorozat bevezetésében így fejeztem ki:

„Nem tudom igaz-e, de beszélük, hogy Napoleon csata alatt néha elszenderedett, felelni szokván az e felett csudálkozóknak, hogy időt kell hagyni a történeteknek kifejlődésükre, s úgy látszik, az emberi nem életében is vannak oly pillanatok, melyek egészen magokra hagyatva csak a történetek kifejlődésére léteznek, melyekben a csata mindig határozatlan, a folyt vér terméketlen. Ilyen idők az átmeneti időszakok, nagy idők kis lelkek számára, a cselszövényeknek s csüggedésnek időszakai, melyekben csak az örülhet, ki remélni tud, míg a! tette vágyó, várakozni nem szokott ifjúság kétségbe esve elvész.

Már sokszor élt a világ ily időket, mindig, midőn egy nagy eszme, mely egyideig az emberi nemet áthatotta, rendeltetését bevégezte s a lassan elhalónak helyét a következő, csak lassan serdülő, be nem töltheté. Ilyen idő volt, midőn a görög s római köztársaságok, a peloponneszi s sullai belháborúk után, szabadságra alkalmatlanok, az egyeduralkodástól borzadtak; ilyen idő, midőn a régi hitet a neo-platonismus mély tudományú vizsgálódásai sem támogathatták többé és a keresztyénség még csak kisded szikra volt, s gyaníthatatlan azon későbbi fénye, melyet az óvilág romlott szemei el nem tűrhettek, de mely erősebb s egészségesebb ivadékok által az agg világot még egyszer megifjúsítá; — ilyen időt élünk mi is.

Az ily átmenet-időszakoknak, melyek különösen philosophusnak érdekesek, ki azon árnyékot észreveszi, melyet a jövő történetek vetnek, az a különös caractere, hogy központjuk nincs, hogy az ivadék százfelé szétszolvva, minden fellengést nélkülöz, áldozatra nem képes, keblében a vallás híját hideg philosophia pótolja, s az önzés uralkodik határtalanul, korlátlanul.

Ily időknek jelszava azon normann felelete, ki Olaf Trygvason kérdésére „s kibem hiszesz te?“ — azt felelé:

„magamban!” Ilyenkor materiális javítások, a practicus tudományok haladása, azon lepel, melylyel a sociális élet sebei eltakartatnak, s vannak mindig emberek, kik azt eléglik, bár mindenki érzi a fájdalmat, melyet csak szellemi haladás gyógyíthat. Tekintsük közelebről mostani időnket, mily különös ellentétben van a mesterségek s ipar haladása s a képző művészet aljasodott veszteglése, a minden távolt elenyészítő, embert emberhez közelebb csatló vasútak s gőzösök s azon felekezettesség, azon meghasonlás, mely a természet legerősebb kötelekeit összeszaggatva, a világból két ellenséges tábornokot alkot; a kényelem s materiális jólét, mint alapeszméje s főczélja időnknek, míg a civilizált emberi nemnél csak egy érzet közös, a megleégedetlenségé.

Valóban úgy látszik, mintha az emberek, el kívánván futni e kényelmetlenség elől, építenének vasútakat s röpülnének gőzőkön, mintha elkábulást keresnének a gyárak füstje s zöreje közt, mintha ezen mozgalom, mely mindenütt mutatkozik, csak ingerült idegeket s belső betegségeket jelezne. A társas élet alkotmánya már annyira mesterséges, hogy a régi szervezetek többé nem illenek reá, s mindenütt érezhető a javítás szüksége.

De hol találni gyógyszert a beteg számára? Az értelmesegek egyik része vissza akarja vinni a társaságot a régi egyszerűséghez, vissza gondolja hozhatni a régi tiszteletet, buzgóságot, szerénységet, s hiszi, hogy az anyatéj megifjúsíthatja az öreget. A másik felekezet új formákat keres az új szükségekhez, új törvényeket az új viszonyokra, míg a gondolkozástól irtózó tömérdek többség, az érzett kényelmetlenséget azoknak tulajdonítja, kik rajta segíteni kívánnak s a tespedésben reméli találni felüdülését, mint a beteg, ki oly gyakran az orvos szereinek tulajdonítja bajait.

A szépség s szabadság enyhíték a görög fájdalmait. Róma oly magasan állott, hogy a köznagyság elfelejteté az egyessel szerencsétlenségét, a középkor éjjelét vallásos buzgóság deríté; de hol van azon általános eszme a mai világban, melyet mindig szeme előtt tartván, nagygyá válhatnék az ifjú, melyért a félfélni tudna, mely az öregnek szívét erősebben dobogtatná? A kétely uralkodik mindenütt, bizodalmatlanság tölti el a kebleket, elszigetelve állanak a nemzetek s egyesek, az utolsó kötelék pedig, mely őket összekapcsolja, a politikai

vélemény egyformasága, csak a jelszóhoz hasonló, mely a csatában megismerteti azokat, kik ugyanazon zászló alatt vívnak, csatán kívül jelentése nincs. Nincs középpontja a mostani európai életnek s ennek híját nem pótolják mindazon nagy találmányok, melyekkel az új kor annyira büszkélkedik. Mennyire tökéletesített a mechanika; a márványt, a legdurvább porphyrt, a régiség előtt ismeretlen módokon, vág-hatjuk kényünk szerint; s hol a phidiászi, hol a michel angeloi műve időnknek, mely előtt minden érező térdét hajtáná, melyet nem láthatni szerencsétlenségnek tartatnék, mint az olympiai Jupiterről olvassuk? Mennyire foglalatosskodott a chemia a színek s festő anyagok analizálásával, s hol van Raphaélhez közelítő festész? Negyven év alatt, négyszázadnál többet élt Európa s hol a költő, kinek dala a valónak nagyszerűségét utolérné?

Az újkor egészen új tudományt, a nemzetgazdaságot találta föl s a szegények száma nem kevesül, s a pénz terméketlenül csak a börzén kereng. Fölvilágosodásról szól egész Európa, de csak az szól világról, ki sötétben ül: kire a nap süt, az nem szól róla, de használja; végre bizodalomról harsog minden azon időben, melynek leghíresebb diplomatája Talleyrand azt merte mondani: „hogy a szavak csak a gondolatok elrejtésére léteznek.“

De nem akarok többet Európának ezen állapotáról szólni, nehogy valaki azt higgye, hogy időnket rágalmazni akarom, ezen időt, mely a múltért s jövőért bűnhődik, ezen ivadékot, mely jobb rendeltetést érdemelne, mint holt anyagot gyűjteni s lélektelen alakokat formálni. De eljön még talán egy új Prometheusz, ki égi szikrával föléleszti a holtakat s derültebb kort hoz a mostaninak helyébe. Vagy talán nem bírják már a nagyobb kifejlődést socialis életünk alapjai, s visszakерűlnek azon idők, midőn az ifjúságában oly szépen virított, annyi reményeket gerjesztett, az újkor legnagyobb találmányaihoz oly közel álló görög s római civilisatio gyökereiben megrothadva, tovább nem haladhatott s egészségesebb s durvább néptörzsökök által elnyomatva, vesztével ezeket termékenyíté s szebb jövőt készített előre. Így a természet nagy forradalmaiban a földült növény- s állatfajok szebb s tökéletesebb nemeknek csinálnak helyet.“

Ily okoskodások voltak ez időben napirenden (lásd Dis-

raeli *Contarini Fleming* című regényét), legszebb kifejezésöket azonban Eötvös *Karthausiában* találták, mi e jeles munka roppant népszerűségét magyarázza. A mostani kor természetesen másképp érez s alig tudja magát beléegondolni ezen csak félig múlt időkbe.

ÖTÖDIK RÉSZ.

MEGYEI ÉLET. KÖVETVÁLASZTÁS. 1837—39.

I.

Mialatt mi útaztunk, az országban nagy változások történtek. Metternich és Lajos főherczeg, kik ez időben az elme-gyöngye uralkodó neve alatt kormányozták a monarchiát s minden áron fenn akarták tartani a kényelmes *status quot*, aggodalommal látták a magyar országgyűlés élénk vitáit, melyekben az újkor eszméi kifejezésöket találták, a nemzeti-ség ébredését, az országgyűlési ifjúság liberális szellemét, a nemzetnek régi tespedéséből való kibontakozását. Érezték, hogy a mozgalom nem állhat meg a Lajtha és Morva partján s azért elhatározták, hogy elejét veszik a veszedelemnek s megakasztják az úgy nevezett forradalmi eszmék terjedését, ugyanazon módon, mint az Thugutnak a múlt század végén sikerült, midőn Martinovics s társainak elfogatása, néhány embernek kivégeztetése, másoknak bebörtönzése csaknem negyven évre kihatott s megállította az újkor szellemének hódításait a monarchiában.

Ők az új mozgalmat, mely nagyobbára a juliusi forradalom után kezdődött meg nálunk gróf Reviczky gyöngeségeinek s magyarságának és Széchenyi iratainak tulajdonították. Az elsőt tehát elmozdították s helyébe gróf Pálffy Fidéltnévezték ki cancellárrá, alcancellárrá pedig Bedekovichot. Egyikök sem tudott magyarul, egyikök sem mert volna valaha Metternich vagy Lajos főherczegnek ellentmondani, tulajdon eszméjük úgy sem levén, természetöknél fogva büszkéek voltak arra, hogy a bécsi központi kormányt híven szolgálják s annak eszközei lehetnek. Széchenyi pedig ügyesebben vitte politikai szerepét, mint hogy működésébe belé lehetett volna

kapni, diplomatiája mindig kifogott a bécsi reactionär politikán, holott Wesselényi bátor szavait egy árulási vádra alapított perrel el lehetett némitani s néhány ifjú elfogatásával rémülést gerjeszteni. Természetesen Balogh is, mint áruló, perbe idéztetett, minthogy Wesselényi beszédét magáévá tette.

De evvel még be nem érték a bécsi urak, a magyar mozgalmat szláv mozgalommal akarták ellensúlyozni. Horvátországot szemelték ki Magyarország ellensúlyául s ugyanazon nemzeti irány, mely Pesten üldözőbe vétetett, Zágrábban legfelsőbb pártolásban részesült. Gaj Ljudevit az ottani izgató, ki muszka pénzen nyomdát rendezett be, Bécsben hírlapengedélyt nyert s megkezdte a délszláv, az úgynevezett illyr mozgalmat részint magyar érzelmű mágnások s a turopolyaiak, főleg pedig Magyarország ellen. Izgatása a kormánynál kedvező indulatokra talált.

Nálunk azonban a reactió ily föllépése az ellenkező eredményre vezetett, a terrorismus nem fogott a nemzeten; az országgyűlés bezárása után Kossuth megindította a *Törvényhatósági tudósításokat*, melyekben a megyegyűlésekről közölt terjedelmes jelentéseket; ezeket a szabadelvű táblabírák nagyon szerették olvasni, mert ott találták a magok s ismerőseik beszédeit, ellenben a conservativek és a kormány dühösek voltak, mert a *Törvényhatósági tudósítások* nem hagyták a tüzet elaludni, sőt szították az izgatást, mert minden megye ki akart gyűlésén magáért tenni; miután az országgyűlési végjelentések után, melyek közt a Deáké Zalában volt az epochális, Wesselényi pere, a szólásszabadság sérelme s az ifjak elfogatása így is elégséges alkalmat adtak a szónoklatokra.

S valóban az ifjak dolga csakugyan botrányos volt, a vád gyermekes, az eljárás törvényen kívüli. A fiscus egyébbel nem tudta vádolni Lovassy Lászlót, mint, hogy az ifjúsági körnek tagja volt, hogy egy lengyel menekvőt egy pár napig magánál eltartott, hogy ennek emlékkönyvébe nevét bejegyezte, magát republicanusnak nevezte, hogy a barsi gyűlésre ment Balogh János visszahívása ellen korteskedni s végre, hogy egyik beszédében a népfelséget említette. A per különben titkos ülésekben a juratusok kizárásával vétetett föl, a vádlottak nem választhattak magoknak ügyvédet, a Martinovics-féle eljárás módjára hivatalból rendeltetett nekik oly védő, ki ellen ők tiltakoztak, szóval a rendes formák el voltak

mellőzve. De a mi még növelte az izgatottságot, az Lovassy István eljárása volt, ki mint Lászlónak atyja, nem hogy kegyelmet kunyorált volna fia számára, sőt inkább igen férfias beadványokkal ostromolta a k. táblát, és védte fiát s unokaöcsését. Mindez a Kossuth tudósításaiban közre tétetett.

Erre a kormány megvonta Kossuthtól leveleinek postán való szállítását, ámbár a tudósítások teljes postabér-fizetés mellett, mint levelek adattak föl, mire Kossuth a posta-hívatalt idézte perbe, másrésről az írott lapot a megyék pandúrsjaik által küldték tovább, szóval az izgalom napról-napra növekedett.

Mindezt már Pesten beszélték el nekünk, nagy részét Kossuth maga mondta, kit ez alkalommal fölkerestem s ki világosan állította, hogy az ifjak perében a cúria megfélemlítik hívatásáról s nem oszt igazságot, hanem politikát üz. Februárban még nagyobb lett az ingerültség, midőn megtudták, hogy Lovassy Laczit tíz évre ítélték el.

Minden titoktartás mellett csakhamar köztudomásra jutott, hogy Császár a volt temesi követ, Földváry és Zombory fölmentésre voksoltak; b. Vay Miklós pedig és Plathy Gáspár a volt lipthói követ és alispán az üléstől elmaradtak. Kossuth ekkor eltiltatott a törvényhatósági tudósítások kiadásától, de a tilalom daczára tovább is szerkesztette azokat; a közvélemény mindig hangosabban szólt a gyűléseken, sőt a böjti prédikációkban is Albach a barátok templomában németül, Gegő pedig Budán magyarul, szónoki melegséggel emlegették az ország szomorú politikai helyzetét, mind a kettő megintetett s a szószéken többé nem jelenhetett meg. Beszélték, hogy Ocskay püspök, a helytartó tanácsos, Gegőt ebédre meghívta s megmondta neki, ha helyében volna nem merne így prédikálni. „Elhiszem, — felelé Gegő — mert méltóságod czímzetes püspök s számot tarthat megyei püspökségre, jövőjét tehát nem veszélyeztetné, én pedig bátran kimondhatom meggyőződésemet, mert bármit tegyenek is velem, az mindig megmaradhatok a mi vagyok, t. i. koldús.“

Májusban Kossuthot is elfogták s a budai hegyekről elvitték a budai várbörtönbe; az izgatottság tetőpontjára hágott, a megyék gyűlésein éles hangon szóltak a táblabírák; Ujházy, Borsiczky, Patay, Tarnóczy, sőt a higgadt Lipovniczky s még Ambró is, kinek táblabíró arcza is mutatta, hogy áru-

lásra nincs sem bátorsága, sem képessége, nota perbe idéztettek; Ráday, Ágoston, Kubinyi Ferencz, s mások, összesen húszon felül becstelenségi büntetésre.

Az ország hangulata napról-napra komolyabb lett, sőt Bécsben is találkoztak már sokan, kik ezen új politikát tévesnek találták s Reviczkyt emlegették ismét, ki alatt csakugyan békésebbek voltak a viszonyok. De a kormány már is compromittálnak érezte magát, folytatni kellett tehát reactionalis politikáját s daczolni a közvéleménnyel, nehogy azt higgyék, hogy félelem bírta a hátrálásra.

II.

Sárosvármegyében is zajosak voltak az évnegyedes megyei közgyűlések, egyébkor nagyon is mindennapi maradt az élet Eperjesen, de én elég jól éreztem magamat. Henszlmann barátom lett hosszú időre vendégem, kivel régiségeket tanulmányoztam, két festész, Böhm fia Farkas és ennek barátja Bucher a nyarat nálunk töltötték s lerajzolták Fejérváry gyűjteményét, ezen rajzok szerint készült az ötvenes években Emilio Braun jelentése a Fejérváry-gyűjteményről a római archeologiai intézet kiadásában, később a m. n. muzeumnak ajándékoztam azokat; udvaroltam egy szép asszonynak, időről időre kirándultam az opál-bányákba, később Gömörbe, fel Bécsbe és Pestre, szóval nem úntam többé magamat. Egyszer, midőn épen el akartam hagyni Pestet, Vipán egy angol utazó jött hozzám ajánló levéllel Steinbücheltől, kérdeztem, mi czélja magyarországi útjának?

— Meguntam a civilisatio bűneit, szeretném tanulmányozni a barbár bűnöket.

— S ezért jött hozzánk! ez ugyan reánk nézve nem igen hízelgő, de a barbár vendégszeretet következtében mindenestre azon leszek, hogy alkalmat nyújtsak tanulmányozásaira. Szabolcsban a napokban tisztválasztás lesz, valószínűleg véres, adok tehát levelet Dessewffy Emil barátomhoz, ki majd oda fogja önt utasítani, a hol verekszenek.

Három hónappal később Vipán ismét nálunk volt Eperjesen, azt találta, hogy a mi választásaink még civilizáltabbak, mint az irlandiak, Dessewffy pedig valóságos angol

gentleman, kinek ajánló levelével tovább is ment keletre, Erdélybe, hol ismét igen jól mulatott, csakhogy barbár bűnökre nem akadt; sőt oly civilizált társaságot talált, mint bárhol nyugati Európában. Erdélyi barátai Bukarestbe útasították, hol megint igen jól mulatott, csakhogy az ottani bűnök inkább a párisi túl-civilisatióra emlékeztették s így visszajött hozzánk azon szomorú meggyőződéssel, hogy Európából csakugyan kiveszett már a barbárság gyökerestül s hogy a civilisatio mindenütt megrongálta a népek eredeti barbár jellemét, hiszen mindenütt német, francia, angol regényeket talált az úri házakban, a parasztság pedig semmivel sem ostobább s csaknem jobb módú, mint az angol napszámos vagy épen az irlandi.

Vipán azonban minden különczködése mellett is nagyon művelt és kedves egy angol volt, igen hamar bele élte magát a magyar észjárásba, mi pedig mindinkább megismerkedtünk általa az angol nézetekkel. Két hónapi látogatás után elment Németországba. Ekkor Eötvös Pepi jött Eperjesre, apja kinevezte őt tiszteletbeli ülnöknek a kerületi táblánál, melynek üléseiben sokszor elunta magát s inkább velünk töltötte idejét; svájci útját írta épen; egy szomorújáték-cyklussal is el volt foglalva, melynek hőse a történelmi Attila lett volna, de ezalatt megkezdte a *Karthaust*, melyből egyetmást fölolvastott nekem, télire azonban visszament Budára, hol apja mint tárnok székelt.

Márceziusban híre jött a pesti árvíznek, mindenki elborzadt a nagy csapás hallatára, s magasztalta Wesselényit, ki éjjelnappal mindenütt ott volt, a hol legnagyobb veszedelem fenyegetett és százaknak életét mentette meg. Lónyay János, Menyhértnek atyja neveztetett ki királyi biztosnak a vész napjaiban, Desseffy Aurél lett pedig a jobb keze s erélyesen járt el a közigazgatási rendszabályokkal, az inség enyhítésében s a közrend fentartásában.

Azok közt, kik e napokban kitüntették magukat, Eötvös Pepi nevét is olvastuk s ennek annál inkább örültünk, mint-hogy ideges természeténél fogva nem vártunk különös tevékenységet tőle e téren.

Alig múlt el a veszély s a cúria Wesselényit, a nap hőjét, kit Pestnek minden lakója áldott, szintén elítelte több évi fogságra. Indignatio fogta el mindenkinek lelkét annál inkább,

minthogy szóban volt, hogy szembaja az árvíz óta, hol emberfölötti erőfeszítéssel mentette meg épen a legszegényebb sorúakat, erősen megnehezült s hogy teljes megvakulása már csak az idő kérdése.

Wesselényi kard nélkül fölment még a nádorhoz, ki őt szívesen fogadta s ki is eszközölte, hogy néhány heti fogság után őrizet alatt Gräfenbergbe mehetett, hol becsületszava mellett minden ellenőrzés nélkül a hideg víz curát használta, melytől megrongált egészségének helyreállítását remélte.

Ezen emberséges bánás azonban nem változtatta meg az ország hangulatát, Wesselényi elítéltetése a reactionair politikát s a kormányt ítélte el, még leghívebb barátai sem bíztak többé fenállásában s csak úgy érezték a helyzet kényelmetlenségét, mint azok, kik még mindig üldöztek. Kossuth is elítéltetett a királyi tábla által három évre, a hétszemélyes tábla ez ítéletet még egy évvel súlyosította. Elítéltetése után ő is jobb bánásmódban részesült, íróeszközöket kapott s könyveket, de mindezt csak a legszigorúbb felvigyázat alatt.

Martinovics homályba burkolt összeesküvése s pere sokszor került szóba ez időtájt, különösen azért, mert a cúriának tagjai a titkos eljárásra nézve mindig ezen praecedensre hivatkoztak s arra utaltak, hogy a következő országgyűlések ebből sérelmet nem csináltak s hallgatással mellőzték azon politikai pereket, melyek különösen a felföldet megrémítették, mert nagy része azoknak, kik elfogattak Zemplén, Szathmár, Ung vármegyei birtokosok voltak.

Az öreg urak nem szerettek ezen időre visszaemlékezni, azt azonban többektől hallottam, hogy Martinovics összeesküvése nem volt veszedelmes, sőt nem is volt összeesküvés, hanem hogy ugyanazon időben csakugyan létezett volna egy összeesküvés a főurak körében, melyre a kormány leplet vetett s hogy csak azért hallgatott az országgyűlés, nehogy a kormány magasabb fába vágja fejszéjét.

Különös, hogy, ámbár nyolczvan év múlt el Martinovics és társainak pere óta, történelmünk ezen gyász-lapja semmi felvilágosítást eddig nem nyert s hogy a per még most is oly rejtélyes, mint a múlt században volt; pedig a francia követek szintoly rejtélyes meggyilkoltatása s megraboltatása Rastadt előtt, mely Thugut kormányát csak úgy bélyegzi, mint

Hebenstreit és Martinovics pörei, napjainkban csaknem egészen földerítettett.

Fejérváry is említé előtttem, hogy ő Barbácsyval azon székely-huszárok ezredesével, kik a rablásnál s gyilkolásnál szerepeltek, többször találkozott s hogy ez, ha ezen hírhedett esemény szóba jött, mindig és szárazan azt állította, hogy huszárijai szorosan ragaszkodtak parancsaikhoz s azokon túl nem mentek.

III.

Fejérváry bátyám azt találta, hogy a magyarnak legnagyobb hibája azon elszigeteltség, melyre maga magát ítéli el, szükségesnek látta időről időre más nemzetek országát is meglátogatni, másféle eszmekörökkel is megismerkedni s idegekkel érintkezni.

E szerint egy kis kirándulást tervezett Galicziába, hol herczeg Serbelloni tábornokot meg akarta látogatni s Krakkó emlékeit megnézni. Június végén tehát elmentünk Bártfára, hol a megye rendei ősi szokás szerint a fürdőben tartották egyik kis gyűléseket.

A bártfai fürdő hazánknak egy igen regényes, árnyékos völgyében épült. Különösen azon időben, midőn a német fürdők a franczia háborúk alatt el voltak hagyatva és Wiesbaden, Homburg, Baden-Baden nem számíthattak látogatóra, a játékosok egypár évig mindig Bártfára jöttek, hol Grassalkovics, Ceniceo, Lo Presti s mások tömérdek összeget nyertek s vesztek.

A bártfaiak s a sárosi nemesség fölhasználták ez alkalmat s nyári lakokat építtettek magoknak s a vendégeknek, természetesen minden tekintet nélkül a szilárdságra, fából s téglából s magok is helyet foglaltak a faraó-asztalnál. A játékával azonban, mely a kényelmesebb német fürdőket ismét megnyitotta, egyszerre megszűnt Bártfa jelentékenysége, gyógyvize ugyan ezentúl is szétküldetett, de annak piacza is inkább az ország határai közé szorúlt, hol a felföldön sőt még Pesten is minden étteremben kapható volt a bártfai savanyúvíz, mely borral vegyítve kellemes itallá vált. — A fürdő azonban pusztulni kezdett, az én időmben a palotaszerű vil-

lák már korhadásnak indultak, a felföldi nemességen kívül csak néhány lengyel látogatta, mert ezek is a Kárpát éjszaki oldalán a scsavnitzai fürdőket kezdték pártolni. A bártfai bál azonban még mindig fényes gyűlpontja volt a felföldnek s Dél-Galicziának s a régi hagyomány következtében a faraó-asztal körül már fényes nappal sereglettek össze a játékosok.

A kis gyűlés három napja valódi saturnaliákként szerepelt, melyek alatt a szerencsejáték sem burkolódzott homályba, sőt sokszor az alispán maga adta a bankot s illőnek tartották, hogy mindenki pointirozzon, hacsak egypár perczre is.

Innét Tarnowba rándultunk Serbellonihoz, ki már régen meghívta volt nagybátyámat látogatásra. Az öreg tábornok tetőtől talpig kotona volt, már Napoleon alatt szolgált a francziáknál, de 1814-ben az olasz ezredekkel együtt a béke következtében az osztrák sereghez csatoltatott, hol a német és szláv főtisztek némi idegenséggel viseltettek régi ellenségeik, mostani bajtársaik iránt, de a ki egyszer megszokta a katonai életet, az nem könnyen hagyja el azt s így herczeg Serbelloni is, Bellagionak birtokosa, mely a gyönyörű comoi tó legszebb pontja, több évet töltött Gyöngyösön s most Tarnowban állomásozott, holott Milanóban vagy Velenczében élhetett volna.

Serbelloni igazi philosophus volt, egykedvűen nézte s nevette a világot, de a jó ebédet meg tudta becsülni: Gyöngyösön egyszer fényes tánczvigalmat adott, melyre a környéken lakó főnemességen kívül minden szép nőt a városból s a vidékről meghívott. A grófnék el nem titkolhatták neheztelésüket, midőn a gyöngyösi szappanosnak leányát — egy híres szépséget — is körükben látták s megmondták az ezredesnek, hogy ezt illetlennek tartják.

— Ha családi fájokról emlékeznek, — szólt ő — akkor nekem is eszembe jut, hogy az én családomnak nemcsak fája, hanem erdeje van, hiszen, én a lombard királyoktól származom, kik már Árpád előtt uralkodtak Felső-Olaszországban s higgyék el, már akkor is becsesebb volt a szépség, mint a kutyaabőr.

Serbelloni most keveset társalkodott a lengyelekkel, mert ezek az osztrák tisztek iránt nem viseltettek azon szí-

vességgel, mely Magyarországon sok háznál divatban volt; mégis jól ismerte a nemzeti szellemet, mely akkor Galicziában újra föl kezdett éledni s a jövőről nem mondott le, de arról, hogy a jobbjágot föl kellene szabadítani s telkét tulajdonaúl neki adni, hallani nem igen akart.

Tarnowból elindulva, Jablonowszky herceget látogattuk meg jószágán és szellemes feleségét s itt nagy meglepetésemre azt találtam, hogy a szabadság s a nemzeti önállás vágya nem mindig párosul a modern szabadelvűség eszméivel.

Fölkerestük báró Scholtent is, egy volt dán diplomatát, ki Európa minden udvarainál szolgálta volt kormányát, végre egy lengyel grófnőt vett el nőül, s most itt Galicziában gazdálkodott jószágain. Éber figyelő tehetségével előre látta, hogy azon ellentét, melyben a nemesség nemzeti aspirációi társadalmi conservatív hajlamaival állanak, előbb-utóbb a kormány által ki fog ellene zsákmányoltatni s hogy a lengyel mozgalom elvégre is katastrophára fog vezetni, ugyanazért azon volt, hogy jószágát mihamarább eladja s Magyarországra költözködhessék át.

Krakkó szomorú benyomást tett reám, elhanyagolt pusztuló állapotában. Mély szánakozással a lengyel állapotok fölött tértem haza.

IV.

Midőn Eötvös ismét Eperjesre jött, fölkerestük azon kis írói kört, mely ez időben itt keletkezett. Kapy István, a megye főjegyzője érezte, hogy a latinság helyébe lépő magyar irány követelményeinek a megyei aljegyzők alig felelnek meg s azért írnokul fölfogadta Sárossy Gyulát, Vachott Sándort és Imrét, kik épen ekkor végezték el jogi tanulmányaikat az eperjesi collegiumban.

Mind a hárman a vármegye házánál laktak, hol őket a náluk fiatalabb Kerényi Frigyes szokta fölkeresni. Nekem is sokszor fölolvasták költeményeiket, ismertem tehetségöket, s bevezettem őket Eötvöshez, ki csakhamar kieszközölte, hogy atyja a főispán az első üresség betöltésénél Sárossy Gyulát másod aljegyzőnek nevezte ki.

Az eperjesi collegium minden fensőbb lutheranus tanintézetek közt mindig legjobban tartotta fenn a magyar szellemet, mindamellett, hogy a magyar fiúk épen azért küldettek oda, hogy a német szót tanulják meg. Régibb időkben Kossuth Lajos járt a collegiumban, Kazinczy Gábor iskolatársam volt, s midőn még a retorikát járta, arról álmodozott, hogy Cicero munkáit a Tudós társaság számára lefordítja. Székács mint nevelő töltött itt egy évet, Haán a békésmegyei derék történelmi bűvár több időt, mint tanuló. Greguss a philosophia professora mindig szította a magyar szellemet, Vandrák pedig, ki helyébe lépett, midőn előde a pozsonyi tanszékre hívatott meg, különösen ügyelt arra, hogy az ifjak a magyar olvasó körben a magyar nyelvet műveljék.

Szeptemberben a Tudós társaság megtartotta nagy ülését s Eötvös, Vörösmarty és Toldy ajánlatára én is megválasztattam levelezőnek, mi engem csak úgy megörvendeztetett, a mint megszégyenített. Éreztem, hogy jó reménység fejében választattam meg s fogadást tettem magamban, hogy barátaim nem fognak szégyent vallani ajánlatukkal; hiszen bármint szidták is a Tudós társaságot, mégis ebben találták ők is a magyar tudományos élet központját s minden irodalmi vállalat emeltyűjét, mert neheztelésök csak onnét eredt, hogy még többet vártak tőle, mint a mennyi az akkori erőktől kitelt. Az akadémiái tagság akkor is, mint most, nagy kitüntetésnek tekintetett s ez huszonnegyedik évem első napjaiban ért, midőn még sajtó alatt voltak az *Árvizkönyv* számára készült utazási vázlataim-, történelmi tanulmányaimat tehát kettőztetett szorgalommal folytattam, de a mellett az archaeologiai irodalommal előszeretettel foglalkoztam.

Különben az eperjesi társaságban is találtam három-négy szép szellemes nőt, úgy hogy szellemi és társadalmi tekintetben sem érezhettem magamat többé árvának, vígan éltem s élveztem ifjúságomat.

V.

A tavasz kezdetén 1839-ben a politikai helyzet változni kezdett; bécsi hírek szerint Metternich herczeg átlátta végre,

hogy a politikai perek rendszere célját el nem érte, az országot éppen nem félemlítette meg, sőt inkább növelte az izgatást s ingerültséget.

Minthogy pedig a herczeg éppen nem volt az, mit a németek később *Principienreiter*nek szoktak nevezni s a reactiót nem nézte célnak, hanem csak eszköznek, mely által nyugalmat akart előidézni s a belbékét megerősíteni, azt beszélték, hogy a rendszer változni fog, s hogy a conservatív párt fiatal államférfiai, gróf Dessewffy Aurél, báró Jósika Samú s többen, kik körük sorakoztak, elég befolyással kezdenek bírni arra, hogy a régi megesontosult burocraták ellenére haladási terveiket érvényre juttassák.

E hírek nem sokára megerősítést nyertek, midőn a hívataltos lapban olvastuk, hogy gróf Cziráky az országbíró Bécsbe helyeztetett át miniszteri czímmel, hogy Somsich Pongrácz szintén Bécsbe mozdíttatott elő államtanácsosnak, hogy gróf Pálffy Fidél helyébe gróf Majláth Antal neveztetett cancellárnak, a köztisztviselőben álló Majláth György országbírónak és Szerencsy királyi személynöknek. Egy új politikai hírlap is keletkezett, ez az akkori időkben nagy eseménynek tekintetett, a *Hírnök*, mely Orosz József szerkesztése alatt Pozsonyban jelent meg, tekintettel a nem sokára megnyitandó országgyűlésre. Orosz József eredetileg német író volt, az 1830-diki országgyűlés történelmét adta ki s a *Terra incognita*, mely elismeréssel fogadtatott a közönség által, mert hazafi szellemben volt írva. Most az új conservatív irányhoz szegődött s minthogy a censura a politikát nem tűrte a hírlapokban, az *Athenaeum*mal szokott polemizálni, s az operát pártolni, minthogy Bajza ennek a színdarabok rovására történt pártolása ellen tiltakozott. A színház dolga ez időben igen komolyan vétetett, oly annyira, hogy Földváry a pesti alispán, mandatum compulsorium mellett vizsgálatot kezdett Bajza ellen egy kritika miatt, melyben a nemzeti színház igazgatósága keményen megbíráltatott.

A követválasztások határnapjának közeledtével azonban a politika ismét előtérbe lépett, ámbár az országban nem vártak sokat a legközelebbi országgyűléstől, mert mindenki átlátta, hogy ez csak sérelmi országgyűlés lehet, melyben a szólásszabadsági viták, az ifjak perének szabálytalansága, Wesselényi és Kossuth elítéltetése s annyi hazafi perbeidéztetése miatti sérel-

mek az egész időt ki fogják húzni. A Rendek az elvi kérdést föl nem adhatják, a kormány pedig, ha engedményekre kész is, nem compromittálhatja magát annyira, hogy bevallja, miként politikája az utolsó években hibás, sőt törvénytelen volt, pedig a Rendek ezt fogják követelni, sőt nemcsak a kormány, hanem a legfelsőbb bíróságok tekintélye is veszélyeztetve volt, s így az új cancellárnak minden békéltető szándéka mellett is valószínűbb maradt az országgyűlés sikertelensége, mint a kiegyezés.

A megyék a választásokra természetesen a legnagyobb szenvedélyességgel készültek, mert ha a kormánynak sikerül pártjának bármilyen csekély többséget szerezni, a nehézségek meglettek volna oldva az elv megbuktatásával, sőt még egy igen tekintélyes kisebbség is reményt nyújthatott a kormánynak, hogy az útasítások megváltoztatása által többségre vergődhetik, a mint a sikertelenség a megyéket lassan-lassan kifárasztja.

A kormány egyébiránt nem bízhatott a megyékben s úgy látszott, mintha ezeket a városi vokok által akarná paralyzálni. A városok voksa tudvalevőleg szavazásnál számba nem vétetett, mert az, hogy összesen s együttesen egy szóval bírnak, inkább gúnynak tűnt fel, mint jognak, s ha követeik szavazataik számbavételét követelték, a megyék szemökre vetették, hogy ők nem a polgári elemnek képviselői, hanem csak a városok külső tanácsaié, melyeknek tagjai élethossziglan maradnak meg állomásukban s magok egészítik ki magokat, számuk legtöbb helyütt nem ötvenet, csak Pesten emelkedvén százra.

A városok követelése e szerint mindig az országgyűlés és municipiumok reformjának idejére halasztatott ad *Calendas graecas*.

Az egész országban erősen készültek a választásokra s még inkább az utasítások készítésére. Nálunk Sárosban a követválasztások mindeddig sokkal kevesebb izgalommal jártak, mint a tisztválasztások. Kevés ember volt, ki hosszú időre szívesen elment volna Pozsonyba s ha az országgyűlés egy évnél tovább tartott, majd mindig hol az első, hol a második követ leköszönt, nehogy gazdaságát elhanyagolja; ugyanazért szívesen küldtek fel tőlünk kormányhivatalnokot, ki, ha jó szolgálatot tett a kormánynak, előléptetésre számíthatott. Most is csak annyit tudtak, hogy az egyik követ Piller László lesz,

az újonnan megválasztott főjegyző, ki már az előbbi országgyűlés vége felé képviselte Sároست.

Ez időben nagybátyám egyszer megkérdezett, mit mondanék, ha engemet választatna meg követül? — elpirúltam, nem is foghattam fel, miként számíthatnék én, mint prototás és ellenzéki fiatal ember ilyesmire egy katolikus aulikus vármegyében, hol a fiatal embereknek nem volt becsülete s megmondtam, hogy ezt képtelenségnek tartom. — Bíz ezt rám, az én dolgom, szolt Fejérváry, majd meglássuk, mit lehetne tenni.

Podhorányi, az eperjesi erélyes városkapitány, nem sokat foglalkozott ugyan politikai kérdésekkel, de az utolsó két három választásnál csakugyan ő volt a főszereplő a kormánypárt részéről, ismerte az egész vármegyét, minden családnak összeköttetéseit s szivódásait; minden egyes szavazásnál előre ki tudta számítani kié s mily nagy lesz a többség, szóval ő volt Sárosban a választásoknál a csálhatatlan rendező. Fejérváry tehát fölkereste s megbeszélte vele miként lehetne kieszközölni megválasztatásomat.

Harmadnapra a városkapitány az eperjesi casinóban sok ember előtt kérkedni kezdett határtalan befolyásával a megyében s midőn néhány barátja kinevette henczegését s tagadta hatalmát, szenvedélyesen felkiáltott: — Higyjétek vagy fogadjatok, ezer forintot teszek le tüstént, hogy képes vagyok bármit is kivinni Sárosban.

Nagybátyám ekkor letette az újságot, melyet olvasott s komolyan azt mondta: Áll, elfogadom a fogadást, itt az ezer forint! Podhorányi is kivette az ezerest tárczájából, lepecsételték s letéteményezték a nyerő számára.

— S mi az, miről táblabíró úr kételkedik, hogy kivihetném?

— Az, hogy öcsémet, Pulszky Ferit, követnek megválasztassa!

Erre ez felkiáltott: — Mondjon bármit egyebet! csak ezt ne! visszaveszem ajánlatomat, nem compromittálhatom magamat mint kormánypárti. A hallgatók nevettek s Fejérváry figyelmeztette, hogy szavát bírja, s azt vissza nem adja, nem a fogadási összeg jön itt tekintetbe, de az, hogy ezentúl kérkedőnek fogják tekinteni, ki szavát nem válthatja be.

Podhorányi mindjárt elment az alispánhoz, Péchy Benjaminghoz, s elbeszélte neki, miként járta meg, de ez sem vette a dolgot igen komolynak, barátja volt házunknak s követjelöltségem más kormánypártiaknál sem akadt első pillanatra erős ellenzésre. Egy pár nap múlva azonban egyszerre megváltozott a hangulat; az alispán praesidiálist kapott a cancellártól, hogy gróf Dessewffy Aurél követjelöltül föl fog lépni Sárosban, s hogy a kormány kívánja, miszerint jelöltsége erőlyesen támogatassék.

Gróf Dessewffy Aurél eddig sohasem jelent meg a sárosi megyegyűléseken, volt ugyan ott birtoka, de ő Kassán s Pesten szokott szerepelni nem nálunk, hol a megyei nemesség alig ismerte, de a kormány ajánlata nálunk mindig nagy súlylyal bírt.

Aurél nemsokára maga is lejött, szüleimet is meglátogatta s ekkor Fejérváry megkérdezte: nem akarná-e követségét az enyimmal összekötni.

— Nem tehetem, ámbár Ferit sokkal jobban ismerem s szeretem, mint Pillert, de én itt pártomnak kezében vagyok, Pozsonyban pedig vezérszerepet fogok játszani s nem tűrhetem, hogy követtársamtól függjön működésemet bármikor megakasztani.

E szerint a vármegyében két párt alakult: gróf Dessewffy s Piller főjegyző, egyrészlől, Kapy István a másod alispán s Pulszky Ferencz a másrészlől s megkezdődött a korteskedés.

Az egész megyében alig volt száz bocskoros nemes, ezek is ritkán jelentek meg a választásoknál, de mi most mindjárt lefoglaltuk; a katolikus s orosz papok és a megyei tisztviselők Dessewffy mellett nyilatkoztak, a protestansok s az ellenzék, azonfölül a Szinyeyek s Berczeviczyek legnagyobb része mellettem. Így tehát még a választást szabályozó gyűlés előtt világos volt, hogy ügyem jól áll, a nemesség szavazata alig haladta meg az ezeret, a többség már is reám hajlott, mert nálunk a nemes özvegyeknek is volt szavazati joguk, melyet megbizottak által szoktak gyakorolni; számok meghaladta a százat s ezek mind az én pártomon voltak, mi valószínűleg döntött. Az előkészítő gyűlésen tehát, hol a szavazati joggal bírók összeírása hitelesítettett, a kormánypárt kiadta a határozatot, hogy senki se szavazhasson megbizott levél

mellett, mindenki jelenjen meg személyesen a voksoló lánál; ez által hitték eljeshetni az özvegyeket a választástól, hol a sok nép bizony sokszor megtaszigálta s megszorongatta a voksolókat.

Az útasítás minden erőlködésünk daczára is kormányparti maradt a szólásszabadság kérdésében; Dessewffy Aurél azonban, kinek szava e gyűlésen mindig győzött, azon volt, hogy a követeknek minden egyéb kérdésekben elég szabad tér engedessék. A korteskedés ezután is csendesen folytattatott; az előleges étetés itatás akkor még nem volt divatos Sárosban sem a népgyűlés s piaczi szónoklat. A követjelöltek meglátogatták a tekintélyes és befolyásos urakat s azon voltak, hogy nálok s családjaiknál jó benyomást tegyenek.

Végre küszöbén voltunk már a választás-napnak, korteseim bevonulásánál, a pártoknak sorakozásánál gróf Dessewffy Aurél látta, hogy aligha nem marad kisebbségben, pártja tehát utolsó pillanatban egy igen ügyes cselszövényt gondolt ki, hogy engem kijátszhasson. Késő estve volt már, midőn Kapy István, kit pártunk első követnek kiáltott ki, nagy izgatottságban hozzánk jött, hogy ő a jelöltségről lemond, mert a kormány ez esetben hivatalt biztosít neki, ne kívánjuk, hogy jövőjét s gyermekeiét a választás által kockáztassa, ő nem akar követ lenni s még az éjjel haza megy falura.

Hiába mondta neki Ujházy, hogy megcsalják, hiába Podhorányi, hogy nem szép utolsó pillanatban cserben hagyni pártját, Kapy mindig dühösebb lett, kiabált, párbajt akart vívni, az örülésig idegessé vált, nagy nehezen tudtuk hazatuzskolni.

Arról tanakodtunk most, mitevők legyünk, Dessewffynek megválasztása biztosítottnak látszott, mi azonban nem engedhetjük, hogy pártunk lehangoltassék s csata nélkül az első választásnál megveressék, el lett tehát határozva, hogy Kapy helyett Piller Lászlót kiáltjuk ki első követnek Dessewffy ellenében, ugyanazt, kit pártja második követnek jelelt ki s arra számítottunk, hogy fognak találkozni kormánypártiak is, kik személyes tekintetekből Pillerre szavaznak s nem Dessewffyre.

Elmentünk tehát a kortestanyára, közöltük a tervváltozást s nagy nehezen betanítottuk a már bekapott bocskoro-

sokat, hogy Kapy helyett Pillert kiáltsanak. Így telt el az éjjel a legnagyobb izgatottság közt; reggel a két párt a város két feléről bevonult a vármegyeházba, hol az ellenpárt, a mint jelöltjeink nevét hallotta, oly dühbe jött, hogy csak nehezen lehetett a verekedést meggátolni.

Sok Dessewffyanus azt hitte, hogy Piller elárulta őket, ez pedig legnagyobb zavarba jött s hangosan tiltakozott az ellen, hogy nevét, mint első hangoztatják; mondta, hogy akar ugyan követ lenni, de nem első, hanem második, hiszen Dessewffy ellen nem lép föl, csak ellenem, — a zavar kimondhatatlan volt. Végre megnyílt a gyűlés, felolvasták a regalist, a főispán kinevezte a szavazatszedő bizottságot, felszólította a rendeket a választásra s lett éktelen láрма; — Desseffyt hívei felkapták s körülhordozták, de egypár emberem felkapta Pillert is, és vállaira emelte a vonakodót, a Dessewffy-pártiak pedig belé kapaszkodtak s le akarták rántani, ki emelte, ki húzta, a szegény követjelölt, mint egy czethal úgy lebegett a tömeg fölött föl és alá; végre a főispán a táblára mutatott, mely most háta mögött fölemeltetett, s melyre nagy betűkkel föl volt írva: „Szavazás“.

Erre helyre állott a csend, a nép az udvarra tódult, hol a szavazás megkezdődött. Ekkor egy új jelenet vonta magára a figyelmet. Százhusz özvegy jött be a vármegyeházába mindegyik egy úr által vezetve a szavazó bizottság elébe s mind Pillerre szavazott. Anyámnál gyűltek volt össze, most az alispánnéhoz mentek, ki számokra fölnyitotta minden szobáját. Ezen jelenet még Dessewffy Aurélt is nagyon mulattatta, ki karöltve velem sétálgatott föl s alá s egész nyugalommal vette már csaknem biztos vereségét.

Végre déltájban feljött a bizottság a terembe azon eredménynyel, hogy első követnek Piller László szótöbbséggel megválasztott. E szerint nem maradt semmi ellenjelöltem s én egyhangúlag kiáltattam ki Sáros megye második követének.

A mint a főispán ezt kijelentette, korteseim vállaikra fölkaptak s tombolva a főispánhoz vittek, ki némi nehezteléssel azt mondta nekik: — Nekem ne mutassátok be, vigyétek azokhoz, kik megválasztották. Erre megfordult a tömeg s a galeria felé vitt, hol a nők foglaltak helyet, s volt éljenzés s kendőlobogtatás s roppant láрма. Végre ez is lecsöndesedett,

erre Dessewffy Aurel kelt föl, gyönyörű szavakban kiemelte a legközelebbi országgyűlés föladatát, szívesen üdvözölt engem a politikai téren, néhány metsző szavakkal megemlítette az első követet is, s válogatott szónoklattal megköszönte azok bizodalját, kik reá szavaztak. Roppant éljenzések követték tapintatos beszédét. Piller is szólt egy pár szót, én is, a táblabírák pedig kártyás élczcel azt találták, hogy Dessewffynek jutottak ugyan a honneurök, de Podhorányi úgy keverte a kártyát, hogy mégis Pilleré lett a trick.

PULSZKY FERENCZ.

NÉHÁNY HÉT CEYLON SZIGETÉN.

Második közlemény. *)

III.

A Colombótól éjszakra s délre, valamint a város mellett is félkörben elterülő *cinnamon*-ültetvények igen terjedelmes területet foglalnak el, azonban nyomott érzés fogja el az embert, a mint őket meglátja; mert egyesek kivételével pusztulásnak indultak. Mindenütt a gondatlan kéz látszik meg rajtok, s a mit a hollandusok alig több, mint egy század előtt nagy gonddal ültettek, s még nagyobb kitartással gondoztak: mindaz, az utolsó negyed század folyama alatt, úgy elhanyagoltatott, hogy jelenleg minden pusztuló félben van. Sok helyütt a *cinnamon*-bokrok a bozótból alig látszanak ki, s a folyondárok milliói, különösen a *Bignonia*- s *Ipomoea*-félék, valamint a korszó-virág**) is tökéletes elnyeléssel fenyegetik.

A cinnamon-kivitel azelőtt a kormány monopoliuma volt, s mivel ez igen sok panaszra adott okot: 1832-ben az egyedárússág eltöröltetvén, a nemes és nagyon keresett fűszerrel mindenki kereskedhetett. A monopolium helyett azonban adóval rovatott meg a kivitel; 5 shillinget kellett fizetni fon-tonként.

Ez adó vagy mondjuk inkább vám, utóbb 1 shillingre szállíttatott le. Azonban mindezen rendszabályok későiek voltak, mert ekkor már gyakorlatilag bebizonyult, hogy nemcsak Ceylon, de egész India, Jáva, China, sőt az amerikai

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 25. számában.

**) *Nepentes distillatoria*.

Guiana és Martinique is termeszteti a cinnamont. Nagy versenyés támadt tehát a termesztésben, s nem sokára fahéjjal az egész világ piacza el lett árasztva, minek következtében ára is mesésen leszállt. Ezentúl keletről a cassiát is nagy mennyiségben kezdték Európába hozni, mely finomabb s olcsóbb is a fahéjnál.

A ceyloni viszonyokban mindez nagy izgatottságot idézett elő, s a közvélemény nyomása alatt a kormány kénytelen volt minden ültetvényét eladni, sőt a rávetett kiviteli vámot is egészen eltörölni. Ez 1840-ben történt, mire aztán a termelés is egészen szabad lett. De ez a lépés is későn történt; mert már nem volt jövedelmező a termelés, mely azóta folyvást hanyatlásban van; jelenleg pedig — a mint értésemre adták — csak kevés értékű, durva fahéj szállítatik Európába, még mindig jelentékeny mennyiségben ugyan, de fölötte kevés nyereséggel.

Az *elefánt-telep* a városon kívül van, a folyó partján. Nehéz pallisádokkal épített, s több holdat elfoglaló udvarból áll, két oldalán nyitott színekkel s takarmány-padlásokkal, a harmadik oldalán pedig a felügyelő személyzet és családai lakásaival, melyek mindegyike előtt kívülről kert van.

Azelőtt a kormány hadi czélokra is használt elefántokat, akkor tehát sokkal több is volt a telepen. Jelenleg azonban katonaságra már nem igen van szükség a szigeten, minélfogva a kormánynak mindössze csak 240 elefántja van, s ezek közül is csak 140 dolgozó, a többi fiatal növendék. Mindamellett még sokáig nem lesz nélkülözhető e hasznos állatok szolgálata, mert közlekedés tekintetében még igen sok teendő van, a kormány még legalább 600 mf. útat akar építtetni a legközelebbi években, s ily munka kiviteléhez öserdőben, rengeteg bozótok közt csak elefántot lehet sikerrel használni, mert egyetlen elefánt 20 bivalval s legalább ugyanannyi lóval ér föl, nem is szólva arról, hogy az elefánt teherrel nehézség nélkül keresztül hatolhat oly helyeken is, hol az ökör, a bival vagy ló teher nélkül sem tudna mozogni. Egyetlen egy ily elefánt árkon, bokron s torony iránt elviszi az egész mérnökkart hátán, podgyászustúl és sátorostúl. Keresztül vontatja a rengetegen a legnagyobb gerendákat, vas-íveket, kő-döczőket, s ha Ceylon szigetén átláthatlan rengetegek, mocsárok s hozzáférhetlen bozótok közt épen oly jól épített macadam-utakat, vas- és

kőhidakat látunk kényelmes postakocsik cabriolettjéből, mint akár London, akár Páris közvetlen szomszédságában: mindezt legelső sorban az értelmes és hatalmas elefántoknak lehet köszönni, melyek nélkül mindazon közlekedés századok munkája s egész kincsek ráfordítása által jöhetett volna csak létre.

Az elefánt-telep igazgatója Skinner topographai őrnagy, személyesen mutatta be elefántjait, s nagy örömmre szolgált őt személyesen is megismerhetni, mert minden *sportsman* a világon tudja, hogy épen ezen Skinner őrnagy azon hatalmas ember, ki 25 évi ceyloni tartózkodása alatt, vadászatain több mint ezer elefántot lőtt. Ezt előtte megemlítve, mondá: miként nagy volt becsvágya, hogy az 1000 számot elérje; azt ezelőtt 3 évvel már el is érte, s azóta nem igen van nagy kedve a vadászathoz, s így azóta csak 40 darabot ejtett el, de elejtett volna még egyszer annyit is!*)

A telepen levő elefántok mindegyike külön — szíinforma, nyitott — istállóban tartatik, s mindegyiknek külön van vezetője. A telepen több benszülött orvos van alkalmazásban; s a kormánynak minden költséget fölszámítva, egy-egy elefántja (kicsinyt-nagyot egybevéve) 3½ shillingjébe kerül.

Ha elefántra szükség van, fognak a mennyi kell; azonban ily vad állatok munkára csak sok idő múlva használhatók. Nem azért, mintha őket megszelidíteni nehéz volna, hanem mert a fogás alkalmával a kötéthurkok lábaikat annyira meg rongálják, néha a csontig összerongyolva az izmokat is, hogy gyógyításuk az ernyedés miatt hónapokig, sőt legtöbb esetben évekig is eltart.

Mikor a meghurkolt vad elefánt, a kínok által annyira megjuhádzik, hogy erős békókban, két szelíd elefánt közt ezen telepre lehet vezetni: magára hagyják egy istállóban, hol mindkét szomszédja szelíd. Ezekről utóbb eltanúlja, hogy nem kell félnie; aztán elfogadja a vizet s eszedelt is. Pár nap múlva a vezető a szelíd elefántot simogatja, czírógatja s közben-közben átnyúl a vadhoz is, barátkozni kezdván vele. Ez természetesen dühös lesz erre, ormányával feléje csapkod,

---

*) Elégé tanúsítja ez, mennyi az elefánt Ceylonban. Élt ott egy másik őrnagy is, Rogers úr, ki 1300 darabot lőtt 27 év alatt; Gallwey kapitány pedig 600 darabot 15 év alatt. Ők már nyugalomban helyezvék Londonban.

de a vezető jót üt hegyes vassal az ormányára, ráadásul pedig vállát is jól megszurkálja, (mely pedig igen érzékeny), s aztán ott hagyja.

Ezt mindennap ismétli a vezető, míg a vad elefánt a símogatást és csirógatást eltűri, aztán békózva, a két szelíd elefánt közt inni s fürdeni folyóra vezetik. Ha nem akar bemenni s letérdelni a vízben: vállába szúrnak, s a szelíd elefánt által kötelek segítségével erőszakkal beledöntetik a vízbe. Pár nap múlva aztán, ha a hegyes vasat csak háta fölé tartják is, tüstént letérdel, lefekszik s egyáltalán mindent megtesz mit a szelíd elefánttól lát. Szóval, egy hónál kevesb idő alatt, a szelidítést annyira viszik a telepen, hogy a legtöbb elefántot vezetője egyedül hajtja le a vízre, s az elefánt ekkor már vagy jó szántából vagy félelemből mindent megtesz a mit kívánnak. A szelidítés és tanítás többi részlete aztán az állat fogékony-ságától s a vezető bánásmódjától függ. Rendesen négy hónap kell, hogy az állat mindent megtanuljon; vannak ugyan makacsok is, melyek tanítása még egyszer annyi időbe kerül; de, oly makacs, dühös vagy ostoba elefánt nincs, melyet végre is arra ne szoríthatnának, hogy az embernek vakon engedelmeskedjék, s minden — erejét felül nem múló — munkát megtegyen.

Természetesen a tanítás processusa alatt a legfőbb gond, a szegény nyomorúlt állat sebeinek orvoslására fordítatik, mely sebek mindaddig, míg csak a békók róla le nem vétetnek a helyett, hogy zavartalanul gyógyulnának, naponként izgattatnak. Orvoslás közben az állat lábain támadó daganatokat s vadhúst égetik; ez oly fájdalmakat okoz szegényeknek, hogy némelyik hosszú évek múltával is elrémül, s keservesen elbőgi magát, ha lábához közelítenek vagy ahhoz nyúlnak.

Bármennyire megszeliítsék is ez állatot, föltétlenül bízni benne még sem lehet, mert alkalmi harag s méreg befolyása alatt állnak, s azért a vezető ily kitörések megfékezhe-tésére soha sem mulasztja el a kellő óvatosságot. A legszelidebb s értelmesb állatoknál is, melyek évekig kivétel nélkül örömmel engedelmeskedtek, alkalmilag előfordul az eset, hogy féktelen düh s méreg paroxismusá szállja meg. Ha ilyenkor az jut eszökbe, hogy egykor mily kegyetlenül bántak velök s mennyit kellett szenvedniök? vagy tán betegség és fárasztó munka hozza-e őket oly hangulatba, minőt rendes állapotban

nem tanúsítnának? oly föltevés, melyből az egyik is, másik is lehetséges.

Nehéz munkára egyhamar nem igen tanácsos szorítani az elefántot, mert ez életveszélylyel jár, s az állat újra elvadul s még vadabb lesz, mint eredetileg volt. Azért rendszeren 5—6 hónapos fogsága után történik csak, hogy a szelíd elefántokat maga körül látva dolgozni, aztán szelíd elefánttal kettősben őt is kordéba fogják, s azt általa az udvaron húzogattatván, minden fordulónál legkedvenczebb gyümölcseiből kap ajándékot; a vezető simogatja, meg-megveregeti, hozzá énekhangon beszélgetve: „így így kedves fiam!“ — „így így kedves leányom!“ — „így így kedves apám vagy anyám!“ — a mint t. i. az elefánt kora és neme magával hozza. Aztán a közeli téglá-égetőnél agyagot tapostatnak, természetesen társaságban, s végre mindezt megteszi maga is minden ellenkezés nélkül. Így, lassanként a szelíd rokonok társaságában megtanul s teljesít is mindent, a mit tőle kívánnak.

A főmunka, mit az elefánt több mint ösztönszerű belátással és ügyességgel véghez visz: a nehéz anyagok tova mozditása, úgymint nagy kövek, gerendák s vastárgyak tovaszállítása, sőt helyrerakása is, mi őserdőkben épülő úton, s leginkább hídfőknél, hova más állat vagy gép nem mehet, megbecsülhetetlen s rendkívül fontos segítség. Valóság, miben kétkedni nem lehet, mert mindennap történik, hogy az elefánt csaknem minden esetnél megérti s felfogja a munkának nemcsak minőségét, de célját is, melynek kivitelét vagy elősegítését tőle követelik; s épen ezért a legtöbb esetben jó kedvvel s önként megteszi a munkának még oly apró részleteit is, melyek szükségesek ugyan, de nem is követeltettek tőle. Ez kiválólag jellemzi az elefántot, s ebben kétség kívül a ló fölött áll. *)

---

*) Tennent beszéli, hogyha utakat építettek, meredek kőszálak, vagy partok mentében, hol szikla-hullás vagy leesés fenyegette az elefántot, utóbbi mindig oly valamire határozta el magát, mi a körülmények közt a legjobb s legokosabb volt. S ha ilyenkor követelték tőle, hogy más-ként tegyen, vagy másként menjen: megállt — mereven nézett egy darabig a parancsolóra — aztán fejét rázva, saját esze szerint folytatta munkáját, mi, kétség nélkül bizonyíték arra, hogy az elefánt mindkét módot mindegyiknek előnyét s hátrányát megfontolta, s hogy csak aztán — határozott.

Apró mozgásai, sürgése s forgása, szemeinek rendkívüli élénksége, s minden léptének komolysága csak akkor méltányolható igazán s kellőleg, ha saját szemeivel látta őket ily munkák véghezvitelénél az ember; a mint láttam többször, nemcsak a telepen, de másutt is, közmunkáknál, Ceylonban. Ha fát, gerendákat vagy kötömegeket mozdítanak tova, ily műtétnél mindig az ormány a fő eszköz, noha az agyaras elefántok agyarukat is derekasan fölhasználják. Ha lerepesztett s mélyedésbe vagy völgybe gurult nehéz követ kell kiemelnie, eléje térdel, fejét nekifeszíti s a követ fölemelvén, lábával megtámasztja, míg maga feláll, ormányával s lábaival aztán tova hengergeti, végre, a hová kell, beleilleszti. Ez megtörténvén, a követ körüljárva meggyőződik, ha minden oldalon jól van-e beillesztve, s ha nem tetszik neki: újra, meg újra igazít rajta. Minden követ vagy gerendát, melynek tova mozdítását neki megparancsolják, előzetesen, mulhatatlanul jól megnézegeti, mintegy fontolóra véve, ha megbirkózhatik-e ereje a földadat nehézségével. Ha kételked erejében: (a mi igen gyakori eset) habozni kezd; megáll; fejét rázza; s ha ilyenkor ismételve követelik a munka véghezvitelét — bögni kezd, s mérgében reszket.

Skinner őrnagy előttem az elefánt ügyességét, épületfa s gerendák összerakásánál s szétszedésénél is bemutatta. Két nagy elefántot elővezettetvén, az egyik udvaron összerakott épületfára mutatott, s jelekkel értésökre adta, hogy szedjék szét. Az elefántok tüstént hozzáfogtak; a hosszú gerendákat ormányaikkal megfogván, szépen azon helyre tették, mely nekik kimutattatott. Aztán két másik elefántot vezettetvén elő, ezeknek meg azt mutatta meg, hogy a gerendákat a négyszögbe vissza kell rakni, melynek fele még leszedetlen volt. Ezek is hozzá fogtak és ácsok sem rakhatták volna fel szebben s pontosabban, mint ők. Az egészben azonban a legnevezetesebb s bámulásra méltó látvány az volt, hogy mikor a nagyon magas rakás tetejét ormánynyal sem érheték föl, a gerendát szépen földre tették, aztán az udvaron körül járkálva, egy-egy rudat hoztak, azt rézsutosan a rakáshoz támasztották, aztán újra megfogva a gerendát, a rudakon felcsúsztották, s végre is elhelyezték. Ekkor megálltak előttünk; füleikkel legyezgették magokat, s legbarátságosabb familiáritással várták, ha kell-e még tenni valamit.

Sokan állítják, hogy az elefánt minden foglalkozásánál a szokás rabja; hogy minden mozdulata betanult, gépszerű, s hogy nem szereti, ha megszokott dolgozási formáját vagy életmódját megváltoztatják vagy zavarják. Skinner őrnagy biztosított, hogy ez egyáltalán téves nézet, mert az elefánt épen úgy belépszokik az új helyzetbe tüstént, mint például a ló, ha dolgozási rendjét s idejét, s véle a bánásmódot megváltoztatják is.

Mindazon értelmes működés, szelidség, tanulékonyság s engedelmesség mellett, melyeknek példáit már elősoroltuk, az elefántra egy különös pontban számítani nem lehet. Ő ugyanis oly nagy értelemmel, szorgalommal s egész komolysággal fog a rábizott munkához, hogy az ember azt gondolná, hogy a földadatot végesvéig híven teljesíti is, akár vigyáz rá felügyelője, akár nem. Azonban ez nem így van; mert azon pillanatban, a mint a hajcsár mellőle eltávozott, az elefánt is bevezettnek tekinti munkáját, s a vele született egykedvűséggel fel s alá sétálni kezd, legelesz, port fúj hátára, s a képzelhető legnagyobb élvezettel legyezgeti magát nagy füleivel.

Hajcsárja iránti engedelmissége, részint félelem, részint valóságos ragaszkodás eredménye. Utóbbi néha oly erős vonzalommá válik az állatban, hogy volt eset, hogy egy az erdőben dolgozó elefánt egész éjjel, sőt másnap délig sem jött haza az istállóba, kint várt élelem s víz nélkül, mert hajcsárját ott hagyni nem akarta, ki pedig a bozótban holt részegen s utóbb betegen feküdt. Más esetet is beszélt Skinner egy igen makranczos elefántjáról. Ennek hajcsárja meghalt, az állat pedig aztán senkinek nem akart engedelmeskedni. Végre emlékeztek, hogy az elefánt egy távoli faluban is dolgozott több hónapig, s hogy ott egy 12 éves kis fiút igen megszeretett. Elhozták tehát a fiút, s miként várta is mindenki — az elefánt rendkívüli meglepedést tanúsított tüstént, jó kedvvel dolgozott, mindent megtett, mit a fiúcska kívánt, s aztán nem sokára hozzá szokott új hajcsárjához is.

Ily esetek gyakoriak Ceylonban, azonban Skinner állítása szerint mégis csak kivételesek, mert a hajcsárok igen gyakran változnak, s legtöbb elefánt pár nap alatt hozzá szokik az új hangokhoz, s engedelmeskedik is.

Egyik legkülönöseb látvány, hogy az elefántot minden házi foglalatosság teljesítésénél csak egyedül a hajcsárnak,

mindössze is néhány szótagból álló szótára vezényli. Vas nagyon ritka esetben használtatik, sőt még gyöngébb eszközre sincs szükség; az elefánt tökéletesen megérti a hajcsár akaratát, az egyes szótagok hogyan s mily hangon történt kiejtéséből. Az alaphang, melylyel a *mahant* vagy is hajcsár Ceylonban az elefánt mozgásait vezényli: az „urr-ri“ és „hárr-ri“ szótagok ismétlése, különféle hangmódozattal, s magasan vagy alant kiejtve. Egyszerű ugyan, de mégis complicált, ember alig tudná felfogni egyhamar, az elefánt ellenben tökéletesen érti s könnyűséggel megtanúlja.

Hajcsárja iránti engedelmességi hajlamát talán semmi sem tanúsítja inkább, mint azon óriási béketűrés, melynél fogva annak parancsára azon irtóztató és sokszor rémületes büzü orvosságokat esőbörszámra beveszi s elnyeli, melyeket a szingál elefántdoktorok rendelnek s készítenek betegségeik alkalmával. Skinner úr biztosított, hogy erős idegzetű férfiúnak is lehetetlen végig nézni borzadás nélkül, midőn az elefántot különféle sebészi műtétek alá veszik: égetik s vagdalják, hogy a kelevényeket, vadhúst, stb. eltávolítsák; a szegény állat mindezen irtóztató kínzásokat a legnagyobb béketűréssel és nyugalommal elviseli.

A dolgozó elefánt minden körülmények közt kényes állat, daczára óriás erejének s kitartásának, s azért igen nagy gonddal kell is ápolni, hogy hasznát vehessék folytonosan. Mint teherhordó barom egyáltalán ki nem elégíti az igényeket, mert bár erejét tekintve, alig van is teher, a mit hátán el ne bírna, de csomagolni reá igen nehéz, hogy bőre fel ne törjek, mi aztán gyenedéseket okoz. Szerszám, nyereg s heveder felsúrolja a bőrét, különösen esős és nedves időben; s nagy szárazságban úgy, mint tartós esőzésben lábai mindig kisebesülnek, minek következtében aztán hónapokig képtelen a szolgálatra. Az angolok, az állat lábainak védelmére sok mindenféle kísérletet tettek már; minden képzelhető sarút és eszímát gondoltak ki, azonban eddig minden kísérlet hasztalan volt; mert az állat, lábain, roppant súlyú testet hord s lábait is sajátságos módon rakja a földre.

Szeme is igen kényes alkotású, s gyakori gyulladásoknak van kitéve. E bajok azonban rendesen könnyen s nagy sikerrel gyógyíttatnak az elefántdoktorok által, kiknek ügyessége a szemhajok orvoslásában rég időtől híres, s a hír egyáltalán

nem is túlzott, mit mindenki beismer a szigeten, még az európai orvosok is.

Néha a marhavész is dühöng nagy mértékben a szigeten, s rendszeren a szelíd marháknál s bivaloknál kezdődik, de utóbb az elefántokra is kerül a sor, s ilyenkor számos állat hull el nemcsak a szelídek közt, de az erdei vad elefántok közt is.

Rendes körülmények közt, a kormány istállóiban tartott elefántok közt, az évi halálozás átlaga 10 százalék, marhavész alkalmával azonban e százalék még egyszer annyira, sőt néha magasbra is fölemelkedik. Az is érdekes Skinner úr adataiból, hogy a halálozás fele egy éven alóli borjakra jut. Az összes halálozás 10 százaléka az 1—2 évesekre esik, aztán a szám kevesbbedik, míg végre a 20 évesnél idősbek közt ritkán fordul elő haláleset.

A betegség nemeire nézve a colombói telepnek 1869-iki hivatalos kimutatása szolgáljon némi fölvilágosításul, mely szerint azon évben 238 elefánt közül elhullott:

Állkapcza- s foghús-daganatban	14	darab
Baromvészben	19	„
Sebes lábak következtében . . .	3	„
Meghülés és gyulladásban	7	„
Hasmenésben	4	„
Kukaczkok s férgek miatt	2	„
Májbajban	1	„
Esés következtében történt tö-		
résben	1	„
Általános elgyöngülésben	1	„
Ismeretlen bajban	2	„

Összesen tehát 54 darab,

melyek közül 39 darab tehén volt, 15 bika.

Az elhullottak korát, igen természetes, hogy tudni nem lehetett; mert korábban s hurokkal fogattak vad csordákból, de agyaras csak kettő volt az 54 darab közt, a minthogy ily állatok Ceylonban elég különösen — a ritkaságok közé tartoznak.

Skinner úr szerint semmi sem mozdítja úgy elő a telep egészségi állapotát, mintha az állatokat gyakran fürösztik s úsztatják; nagyon jó hatással van az is az állatok egészségére, ha iszapban vagy nedves homokban sokáig állnak. Ez is bizonyosága annak, hogy az elefánt a hűvöst nagyon kedveli,

a minthogy valóban hűvös helyen s árnyékban annyira szeretnek lenni, hogyha napon soká dolgoztatják, rendszerint nyugtalanok s mérgesek lesznek, — ilyenkor, ha csak szerét tehetik, port fújnak hátukra, bögnék s szünet nélkül legyeznek magokat a sok légy s muszincza ellen. Azt is láttam többször, hogy az elefánt, ha nagy fák közelében dolgozott, egy-egy lombos ágat letörve, azzal körül legyezgette magát, miközben minden mozdulatán meglátszott a nagy élvezet, mit eközben érzett. Ha a munka nem sürgős, e mulatságot rendszerint meg is engedik neki.

Sokan állítják, hogy fogságban az elefánt nem szaporít. Ez azonban szintén tévedés, mert bár igaz is, hogy ez rendszerűen nem történik: elég eset adta elő már magát erre mindenütt, Skinner úr állítása szerint pedig az ő telepén egy-egy elefántnak születése éppen nem ritka eset, s szerinte éppen ezekből válnak a legegészségesebb és leghasznavehetőbb állatok. Ottlétemkor is volt a telepen született három borjú, mind-egyik két évesnél fiatalabb, az egyik pedig csak 6 hónapos. Ezeket szíves készséggel felajánlották kértemre, fővárosi állatkertünknek ajándékul; de, sajnos, hazaszállításuk gözhajón annyiba került volna, hogy a szép szívességet igénybe nem vehettük.

Az elefánt legmagasabb életkorát illetőleg szintén igen sok, s fölötte nagybecsű adatok birtokába jutottam. A régi mese, hogy az elefánt 600, sőt 700 esztendeig is élél: a ceyloni benszülöttek közt még ma is hiteltre talál; de ilyesmit bebizonyítani természetesen nem tudnak. Pedig a szingálok-nak ezredéves írott krónikáik vannak, melyek hitelessége kétségbe nem vonható, de ezek, bár elefántokról igen sokat beszélnek is, ily hosszú életüekről mélyen hallgatnak, pedig ez állatok több mint ezer év óta, királyaik udvari ceremóniáinál s vallásos nagy körmeneteiknél igen jelentékeny szerepet játsztak.

Skinner úr, kinek nemcsak az angol elefánt-telep jegyzőkönyve, de a hollandok, sőt portugálok elefánt-telepeinek irományai is rendelkezésére állnak, határozottan állította, hogy a dolgozó elefántok körülbelől 70—80 éves korukban elgyöngülni s betegeskedni kezdenek, aztán használni őket nem igen lehet, s hamar el is hálnak, rendesen általános elgyöngülésben. E szerint a dolgozó elefánt fogságában nem

igen hosszabb életű az embernél szabad állapotban, vagy természetes viszonyok közt. Mindez azonban csak a fogságban levő s erősen dolgozó elefántra vonatkozik, melyek, miként már megjegyzém, sok szenvedésen, nyomorúságon s betegségen mennek keresztül. Egészen másként áll a dolog a fogságban levő úgynevezett csal-elefántokkal *), melyek nem dolgozván, kiváló bánásmódban részesülnek, valamint a templomok dísz-elefántjaival is, melyek vallásos körmeneteknél a szertartás fényét emelik s szintén a dolce far niente életet élvezik; ezekre nézve egészen más, fölötte érdekes adatokat hallottam.

Az angol kormánynak ugyanis a corlesi elefánt-kraolnál egy csal-elefántja van, melyet 1815 óta használnak e célra, s mely azelőtt már a ceyloni király istállójában is élt, szintén e célra használtatva 75 évig. Föltéve tehát, hogy 25 éves korában lett csal-elefánttá (mert fiatalabbat e célra használni nem lehet) jelenleg legalább is 161 éves, holott még mindig teljes erőben teljesíti fontos szolgálatát, mely nagy furfangosságot s roppant testierőt követel.

A másik még nevezetesebb adat Robertson nevű ezredes irományai közt található, ki 1799-ben mindjárt az angol foglálás után a gallei vár parancsnoka volt. Ezen egészen hiteles irományok azt bizonyítják, hogy a maturai istállóban a többi közt *Silibimbi* nevű óriási elefántot vettek át, mely a hollandusok egész uralma alatt (146 év) csal-elefántként szolgált, az istálló-parancsnok jegyzőkönyvei szerint pedig ugyanezen elefántot a hollandusok már a portugáloktól vették át, midőn utóbbiakat a szigetről 1656-ban elkergették. Föltéve tehát, hogy *Silibimbi* 1656-ban legalább 25 éves volt: 1807-ben, midőn egy agyaras vad elefánt agyonszúrta, nem lehetett keveseb 176 évesnél, s ki tudja meddig él még, ha a természet-ellenes, váratlan eset nem éri. **)

Mindezeknél sokkal érdekesebb adat a hírhedt *Wikra Babu* nevezetű óriás elefántra vonatkozó. Ez jelenleg is él; magam

---

*) Arra betanított állatok, hogy a vad elefántok közé vegyüljenek az erdőben, s őket aztán becsalják a kerítésbe, és ottan összefogdosni és meghurkolni segítsék. Ily elefántokkal rendelkezik nemcsak a kormány, de a nagyobb templomok és községek is, s ezek igen nagy becsben tartatnak.

**) Egyébiránt Siámban több elefántot mutattak, melyek 100, sőt 200 évet is meghaladó idő óta szolgálnak a királyi tüzérségben.

is láttam. 1647 óta sajátja a ceyloni buddhisták főtemplomának, s a mondott év óta folyvást ő vezeti a nagyszerű vallási díszmeneteket. Ezt az elefántot, az élelmezési, templomtörténeti s egyéb kétségbevonhatatlan irományok szerint, melyeknek szűnet nélküli láncolata mindenki által eredetiben megtekinthető, a mondott 1647-ik évben II. *Raja Singha* ceyloni király ajándékozta a Maligawa-templomnak, midőn uralkodó vetélytársait *Kumára Singhát* és *Widiye Ráját* legyőzte. Az irományok tanúsítása szerint ezen állat akkor már egyik legnagyobb példány volt a királyi elefántok közt; jelenleg tehát körülbelől 260 éves lehet.

Mint rendkívül különöst kell följegyezmem, hogy Skinner őrnagy állítása szerint elefánt-hullát soha még angolok sem találtak az erdőkben, noha elefántokat minden különféle körülmények közt ezrével láttak. Onnét eredhet ez talán, hogy ezen állatok csontjai igen szivacsosak, minél fogva hamar elporlanak s szétmállanak a nedves, penészes rengetegben.

Még csak azt akarom megjegyezni, hogy Ceylonban igen sok ugyan még az elefánt, de számuk napról napra kevesbedik, annyira, hogy sok helyütt az ültetvényeket s rizsföldeket pusztításaik ellen védelmezni már nem is szükséges. A kormány, templomok, sőt kereskedők is sokat összefogdosnak évenként, annyira, hogy egyedül Indiába évenként 500—600 darabot exportálnak. Az angol tisztek s utazók pedig, haszontalanul, egyedül vadászszenvedélyből tömérdek pusztítanak el, valamint talán a benszülöttek sem kevesebbet azon csekély jutalom végett, melyet a kormány minden elejtett állatért, mint kártékony vadért fizet. Ha a pusztítás ily mérvben folytattatik: kétséget sem szenved, hogy e nemes állat néhány évtized folytán végkép kiirtatik a szigetről.

Colombóban tartózkodásom alatt Ferguson A. M. úrral, a kormány hivatalos lapja — a *Colombo Observer* — szerkesztőjével is megismerkedtem. Ferguson úr nem csak szerkesztő, de tudós és író is, s a kormány már nem egyszer bízta meg egyes tárgyak közgazdasági tanulmányozásával, mikor is mindig igen érdekes, nagyfontosságú jelentéseket terjesztett elő. Oly szíves volt, hogy engemet is megisztelt jelentései egy-egy példányával, sőt egy általa szerkesztett nagy munka

több évfolyamával *) s egy naptárral is megajándékozott, melyet már szintén évek óta szerkeszt.***) Ez utóbbi különösen meglepett, a mennyiben oly adatokat találtam benne, s oly praktikus módon összeállítva, hogy mindezen adatokat bármely útazási leírásban vagy encyclopaediában is hiába keresné az ember.

Ferguson úr jelszava: „*multum in parvo*“ s ezt azzal kezdi, hogy Ceylon 27,740 □ angol mérföld területű, vagyis 23 millió acre, melynek $\frac{1}{6}$ része halmos és hegyes, a többi: róna tengerpartból s apró szigetkékből áll. Azután a sziget régi elnevezéseit, geographiai fekvését, a világ fővárosaitól távolságát, a legmagasb hegyek lajstromát adja, melyről mi magunk is már megemlékeztünk. Ez után: a folyók hosszát, a tavak kiterjedését, a dagályok s apályok magasságát; megemlíti továbbá dióhéjban a föld- és ásványtani viszonyokat s az éghajlat minőségét. Végre a meteorológiára térvén, erről ezt mondja:

Bár a sziget mindkét *monsunnak****)) ki van téve (D. N. april-szeptember, s É. K.-nek november-február közt) viharok mégis csak ritkán s elvétve látogatják. Eső éjszakon 40, Colombóban 80, Kandyben 92, a keleti parton 104, Neuera Elliában (6000' magasban) 150 hüvelyk esik átlagosan. — A hőmérsék Neuera Elliában 36, Kandyben 72, Colombóban 87, az éjszaki s keleti parton 95, a délin 110 fok Fahrenheit. Az éjszaki s keleti part kivételével, az éghajlat mindenütt forró s nedves; ez oknál fogva itt a mérsékelt éghajlatok gyümölcseit meghonosítani nem lehet, Jaffnában azonban, az éjszaki parton, hol a forróság hosszú, száraz, mi a gyümölcsre telelő hatással van, a szőlő igen jól díszlik. Hó a sziget legmagasb csúcsain sem ismeretes. Jég igen ritkán esik, a legforróbb esős évszakban, de soha sem romboló hatású nagyságban. Neuera Ellia környékén a hegyekben, a száraz évszak tiszta reggelein néha jéghártya is képződik 35—36° Fahrenheit mellett. Villanyjelenségek, mint égdörgés, villámhullás, víztölcsér stb. gyakoriak a meleg, esős évszakban, s néha rendkívül nagy-szerűek; szivárvány, buddha-kör, anthelia, délibáb s más

*) *Ceylon directory* 1866—69.

**) *Ceylon Almanack* 1869.

***)) Évenként pontosan bekövetkező tartós, egy irányú szelek.

opticus tünetmények gyakoriak s nem ritkán csodásan meglepők.

Ezután a sziget florájáról, állatéletéről, régi s legutóbbi történetéről, úgy régiségeiről közöl Ferguson úr adatokat, melyek azonban nem eléggé kimerítők arra, hogy emlitem. Aztán a szigetnek tartományokra lett politikai fölosztását ismerteti meg, az ország főbb városainak népességét sorolva el, mindjárt utána a sziget összes lakosságát ekként összegezi:

A lakosság száma $2\frac{1}{2}$ millió, azaz 96 egy-egy □ mfdre. Nemzetiségükre nézve szingál 1.450,000, tamil 750,000, mór 130,000, európaiak leszármazottjai: 8000, európaiak 3000. A többi: maláji, jávai, kaffer, néger, affgán, aráb, persa, parzi, veddah s kodiah. Az európaiaknak felét katonák s családjaik adják ki. Az összes katonaság Ceylonban 2500 főből áll, s ezek fele európai, fele benszült. Ezen utóbbi katonák többnyire malájok, csak a tűzéségnél van néhány hindu és kaffer. Az egész katonaság asszonyokkal s gyermekekkel együtt nem egészen 4000 főre tehető. Az európai összes népességből tehát katona 1500, ültetvényes 1000, polgári hivatalnok 250, kereskedő, lelkész, térítő, orvos, sebész és vasúti hivatalnok 250.

Vallásukra nézve római katolikus 140,000, episkopalista 17,000, wesleyánus 10,000, skót és hollandi praesbyteriánus, congregationalista és baptista 13,000, összesen protestáns: 40,000, s összesen keresztyén 180,000, buddhista: 1.350,000; gentű, ördög és tűzimádó, siva-, pulliar- és visnűkövető 680,000, mohamedánus 134,000. Következésképp a 180,000 keresztyén ellenében, van 134,000 mohamedánus és 2.030,000 bálvány-, tűz, ördög- s kigyó-imádó. A keresztyének közt az európaiakon kívül 100,000 szingál, 72,000 tamil van, s néhány kaffer, veddah és khodiáh.

Noha a buddhista vallás kasztokat nem ismer, s az angol törvény is egyenlővé tett minden embert a szigeten, a társadalmi előítélet különösen a szingáloknál annyira befészkelte magát, hogy az azelőtti külön kasztokhoz tartozók közt házasság soha sem fordul elő, még a népesség legalsóbb s legszegényebb részénél sem. A tamilok közt ellenben tényleg minden kaszta fenáll, mert a hindu vallásnak ez lényeges része, hol a bramintól a páriáig tömérdek kaszt van.

A szigeten dívó nyelvekről s irodalomról is megemlékezik Ferguson úr (de erről későbbben ugyanis kimerítőbben

fogunk szólni); folytatólag pedig a nevelésről s a nép foglalkozásáról ezeket mondja:

A kormány köznevelési tanácsa, s a hittérítők iskoláiban mintegy 40,000 gyermek (vagyis 58-ból 1) nyer elemi oktatást, angol, szingál és tamil nyelven. Magániskola kevés van s az is rossz. A középtanodákba csakis a legkitünőbb fiúk vétetnek föl. A lakosok nagyobb része földműveléssel, s a letelepedett lakosok többsége rizs-, kókusz- s kávétermeléssel foglalkozik, míg a tamilok legnagyobb részt az európaiak kávéültetvényein mint munkások vannak megtelepedve, vagy mint napszámosok, hajcsárok s kocsisok dolgoznak. A szekeresek többnyire szingálok. Halászzattal 10,000 hajó s ladik foglalkozik. Az asztalos- és ács mesterség, s a szövés folytonos terjedésben van, s jó keresetet ad, valamint az olajsajtolás is. Itt jelenleg 2800 szövőszék, 1400 olajsajtó van tevékenységben, legközelebb pedig a gőzgépeket is nagy számban kezdik mindenütt alkalmazni, különösen kávétisztításra, olajsajtólásra s kötélverésre, úgy hogy gazdasági gépek máris 3750 lőerejéig vannak forgásban a szigeten, s jelenleg egy hordógyár is van alakulóban gőzerőre, minthogy máris kávéval s pálmaolajjal 200,000 hordó vitetvén ki évenként, a benszülőtt kádárok a szükségletnek megfelelni nem képesek. Téglá-, cserépszindely- s agyag-űrűk készítésével is igen sok ember foglalkozik, valamint kőművességgel is, mely mesterséget leginkább a mórok tartják kezeikben.

A másik terjedt ipar, mely sok ezer embernek ad kenyeret: az arak-főzés, melylyel összeköttetésben jelentékeny mennyiségű cinamon, citroneella és citromfű-olaj is készítettik. *Plumbago*-bányászattal szintén számosan foglalkoznak, sok ezeren pedig folyvást drágaköveket keresnek, míg a *Trincomalie* és az éjszakeleti vizeken pár ezer bűvár folyvást gyöngyagyló-halászzattal foglalkozik.

A jelenleg művelés alatt levő rizs 600,000 acre területű; a *korakán*, *kúlú* (kölesforma vetemények) s kukoricza 250,000 acre; az összes szemestermény 850,000 acre. — A kókuszpálmaültetvények körülbelül 250,000 acre-t foglalnak el, míg a *palmyra*, *aréka*, *kitúl* s több másféle pálmák 60,000 acre-t; ekként pálmaültetvény van összesen 310,000 acre. A 900 kávéültetvény a benszülőttek kertjeivel együtt 200,000 acre-ra tehető. Dohány, gyapot, cukor, aromatikus fűvek,

hagyma, bors, paprika, brinjál, kolompér, édes burgonya, ananász, tök és buborka 70,000 acret foglal el, s *banana, jack, mangó, kenyérgyümölcs, narancs, citrom, édes-citrom, guava, kadjú, loví, goraka, bilimbi* és más sokféle gyümölcs 60,000 acren természetik, végre a cinamon vagyis fahéj 15,000 acrén, az összes művelés alatti föld pedig másfél millió acrénél valamivel többre terjed, vagyis az egész sziget területének $\frac{1}{10}$ -része áll művelés alatt. Legelő igen sok van, de a marha nagy részét mégis háznál kell tartani takarmányon, különösen az esős évszak alatt, mert különben a földi pöcczák előlik.

A baromállomány kimutatása nem egészen kielégítő. Körülbelől 5 ezer ló, 700 ezer szarvasmarha, 100 ezer birka, 50 ezer kecske, s 50 ezer sertés találtatik a szigeten.

Ezután a föld értékéről, adásvevésről stb. emlékezik meg Ferguson úr; továbbá a kormányformáról s törvényhozásról, melyről azonban már bővebben szoltunk és szólni fogunk alább is, csak Ferguson úrnak befejező adatait közöljük következőkben:

Kereskedelmi forgalmát illetőleg a sziget jelenleg bevisz $5\frac{1}{2}$, s kivisz $3\frac{1}{2}$ millió font sterling értéket; összes kereskedelmi forgalma tehát 9 millió font sterling. A partkereskedés is jelentékeny, forgalma szintén tehető 1 millióra.

Ceylon jövedelme, beszámítva a minden férflakásra kivetett 50 ezer font sterlingre rúgó személyes adót s az 50 ezer font sterlingre menő vasúti kiviteli adót, úgy a híd- és útvámokat is: összesen valamivel több 1 millió font sterlingnél. Ezen adónak $\frac{1}{3}$ -része a vámház jövedelme, a többi: az arrack- és toddy-adó, bevétel az eladott földekből, só-egyedárússág és bélyegjövedék. Van ezenkívül jövedelem, de igen bizonytalan, a gyöngyhalászatból is. Az adó egyáltalán mérsékelt; alig esik 8 shilling (4 firt) egy személyre. A lakosság nagy része azonban szegény s nagy munkával s fáradtsággal termeli a rizst, hogy megélhessen. A sziget jövedelme tíz év alatt megkétszereződött*), folyvást emelkedőben van, s reménység lehet tartós jólétre s beruházások eszközzésére a

---

*) Pedig épen e tíz év alatt töröltetett el a fahéj-egyedárússág, a halászati adó, és a kókuszadó.

kormány részéről, a nélkül, hogy új adókhoz lenne kénytelen folyamodni.

A sziget rendes kiadásai: közigazgatási, törvénykezési s egyházi czélokra 250 ezer font, katonaságra 130 ezer, középítésre s közlekedésre 200, vasútdósság-törlesztésre 50 ezer, a többi nevelésre, postaszállításra, épületek, utak, hidak stb. fentartására és sok más apróbb tételekre fordítatik. E szerint a bevétel legnagyobb része közlekedési czélokra van szánva, s e tekintetben a kormány mindig igen bőkezű. Van is eredménye, mert jelenleg a 75 mfdnyi vasúton kívül Gampola, Matella, Badulla és Kornegalle felé kezdik már a vasútatak mérni, sőt részben építeni is. Van itt már közel 600 mfdnyi postakocsi- s ugyanannyi távirdavonal. Van 1170 mfd macadamizált és 1360 mfd kavicsolt, összesen 2530 mfd csinált jó út. Ezentúl van 250 mfdnyi hajózható csatorna a folyók összekötésére. Jelenleg itt az a szokás, hogy ha bármely vidék országúttal össze akarja magát kötni, ha nem országos érdekű is a kívánság: az útcsinálási költségek felét a kormány megadja.

Ceylon pénzforgalmát Anglia-, India- és Ausztráliával egyenértékű pénzek képezik. Van a szigeten két bejegyzett bank, ezeknek pedig minden nagyobb városban fiókjok s azok papírjegyei összes értéke 500 ezer font sterling. A pénz értéke aranyvaluta mellett 6—7 perczent, néha 8 is.

A postára nézve Ceylon azon kiváltságot élvezi, hogy levelezése Anglia és a sziget közt csak annyi, mint magában az anyaországban, vagyis levél 1, hírlap $\frac{1}{2}$ penny. Távsürgönyért azonban Angliába, 16 szóból állóért 5 font sterling fizettetik, míg magában Ceylonban egyszerű sürgöny 2 shilling, vagyis 1 forint.

A fontosabb betegségek a szigeten különféle lázak s hasmenés. Fordúlnak elő *elefantiasis* esete is, de csak nagy ritkán s akkor is csak a lábak támadtatnak meg általa. Nap-tűzés szintén nagy ritkaság; s cholera s himlő, ha néha előfordúl is, nem epidemikus, s európaiak egyáltalán nem kapják meg soha, mert a levegőt változtatják, jól öltöznek, jól laknak s czélszerűen étkeznek. A kávéültetvényesek különösen pusztíthatlan jó egészségnek örvendenek. Egyáltalán Ceylonban a betegség nem sok és ritkán veszélyes, az éghajlat nagyon egészséges lévén, ide, daczára a nedves levegőnek, sok sorva-

dásban szenvedő jő, s életét rendesen igen sokáig húzhatja tovább mint bárhol másutt.

Végül Ferguson úr mindazok neveit fölemlíti, kik Ceylonra vonatkozó ismertető munkákat írtak, melynek: De Barros, De Conto, Rebeiro, Valentyn, Baldaeus, Knox, Philalethes (álnév), Percival, Cordiner, Lord Valencia, Bertolacci, Marshall, Davy, Forbes, Bennett, Knighton, Pridhan, Tennent, Chytty, Sir Ward. — Ezentúl számosan írtak a ceyloni budhista irodalomról, aztán az elefánt- és szarvas-, sőt bivaly-vadászatokról is; az ország régi és modern történetéről; a tamilok s mohamedánusok életéről, a kávéültetvényekről, missionáriusi működésekről, a szingál nyelv- és irodalomról, stb.; ezeket Ferguson úr előszámlálja ugyan névszerint mind, de nagyon kár, hogy az illető szerzők munkájának címét, kiadóját s megjelenési évét is nem adja; ha ez is mellette van: az adat igen fontos, bibliographiai érdekű is volna. Azonban így is jobb a semminél; a nevezetesebb szakírók munkáit, elbeszélésem folytán úgyis említni fogom, saját nevezetes gyűjteményemből.

IV.

A nyugtalanság útam folytatására készítettén, Colombóban létem pár napjának utolsó estjét Dr. Ondaatje barátságos családjá körében töltöttem, hol több urakkal volt szerencsém megismerkedhetni, különösen Tytler R. B. úrral, egyik legnagyobb kávéültetvényessel a szigeten, ki ültetvényét gyűjtések eszközlésére legkészségesebb vendégszeretettel följajánlá s ki Kandybe velem együtt volt másnap reggel utazandó.

Dr. Ondaatje ez alkalommal több könyvet s röpiratot keresett össze számomra, melynek nagy hasznát vettem, s jelen leírásomnak alapossága is nagyrészt azoknak köszöni létét. A mint a dr. ezen könyveket kiválogatta, kitünt könyvtárának szomorú állapota, mennyiben a penész nemcsak a könyvek lapjait mindenütt befoltosította, de a kötések is annyira megrongálta, hogy ez minden esetben szétmállott, a fűzés fölbomlott, s minden könyv csak ívekből állt.*) Ha az

---

*) Ezt utóbb Chinában magam is szomorúan tapasztaltam. A mint ugyanis a vélem vitt kézikönyveket kipakkoltam, elrémülve kellett

ember az ily penészes könyveket szüntelen szárítás által nem gondolja: a penész nagyszámú rovarokat vonz magához, s ezek aztán, az enyészet és rombolás munkáját gyorsan elvégzik. Ezeket igen nehéz fölfedezni, mert nappal rendesen elbújnak, s leginkább éjjel dolgoznak a pusztításon. Vannak ezek közt más rovarok is — egészen különböző nemekből, melyek hasznosak, mert a romboló rovarokat pusztítják. Az emberek azonban, a mint rendesen történni szokott, a helyett hogy ezen hasznos rovarok szolgálatait méltányolnák, köztudatlanság következtében elpusztítják ezeket is a káros rovarokkal együtt, s még inkább mint ezeket, mert a hasznosak ezeknél sokkal nagyobbak s jobban fölfedezhetők. *)

Reggel 8 órakor indultunk a vasúton, mely az azelőtti évben készülvén el, még alig tíz hónap óta volt átadva a forgalomnak. A vasutat a kormány építtette, s noha kanyarulásait is beszámítva, mindössze csak 74 mérföld hosszú: tíz évig tartott építése, rendkívüli nehézségeket kellvén legyőzni, mert sok több ezer láb magas függőleges sziklafal, sok hegyipatak s folyó, hajmeresztő mélységek estek útba, melyeket sem kikerülni, sem átfúrni vagy betölteni nem lehetett; az emelkedés pedig a választó hegygerincz legalacsonyabb pontjáig is 4980 lábnyi volt. Végre is az angol kitartás és angol — pénz minden nehézséget legyőzvé, a vasút elkészült s nem is került oly sokba mint először képzelték. Egész fölszereléssel együtt ugyanis $4\frac{1}{2}$ millió font sterlingbe került **) de a forgalom máris annyira minden várakozást fölülmúl, hogy bizton hiszik, hogy e vasút jövedelme a reá fordított óriási tőkét legfőlebb 15 év alatt törleszteni fogván, aztán a gyar-

---

tapasztalnom, hogy csaknem minden könyvem — köztük Wilkes világútazása is — megsemmisüléshez közeledett. Gyakori szárítás által ezt ugyan meggátoltam, de három mégis igen érzékeny volt.

*) Ezek közt kiválólag ismeretesek: a *Lepisma nivea*, *L. niveofascinata*, és a *L. niger*; melyek közül egyik Európában is honos; cinnamon-zsákokkal hozatván be Ceylonból. — A kártékony könyvrovarok közt legpusztítóbb a *Chelifer librorum*, *C. oblongus*, és *C. acaroides*, s az utóbbira nézve az nevezetes, hogy ezt Európából importálták Ceylonba a hollandok, és pedig magukkal vitt könyvekben és irományokban.

**) Vagyis: egy-egy geographiai mértföld: mintegy 3 millió osztrák ezüst forintba. Óriási somma az igaz; de a ki e vasutat (a világ egyik csodáját) látja, annak még ez összeg is kell, hogy kicsinynek lássék.

matnak egyik kiapadhatatlan jövedelmi forrásává válik. A sürgés-forgás s nagy mozgalom az indóházban nagyon meglepett, de még jobban az ott fölhalmozott európai árúk s ceyloni termények képzelhetetlen mennyisége.

Közvetlenül az indóház mellett nagy bazár van, melyben élelmi szerek, de leginkább eleven állatok árulnatnak. Itt az elindulás előtt sétálva, igen visszataszító látvány tárult elém, mit meg nem említenem már csak azért is lehetetlen, mert buddhista-országban láttam, hol tudvalevőleg egyik főtan az, hogy az állatok életét elvenni csak sürgető szükség és önvédelem esetében lehet. S íme, itt óriási teknőczöket, valamennyit elevenen hátukra fordítva láttam, s a mint valaki a teknőcz bármely részéből venni akart: az árús a legnagyobb hidegvérűséggel vágott le egy-egy darabot az élő állatból. Némelyik teknőcz hújának már legnagyobb része ki lévén vagdalva, csak szíve s mája volt a kinyitott teknők közt látható, s a nyomorúlt állatok ekkor is még élven, szájaikkal kaffogtak s szemeiket szünet nélkül forgatták. A látvány valóban oly lázító volt, hogy a hátam borsódzott bele, s örültem, hogy csengettek s tova roboghattunk.

Vonatunk mintegy 15 kocsiból állt, s ebből I-ső osztályú csak 1 volt. Ez azonban igen kényelmesen bebútorozva, s épen mint a legtöbb amerikai pályákon: még két kerekasztallal is ellátva, az ülések pedig köröskörül helyezvék, sőt egypár karszék is és nagy tükör, úgy hogy az egész csinos salon-alakú volt. A többi kocsi III-ad osztályú útasok számára úgy volt berendezve, mint nálunk a IV-ik osztálybeli, csak hogy a kocsik fölépítménye hasonlíthatatlanul könnyűbb, mint Európában. Első helyen csak négyen indultunk el, de mire Kandybe értünk, számunk kilenczre szaporodott. A III. hely azonban jól tömve volt, többnyire benszülöttekből s munkás népből. A négy órai utazásért nem kevesebbet mint négy font sterlinget fizettem, s csak 25 font podgyász volt szabad, a podgyász túlsúlyáért pedig fontonként 3 pence (12 kr.) fizettetett. E szerint a colombo-kandyi vasúton az utazás csaknem oly drága mint a panamain. *) Azonban III. helyen,

---

*) A panamai vasúton, mely csakis egy pár angol mértfölddel hosszabb a colombóinál s két óra alatt teszi meg az átkelést, az úti díj 5 font sterling, a podgyász túlsúly fontja pedig 5 pence.

hol a munkások utaznak, csak 4 shillinget (2 frt) kell fizetni. De ezen helyen európai nem utazhat.

A vonat még a városban, sőt tüstént a mint az indóház-ból kirobog, nagyszerű vashídon vezet át, mely a kalanygan-gán át van építve. Aztán darabig szép kertek közt haladunk, míg a kalany nevezetű templomhoz érkezünk, mely első állomás a hegyek lábánál van s itt már emelkedni kezd a vasút, mely aztán épen két óra alatt, s csak 37 angol mértföldnyi vonalon 4980 lábnyi magasságot ér el.

A kalauy templom egyetlen nagyszerű buddhista templom Colombo közelében, s azért is nevezetes, hogy a portugallok uralma idejében egyebütt buddhista istenitiszteleket tartani szabad nem lévén, Colombo városában s közelében minden buddhista-templomot leromboltak, sőt uralkodásuk vége felé még a kalany templomot is bezáratták s a papokat belőle kiűzték. A portugall és spanyol colonisatiót különösen az jellemzi, hogy a fősúlyt mindenütt a benszülöttek vallásának üldöztetésére fektették, miért is, pár századon át, minden coloniájukban vérengző vallásháborúkat folytattak. Az angol e tekintetben nemcsak türelmes és elnéző volt, de Ceylonban például a buddhista-vallásnak maga a kormány lévén védője, minden templomot dotál is, szükséghez képest, az állampénztárból. Ez azon politika, melynél fogva az angol nemzetnek nem kell tüzzel-vassal és nyakig fegyverben uralkodnia gyarmataiban, de sőt a benszülöttekre az angol szabadságot s egyenlőséget is kiterjesztheti minden félelem nélkül.

A mint a vonat a Kalany állomást elhagyja, a kókuszok ritkúlni kezdenek; nem sokára csak egyes példányok lesznek láthatók, s mennél tovább haladunk: ezen egyesek is eltörpülnek, s szegény kinézésűekké válnak.*) Helyöket azonban tüstént az *aréka*; *kitul* és *jaggery*-pálmák pótolják, melyek nem kevésbbé szépek; alkalmilag pedig az ember egy-egy példányt a pálmák királyából is megpillant. Ez a *talipot*-pálma, mely sokkal magasabb a többinél s tetején óriási koronát lenget. Mindennél azonban, az utas csodálkozását sokkal inkább azon

---

*) A kókusz tudvalevőleg a tenger sós levegője szomszédságában diszlik jól; nagyobb távolságban is a tengertől — megterem ugyan, de látszik rajta, hogy idegen helyen van, s nem is él sokáig.

számtalan szép virágos fák emelik, melyek a vidéket díszítik. Ilyen a *nucrutu*, óriási lilaszínű virágaival, továbbá az *imbul*, karmazsin-vörös rózsáival, melyek az egész fát csaknem földig borítják, aztán a számtalan sárga, fehér és kék virágokban pompázó fák, s egy kénsárga virágú gyapotfa, melyet mindenfelé elevenkerítésnek használnak.

Az út mindenütt házak, kertek s utóbb kávéültetvények közt vezetve, néha falu mellett halad el, s mindenütt számos szingál látható, a mint vagy fürdenek, vagy a vonatra báméskodnak, mert a rizs már learatva, az esős évszak pedig még csak 6 hét múlva kezdődik. Ilyenkor tehát Ceylonban a siesta időnye van, midőn semmi dolog nincs s mindenki nyugszik.

A hegyekbe fölfelé vonúltunkban lehetetlen volt a bivalyos kordék sokaságán nem bámulnom, milyeneket mindenfelé láttam, a mint a rizst és kávé a vasúthoz szállították, vagy az élelmiszereket és minden kigondolható egyéb tárgyakat a vasúti állomásoktól az ültetvényekre hordták. Tytler úr biztosított, hogy a vasúttal összeköttetésben több mint 20 ezer bivaly és zebú van egész éven át foglalkozásban, a kordék száma még így sem felel meg a szükségletnek.

Évenként sok bivalyt s nagy púpú zebut importálnak ugyan Keletindiából a szigetre, az igavonó állatok tömege azonban a szigeten lévő apró púpú zebukból s kisebb fajta bivalyokból kerül ki, mely apró állatocskák többnyire piszkosbarna színűek. S mégis, ezen apró állatok azok, melyek a vasútakra, a hegyes vidékek egész kávétermelését összehordják, mely jelenleg 1 millió mázsánál jóval többre tehető. Csoдалatra méltó minden esetre, hogy Ceylonban a bivaly és zebú lévén az egyetlen igavonó állat: ezek nemesítését az angol kormány még soha meg sem kísérelte, pedig úgy hiszem ily intézkedés által sokat lehetne elérni, a szállítási eszközök fokozása s emelése érdekében.

Veáangodde állomásnál Tytler úr, egy gyönyörű park közepén álló föltűnő palotára figyelmeztetett, melynek különösen föltűnt széles verandája, melyen épen sok előkelő szingál csevegett. E lakás a sziget egyik leggazdagabb bennszülöttjének birtoka, a nagykiterjedésű kávéültetvényekkel együtt; a tulajdonos Baudar Nayeke pedig, egyúttal a vidéknek *mudlajenje*, vagyis: szolgabíró-féléje.

A vasútvonalnak éppen feleútján, Ambepusse állomásnál 5 perczig időztünk, hol egy robogó hegyi patak háromszor van áthidalva, s minden híd gyönyörű vasépítmény. Innét aztán számtalan hegysarkantyúkon vonúl a vasút tova, részint mély bevágások, részint kisebb-nagyobb alagútakon át; egy másik állomáson pedig vonatunk mögé is hatalmas mozdony helyezettvén, míg ez a vonatot tolta, az élénk fogott húzta azt, de mindamellett is mindig lassabban haladtunk, míg végre a vonat az emelkedés rendkívüli nagysága miatt már csak alig mozgott előre. A két mozdony iszonyúan prüszkölt s szembetűnővé vált, mily nagy megerőltetésébe kerül mindkettőnek is, előbbre vinni a vonatot.

Nem sokára csaknem függőleges köszál oldalára érkeztünk, hol 6 angol mfld távolságra a vasút a sziklaszál oldalába van bevájva, míg a másik oldalon 3000 láb magasból az alant elterülő völgybe függélyesen tekint le az ember. A kilátás valóban nagyszerű s mindent fölűlmúl, mit e tekintetben vasútépítészetben láttam. Alig van valami, a mit nagyobb élvezettel szemlélhetne az útas, éppen ezen kilátás fenségénél, de keble elszorúl, s önkénytelenül is rémület érzete szállja meg, arra gondolva, hogy a vonat, sziklaomlás vagy keréksiklás következtében egészen oda, a völgy fenekébe zuhanhatna. A félelem érzetét nagyban emeli az a körülmény, hogy a vasútvonatot az eshetőségek ellen se korlát, se mellvéd nem oltalmazza, s ha az ablakon kinézve látjuk, hogy a kerék többnyire a meredély párkányán forog s a párkánytól néhol arasznýira sem vonúl a sín; nem tehet róla az ember, ha forró trópusi napon is, hideg borzadály futja át, s nehéz hidegverejték gyűrűdzik homlokán!

A mint végre az útnak e rémséges részét nagyon megkönnyült érzelem közt elhagytuk: útunk még mindig nagy emelkedéssel, rengeteg erdőkön vezetett keresztül, melyeknek egész jellege még trópusi volt; útközben nagy csapat tarka s fekete majmokat is láttunk ugrálni a fákon, melyek a prüszkölő mozdonyoktól egyáltalán nem látszottak félni, miként egy szürkefejű kajdács sem félt, milyenekből szintén nagy csapatokkal találkozunk, melyek gyakran oly közel repültek az ablakokhoz, mintha kíváncsian a koszikba tekinteni kívántak volna, hogy meggyőződjenek, mi lehet ott.

Gyakran házak mellett haladva, itt már mindenütt kávé volt az eleven kerítés is; imitt-amott az út mellett buddhista-templomot szemlélünk, pár helyen pedig gyönyörű *maduákat*, azaz azon pavillonszerű, igen ízletes tetővel ellátott szószékeket, melyekről a buddhista-papok bizonyos ünnepek alkalmával predikálnak.

Az utolsó néhány mérföld, a mint a vonat a legmagasabb pontra lassan fölmászik, oly szemlét tár föl az útas előtt, melyben az Alpesek nagyszerűsége, a tropikus növényzet pompájával van egyesítve. A kelet Simplónja ez, meredek hegymászás, tájtétköz s robogó vadvizek, merész szökésű víz-esések, rendkívüli kanyarulatok, dermesztő meredélyek s rémséges vízmosások, föltornyosodó szirtek s átláthatlan rengetegek, s mindez a trópusok fényébe burkolva s mindenütt pálmák és tündérszépségű virágok által díszítve, míg végre a vonat a pálya legmagasabb pontjára Kaduganawa állomásra fölérve, itt a szintén nagyszerű macadamizált országúttal találkozik, mely a vasút elkészülte előtt egyedüli közlekedés volt, s mely a hegylánczot szintén Kaduganawánál lépte át.

Két igen szép emlékoszlop van e tetőre építve; az egyik Dawson kapitánynak, a macadam-út építőjének megörökítésére gránitból, a másik nagyszerű öntött vas-piramis, Barnes kapitány tiszteletére, ki a vasutat tervezte s építését is vezette s befejezte.

A vasút aztán lefelé, a Mahawelli ganga völgyébe ereszkedik, ezen ereszkedés már igen szelíd, mert maga Kandy, a vasút végpontja, s a kávéültetvények központja 3000 lábnál magasabban fekszik Colombónál. Alsó-Kaduganawa nevű falúnál, a vasút egészen a Mahawelli ganga partjára ereszkedve robog tova, gyönyörű ültetvények s rizsföldek, helylyel-közzel őserdők maradványai közt, csaknem minden néhány száz lépésre népes falvak utczáin keresztül, mindenütt a folyó szélső kanyarulatait, aztán pedig a folyó azon mellékágát követve, mely Kandyt folyja körül — Paradenia előtt egészen *satin-fából* épült gyönyörű hídon vonul át s igéző kertek, ültetvények, s villák tömege közt végzi be pályafutását a kandyi állomáson.

E helyütt talán, mielőtt Kandyt leírjuk ideje lesz s a kávéültetvényeket meglátogatjuk, a szigetnek földtani

viszonyairól, s különösen hegyei alakulásáról lehető röviden megemlékeznünk.*)

A ceyloni hegytömegek főalkatrésze gneisz, gránit, s ezekhez hasonló kőzetek; melyek, a felső rétegeket áttörve, azokat égbe nyúló gulákként vagy szakgatott szikla-alakokban tölték föl, vagy óriási darabjaikat az alakult völgyekbe szórták szét minden irányban — a mint ellenállhatatlan erővel föl-emelkedtek, s kitörték. Természetes, hogy csak lassan történik, míg az idő vas foga e kőszálakat össze mörzsolja; s minthogy e kőszálak közt az enyésző anyag kevés: rendkívül festői, s szilárd — csúcsos tornyokhoz s hegyes nyársakhoz hasonló kőszálak meredeznek égnek mindenütt, a hol a növényélet a meztelen sziklákon semmi tápot már nem kaphat.

A talaj ily helyeken silány, könnyű, s magában véve háladatlan, de a bőséges nedvesség, melyet a változó *monsun*, felhők és párolgás alakjában az Indus-Oceánról, s bengáli öbölből a sziget felé hajt, kombinálva a levegő tropikus melegségével, oly termelő erőt fejt ki, mely a növényzetet kényszeríti, hogy gazdag s nagyszerű pompájában díszelgjen, oly pompában, minőnél nagyobb szerűt a képzelet sem festhet; nagyszerűt, csudálatost és elbűvölőt. Így történhetik csak, hogy minden pont a szigeten, melyen talaj van — a növényzet dús zöldjében öltözve, az erdők s völgyek soha sem hervadó életet élnek, s a csodás virágok képzelhetetlen bájjal ékesítik; sőt a sziklafalak oldalain is ezrei tanyáznak a kúszó növényeknek, hosszú szálaikat és fürtjeiket mélyen lelógatva, s a meredélyek párkányait is mindenütt ékesítve.

Kezdetben, a mint a föld a tengerből kiemelkedett, igen valószínűleg csak a mostani hegyek léteztek, valamint szintén igen valószínűleg ezek törmelékéből s a gneisz szétmállásából keletkeztek a völgyek s egyáltalán a sziget lapályos részei — hozzá járulván természetesen a folyók által lehorodott alluviális részek s a tenger lerakásai is, melyek, a mint a part tova távozott, tömörülván mindig, a lerakódások idő folytán kiemelkedtek. Mert kétséget sem szenved, hogy a föld

---

*) Ferguson, Tennent, Lassen, Sir William Jones, Dr. Gardner, és Mc Vicar megbecsülhetetlen adatait használtuk föl a geológiai viszonyokra vonatkozólag; de saját nézetünk szerint állítva össze, a mint egyiknek másíknak véleményét valószínűbbnek ítéltük.

lassan bár, de folyvást emelkedett. Erre bizonyítékul szolgálnak a lépcsőzetes emelkedéseken (néhol magasan a tengerszín fölött) előforduló tengeri kagylók, melyek mindenütt mézgás homokba tapadva fordulnak elő, s igen sok helyütt ezen emelkedett terrace-forma területeken is, a leírt alkatrészekből álló talaj, vastag korálrétegen nyugszik s még a felső Mahawelli ganga völgyében is az eke gyakran fordít ki gyöngy-kagylókat.

Ezen, tulajdonképeni újkori alakulás Tennent leírása szerint még inkább a szigetnek éjszaki részein látható, melyek csaknem kivétel nélkül korál-polypok lerakódásaiból képződtek, melyeket az árfolyam örökösén éjszokról délfele sodorva, partra rak, igen sok alluviális anyaggal együtt, melyet a coromandeli partokról szed föl s hord magával.

Bármikor történt legyen is a ceyloni hegyek kiemelkedése s föltorlódása a tengerből, ezen physikai forrongás leg-hatalmasb ereje okvetlenül ott öszpontosúlhatott, hol az Ádám-csúcs s körülte számos magas csúcs áll, s melyek közül egyetlen egy sincs 6000 lábön alul. *) Az is valószínű, hogy az emelkedés ereje délnyugatról éjszakkelet felé működött, mert az egész hegrendszer DN. felől ÉK. irányban egyenvaló láncokban húzódik.

A ceyloni hegyek csúcsai s tarajai, kivétel nélkül réteges jegeczes sziklából állanak, de leginkább gneiszből, jelentékeny quartz-erekkel, s ezeken át a gránit mindenütt betorlódva, a rétegzést összevissza bontotta. Így a plutonikus sziklákat több helyen láthatni a gneisz között. Bazált szintén több helyütt fordul elő, de tömegesen sehol; nem messze pedig Kandytól, a kösziklák egyhelyütt annyira össze-vissza hányvák s törvék, hogy egészben vulkanikus működés nyomaira emlékeztetnek. Óriási tömegben lógnak itten sziklák egymás fölött, s épen olyanok mint a gyorsan kihűlt láva.

---

*) Alig néhány □ mfl. területen tornyosodnak föl:

Pedrotallagalla-csúcs	8770	láb	magasba
Kirrigalpotta	8240	„	„
Totapella	7920	„	„
Ádám	7874	„	„
Nammune Kulle	7410	„	„
Nuerra Ellia	7170	„	„

és vagy 25 más, mind 6000 lábnál magasabb.

Az egész sziget alkotásának mindazáltal fő jelleget adja a gneisz, s ennek porlása és szétmállása következtében támadt különféle formák. A hegyekben — egyes dolomit-ágyakat kivéve — a gneisz fölött nem is igen lehet új képződést látni, s hogy fölemelkedése óta víz alatt soha sem volt: arra a legnagyobb tanúság, hogy a hegyekben, egyéb talaj, a gneisz porladása és szétmállásából képződöttnél sehol sincsen.

Az alacsonyabb hegyek közt igen feltűnő látvány, hogy önállóan s a hegylánczokkal minden összeköttetés nélkül völgyek s fensíkok közepén egyes gneisz-képződések emelkednek önállóan ki, idő s levegő hatása következtében egészen símákká és kúpalakúakká mosódva. Ezek legnevezetesebbike Kornegalle mellett látható, s ez 600 láb magas, s több mint három angol mfd. területű egyetlen tömör testnek látszó gneisz.*)

Feltűnő különösség Ceylonban, a mint az utazó Galléban partra lép, (s épen így Colombóban is) a macadam utak s útezák ríktó vörös színe, mely az elevenzöld növényzettel különös ellentétben áll. E vörös por oly finom s oly észrevétlenülül száll tova a levegőben, hogy minden képzelhető tárgyat vörösre fest, ha az ember csak pár napig elhanyagolja a tisztítást. Az egész szigeten messziről megismerik már a gallei s colombói embereket, mert egész ruházatuk vöröses színben játszik. Ez nem egyéb, mint porlott s szétmállott gneisz, mit a benszültöttek *kabuk* néven ismernek, tudományos neve pedig *laterite*. A gneisznak lateritté változása e vidékeken azon körülménynek tulajdoníttatik, hogy a sziklák azon csoportosulásai, melyek ily átváltozáson mennek keresztül, magnetikus vas-érczet tartalmaznak, melynek a geologusok állítása szerint vegybontó hatása van. A kifejlődött vas-oxyd aztán megszínezi a lateritet; a hol pedig földpát s csillám túlnyomó mennyiségben találtatik a gneiszban: a laterite fehéres vagy sárgás színben fordul elő.

Harmadkori sziklák, melyek más országok földalkatában oly jelentékeny szerepet játszanak, Ceylon szigeten ismeretlenek, s az agyag-pala, syluri, régi s új vörös homokkő, szén,

---

*) Több ily sajátágos gneisz-képződéseket megfúrtak a benszültöttek, s bensejökben óriási barlangszerű templomokat alakítottak. Ilyen a híres Damboli templom is például.

oolit s kréta-féle rendszernek nyomai a szigeten még nem fődöztek föl.

Ezekből az olvasó a sziget átalános földtani viszonyairól eléggé tiszta átnézeteket szerezhethet. A sziget $\frac{4}{5}$ része hullámos rónákból áll, melyekbe imitt-amott a hegyek kiágazásai befutnak, de mindenütt mérsékelt magasságban. A hegyek a szigetnek $\frac{1}{5}$ részét foglalják el, de ez aztán egészen hegység; s az egész sziget minden része kivétel nélkül, a legmélyebb völgyek fenekétől a legmagasb hegycsúcsokig, örökzöld növényzettel borítva, s még a homok-zátonyok és fővény-lerakódások is, egész a tengervízig zöld szőnyeggel vonvák be, melyet az égető nap heve ellen pálmák hűsítő árnyéka védelmez.

A talaj mindazonáltal (mint már előbb is említők), daczára e csodás növényéletnek, egyáltalán rendszeres földművelésre nem lévén alkalmas, csak igen tökéletlenül lehet fölhasználni arra, hogy cerealiák évről évre s folytonosan termesztessenek. E körülmény nagy csüggedést okozott az első ültetvényesek közt, kiknek kávéfái bámulatos rohamossággal nőttek ugyan, de aztán nem izmosodtak, keveset termettek s rajtok bizonyos bádgyadtság lett látható, mit aztán csak trágyázás által lehetett rendbehozni.

Azon egyedüli helyiségek a szigeten, hol eddigelé kávé t sikerrel lehetett termelni, a nagy hegyek öserdővel borított oldalai. S nagyon különös tünemény, hogy az ezen hegységekben létező ősrétek, noha ugyanazon talaj-alkotásúak, mint az erdők, és misem is választja el őket ezektől, eddigelé kávéültetvényekül egyáltalán alkalmatlanoknak találtattak; sőt két törpe fa *) kivételével, fák sem láthatók e rétségeken, melyek pár millió acre területre tehetők, foltonként jönnek elő, s mindenütt a durva s inkább sáshoz hasonló úgynevezett citromfűvel borítvák. A benszülöttek ezen általuk *paténá*knak nevezett rétdarabokon meglehetősen sikerrel termeszteneek rizst, mely azonban tudvalevőleg igen sok vizet kíván, hogy megteremjen; s ily meredek hegyi vidékeken még az erős évszak sem elégséges, mert a víz sebesen lefut s a földet szárazon hagyja, míg a rizsnek, hogy sikerrel termeltessék, gyakran kell elárasztatnia vízzel, ebben órákig állnia, talajának pedig folyvást sáros, sőt csaknem mocsárosnak kell lennie. A benszülöt-

*) *Careya arborea* és *Emblia officinalis*.

tek ily czélból oly helyeket választanak ki a patenákon rizstermelésre, hol két hegyoldal fut össze, s minden víz azon jő le. Ily helyütt a patenát terracirozzák s a terrace lépcsőit addig viszik föl, míg csak alkalmas földet találnak. Minden ily terrace víz alatt tartatik, még a mag ki nem kelt; a fölösleges vizet az alsóbb s alsóbb terraceokra eresztik le. Hogy rizst folyvást lehessen termelni, s ne legyenek kizárólag az esős évszakra utalva, e rizsföldeknek csaknem mindenütt hegyipatakok vezettettek a legfelsőbb terracéra, sokhelyütt több mértföld távolságról bámulatos kitaratással s nagy munkával.

A sziget többi részeiben a föld szintén hasonló a leírt-hoz; mert hiszen nagyrészt a hegyek porlása s mállásából alakult; rizs mindenütt a fő termény, s a laterite-talajokban ha folyvást jól öntöztetik, kielégítő termést is ad. A vetés idejét egészen a novemberi s májusi esők kormányozzák, s e szerint a szigeten két aratás van évenként. Az úgynevezett maha vetés, mely julius és augusztusban történik, s deczemberben s januárban learatják. Aztán a yalla, mely február-márcziusban vettetik, s junius-juliusban arattatik le*)

Régenten a ceyloniak úgy látszik egészen más öntözési rendszert használtak. A magasabb helyeken ugyanis nagy vízfogó medenczéik voltak, némelyike több holdnyi terület nagyságú; ezekből eresztették aztán szét a földekre a vizet, a szükséghez képest. Jelenleg e nagyszerű medenczék már egészen el vannak hagyva, sőt közülök legtöbb pusztulásnak is indult; mióta az általánosan elfogadott s bevett terracirozott földművelés életbe lépett.

Hátra van még, hogy a sziget érczeiről és drágaköveiről is röviden megemlékezzünk. A plútói kőzetek, mennyire az eddigi tökéletlen észlelések után állítani lehet, nem igen tartalmaznak érczeket; czin és arany a hegyek lábainál levő alluviális talajban kisebb mennyiségekben fordul elő, de kisérdése oly nehéz, a mennyiség pedig, mely eddigelé mutatkozott, oly csekély, hogy művelésre egyáltalán nem találatott érdemesnek. Nickel, kobált, titánium kéneső (wolfram) és tellurium szintén fődöztetett föl több helyütt a szigeten, a

---

*) Ez, jól kívánjuk megértetni, csak rizsre vonatkozik; mert főzelekfélék egész esztendőn át folyvást vethetők, s ugyanazon egy földben (ha trágyázzák) 6—7 termést is lehet létrehozni.

hegyekben; de egyáltalán mindenütt jelentéktelen mennyiségben.

A manganese azonban itt nagy bőségben fordul elő; vas szintén mindenféle formákban, s oly finom, hogy aczéllá alakítva, úgy lehet véle metszeni, mint a gyémánttal. Plumbago, molybdena, kaolin és salétrom szintén nagy mennyiségben találhatók a szigeten, s különféle czélokra fel is használtatik.

Legnagyobb hírre azonban Ceylont az emelte, hogy hegyeiben sokféle drágakő terem, melyek századok óta bányászterüleg aknáztatnak ki. Ezt tanúsítja a bányák központjában levő Ratnapurra város*) elnevezése is, mely pedig a VI-ik században már létezett.

A legnevezetesebb helyiségek azonban, hol jelenleg a drágakövek találhatók, nem a hegységben létező bányák, hanem azon alluviális rónák, melyek különösen Saffragán város körül, az ottani hajmeresztő meredekségű hegyek lábainál terülnek el, hová a vízmosások a porlást és szétmállást lehordván, azt a síkságon épített igen furfangos zárgátak fölfogják s a folyókba nem eresztik le: emellett azonban az ottani vidékről származó folyók drágakövekben mégis igen gazdagok, daczára a föntebbi intézkedésnek, úgyannyira, hogy a folyók homokját is mossák, s igen sok kisebb értékű rubint és saphirt szednek ki belőle.**) Különben a benszüllöttek, kik csaknem kizárólag foglalkoznak a drágakövek keresésével, nem a legújabb lerakódásokat kutatják ki, hanem rendszerint leásnak 10—12 lábnyi mélységre, míg az általuk *hellan* néven nevezett régi lerakódásra jutnak. E lerakódás oly régi formáció, hogy a folyók jelenlegi medre alatt van több lábbal, s a folyók jelenlegi medrétől több hüvelyknyi vastag kéreg által van elválasztva, mely lateritéhez vagyis inkább téglához hasonlít. A hellán iránya rendszerint vízszintes, de néhol lejtős is, a mint a hegyek lábához ér. Úgy látszik a bazalt kitorése előtti lerakódás ez, mert épen a bazalt betorlódása által igen sok helyütt változásokon ment át. Alkatrésze: meg-

*) Szórum-szóra azt teszi: „A rubinok városa.“

**) Kandyben létemkor a hótélben egy ily folyó mellett lőtt pávát bontottak föl, s a szakács a madár bögyében czukorborsó nagyságú gyönyörű rubint talált. Ez különben gyakori eset.

viselt kavics, erősen benyomva agyagba, s néhol tömeges gneisszal s gránittal vegyítve; s épen az ily utóbbi részek szedetnek össze, mert ezen alakulásban tömérdek az üreg, melyek aztán kimosatván, belőlök nagy figyelemmel s gonddal keresik ki a drágaköveket, még a legkisebb példányokat is. A rubin különösen ily helyeken fordul elő nagy mennyiségben, asteria és candite nevezetű válfajai, melyek közül az előbbi sötétpiros, az utóbbi pedig barnás színű. Aztán az úgynevezett keleti topáz, granát, cinnamonkö és a macskaszem, valamint az amethyst, holdkő, aqua marina is, és számtalan más. A macskaszem a benszülöttek által különös becsben tartatik. A kö dió nagyságban is előfordul, színére nézve átlátszó zöldes-szürke, s ha *en cabochon* kiköszörülük — mihez a gallei mórok nagyon értenek — rendkívül villogó fényt kap, s az ember arczképét sok példányban látja visszatükrözve oldalain. Ha a kö jól ki van köszörülve és sugarai kis szögletekből fényesen villognak: értéke igen nagy, sokszor a saphirral és rubinnal is vetélkedik; különben igen olcsón kapható s nagy mennyiségben.

Arra nézve, hogy Ceylon mindeddig mennyire tökéletlenül van földtanilag kikutatva, igen jellemző adat; hogy, noha Ceylon legbecsesb drágaköve a saphir, mindenütt előjő, sőt csaknem nagyobb mennyiségben a rubinnál is: eddigelé a saphir eredeti fekhelyét fölfedezni még sem sikerült. Pedig rendkívüli nagysága s páratlan szép színe miatt, hasonlíthatlanul értékes köve a szigetnek mint a rubin. Sokszor igen nagy értékű saphirokat találnak; így például 1853-ban a ratnapurrai alluviumból egyet kiástak, mely egy indiai fejedelemnek 6000 font sterlingen adatott el; s számos eset volt, hogy 1000—4000 font sterlinget érő egyes példányok találtak.

Azelőtt a drágakő-bányászat a kandyi királyok monopoliuma volt; az angol kormány azonban mihelyt az országot meghódította, a monopoliumot eltörölte. Jelenleg igen sok benszülött foglalkozik ezen úgynevezett „kincskereséssel“; mindenütt ott vannak a mórok s tamil-kereskedők, kik az eladó köveket részint a mint találtatnak, részint pedig a drágakő-vásárokon megveszik, aztán Galléban s Colombóban kiköszörülük s aranyba is foglalják. Úgy hiszik, hogy a drágaköveknek körülbelül $\frac{1}{4}$ része Ceylonban marad, hol ilyféle

tökébe igen sokan ruházzák fölösleges pénzőket. $\frac{1}{4}$ rész Európába, különösen Londonba vándorol; s körülbelől fele az egész évi ásásnak Kelet-Indiába vitetik ki, hol a különféle fejedelmek s hercegek a drága-köveket igen szeretik, s mesés összegeket fizetnek szépen köszörült darabokért. Sok ily indiai fejedelemnek Ceylonban állandó ügynöke is van, egyedül a czélból, hogy a szép drága-köveket biztosítsa.

Noha az angol kormány a drága-kövektől kiviteli vámot szed: a kivitt mennyiséget még csak megközelítőleg sem lehet megtudni; mert az oroszlányrész az országból egyes személyek zsebjeiben vitetik ki, mit ellenőrizni lehetetlen. Kiviteli vámot tehát tulajdonképen csak az fizet, a ki akar, s az, kinek senkije nincs, ki által a drága-köveket kiküldje. Ily önkénytes vámfizetés mellett 1868-ban 10,000 font sterling értékű drágakő vitetett ki a gallei kikötőből.

V.

Kandy, a természet pazar bőkezősége által rá halmozott szépségeket illetőleg, kétségtávol a világ egyik legvonzóbb — nem mondom városa, de — helyisége. Széles, termékeny völgyben terül a Mahawelli-ganga folyó nagy kanyarulatában, úgy, hogy a folyó hosszú félszigetformát képez; a szárazföld, melyen át Kandybe juthatni, alig $\frac{1}{2}$ a. m. széles. A város körül pár száz lábnyi magas halmok, s mögöttük magasabbak terülnek, ezek hátterét pedig több ezer láb magas hegyek övezik körül, egész a csúcsig dús tropikus növényzettel borítva, melyekből az egyes kúpokon nyárs- és toronyalakú sziklák meredeznek; a hegyoldalakon elszórt villák, ültetvények s templomok, hófehér homlokzataikkal, rendkívül kedves benyomást tesznek, s igen élénkítik a különben egyhangú növényzet zöldjét.

A város közepén, még a kandyi királyok által épített mesterséges tó is emeli a helység báját. E tó vagy 100 hold területet foglal el, vize mindig friss, mert a folyó vize gátokon foly rajta keresztül. Partjai mindenütt kövel rakvák ki s közepén két szigetke is van, gyönyörű templomokkal s kis kolostorral buddha tiszteletére. Azontúl sokhelyütt lépcsők vezetnek a vízben úszó fürdőházakba, melyek mindegyike,

egy-egy gyönyörű úszó virágoskertnek látszik. A tó körül igen széles, fölötté jó karban tartott macadam-út vezet, mindenütt hat sor pálmával beültetve; ez azon corsója a kandyiknek, melyen esténként az egész városnak s vidékének vagyonosb osztálya, a hűs és fölötté üdítő szellő bekövetkeztével, mely esténként mulhatatlanul mindég beáll, összegyűlni s kocsikázni szokott. Sok száz *bandy* és magánfogat látható itt ilyenkor, s részint a tó körül kocsikáznak, részint a colombói, ratnapurrai és gampolai úton tesznek kisebb-nagyobb kirándulásokat, mely utak szintén oly egyenesek, mint az asztal, s a várostól több órajárásnnyira is kivétel nélkül pálmazorokkal, ültetvényekkel s villákkal szegélyezvék. A virágos fákat s bokrokat elragadtatással szemléli az utazó mindenütt, s valóban sok villa úgy tűnik föl, mintha az égből, ismeretlen s látatlan kezek hintették volna rá kosarakkal a virágot, a festészetben ismert minden színekken s színárnyalatokban.

Bár a kormány épületei, a hotelek, az angol s vagyonosb benszülöttek épületei kényelem s dísz tekintetében figyelemre méltók, s a lakosok alsóbb osztályai által elfoglalt utczák türhető kinézésűek is, régi építészetet, mely különös figyelemre méltó volna, nem igen láthatni a városban, pedig a város kivételesen erős positiója, magas hegylánczok, s a Mahawelli ganga közé levén szorítva, azt képzelteni az emberrel, hogy ily helyütt, biztosság és nyugalom közt, az építészet, művészet stb. mely a sziget egyéb részein még föltűnően látható, évszázadok alatt kifejlődhetett volna.

Azonban úgylátszik Kandy fontosságát a ceyloniak csak későn fedezték föl, mert a sziget krónikájában mint város csak a XIV. század elején említetik először, midőn a dalada s egyéb ereklyék elhelyezésére itt nagy templom építtetett. E templom s helyiség, e fontos aquisitió folytán a buddhista hierarchiának székhelye lett, nemsokára pedig a királyi családnak több tagjai is, ezt lakhelyökül választották. A királyságnak fővárosává s székhelyévé azonban csak a XVI. század vége felé szemeltetett ki, miután az addigi székhelyet, Kottát, Whimala Dharma elpusztítván, s fölégetvén, a ceyloni királyt, II. Raja Singhát, fogságba hurczolta.

Utóbb a portugallokkal s hollandokkal folytatott hosszú háborúk alatt Kandy sokat szenvedett; e mindkét rendű európai betolakodók Kandyt nem egyszer leégették, s midőn azt

az angolok 1815-ben elfoglalták, alig volt benne a régi épületekből épségben egyéb, a templomok s királyi palota épületeinél. Azonban a jelenlegi királyi palota sem igen régi épület, mert 1600-ban építtetett Whimala Dharma által, ki az építésre a birtokában levő portugál hadifoglyokat is fölhasználta, s épen ezen körülménynél fogva van a palota egy részének európaiforma színezete, mit különösen a toronyról lehet elmondani, mely a *malagawa*-templom oldalán áll, melyben a „szent fog“ őriztetik.

A királyi palota (Boyd szerint) azelőtt igen nagy területet foglalt el, s számos épületből állt, mindezek azonban tekervényes, sötét labyrinthusok voltak, semmi célra sem lehetett őket használni, minélfogva leromboltattak, s helyeiken jelenleg igen szép park terül; néhány meghagyott épület európai ízlésben alakíttatván át, a kormány céljaira használtatik. Ezekről alig is lehetne fölismerni, hogy régi szingál-épületek, ha az ember a folyosókon s termekben nem látná, a régi freskókat, különösen a számtalan „szent ludat“, mi minden, mit az angolok, a régi díszítésből sértetlen épségben meghagytak. A királyi palota főkapuja előtt gránitból faragott elefántok s ludak voltak régenten; ezeket az angolok Londonba vitték s jelenleg a British Muzeumban vannak fölállítva.

Van mégis e királyi palotában egy, sok tekintetben nemcsak pompás, de művészi kivitelűnek is mondható építészeti maradvány: a királyok elfogadási- és trónterme, mely jelenleg a kerületi törvényszék tárgyalási terméül szolgál. Egész mennyezete gyönyörűen faragott ébenfából készült 38 masszív tickfa-oszlop által tartatva, melyek véges-végig a legszebb hindu-faragás és építészet példányaiként tekinthetők; különösen az oszlopok fejezetei, melyek mindegyike négy-négy életnagyságban faragott elefántfőből áll, annyira csalódásig hű kivitelben, hogy az ember szinte fél, hogy a felülről lelógó ormányok belé csimpaszkodhatnának. *)

---

*) Boyd egykorú leírása szerint, a királyi elfogadások éjféلكor tartattak e teremben, viaszgyertyák világítása mellett. Az udvaroncok ilyenkor félkörben feküdtek a padlón, arcczal a földre borulva. A király félhomályban tartott trónján ült, s még miniszterei és családjának tagjai is négykézláb, földre borult arcczal másztak eléje; midőn pedig kérelmek elintéztetett, rák módjára másztak ismét visszafelé helyökre.

A nagyobb — egykor igen fényes — kandyi templomok nagy hanyatlásnak indultak; s ha kitatarozásukra nevezetes összegek nem fordítottak: nem sokára pusztulásnak fognak indulni. Ezt, különösen a főtemplomra vonatkozólag mondhatni, hol a templommal együtt a ceyloni királyok emlékművei is enyészetnek néznek elé; pedig ezeket jó karban föntartani érdemes lett volna; igen szép, és sok műbecsű emlékek ezek, s a mint egy magas árnyas fákkal beültetett hűvös udvaron föl vannak állítva, jelenleg is még érdekes látványt nyújtanak.

A főtemplom mellett két buddhista kolostor van; egyikeben az úgynevezett *asgiri* barátok, a másikában, a *mohwatte* papok helyezték el. E két vallásos intézmény mintegy központi növeldeje a ceyloni buddhista-hyerarchiának, fölöttük egy főpap áll korlátlan egyházi hatalommal ez, (hogy úgy fejezzük ki magunkat) a ceyloni *primás*. Igen természetes, hogy a nemzeti királyok uralkodásának megszűntével, a papok tekintélye s befolyása is alászállt, nem ugyan anyagi helyzetben, mert vagyonuk ma is érintetlenül megvan de a nép szemeiben s a közvéleményben, a mi különösen vallásos szertartások s körmenetek alkalmával nyilatkozik kézzelfoghatólag.

Épen amint Kandyben voltam, tartották a *perahara*-ünnepeket, mi mindig a rizsérés s betakarításkor szokott ünnepeltetni, s álló hétig tart, éjjel-nappal. A város és templom környéke tengernyi sok néptől hemzsegett; mindenütt sátorok voltak felütve, enni-inni valókkal a búcsúsok kényelmére. A nagy templomban minduntalan harangot kongattak s doboltak; a *daladához*, mely ekkor ki volt téve, s mit mindenki látni és csodálni kívánt, csak életveszéllyel lehetett benyomulni. Napnyugtakor aztán harangkongás, fülkábító zene, röppentyűzés, és éneklés mellett, a körmenet a templomból, sok száz fáklya világánál kiindult; számos fölciczomázott elefánt lépdelt e körmenetben, ezek egyikén pedig a főpap ült tronusán, borotvált hajadonfővel, s mezítláb, sárga selyem reverendában, hosszú Bú-virágokkal ékesített főpásztori bottal kezében. Mellette a segédlet, ezüst tömjéntartókkal s füstölőkkel; mi ügylászott, az elefántnak nem igen tetszhetett; mert valahányszor feje körül füstöltek, fejét boszúsan rázta, ormányával pedig a füstölő felé nyúkált; ilyenkor azonban a nyakán ülő vezető, vastag bottal jót húzott ormányára. A menetet aztán, körjáratát bevégezve, a templomba vonult vissza,

hol irtóztató zene, harang, dob, s éneklés közt, jó óráig tartott a szertartás. E mozgalmakat több este figyelemmel kísérve úgy láttam, hogy a nép, inkább szokás- és kíváncsiságból vesz benne részt; több előkelő szingálokkal beszélve, ezek categorice kijelentették, hogy mindez ostobaság, s csak a szegény tudatlan nép mulatságául szolgál; mulatni jönnek ide a hosszas mezei munka után, nem pedig vallásosságból; mert azt sem tudják, vallásuk tulajdonképen miből áll.

Megérkezésem utáni reggel, Ondaatje doktor ajánlólevelét elküldtem a főpaphoz, s magam is pár sort írván neki, kértem, hogy számomra órát jelölne ki, melyen nála tisztelgéssem tehetném, s a templom nevezetességeit, különösen a dala-dát megtekinthetném.

Meg sem mondhatom, mennyire meg voltam lepetve, midőn a szolga, válasz helyett látogatójegyet adva kezembe,*) értesített, hogy a főpap az előszobában várakozik. Kisiéte személyesen tüstént bevezettem lakásomba. Igen jó, folyékony angol nyelven kijelentette mindjárt, hogy szerencsájének fogja tartani, bármiben szolgálhasson is; rendelkezsem vele tetszésem szerint. Angol szokáshoz képest pohár borral kínáltam meg, mi helyett azonban csak limonádot fogadott el. Az öreg úr, igen tisztességes kinézésű, nagyon élénk, mondhatnám, bőbeszédű, mintegy 70 éves emberke volt; rokonszenvemet nagyon megnyerte azon értelmes és felvilágosodott embert gyaníttató társalgása alatt, melyet lakásomban tett több mint egy órai látogatása alatt kifejtett. Aztán megindultunk, s a főtéren áthaladva, a templomba mentünk föl. Igen meglepett, hogy a köznép főpapjának sehol mégcsak nem is köszönt, hol ott valamennyi előbbkelő benszülött, s minden angol, kivel találkozánk, a legmélyebb tisztelettel kalapot emelt előtte.

A templom, nagyon tágas épület; de egyáltalán semmi különöst nem tartalmaz; ríktó színű frescók, óriási fekvő, álló, s ülő Buddha-szobrok láthatók itt agyagból, bronzból, fából sőt több, egészen elefántagyarból is dolgozva s mestersé-

---

*) A látogatójegy angolul volt nyomtatva; jelenleg is birtokomban van, s ekként szól:

Reverend B. D. S. Sumana Tisse.
Highest Priest.

Malagawa Temples.
Kandy.

gesen összerakva; egypár egészen vert ezüstdől. A templom előtt, azzal egészen összeépítve, a már előbb is említett nyolcz szögletes és emeletes óriási torony áll, földszinti helyisége valóságos Buddha-kiállítás, legalább pár száz, kisebb nagyobb Buddhával, minden képzelhető alakban, s anyagból; némelyike igazgyönggyel, rubinnal s saphirral fölötté gazdagon ékesítve. Innen széles gránit-lépcsőkön az emeletbe haladtunk föl, mely három részre van osztva; egy előszobában a nép várakozék, az e melletti sekrestyéből pedig 4—5 ereszteték be egyszerre a daladához, s midőn ezek, másik ajtón s lépcsőn távoznak, ismét újak részeltettek a szerencsében. A sekrestyében vagy 10—12 pap foglalkozott szolgálatban, 3—4 pedig folyvást a daladát őrizte. Amint a szentélybe lépett, a főpap értesítette a népet, hogy $\frac{1}{4}$ óráig az ajtó zárva lévén csak azután jöhetnek; s az ajtókat aztán csakugyan be is zárták.

A toronynak azon helyisége, melyben a dalada tartatik, *wiharának*, vagyis szentélynek neveztetik. Kis szoba ez, minden ablak nélkül, melyen nemcsak az ajtók vasból készítek, hanem az egész fal, tetőzet, s padló is erős vaslapokkal borított; ezek aranyzott szőnyegekkel vonvák be, a vasajtók pedig tick-fával, s rendkívül mesterséges elefántcsont-faragásokkal díszítettek, melyek Buddha életét, a legendákból csodálatos domborművekben ábrázolják.

A wihara közepén, rendkívül massiv, súlyos lábú, vert ezüst asztalon, a három láb magas, harangalakú *karandua* vagyis szent borító áll, mely az ereklyét fdi. E harang rendkívül gazdagságot tár föl; egészen ezüstdől van, de alapszíne alig látszik, mert drágakövekkel és igaz-gyöngyfűzésekkel van elborítva. Alatta kisebb, de hasonlóan gazdag harang takar egy harmadik még kisebbet s még drágábbat, s ez is fölemeltetvén, még kisebb egészen vert aranyból készült harang tűnik szembe, mely a szó szoros értelmében borítva van rubinokkal. Végre ez is elmozdítatván, a csodálatos ereklyét: Buddha egyik fogát aranyból vert lotus-virágon láttuk elhelyezve.

A mi e roppant kincseket képviselő rendkívüli ereklyetartókat illeti, ezek régisége konstatálva van. A legelső 1267-ben készült, a többi 1310—25 közt; valamennyit a Mahawanso leírja körülményesen; sőt az egyes földszítések körülményeit is, midőn a drágakövek az ereklyetartókra helyeztetek vagy szaporítottak.

A viharában őrzött dalada, vagyis a szentély, drága ereklyetartók s különösen Buddhának lotus-virágon nyugvó foga, századok óta igen nevezetes szerepet játszott a száz milliókat számláló buddhisták történetében; sőt még ma is oly nevezetes szerepet játszik, hogy a siami királyi család tagjai, a különféle himalájai fejedelmek, s belső-ázsiai uralkodók személyesen járnak búcsút Kandybe, hogy ájtatoskodjanak a szent ember fogánál, a viharát folyvást gazdag fejedelmi ajándékokban részesítve. Pedig e foggal is ép oly család, imposztorság üzetik, mint igen sok más szent ereklyével, s éppen azért úgy hiszszük, érdekes lesz, ha e nevezetes szerepet játszó ereklye — tökéletesen, s történelmileg constataált történetét elmondjuk, hogy kellő fogalmunk legyen, mily óriási mérvben lehet elbolondítani millióit az embereknek, valószínű vakbuzgóság befolyása alatt.

A mahawanso XXXVI. fejezetében ezt mondja: miután Buddha Gotama fölött Kusinara városában 543-ik évben K. e. a temetkezési szertartások befejeztettek: Buddhának baloldali metsző foga kivétetvén, Dantapurába, a Kalinga-királyság fővárosába vitetett, hol 800 évig egy templom szentélyében őriztetett.

Kalinga királya: Maha S'en ellenségeivel válságos háborút viselvén, megparancsolta, hogy bukása esetén a szent fog Ceylonba vitessék, hová aztán el is vitetett, s pedig K. u. a IV. század elején, hol Arnaratnapurra akkori szent városban egy e czélra épített nagyszerű templomban őriztetett egész 1315-ig, mikor aztán a malabárok ütöttek Ceylonra s a szent fogat is Indiába vitték, melyet azonban néhány év múlva III. Prakrama Bahu ceyloni király hősiesen visszafoglalt s nagy fénynyel és szertartásokkal az arnatnapurrai templomba újra behelyezett.

Az azután következett háborús időkben ezen eredeti fog a sziget különböző helyein fordult meg, hogy az ellenségek elől biztos helyre rejthessék. Nevezetesen Delgamoában, Cotában, Saffragamban, sőt Kandyben is őrizteték és Kotmalieban kisebb nagyobb ideig, míg végre a portugálok azt Jaffnában fölfedezvén s elfoglalván, a főparancsnok Don Constantino de Braganza, 1560-ban Goába, az indiai portugál-telepbe vitte magával, hol a szent fogat a goai érsek követelésére nagy ünnepélyességgel, tömérdek nép jelenlétében, (az Indiák

alkirálya is egész udvarával jelen lévén), nyilvánosan elégették s végkép megsemmisítették.

A világ ezen egyik legnevezetesebb ereklýjének sorsa oly érdekes és viszontagságos, hogy történetének hiteles megállapításával már igen sokan foglalkoztak, de mindenki csak azon eredményre jutott, hogy miután mindazt, mit a portugáli hivatalos irományok minden legkisebb részletében oly pontosan az európai, indiai és chinai egykorú írók is annyira összhangzólag megerősítik: az elégetés ténye történetileg kétes nem lehet, valamint az sem, hogy a jelenleg Kandyben őrzött, s oly fénynyel kiállított fog csak absolute hamis, egészen modern, ügyetlen utánzása lehet az eredeti, megsemmisített fognak.

De Couto elbeszélése *) különösen illusztrálja a buddhista-népek vallásos hitét s vakbuzgalmát. Alig terjedt el ugyanis híre, hogy Don Braganza a szent fogat hatalmába kerítette, Pegu királya fényes követséget menesztett Goába, s nagy váltságot s fontos politikai szolgálatokat ajánlott a portugáloknak a fogért. Az alkirály s fő emberei üres kincstárakat megtölthetni kapva kapván az alkalmon, a nagylelkű bőkezű ajánlatot elfogadni nagyon hajlandók voltak, azonban az érsek s a papok gyözedelmeskedtek, meg kellett égetni a bálványimádás ezen egyik legfőbb tárgyát, s aztán még hamvát is szétszórni hadihajóról a tengerbe, nehogy az ereklýéből valami ismét megmaradjon.

Ez esemény azonban a hívők közt néhány rövid év múlva feledve lett, sőt kétségbe vonva s tagadva is; Buddhafog ismét fölszínre került, sőt egy harmadik is, s mindkettőt oly buzgón imádták a hívők, mint azelőtt az eredetit. Az egyik Ceylonban, a másik Peguban lett a valóságos buzgalomnak központja; mindkettőről állíttatván az illető papok által, hogy az övék az eredeti, a másik ellenben hamis.

---

*) Assentado isto, mandou o Viso-Rey ao Thesoureiro que trouxesse o dente, e o entregou ao Arcebispo, que alli presentes todos o lançou em hum almofariz, e com sua propria mão o pizou, e desfez em póz, e os deitou em hum brazeiro, que pera isso mandou trazer, e as cinzas, e carvões mandou lançar, no meio do rio a vista de todos, que assomáram ás varandas, e janellas que cahiam sobre o mar. (*Historia de la conquista, de los Indias por los Portugueses.* Rodriguez de Saa, y de Couto. Goa 1564.)

A feltűnt család történetét ismét De Couto beszéli el egy másik munkájában. A pegui király 1567-ben csillagjósai által arról értesítettett, hogy egy ceyloni királyleány leendő felesége. El is küldte követeit tüstént s megkérte a királyleányt. Az akkori ceyloni királynak, Dharma Palának azonban leánygyermekke nem volt, így tehát a jóslat dugába dőlt volna, de a király udvarmestere azon kisegítő eszközhez folyamodott, hogy saját leányát hozza javaslatba. Egyúttal pedig értesére adta a pegui követségnek, hogy ő van birtokában az eredeti fognak, melyet a portugáloktól visszaváltott, s hogy az elégett fog hamis volt, mi csak azért helyettesítettett, hogy a goai papokat megcsalják. Fölajánlotta tehát a szent fogat is, nászajándékul leányával. A követség örömmel egyezett az ajánlatba; az ál-királyleány nagy pompával vonult Peguba, a szent fog pedig fényes szertartások mellett igttatott be az arracáni templomba.

Ezalatt a kandyi király Wikrama Bahu, a csalásról, mely unokaöccsén a cottai királyon *) elkövettetett, értesülén, tudomására hozta azt a pegui királynak, s hogy a dolgot némileg helyrehozza, saját leányát ajánlotta föl feleségül, egyúttal menyasszonyi ajándékul az ő birtokában levő valódi, eredeti Buddha-fogat is odaigérván s állítván, hogy a Peguba vitt fog Colombóban készült hamis példány, s hogy mit Goában elégettek, szintén hamis volt. A pegui király azonban sokkal buzgóbb volt, semmint mindezt elhitte volna; a követiséget kihallgatván, feleségével megelégedett, s bizton hitte, hogy a valódi dalada birtokában ő van.

Mindezen elbeszélés részletei, az akkori chinai s indiai írók följegyzéseivel annyira egybevágók, s a közvetlen tudomás jellegével bírók, hogy legkisebb kétség sem fér hozzá, hogy a jelenleg Kandyben, a malagawa-templom Wiharájában kiállított s imádott fog nem a régi, nem az eredeti, hanem ennek igen ügyetlen utánzata, mit 1566 körül Wikrama Bahu király készítettett, hogy a portugálok által megsemmisített eredeti daladát helyettesítse. A jelenlegi fognak nagysága is fatális bizonyítéka a hamisításnak, mert az eredetinek valószínűleg „emberi“ fognak kellett lennie, míg a jelenlegi

---

*) Ez időben két király uralkodott Ceylonban, az egyik Cottában, a másik Kandyben.

színtelen elefántagyar-darabnál nem egyéb s két egész hüvelyk hosszúságú. Formájára nézve inkább valami krokodilfoghoz, mint egyébhez hasonlít, legkevésbé pedig emberi foghoz. Hogy Kandyben ily fogat is elfogadnak Buddha fogaként, azt egyáltalán nem lehet csodálni, ha templomaik tornácán a hindu mythologia frescóit látjuk, melyekben visnú, káli s egyéb istenségeik szintén ily krokodil-fogakkal ábrázolvák; miért ne képzelhetnék tehát a jó kandyi buddhisták, hogy Buddhának is egykor ilyféle fogai lehettek.

Igen fontos, nagyszerű látvány van Kandy közvetlen szomszédságában: a Peradenia melletti fűvészkert. A nem egészen négy angol mfdnyi út szakadatlanul villák s kertek közt vezet, míg végre a fűvészkerthez érkezünk, mely közel 300 acre területet foglal el, s van benne folyó, tó, mocsár, hegy, völgy, róna; egyáltalán minden, hogy az illető növények — otthonosan helyeztethessenek el.

A kert eleven, tüskés növényekkel, s kívül-belől mély árokkal van kerítve. A bemenet nagy portálén vezet át, s legelső mi az ember szemébe ötlík, egy nagy pálmacsoport, melyben minden, nemcsak Ceylonban, hanem egyáltalán előforduló ismert pálmák, teljes pompában együtt láthatók. E csoport, már egyedül, s magában is megérdemli, hogy az ember oda menjen; nincsen ehhez hasonló érdekes pálma-csoport sehol a világon. A látvány valóban nagyszerű s mindenik, ki a nagyszerű természet csodáiban gyönyörködni tud: lelkesülnie kell a teremtmőre ily fönséges csoportosulásán.

A kaputól jobbra, óriási india ficus-fasor vezet, melynek végét belátni sem lehet, ettől pedig balra, *caryota*- és *livistonia* fajokból összeállított másik fasor; e két fasor képezi a kert négyszögének egyik oldalát. Ezen oldalak egyikével párhuzamosan, végig patak foly, imitt-amott apró tavakba szélesedve ki, s ez, egyik legérdekesebb látvány, mert itt, minden tropikus nádfaj szemlélhető s a fajok egyenként nagyobb csoportokban vannak csoportosítva. Látni itt az apró arundo-féléktől kezdve minden magasságig nádfajokat, míg végre szemünk elé a rotángok s bambusz-félék tárulnak, ez utóbbiak 60—70 láb magas és közel egy láb átmérőjű erdei fákhöz hasonló nagyságban; közben-közben, a tavakon, száz és százféle liliom- s lapú-féle, és lotusok úsznak, különféle virágjaik pompájában.

A kertben csaknem minden eddig ismert ceyloni növény — a legnagyobb fák is — látható, őseredeti természetességében, s a közben-közben ügyesen ültetett s elhelyezett *orchydeák*, folyondárok, kúszók, futókák oly képet tárnak föl, mintha csak az ezer éj, valamely képzeleti tündérregéjét élné át az ember. A virágos *ipomoeák*, *bignoniák*, *quiládinák* különösen lebilincselik a figyelmet; de az ázsiai erdőélettel még ismeretlen idegent különösen a *banhinia scandens*, egy kúszó rotáng-féle gerjeszti csodálkozásra, mely a fák tetejére mászva azok egész koronáját befutja: aztán pedig, fákról-fákra, néha mértföld-messzeségre is elhatol, s úgy összeszövi az egész erdőt, hogy a korhadt fák sem dőlhetnek ki, hanem állva rothadnak s porlanak el, helyükben pedig a *banhinia* marad mint eleven zöld oszlop, más folyondárok ezer s ezer karjai által is össze-vissza fonva.

A faiskolák, a fűszeres kert, a gyümölcsös, és a kísérleti kert osztályai, mind igen meglepő alkatrészei a fűvészkertnek, s közel 36 év óta nagy élénkséggel s fáradhatatlan buzgósággal műveltetvén, meg sem lehet mondani, mennyi áldást s jövedelmi forrást árasztottak a sziget lakosai közé. Valóban el lehet mondani, mióta a fűvészkert alakult, a kísérletek nehézsége, és sokszor nagy költséggel s veszteséggel járó növényhonosítás, a közönség kezéből s a magán vállalkozásból, egészen a fűvészkertbe tereltetett át, hol minden gazdasági, fűszer, ételmi- vagy gyógy-növénynyel, sőt díszfákkal is, kísérletet tesznek, s ha életképessége és haszonnal művelése minden kétséget kizár, csak akkor osztják szét a lakó-sok közt, hogy az államnak úgy, mint magánosoknak, új s új jövedelmi forrást adjon. Ez úton már minden világrészből igen sok díszfát és gyümölcsfát honosítottak meg, s a keleti Archipelagus, Délamerika és Nyugatindia sok nevezetes növénye sikerrel s haszonnal műveltetik. Ilyen p. o. a szegfűszeg, szerecsendió, vanilla, és számos más fűszer; a mángo, durian, licsi, loquatt, granadilla, avocado, mangustin pedig az egész szigeten el van terjesztve; a tea, cacao, arrow-gyökér, tapioka, zingiber és sok más, épen jelenleg van honosítás alatt. Az igazgató nagy személyzettel s munkásokkal együtt a kertben lakik, s nagy könyvtár, kitűnő szaklapok, száraz herbarium, vegytani laboratórium, s igen jó műszerekkel ellátott górcső-terem áll rendelkezésére, s mindezt, a legnagyobb készséggel

nemcsak megmutatja, de megis magyarázza az idegen látogatóknak.

A kert évi regije mintegy 8000 font sterling, s az olvasó a fentebbi rövid ismertetés mellett is könnyen elképzelheti, mily rendkívüli hasznot hajt a gyarmatnak, s mily nevezetes tényező, ennek jólété emelésére. Mert sokszor oly tárgyak, melyek laicus előtt jelentékteleneknek látszanának, az ügyes fűvész és tudomány kezelése mellett az egész ország jobblétének tényezőivé válhatnak; míg másrészt oly növények, melyek egy ország fővagyonosodásának forrásai: megsemmisülhetnének, ha a fűvész s tudomány nem mutatna a bajra, s nem mondana módszereket a bajnak s veszélynek sikeres elhárítására.

Sokan nem is gyanítják, hogy a világ legnagyobb s legjobban berendezett fűveszkertjei Ázsiában vannak. Ennek szükségét az angolok, francziák, hollandok s portugálok is belátván, létesültek a világ legnagyobb kertjei Calcuttában, Singaporében, Peradeniánál, Saigonban, Buitenzorgban (Jáva szigetén) és Macaoban. Egy országnak mindig kötelessége a tudomány színvonalán állani s a tudomány vívmányait gazdasága fejlesztésére igénybe venni. Már maga érdekén is kell hogy tegye ezt a kormány, s a tudományos művelést minden hatalmában levő eszközökkel s anyagi áldozatokkal segítse elő, mert ha meglehet is, hogy kezdetben az eredmény kevés és jelentéktelen: bizonyos, hogy productiv hatású lesz jövőben, s ha ez még végkép elmaradna is: már csak az is haszon, hogy a kísérlet megtéetett; más irány követése tehát indikálva van.

VI.

Tytler úr levélben megírta, hogy kocsija Gampolában vár, kérve, menjek odáig egy kandyi kocsin, minthogy egy hajtással ültetvényéig eljutni úgysem lehet. A vendéglős kényelmes bandybe fogatott s tüstént útnak indultam. A városból kiérve, a mahawelli gangán gyönyörű vashídon hajtottunk át, mely 200 lábnyi egyetlen ívben épült, s 70 láb magasan áll koronája a víz null-pontja fölött. A víz itt néha igen magas szokott lenni s 1834-ben 65 lábnyira emelkedett a

null-pont fölött, épen ezért kellett a hídát oly magasra építeni.

Az út Kandytól Gampoláig 16 mértföldnyi, s az egész vonal a vidék köznépének kényelmét s vagyonságát tekintve, nagyon kedvező benyomást tesz. Az egész völgy mentén kigyózdó út bazárokkal, kényelmes lakásokkal s jól művelt ültetvényekkel mintegy szegélyezve van, s mindenütt számos bivalyt, zebút, sőt nyerges lovakat is láthatni. Falu az út mellett egy sincs, hanem ezek közül többet, az oldalvölgyek dús növényzete közt láthatni mindkét oldalon.

Gampola (azelőtt Gangapura) magas hegy oldalán terül, s 1410-ig a királyság fővárosa is volt, mikor azonban az udvar Kottába költözött át. A ceyloniak előtt gyász jelentősége van a városnak, mert 1405-ben Ching Ho, chinaí tábornok a ceyloni hadsereget itt megvervén, a királyt is magával vitte Nankingba fogságba, hol aztán meg is halt.

Főérdeke azonban Gampolának jelenleg, hogy a kávéültetvényeknek központja; innen ágaznak szét az országutak minden irányba, s itt összpontosul minden adás-vevési mozgalom.

A *Rest house* című szállodában, Tytler bandyját találva, rövid villásreggeli után folytattam útam. Egy szép labirinth-úton a folyóhoz leereszkedve, kompon mentünk át. Innen gyönyörű lánczhidat is láttunk a folyón, egy mértfölddel alább, mint a hol kompunk átkelt; a híd Ambogammos és Dimbula városokba, egy másik országutat vezet.

A folyón átkelve, útunk folyást emelkedett, s gyönyörű völgyeken haladtunk mindig magasabban, s mindenütt a civilizáció nyomai voltak láthatók. Néhol, meredek partok oldalán, egy-egy hegyi patakon, rengeteg bozótok közt keltünk át; aztán ismét magasabbra emelkedtünk föl a túlsó hegy oldalán. Csaknem mindenütt a hegy oldalába volt útunk vájva, míg mellette mély meredélyek s vízmosások tátongtak, az út azonban mindenütt el van látva jó karfákkal, sőt legtöbb helyen kőből épített mellvéddel is.

A növényélet a szerint változik, a mint fölfelé emelkedünk, a mi minden fordulónál új és új látványt nyújt. Sajátos, eddig nem látott erdei fák, bokrok vagy virágok tűnnek elő, így különösen a goráka *) melynek minden ága s törzse

---

*) *Garcinia gambogia*.

sárga, a kiizzasztott gummi guttitól; aztán az imbul, *) melynek vérpiros nagyszerű virágkelyhei csakúgy villognak a mély erdők zöldjéből, s nem kevésbbé meglepő a datura óriási fehér és sárga harangvirágjaival; aztán a 20—25 láb magas oleanderek fehér, piros és vörös virágokkal; a számtalan fajú lantana, rhododendron és tudja isten mi minden virág. A fűvészt itt édenben élne, és soha sem felejtené életében az élvezetet. Sokhelyütt a hegyoldal, a lántának és oleanderektől mintegy égni látszik, alább pedig a patakok peremén mint óriási tollak, a száz és százféle páfrányok lengedeznek, melyek némelyike 15—20 láb magas.

A hegyoldalakon itt, sokhelyütt, a már említett különös patenákat látni, még pedig mindenütt a legbujább rengetegeik közt, a patenákat elborító citromfű sárgás színe pedig az erdőség s ültetvények eleven zöldjével különös ellentétben áll.

Lassankint, a levegőt is tisztábbnak látva s lélekzésem is könnyebbé válva, szinte sajnáltam, hogy útunknak vége lett, midőn Tytler úrnak nem is lakásába, hanem valóságos nagyúri kastélyába behajtottunk.

A háziúr kész ebédre várt, melynek derekasán meg is feleltem. Eközben értesemre adta, hogy eddig is már sok mindenfélét gyűjtött számomra, mi rendelkezésemre áll; másnap pedig nagyszerű gyűjtést rendez; minden munkát beszüntet, s az egész 800 főből álló tamil-munkássereget a fölügyelők vezérlete alatt gyűjtéssel bízza meg, azonban azon föltétel alatt: hogy meggyőzzem, hogy ily gyűjteményeknek gyakorlati haszna van, mert, úgymond, eddigelé még nem volt képes felfogni, hogy ily gyűjtemények mire valók legyenek, pedig sokat látott már, s még többet gondolkozott céljokról. A hogy tölem telt, megmagyaráztam neki az ily gyűjtemények célját, mire végre kijelentette, hogy jelenleg ily gyűjtemények tulajdonképeni céljáról többet tud ugyan, mint eddig: de, azok praktikus hasznáról most sincs még meggyőződve; azonban igen is átlátja, hogy a tudást előmozdítják s gyarapítják az ismereteket. Meglehet, mondá, hogy utóbb magasb célok fognak elérteni általok, s így örömmel fogatja számomra az állatokat össze, melyek ez idő szerint ültetvényén tartózkod-

---

*) *Alsophila gigantea*.

nak, — ki is adta másnapra a rendeletet a felügyelőknek tüstént.

Ebéd után, lóháton, sétát tettünk az ültetvényen, s minden, mit láttam, meggyőzött, hogy Tytler úr nemcsak jó gazda, hanem finom ízlésű ember is, kit munkásai kivétel nélkül atyjok s jóltevőjökül szeretnek, s kikkel viszonya valóban patriárchális és barátságos. Az ültetvényt Tytler úr atyja alapította 1841-ben, s jelenleg a pár ezer holdra menő erdőn s rizsföldeken túl, több mint 1000 acre kávéfája van termés alatt. Tytlerék a nagy kávécrizist is szerencsésen kiállották, s a szigeten kevés ültetvényesnek van nagyobb érdeme, mint épen neki, hogy a kávéültetvények tönkre nem jutottak.

Természeti szépség s nagyszerűség igézőbb látványát alig lehet képzelni, mint épen Upper Panakellyt, Tytler úr kávéültetvényét. A Pusilawa-völgyet délkeletről erdős hegy-ségek szegélyzik, melyek egyike az úgynevezett Munera galla, közel 5000 láb magas a tengerszín fölött, s a kastély, vagyis bungalow verandájáról meglepő látványt nyújt nyárs alakú rongyos csúcsaival. Ez az egész hegy Tytler úr birtoka, s hol ezelőtt két évtizeddel áttörhetlen őserdő terült, ma mindenütt rózsa- s narancskerítések közt járunk jó utakon, s a megelégedett munkások családjait kényelmes lakásokban látjuk.

A kávéültetvény minden évszakban érdekes. Levelei fényesek, haragoszöldek, épen mint a borostyáné; virágjai hófehérek, s csokrokban nőnek az ágak sudarán s oly gyorsan fakadnak, hogy ha este mitsem láttunk is még a fán, másnap reggel virágokkal már úgy borítva van, mintha csak az egész fát hó lepte volna. Jasminszerű illatja csaknem bódító erejű, de alig tart pár napig; aztán pár hét múlva a fa már piros cseresznyékkal tele. Minden cseresznyeszemben két mag van, mely különféle műtét után aztán a kávé adja.

Tytler úr elmondta, hogy ültetvényén a theanövény is igen jól díszlik, de ügyes és hozzáértő munkaerők hiányában föl hagyni volt kénytelen vele. Meggyőződése azonban, hogy a hegyek közt előnyösen lehetne mindenütt termesztetni theát, ha Chinából hozzá értő munkásokat hoznának, kik a szárítást, pörkölést és sok más apróságokat — melyektől a theatermelés sikere függ — a ceyloniaknak betanítanák.

Puskáinkat egy szolga utánunk hordván, épen napnyugtakor egy rizsföld szélén lesbe álltunk. Ekkor a pávák

már rikogattak a hegyoldalon, nem sokára pedig leereszkedtek, először egyenként, aztán ötös és hatos csapatokban a rizsföldre. Alig lehet szebb látvány vadászra nézve, mint mikor a páva magas hegyről leereszkedik; némelyik farka hosszan úszik utána, míg másik egész farkát kiterjeszti, s csaknem olyanforma, mintha smaragdokkal kirakott esernyő szállna le felülről. Hét darabot lőttünk; valamennyi hím volt, de már egészen elsötétedvén, haza mentünk. A pávák egész útunkon folyvást rikogattak, s fejünk fölött suhogtak. Húsok igen jó; különösen a mell, melyből keleten igen ízletes steaket készítenek. A páva ugyanazon madár, mely nálunk is látható, szelídített állapotban a *pavo cristatus*.

Este a veranda falát lepedővel terítettem be, s két lámpát helyeztem eléje; az idő azonban igen csendes lévén, a fa levele is alig mozdult, hozzá pedig a hőmérő is 72° Fahr. volt. Jöttek ugyan rovarok szép számmal, de mégsem annyi, mintha a hőmérsék magasb leendett, vagy szél vagy eső állt volna be.

Szíves házigazdámnak kijelentvén, hogy legalább egy pápaszemes kígyót (*naya tripudians*) óhajtanék, megígérte, hogy azt foghatunk reggel magunk is eleget. S valóban, korán reggel, midőn az egész munkás-sereg az erdőkben már nagyban gyűjtött: mi, néhány csákányos emberrel egy nem messze fekvő dombra mentünk föl, hol számos fehérhangya-halmok voltak láthatók. Ezen állatkák ugyanis 5—6 láb magas halmokat építenek a föld alól felhordott agyagból, még pedig nyálkájokkal oly tömörre, mintha csak homokkőből volna. Ez építmény belsejében sok üres helyiség van, a hol a királyné lakik, valamint a millió s millió munkás-hangya is. Alulról s az építménynek oldalán látható a lyuk, hol a szárnyas hangyák esténként kirepülnek, azonban ugyanezen lyukon gyíkok és varangyos békák is hangyát étkezni bejárnak, hogy pedig viszont a gyíkok s varangyos békákról is gondoskodva legyen: benn az üregben őket a pápaszemes kígyó szokta várni.

Tytler úr az embereket a legelső halomnak neki állította; széthányták, s benne két nyát találtunk; a másodikban egyet; a harmadikban ismét kettőt. Egyik sem védelmezte magát, csak nyakát felfújva, fekvő helyében forgolódott; Tytler úr lovas ostorával egypár gyöngye legyintés megölte mind-egyikét. Borszeszes edényembe vándoroltak mind, de aztán

hazamentünk, mert híre jött, hogy a gyűjtemények már nagy mennyiségben kezdenek érkezni. *)

A háznál csakugyan már sok tamil-munkás várt, gyűjteményeiket kosarakban, fazekakban, szelenczékben, befőttes- és borosüvegekben, sőt némelyik — nem lévén egybe — kötényében s kendőjében is hozva. E gyűjtőszereket természetesen ki kellett üríteni, hogy ismét tovább gyűjthessenek; az állatokat pedig, melyek legtöbbje eleven volt, át kellett saját készülékembe helyezni. Ezt azonban könnyebb elmondani mint megtenni, mert a mint egy kosár kinyitattott: minden oldalról szaladtak és repültek ki belőle bogarak, darázsok, szecskek, sőt gyíkok és kígyók is; s minthogy minden pillanatban új és új munkáscsapatok érkeztek új és új gyűjteményekkel — az izgatottság olyszerű lett a házban, minőt életemben soha sem tapasztaltam, pedig sokszor voltam már izgalmas gyűjtések tanúja.

Déli 12 óra körül már minden készülékem zsúfolásig tömve volt állatokkal, elfogyott minden borszeszem is, s ekkor Tytler úr pinczéjét adta rendelkezésemre, honnét nemcsak befőttes és boros üvegek, de jelentékeny mennyiségű rhum, brandy és arrak is került elő, úgy hogy nyugodtan nézhettem a tömegesen beérkező állatok elhelyezhetése elé.

Reggeli után azonban, a verandán elszökött állatok mennyisége oly számra szaporodott, s ezek oly számban menekültek a szobákba, konyhába és padlásra is, hogy a ceyloni fauna már a házban volt képviselve. Az emberek nagy részét ott kellett alkalmaznom, hogy az elszökött példányokat fogdossák össze. Lehetetlen volt nem nevetni, a mint Tytler úr maga is egész délután légyecsapóval s ostorral fegyverkezve, nagy izzadság közt a szobáiba menekült rovarokat, békákat, gyíkokat sőt kígyókat is üldözte; de az egész igen nagy mulatságára látszott neki lenni, ki a különös sportot épen úgy élvezte mint saját magam.

Napnyugtakor, egy izgalmas, fáradságos napimunka

---

*) A Ceylonban előforduló négy mérges kígyó közt (*Daboia elegans*, *Daboia polonga*, *Trigonocephalus hypnale*, és *Naja tripudians*) az utóbbi a legmérgesebb. Harapása igen veszélyes; az áldozat néha pár óra alatt meghal. — 1840—50 közt, évenként átlag 300 személy halt meg a szigeten, e kígyó harapása következtében. (*Davys Ceylon serpents.*)

után, az eredménynyel tökéletesen megelégedve, nyugodtunk babérjainkon, *) a verandán élvezve a kellemetes estét.

A panakelly ültetvény, már azelőtt is sok tárgyat szolgáltatott, a ceyloni állatélet ismertetésére; különösen az ültetvény körül elterülő gazdag völgyek, s ős rengetegek. Azonban a természetbúvár ezen élvezetforrása talán nekem nyílt meg utolszor; a jövő nemzedék pedig egyáltalán nem fogja élvezhetni; mert Tytler úr épúgy, mint szomszédjai, a rengeteget rohamosan irtván, kávé-ültetvénynyé varázsolják, melyekben aztán, rovarok-, madaraknak, hüllőknek nem lesz tartózkodásuk. Számuk Tytler úr állítása szerint már is fogyatékán van, noha van még jelenleg annyi, hogy a szabad természetben, szokásaikat és életmódjukat képesek lehetünk tanulmányozni. Ez pedig a természet barátjára annyira érdekes, hogy az életben alig lehet valami mi hozzáfogható élvezetet s örömet nyújthatna, vagy kellemesb visszaemlékezés tárgyat képezhetné múlt életünk eseményeire. Mindez, nemcsak azért van így, mert a vele összekötött események emlékező tehetségünkön uralkodjanak; nemcsak mert a tájkép életét képezik, fölelevenítve s megnépesítve a lombokat; hanem azért: hogy elhelyezésükben és szétosztásukban bizonyos neme észlelhető a rendszernek; kelésök s elnyugvásuk ideje is csaknem oly pontos, mint az órakerék járása, minél fogva, ha a tropikus égöv alatt tapasztalásokat szereztünk: minden évszaknak, minden napnak, sőt úgyszólván minden órának ismerjük állatéletét, s a koránynak, nappalnak, estnek és éjnek minden látogatójával bizalmas lábon állunk.

A napszürkület első sugaránál már a denevérek s éji madarak vonulnak vissza rejtekeikbe, hova, a sakal és leopard is, a világosság elől elbúvik; s az elefántok szintén bevonulnak félénken az árnyékba, a mocsárok és folyókról, hol éjen át a fürdést élvezték háborítlanul.

Virrad, s a völgyeket, mindenütt a harmat köde borítja felgomolygó felhőivel; aztán kiderül, a nap sugarai minden kereszttűrőnek, s arany fénynyel borítják az éledő természetet,

---

*) Több mint 20 ezer rovat gyűjtöttem itt, s legalább 1500 más állatot, melyeket a kandi és colombói gyűjteményekkel együtt szerencsésen el is szállítottam Galléba, s ott egy angol hajóra föl is adtam, jól bepakkolva.

mert a növényélet sohasem oly élénk, mint épen akkor, ha a felkelő nap, egész erejével a harmatban fürdött lombokra süt. Sok virág olyan ekkor, mint opálfűzér, s azt gondolná az ember, hogy a leveleken csillogó harmateseppek emeraldok s gyémántok.

Az embernek legelőször hesperidák tűnnek szemébe; egy pillangó-faj, mely a harmatos virágok mézein élösködik, aztán a theclák jelennek meg, zománczos kék szárnyaikkal, s a polyommaták, ezen az összes nappali lepkék legkisebbjei; s ekként minden nem egymásután megjelenik, csallhatatlanul s biztosan számítható órában. Így például: nyolcz óra körül a vanessák jelennek meg; aztán a tarkabarka papiliók, míg aztán 11 órakor már a széles levelű növények s virágos bokrok, tánczolva repkedő lepkék ezreivel borítvák, a méhek s darázsok ide s tova donganak, lusta bogarak pedig föl s alá mászkálnak a leveleken s kelyhekben.

A madarak közt legelőször kel szárnyra a holló,*) mert ez, az első szürkületkor már káromva hagyja el helyét, s szárnycsattogva röpked fel s alá; aztán a kajdácsok rebbennek ki nagy csapatokban, rikogatva; aztán a gázlók indulnak a folyókra, nyújtott nyakokkal, s ügyetlenül hátratólt lábaikkal.

Az énekesek közt legelső a sárga oriol**) s a ceyloni oriol, ***) melyek dallamos, fuvolaszerű, hangja igen messze elhallszik a hajnal csendjében. Ugyanekkor kezd kukorékolni a bankiwa-kakas is, nem úgy mint az európai kakasok, hanem gazdag, dallamos, hívó hangon, mire a tyúkok mindenütt felelnek, s a pávák is, mintegy mérgesen — hogy nyugalmaik hálorittatik — be-berikkantanak a kezdődő hangversenybe. A mint megvirrad, a zenérek és pintyek†) szólalnak meg, nem sokára pedig a galambok bűgása s turbékolása is hallható. Épen napköltekor a fecskék elősuhanyván, csicseregve vitorláznak a fák tetején s összefogdossák a félig dermedt rovarokat; aztán a bull-bull-madarak káromnak s a nectárinák is jönnek elő, melyek villogó s ragyogó színpompájukban szemkápráztató látványt nyújtanak.

---

*) *Corvus culminatus*.

**) *Cisticola cursitans*.

***) *Hetaerornis cristatella*.

†) *Copsichus*, *oriolus*, *pipilo*, *fringilla*-félék.

Végre a nap magasra emelkedvén, forróság következik s az egész állatélet engedni kénytelen a függélyes napsugarak hevének. Azonban ekkor az aranyzöld s kék szitakötők jelenvén meg, zörögve kergetik apró muszlinczaféle áldozataikat; a kányák és vércsék is ekkor indulnak ki, magasan lebegve s vitorlázva, s onnan a magasból szemelve ki az elbújt apró madarakat, melyekre aztán villámszerűen csapnak le, széttépik, megkoppasztják s megeszik. A mókusok is legélénkebben ekkor ugrálnak ágról ágra, válogatva a gyümölcsök sokféleségében, míg a pálmák tetején a cicadák kezdik zsiszsergő éneküket, mintha csak valaki kést köszörülne cseréptál oldalán.

Hajnal után öt óra hosszáig tart körülbelül azon idő, mikor az egész természet mintegy él, pezseg és szakadatlan mozgásban van. A levegő tele s tele madárdallammal, sőt az erdők mélysége s bozótok örökös árnya is ének, dongás, röpdösés és mozgás tanyája. Midőn azonban a nap delet jelez, (vagy valamivel előbb még) a jelenet csodálatosan megváltozik s tán semmi sincs meglepőbb a tropikus öv alatt, azon csaknem nyomasztó, halottias csendnél, mely a reggel élénkségét fölváltja. Csaknam minden állat eltűnik mintegy varázsütésre az erdők mélyébe — a madarak árnyékos helyekre; a pillék, mintha csak leforrázták volna, félig bódultan menekülnek az árnyékos fübe, vagy a fák kérgei s moháira, legtöbbször pedig nedvesb helyekre; s végre 12 órakor oly csend áll be, hogy zsebóránk ketyegését is tisztán hallani lehet. A bivaly ilyenkor a mocsárban fekszik, úgy hogy csak bozontos feje s fényes szarva látszik ki, s élvezi a fejedelmi luxust, melynél nagyobbbat nem ismer; az elefánt fülével s pálmaágakkal legyezi magát, s egészen kimerülten iparkodik elkergetni a legyeket, melyek folyvást kínozzák. Itt is, ott is, egy-egy smaragdzöld, sárga vagy szürke gyík fut végig a száraz leveleken, fölkap a fára s minduntalan körülnéz s megáll, tokáját fújva s mozgatva, közben-közben a harkályt hallani, a mint kemény csőrével kalapácsolva a száraz faágakat, nehéz életmódját egyhangúan folytatja, s a folyó partján árnyas lombok közt a jegér tisztogatja tollát s csodálkozva bámulja a néha-néha fölbukkanó teknőczöket s békákat.

Az ember is ilyenkor fölfüggeszt minden munkát, sőt mozgást is, és alig képes kigondolni, mivel menekülhessen a legmelegebb órák kínai elől. Utazni ilyenkor épen lehe-

tetlen, midőn az állatok is tátott szájjal fújnak s lehelnek árnyas állásokban; a kutyák pedig hason feküsznek előre- s hátranyújtott lábakkal, mintha testök minden részecskéjét érintkezésbe akarnák hozni a hűvebb földdel.

A mint azonban a nap hanyatlik, a természet is föl-üdül lankadtságából; a rovarok ismét előszállingóznak rejtekeikből, s keresztül-kasúl röpdösnek a virányokon; a madarak szintén szárnyra kelnek, s a nagy állatok a folyók- s patakokhoz vándorolnak — inni és fürdeni. Az útas folytatja útját s a gazda bevégzi reggel kezdett — de abban hagyott napimunkáját.

A madarak, melyek élelmi helyeikhez messze kirándulást tettek, visszaszállnak ilyenkor nyugvó helyeikre; a papagályok siketítő zaj, lárma, rikácsolás és mindenféle örvendezési jelenség közt éji szállást foglalnak a pálmák koronáin, a pelikánok, daruk, s más vízi gázlók s úszók tavaikra vonulnak, vagy az elhagyott vízmedenczékbe, s végre a nap leáldozik, s a rövid esthomály következik.

A nap e szakának, szintén megvannak saját állatai. A számtalan rovar, s az ezeken élösködő madarak napi álmukból felocsúdva, ekkor életre kelnek. A nappali lepkék helyét az éjipillék foglalják el ilyenkor; számtalan bogár, szecske, hangya, s effélék kelnek szárnyra, s nyomukban többféle estei fecske, lappancs, vampyr, sőt repülő gyík is jelentkezik, mindenütt prédát keresve.

Végre sötétség terül el, s minden tárgy láthatatlan homályba merül. De ekkor is az állatok suhogása, s a rovarok dongása hallható; sőt a világító-bogarak láthatók is, melyek — különösen igen sötét s meleg éjszakán — millióként fénylenek, s rendkívüli látványúl szolgálnak. *) Ilyenkor ereszkednek le a nagy vampyrok — (az úgynevezett repülő rókák s repülő kutyák) is, nappali rejtekeikből, hogy pusztítsák a kókusz levét a mángot, a tamarindot, s egyéb becses gyümölcsöket, ilyenkor huhog a bagoly is, tova szállva s vadászni indulva a rovarokra; s ilyenkor mászik elő a leopard és palma-macska is búvhelyéből, hogy a madarakat álmaik közepette óvatosan megfogdossa.

*) A ceyloni lampyrus nőpéldányai 2¹/₂—3 hüvelyk hosszúságúak s rendkívül fénylők. Néha, ha rét mellett megy az ember, úgy tűnik föl, mintha tüzeső esnék a vidéken.

Tytler úr szíves készséggel rendelkezésemre bocsátotta a ceyloni törvényhozótestület intézkedéseit, Ferguson és Mitschell jelentéseiket, s egyéb iratokat, melyek a ceyloni kávéültetvényekre s azok történetére világot vetnek. Ezekhez adva mindazt, a mit Tytler úrtól hallottam s személyesen tapasztaltam, következőkben mondható el röviden mindaz, a mi a ceyloni kávéültetvények körül érdekes.

A jelenleg művelés alatt álló, termő kávéültetvények holdját (acre) 30 font sterling átlagra tehetni, s így a körülbelül 150,000 acre értéke $4\frac{1}{2}$ millió font sterling. Ha ehhez, 750 ezer font sterlinget adunk azon másik 150 ezer acre területért, mely nem terem ugyan még, de el van már ültetve, vagy tartalékföldként szolgál: összesen $5\frac{1}{4}$ millió font sterling értékű kávéföldet hozunk ki, mely európai ültetvényesek birtokában van. Ha ehhez, az épületeket, szekereket, ökröket, lovakat s gazdasági gépek s eszközök sokaságát is vesszük s ezt csak 3 millió font sterlingre számítjuk; továbbá, ha ehhez, a benszültöttek birtokában levő 50 ezer acre ültetvényt is csak 1 millió font sterling értékkel adjuk; a ceyloni összes kávéültetvények értéke felszereléseikkel együtt legalább $9\frac{1}{4}$ millió font sterlingre tehető. Az 1837 óta beruházott s az országban elköltött pénzösszeg rendkívüli nagy, s az utóbbinak nagy része, a benszültött igásbarmok tulajdonosainak s a szekereknek zsebeibe ment; a benszültöttek szintén óriási összegeket szereztek rizsterméseikért, továbbá napszámok s egyéb munkákért; mindezen utóbbi vállalkozásokban az európaiak csak egy pár év óta vesznek némi részt, mennyiben már ezek is tartanak marhákat s szállítanak is rizst Siámból és Cochin-Chinából az országba.

A kávéültetvények acreja az európaiak ültetvényein $2\frac{1}{2}$ mázsától 20 mázsáig ad termést, az átlagot azonban $6\frac{1}{2}$ mázsára tehetni; a benszültöttek kertjeiben pedig 5 mázsára. mindig tisztított, eladásra kész kávé értetvén. *) A szigeten, a termelt egész kávéból mintegy hat százalék fogyasztatik el;

---

*) A rizsföldek: holdankint 10 mérőt adnak tisztán; kókuszültetvény: holdanként körülbelül 3000 diót; fahéj: 80 font terem átlag egy-egy acre területen; areka, szerecsendió, s gyümölcs, ültetvénytől nem termesztetik, csak imitt-amott kisebb mennyiségben. Tengeri zab s árpa a magasb hegyek oldalain jól megterem, de mennyiségét tekintve — nem jöhet még számításba, s a parlamenti irományok közt ezekről sta-

a többi, mintegy három millió font értékben, Európába s Indiába vitetik ki.

Az angol kormány, mint a ceyloni királyok örököse, roppant kiterjedésű földek birtokába lépett s azokat 1833 óta nyilvános árverésen eladogatta a letelepedőknek. Eddigelé 700,000 acre adatott el ily módon, s míg kezdetben a föld acreja alig hozott 5 shillinget, a negyvenes években már 1 font sterlingre emelkedett, jelenleg pedig már 3¹/₂ font sterling átlagra tehető. Az eladott földek fele, körülbelül kávé vagyis hegyi-föld volt, míg a másik fele rizs- és kókusz-föld a rónákon s tengerparton. A kormány a vevőt örökös, megtámadhatatlan birtoklásba helyezi; földadó nincs, csak a jövedelem tizedét kell fizetni nevelési és cultus-czélokra, miből a buddhisták és mohamedánusok is bőkezűen részesülnek.

A portugálok, Ceylonba érkezéskor, kávéfákat már találtak a szigeten, e szerint, nagy vitának tárgya: ha a kávé, Ceylon belföldi növényei közé tartozik-e, vagy csak úgy honosított meg talán a mórok által. *) Annyi áll, hogy Ceylonban hasznát senki sem ismerte s egyedül virágait használták templomok földszítésére. A portugálok, úgy látszik, szintén nem ismerték a kávé hasznát, mert Ceylonban létök alatt soha figyelemre sem méltatták a nagy számban található kávéfákat, melyeket különben udvaraikon s kertjeikben mindenütt naponkint láttak.

A kávéművelést Ceylonban a hollandok kezdték meg először 1690-ben, épen Jávában megkezdett kávéültetéseikkel egyidejűleg. Azonban a hollandok csak a parti rónaföldek birtokában lévén, ültetvényeiket csak ott állították föl leginkább Negombo és Galle körül; természetes, hogy évek múlva úgy találták, hogy a föld sovány lévén, a fákat nem fejlesztheti ki, ezek tehát nem is teremnek, de az éghajlat is meleg, a levegő pedig sós, a tengeri szelek következtében. A benszülöttek az újdonságnak szintén igen ellene voltak s noha a kávé jó volt, sőt kitünő is, a hollandok arról győződtek meg, hogy mennyiség

---

tistikai kimutatás sem létezik. Hüvelyes európai veteményeket eddig nem igen lehetett még meghonosítani, kísérlet sok történt ugyan, de a fáradság nem fizeti ki magát.

*) Annyi bizonyos, hogy Indiába az arabok vitték a kávé, időszámításunk első századaiban; de csak mint díszfát, mert akkor még élelemre Afrikában sem használták.

tekintetében lehetetlen versenyezni a jávai kávéval, hol a termelés rendkívül jól sikerült. Így 1839-ben a kávétermeléssel fölhagytak, azonban a benszülött szingálok nem, mert ezek a kávé-bab értékét fölismervén, a kávétermelést kétszeresen fokozott erővel folytatták; midőn pedig az angolok Colombót elfoglalták, a mórok már nagy mennyiségű kávé t hordva oda Kandy környékéről, azt aczélárúkért, szövetekért s holmi csebebecsékért becsérélték.

Midőn végre az angolok 1815-ben Kandyt is elfoglalták, az egész ottani vidéken igen sok kávéfát találtak, különösen a templomok kertjeiben, sőt volt egy nagyszerű, jól művelt ültetvény is, a Mahawelli ganga partján, mit maga a király alapítván, palotát is épített benne.

Sir Barnes Edward angol kormányzó, mihelyt a hegyeken keresztül vezető első közlekedési utakat elkészíttette, fölhívta az angol tőkepenészeket, hogy kávéültetvényeket alapítsanak, és hogy jó példával maga menjen elől, 1825-ben Paradenia mellett saját költségén állította föl az első nagyszerű kávéültetvényt. Épen ekkor kedvező körülmények is álltak be, mert az anyaország a kávé-beviteli vámot felére leszállítván, a bevétel Angliába óriási lett, s a fogyasztók száma folyton növekedett, annyira, hogy a vásáron India és Ceylon is megjelent s jó kávéja igen jutalmazó áron adatott el, s nagy kereslet támadt iránta.

E közben Jamaikában, San Domíngóban s Guianában, az épen fölszabadított rabszolgák dolgozni nem akarván, a nevezett gyarmatok kávétermelése évről évre alább szállt s Ceylonra fényes jövő látszott virradni. S valóban, az egész sziget nagy változáson ment is át, a tőkepénz tüstént feléje fordult, a nyugat vállalkozó szelleme ide lendítette magát, s néhány rövid év múlva, az eddig csak katonai állomásként tekinthetett sziget, egyik legvirágzóbb britt gyarmattá alakult át.

A Gampola és Kandy környékén nyitott ültetvények mindegyike fényesen sikerülván, be lett bizonyítva, hogy a hegyes vidékeken mindenütt nagy nyereséggel jár a beruházás, s a kávé nemcsak elég termést ad, de kitűnő jó minőségű is.

A tőkepénz oly rohamosan fordult ezen eredmények következtében Ceylon felé, hogy egyetlen egy évben, (1836) több

mint 4000 acre irtatott ki s ültettetett be kávéval, néhány évig pedig évenként közel 40 ezer acre kormányföld adatott el. Kandy és Gampola, úgy Dumbera, Ambogammoa, Kotmáli és Pusilawa környékén minden hegyoldal lefoglaltatott, kiirtatott s beültettetett, sőt még a felsőbb hegyek szűk s meredek völgyeiben is ültetvények nyitattak, néhány vállalkozó pedig egész Oováig is fölmenvén, 6—7000 láb magasságban helyezkedett el.

Ekkor még csak egyetlen országot lévén a hegyek közt, a legtöbb ültetvényes a rengetegen keresztül volt kénytelen törni magát; ideiglenes faházakban laktak, s tömérdek nélkülözéseknek voltak kitéve. De elég volt pár év, hogy az ösvények jó országúttá alakíttassanak, s kunyhóik helyét, kényelmes házak foglalják el, hol aztán minden képzelhető európai kényelem meghonosult. A rengeteg, comfortnak lőn helyévé, hol az európai polgárosodás, de leginkább az irtó fejszék zaja elől, az elefántok s leopárdok tova menekültek; míg a művelés alatti földeket szerető szarvasok, pávák és vadtyúk, az asztalokat válogatott ételekkel, bőségesen el látták.

A kávé-mánia végre, 1845-ben érte tetőpontját. A kormányzó, a végrehajtó hatalom tagjai, katonatisztek, főbírák, papok, valláskülönbség nélkül, polgári hivatalnokok, kereskedők s missionáriusok, több mint felerészben a hegyekbe vonultak, földet vettek s ültetvényesekké lettek. A keletindiai társaság polgári s katonai tisztviselői tömegesen jöttek Calcuttából, Bombayből és Madrasból s megtakarított mindenüket ceyloni kávéültetvényekbe süllyesztették; minden európai gözös tömve volt kalandorokkal, kik valamennyien kávé akarták pénzt szerezni. A kilátás oly kecsegtető volt, hogy a kiadás mennyisége nem is igen jött tekintetbe, s a pénzszerzés nagyságát csak a pénzszerzők tudatlansága s a körülményekkel ismeretlensége múlta fölül.*)

E meggazdagodási víziók közt, egy katastropha következett be, gyorsan mint a villám, mely áldozatait csak azon tudatra ébresztette, hogy koldúsokká lettek. Az 1845-iki pénzválság Angliában romboló hatását Ceylonig terjesztvén ki, a

---

*) Ferguson azt állítja, hogy öt év alatt tíz millió font sterling adatott ki ekkor; — ez összeget azonban kissé túlzottnak hisszük.

tartozások átküldése megszűnt; az árak leestek; a hitel megakadt, s hogy korona se hiányozzék a sok baj betetőzésére, Anglia a védvámokat megszüntette, s a brázíliai és javai kávé a ceylonival egyenlő vámra szállította.

Az elrémülés erre Ceylonban ép oly nagy lett, mint volt a túlságos gazdagodási remény. Ültetvények ekkor minden áron adtak el; az eladási roham csaknem örüléssel volt határos; számtalan ültetvény a beruházott összegnek 5 perczentjén kótya-vetétetett el. Mások, kik távoli s részben még hozzáférhetetlen ültetvényeiket épen nem tudták eladni, ott hagyták, hogy ismét fölverje a bozót s őserdővé váljanak. Az egész kávé-vállalkozás tétlenül pangott három évnél tovább; a tönkrejutottak távoztak; a félénkek visszavonultak, de azok kik áldozni tudtak s akartak, idővel boldogultak megint, nem csak azért, mert az ültetvények jövedelmezni kezdtek, de különösen azért, mert az előbbi katastrophá minden tanúsága előttök lévén, az óvatasságot s költekezést a szerint alkalmazhatták előnyösen.

A válság, úgy látszik, a londoni pénzbajok nélkül is bekövetkezett volna; mert Ceylonban 1845-ben a kávévállalat egyáltalán oly szédelgős téren állt már, hogy ez, magában is összeomlott volna néhány év múlva. Sokan mindenöket veszítették; milliók mentek kárba; mindamellett épen az akkori calamitas rohamos bekövetkeztének tulajdonítja mindenki, hogy a kávéültetvények jelenleg igen egészséges és biztos alapra fektetvék Ceylonban, s a kávéműveléssel minden tisztességes ember tekintélyes jövedelmet biztosíthat magának.

Előbb azt hitték, hogy a kávéfa, ha felnőtt, minden gondozás nélkül megtermi gyümölcsét; s az izgatottság közepette azon véleményben voltak, hogy a kávéfa bizonyos magasságban a hegyek közt mindenütt diszlik. Jelenleg azonban a múlt hibái, a hosszas gyakorlat s kitartó kísérlet következtében a nem jövedelmező vidékek ott hagytattak, s a kávéültetvények kertszerű szorgalommal gondoztattak, sőt a föld trágyáztatik is, hogy a termést folyvást megadja.

Nagy baj volt Ceylonban, s a költekezést óriási mérvben emelte, hogy munkás kezekre biztosan nem lehetett soha számítani. Szingálok ugyan erdőirtásra mindig voltak kaphatók, de arra soha őket nagyobb számban nem lehetett bírni, hogy havibér mellett állandóan dolgozzanak az ültetvénye-

ken. Eként megtörtént sokszor, hogy az ültetvényeket megkapálni vagy a Monsoon esővizet leeresztetni nem lehetett; a kávé tehát néha a fán rothadt cseresznyéjében vagy pedig összeszáradt. Jelenleg e bajról is gondoskodva van; társulatok alakultak s ezek Indiából, — különösen a Koromandel partokról — bárki számára, csekély provisió mellett, munkásokat hozatnak, kik kötelezik magokat 5, 10, sőt 15 évre is, előre kialakított bér mellett dolgozni. Minthogy ezen tamilok és malabárok családostól telepíttetnek meg, több mint valószínű, hogy a sziget állandó lakóivá válván, e körülmény egészen más színt fog adni néhány évtized múlva a szigetnek; már is vagy 40 ezer indiai munkás van letelepítve az európaiak ültetvényein, hol mindenütt falu képződik, s sok helyütt pedig már hindu-templomok is épülnek számukra.

Ferguson azon véleményt mondja, a kormányhoz terjesztett jeles jelentésében, hogy a jelenleg művelés alatt levő kávéültetvények, háromszor annyira terjeszthetők, s a termés is legalább 25 perczenttel fokozható, okszerű, tudományos kezelés mellett. Továbbá, hogy ha a kávé ára jelentékenyen le nem száll, s a munkásokat Indiából oly könnyen lehet ezentúl is átszállítani, mint eddig, pár évtized alatt Ceylon évi kávétermelése, a két millió mázsát el fogja érni.

XANTUS JÁNOS.

A TRISTAN-MONDA NÉMETORSZÁGBAN.

— Harmadik közlemény. *) —

V.

A múlt század második felében két nagy párt állt egymással szemben a német irodalomban, — a francia és az angol pártok, a mint őket legrövidebben és legáltalában nevezhetjük azon népek szerint, melyeknek költészetét mintaszerűnek tekintették, utánozták és elméletök alapjává tették. Az elsőnek képviselője Gottsched volt, kinek a német irodalom és művelődés körül halhatatlan, még ma nap sem teljesen és kellőleg elismert érdemei vannak; a másikat Bodmer vezette, a svajczi költő és aesthetikus, kit az újabbak, minden általános elismerés és dicsérés mellett, annyira nem vették kellő figyelembe, hogy az irodalomtörténet máig sem mutatja fel sokoldalú, roppant fontosságú működésének képét. A két párt tusája korszakot alkotó a német költészet fejlődésében; a lipcei és svajczi írók hareza nélkül se Klopstock és Lessing, se Goethe és Schiller nem képzelhetők. Pedig maradandó értékű termékeket a pártok egyike sem hagyott az utókorra; hiszen ma már nem kétséges többé, hogy kiváló alkotó tehetséggel se a párt vezérei, se annak közlegényei nem rendelkeztek. Elméletök sem maradandó értékű; Herder és Lessing messze túl mentek Gottsched és Bodmer primitív aesthetikáján. De csak e primitív aesthetika tette lehetővé Herder és Lessing működését, Goethe és Schiller költészetét. E törté-

---

*) Az első és második közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 24. és 25. számaiban.

neti befolyásban rejlik a nevezett harez és harcosok jelentősége.

A költészetről csak a svajcziaknak volt megközelítőleg helyes, bár nem igen világos fogalmok. Gottsched csak szabályokat ismert és csak a szabályok értelmében alkotott mintákat; ő Milont és Shakespearet nem értette, a dicsőített szabályoknak magoknak kritikáját sohasem kísértette meg, és fel nem foghatta, hogy képzelhető munka, mely a szabályoknak teljesen megfelel és mégis érték nélkül való, élvezhetetlen, mert nincs meg benne az, a mit szabály se nem pótol, se magában nem rejt: a költőiség. Pedig hogy ez lehetséges, megtanúlhatta volna saját költői műveiből, melyeknek kidolgozásánál oly pedant pontossággal követte a szabályokat, a melyek mégis mindössze élettelen, üres, prózai rímelések. Bodmerék sejtették, hogy a költőiség nem azonos a szabályok összegével és ők fölismerték a nagy angol költőkben — daczára a látszólagos szabálytalanságnak és szabályellenességnek, mely egy kissé őket is zavarba ejtette — a hatalmas költői elemet, mely minden egészséges érzésű embert lelkesít, magával ragad. A svajcziak fölismerték a költészetet a bibliában is, a népdalban is, fel azt a középkori költészetben is. Bodmer és társai valóságos prophétái Herdernek, kinek ismét a romantikusok lelkes apostolai.

Gottfried Tristanját is Bodmer fődözte fel, értem, nemcsak a kéziratát, hanem költői szépségét is. Egy olaszországi útja alkalmával került kezébe Florenzben a nagy középkori költő remek eposzának egy kézírata, melyet Zürich kanton az ő figyelmeztetésére másoltatott le. E másolat alapján adta ki az eposzt Müller Kristóf Henrik 1785-ben. Ez a Tristan-eposz első, természetesen igen gyarló modern kiadása, melynek azonban az a érdeme van, hogy a középkori eposzt újra feltámasztotta halottaiból.

A német romantikusok Bodmer utódai — Herder útján. Fogalmok a költészetről, rokonszenvek az angol, ellenszenvek a francia költészet iránt, sokoldalú kosmopolitismusuk, költői alkotó tehetségek gyöngesége, átérző és átültető erejük, jelességeikben és gyarlóságaikban visszavezetnek a svajcziak törekvéseire, melyeket azonban természetesen egy félszázad vívmányainak felhasználásával, Lessing kritikája és Goethe költészete után, szélesb látkörrel és mélyebb felfogással foly-

tattak. Bodmerre vezet vissza rokonszenvők a középkori költészet és nevezetesen Gottfried Tristanja iránt is, bár e rokonszenv azután a romantikus világnézetben egészen más szerepet játszott. Bodmernek köszönhetni e szép mű első fölélesztését és (közvetve) első kiadását; a romantikus iskola feje maga, Schlegel Ágost Vilmos, kísérlette meg először, áthatva a monda szépségétől, elragadtatva Gottfried művének bájától, a századokon át Dornröschen álmába szenderült monda önálló költői feldolgozását. Egészen természeteszerű, hogy a középkori eposzban leggyönyörűbben alakított monda első sorban epikus feldolgozásra bátorította a modern költőket. A romantikusok, kik igen sokat foglalkoztak a román irodalmakkal, különben is nagy előszeretettel viseltettek az eposz, a középkori úgy nevezett romantikus eposz iránt, és nem vezérelte őket még azon, már a század elején is felfeltűnő elmélet, mely az eposz idejét túlhaladottnak tekinti és a jelenkortől megtagadja a nagy szabású epikus költészet korszerűségét is, tehetségét is.

Schlegel eposza töredék maradt; 1800-ban, tehát tizenöt évvel az első Tristan-kiadás megjelenése után, lelkesedéssel fog a munkához; de csak a 91 versszakra terjedő első ének készült el. A romantikus költőknél is tapasztaljuk a gyöngé productiv és alkotó tehetségű költők örökös baját: óriási conceptiókba fognak; mintha erejük gyarlóságát terveik nagyszerűségével akarnák palástolni, a legnagyobb szabású feladatokat választják, és a hol a kiszemelt problema nem rejt magában hatalmas feladatokat, magok csigázzák fel a problémát. Mintha az óriás köpenyege nem tüntetné fel még nevetségesebben a törpe kicsiségét, ki azt vállaira veszi! A német romantikus iskola teljes productiója kitűnő minta e tapasztalat feltüntetésére; kevés író-csoport van a világirodalom történetében, mely oly gyarló productiv tehetséggel rendelkezett volna, s a mellett mások iránt a legmagasabb mértéket, saját ereje iránt a legbámulatosabb önámítást táplálta volna.

Az első modern Tristan-eposz tervezője is gyöngé alkotó tehetség volt. Drámája — *Jon* — valósággal szánalmat kelt, balladáí és románczáí közt egy sem kifogástalan. És mégis, Schlegel nemhogy visszarettent azon gondolattól, hogy egy Gottfrieddal megmérkőzzék, hanem még csekélynek találta a monda azon körét, melyet a középkori költő lángeze a szen-

vedélyek tusájának legragyogóbb rajzával töltött be. Schlegel maga mondja költeménye bevezető versszakában, hogy nemcsak Tristan sorsát készül megénekelni, hanem Lanzelotét is, ki a monda francia hagyománya szerint Tristan legjobb barátja volt; sőt hogy Artus egész udvarát szándékozik belevonni művébe. Ily nagyszabású terv keresztülvitelével velősebb és központosítottabb tehetség is csak nehezen küzdhetett volna meg; a számtalan dologgal foglalkozó, a legkülönbözőbb tudományok iránt érdeklődő, a mindenféle ügyekkel elhalmozott és mindenféle benyomásoknak engedő Schlegelnek kisebb feladatok sem sikerültek soha életében.

Az első Tristan-eposz töredék maradt, de nem érdek és érték nélkül való töredék. Schlegel ura a költői nyelvnek és a formának; előadása ízlésteljes, stílje nemes. Hogy költeményét a hangzatos, de a németben hármas ríme miatt kevésbé alkalmas stanzában írta, nem tetszhetik feltűnőnek, ha meggondoljuk, hogy Gottfried rímpárjairól (igen tévesen!) megvetőleg szoltak a század elején, és hogy Schlegel Tasso és Ariosto lelkes bámulója volt. A stanza a németben rendesen hosszadalmas, untató és lyrikus ömlengésekre csalja a költőt; érezte ezt már Wieland is, ki azért *Oberon*ja számára szabadabb ottave rimet alkotott, Schlegel mesteri versszakában az olasz strópha német utánzásainak e gyarlóságai alig észlelhetők.

Tartalmilag kevésbé érdekes a romantikus költő töredékes műve, már csak azért is, mivel a mondának csak egy kisebb és nem is lényeges részét tárgyalja. Az elkészült első ének ugyanis Tristan szüleinek szomorú történetét és a hős ifjúkorát tartalmazza egészen azon kalandig, midőn Tristant norvég kereskedők elrabolják. Schlegel tehát Gottfried nyomdokain halad, még pedig nemcsak a monda anyagát, hanem ennek felfogását illetőleg is. Az elbeszélés fonala is közel áll a középkori költőéhoz, csak hogy a modern költő több súlyt fektet a cselekedetek indokolására, az oknyomozó összefüggés feltűntetésére. Az első énekben csak csekélyebb jelentőségű dolgoknál mutatkozik Schlegel pontosabb motívalása, de e csekélyebb momentumok is kétségtelenné teszik, hogy a romantikus költő műve, ha tovább viszi, későbbi részeiben lényegesebb vonásokban is eltér elődétől. Mi annyival inkább mellőzhetjük a két költő behatóbb összehasonlítását, mivel Schlegel

műve voltaképen csak addig terjed, a hol Tristan története kezdetét veszi.

A Tristan-eposzok fölött kedvezőtlen csillagok uralkodtak. Gottfried belehalt művébe, Wieland a kidolgozáshoz sem fogott, Schlegel és Rückert töredékek maradtak, és töredék maradt a modern Tristan-művek legjelesbbike, Immermann Károly gyönyörű költeménye is.

Lássuk előbb a kevésbbé értékes terveket és töredékeket, hogy Immermann szép művénel annál tovább időzhessünk.

Wieland még a Gottfried-féle Tristan újra fölfedezése és kiadása előtt járt egy Tristan-eposz tervével. Őt tehát nem a középkori eposz remeksege ragadta meg; nem valószínű az sem, hogy a monda sajátos szépségei hatottak oly megkapóan reá, hogy önálló feldolgozásra lelkesítették. Hiszen a forrásban, melyből Wieland a középkori romantika költői anyagát ismerte (a *Bibliothèque universelle des Romans*, mely a Tristan-elbeszélést 1776-ban közli), mindössze alig van meg valami is abból, a mi a mondát Gottfriednél oly széppé, oly vonzóvá teszi. Wieland nagy rokonszenvvel és előszeretettel viseltetett a középkori lovagvilág iránt; a kor kalandos, csodákban és bonyodalmakban gazdag világa megragadta fogékony lelkét. A nevezett *Bibliothèque*-ből, mely a középkori mondákat részben igen terjedelmes prózai elbeszélésben közölte, merítette Wieland *Geronjának*, később *Oberonjának* anyagát. Midőn a *Bibliothèque* 1776-iki aprilisi füzeté, mely a Tristan-históriát tartalmazza, kezéhez került, Wieland azonnal (egy 1777. január 16. kelt levele szerint) el van határozva, a Tristan-mondát önálló eposzban dolgozni fel. A mű alakját és modorát illetőleg, azt írja a fent idézett levélben, hogy annak már „kedves ideálja“ él lelkében. De, úgy látszik, a pillanatnyi hatás, melyet a Tristan-elbeszélés reá gyakorolt, nem volt tartós; még 1781-ben is írja ugyan, hogy a mondával foglalkozik; sőt még 1804-ben, tehát majdnem egy emberöltővel az első eszme után is említi, hogy sokáig terve volt Tristan történetét vagy *Oberon*-szerű eposzban vagy *Cid*-szerű románcz koszorúban feldolgozni; de épen ez utóbbi alkalommal megjegyzi egyszersmind, hogy eddig nem lett a dologból semmi és alig lesz belőle jövőre is valami, mert a tárgy nem ragadta meg lelke mélyében teljes, valóságos érdekl. És ezen nem csodálkozhatni. A *Bibliothèque* elbeszélése nem lelkesíthette

a költőt tartósan; hogy későbbben nem tette-e ezt Gottfried költeménye, azt nem tudjuk, mert Wieland erről nem szól, de igenis megjegyzi 1804-iki, fent idézett levelében, hogy most, hetvenegy éves korában neveltséges volna, ha oly műbe fogna, melyben szerelmes jeleneteket tüzzel kell rajzolni.

Nem ok nélkül említettem fel bővebben Wielandnak e tervét, mely csak terv maradt. Mert kétségtelen, hogy a múlt század végén és a jelennek elején nem élt Németországban költő, ki éppen egy Tristan-eposz kidolgozására annyira hívatott lett volna, mint éppen Wieland; és kétségtelen nézetem szerint az is, hogy Wieland megvalósítja tervét, ha első lelkesedése idejében Gottfried költeményével megismerkedik.

De Wieland utódai az epikus Tristan-költészet terén sem voltak sokkal szerencsésebbek; bevégzett művet ők sem hoztak létre. Kivételeknek tekinthetők e tekintetben azon költők, kik a mondának csak egyes kisebb részleteit románczokban dolgozták fel, s így magok sem akartak többet adni töredékeknek. A legrégibb ilyenmű kísérlet Conz Fülöp Károly románcza: *Tristan halála* (1821), mely a monda hőségének tragikus végét versszakokra nem tagolt és nem is rímelt öt lábú trochaeusokban beszéli el. Conz, ha röviden jellemezni akarnók, classikai irányu és műveltségű költőnek volna nevezhető; eredeti költeményei (románczok, balladák, legendák) rég feledésbe mentek; ma csak *Aeschylus* és *Aristophanes* érdemes fordításai tartják fenn emlékét. A középkor iránt alig viseltetett benső rokonszenvvel. Nem tudni, mi okból választotta Tristan halálát költeménye tárgyává; tény, hogy feldolgozása nem nevezhető sikerültnek; már a versforma (a szerb balladák alakja) nem illik a tárgyhöz; Conz feldolgozása pedig nélkülözi a hangulatot, a költői életet, melyet az ömlengős sentimentalitás nem pótolhat. Conz költeménye még nem is románcz, hanem egyszerű, elég száraz és, trochaikus rhythmusa daczára is, elég prózai elbeszélés.

A Tristan-eposzok töredékes sorsát a Tristan-románczok alakjával egyesítik Wackernagel Vilmosnak, a jeles germanistának és irodalom-történésznek románczái Tristan- és Isolde-ről (1828). Wackernagel hét románczban dolgozott ki egyes részleteket a Tristan-mondából. Költeményei a kisebb ide tartozó művek közt felfogás és feldolgozás szempontjából

a legsikerültebbek. E románczokat a költő maga két csoportra osztja: az első hármat *Tristan és Isolde* felírással állítja egymás mellé, a többi négynek czímfelirata: *Tristan és Isolde halála*. De sem azok, sem ezek nem alkotnak egészet. Kétségtelen, hogy Wackernagel nagyobb románcz-koszorúban szándékozott feldolgozni az egész Tristan-mondát. De tervét nem valósította; az 1828-ban megjelent hét románcz után a költő nem tért vissza e tárgyhoz többé.

Wackernagel románczai szintén nem felelnek meg teljesen a románcz szokásos fogalmának, de más értelemben mint Conz költeménye. Wackernagel románczai inkább balladák vagy epikai népdalok, mint románczok. A költő előadása tömött és lézagos; csak elszórt momentumokat állít az olvasó elé, az átugrott részletek pótlását ennek belátására bízva; az érzelmek nyilatkozatai költői szépségűek, de rövidek, néha látszóan szárazak, legalább lakonikusok. Bechstein *) azt hiszi, hogy Wackernagelt a Tristan-mondának románcz-szerű feldolgozására Lachmann theoriája (a Nibelungen-dalnak románczokból származásáról) vezette. Meglehet; de én valószínűbbnek tartom, hogy Wackernagelre a strophás alakú angol Tristan-eposz, melyet Scott Walter kiadott, volt hatással. Bármint legyen a dolog, igen kár, hogy Wackernagel nem folytatta románczkölteményét, mert kidolgozott hét románcza igen szép, értékes költemények.

Érdekes, hogy Wackernagel e rövidke hét románczban mennyi anyagot dolgozott fel. Az első költemény *Az arany haj* tárgyalja a mondának azon, Gottfried által mellőzött szép momentumát, hogy egy fecske egy gyönyörű szöke hajszálat ejt le a király és Tristan előtt, mire Marke, hogy meneküljön vazallusai unszolásaitól, kijelenti, hogy csak e hajszál birtokosát kész nőül venni. Wackernagelnél Tristan mondja a döntő szót, mire rögtön útra indul. A második románcz *A leánykérő* egészen Gottfried szerint, de sokkal rövidebben, tömöttebben, drámaiasabban beszéli el Tristan viselt dolgait Irhonban. A harmadik, *Szerelem varázsa*, a hajón történetek

---

*) *Tristan und Isolt in deutschen Dichtungen der Neuzeit* von Reinhold Bechstein, Leipzig, 1876. Szorgalmas, érdekes munka; de igen bőbeszédű és kritikátlan. Csak a modern Tristan-mondákra szorítkozik és ezeket időszerinti rendben tárgyalja.

írja le. Ez nézetem szerint a legszebb, a leghatásosabb románcz, melyben főleg Brangaene kétségbeesése megragadón nyilatkozik. E három románcz tehát feldolgozza a nagy cselekvény első felének leglényegesebb momentumait, nem teljes összefüggésben, de nem is minden viszonyos vonatkoztatás nélkül. A négy románcz, mely Tristan és Isolde halálát tárgyalja, inkább alkot egészet, mint az első három költemény. Anyag tekintetében itt is Gottfried hagyományát követi a költő, de ismeri az angol Tristan-eposzt is. Az első románczban a haldokló Tristan Isoldeért küld, és küldi sógorát Ganhardint, mint az angol eposzban, ki Kornewalba érve, Tristan gyűrűjét a kehelybe ejti, melylyel a királyné őt vendégszeretőleg megkínálja, mire Isolde megtudja, hogy kedvesének követe. A második költemény Tristan halálát beszéli el — a fekete és fehér vitorla végzetes játékával; a harmadik leírja a két Isolde magatartását Tristan holt teste mellett és az irhoni Isolde halálát; a negyedik Marke fájdalmát, ki a szerelmes párt egymás mellé temetteti. A Tristan-monda kisebb, töredékes feldolgozásai közt, mint említém, Wackernagel románczai legnagyobb értékűek. Emeli szépségöket még a verselés ügyessége is, a mennyiben a költő, a régi német vers theoriájára támaszkodva, csak az emelkedéseket veszi számba, a mi által verse zengzetes, változatos és alkalmas lesz arra, hogy a kifejezendő érzést vagy rajzot rhythmusának színezetével is visszatükröztesse és emelje.

Egy évtizeddel Wackernagel után a jelen századbeli német irodalom egyik legjelesebb költője ragadta meg a Tristan-monda tárgyát, Rückert Frigyes, ki, mint fiának följegyzéseiből tudjuk, egy egész, nagyszabású Tristan-eposz tervével járt, de csak 32 versszakot, talán egy éneket, dolgozott ki. És e töredéket is alig ismeri a világ mint a szellemes költő művét; Rückert összes műveinek kiadásában hiába keresi az olvasó.

Nem tudni, hogy Rückert miért nem folytatta e költeményét; valószínűleg, mivel a közzétett töredék semmiféle figyelmet nem ébresztett. Ez esetben azonban rosztól következtetett a szerző, ha költeménye ignorálását oda magyarázta, hogy ő nem fogta fel helyesen, vagy nem oldotta meg helyesen feladatát. Műve nem keltett figyelmet, mert a közönség tudomására sem jutott. Igen kis olvasó körrel rendelkező, kevésbé

elterjedt folyóiratban *) jelent az meg, még pedig szerzőjének neve nélkül, ki éppen akkor, megsértve némely művének ellen-szenves ismertetése által, elhatározta volt, hogy nem ír többet, vagyis, mivel ez oly írónál, kinek keze alatt minden, a leg-haszontalanabb salak is a költészet aranyává vált, képzelhetetlen volt, hogy névtelenül küldi költői gyermekeit a világba.

A *Nal és Damajanti*, a *Rustem és Sohrab* lángeszű átdolgozójától nagyszerű művet várhatott volna a világ, és Rückert, úgy látszik egy ideig valósággal lelkesedett tárgyáért, míg ismeretlen körülmények másfelé fordították figyelmét és munkásságát. A fennmaradt töredék igen szép, sok tekintetben eredeti, értékes munka, Rückert sokkal önállóbb, mint elődei. Tristan szüleinek történetét és ifjúkori kalandjait teljesen mellőzi és azonnal a főcselekvény küszöbére állítja az olvasót. Tristan sűrű erdőben bolyong; itt akad Marke király vadászó kíséretére, melynek szolgálatot tesz, kitüntetve magát mint jeles vadász, zenész, nyelvtudó stb. Ezek kérdezik, hogy honnan jön, és Tristan elmondja, hogy elrabolták s e parton tették ki. A vadászcsapat a királyhoz viszi, kit látása megindít, mert elhalt nővérére (Tristan anyjára) emlékezteti. Marke kegyébe fogadja a tehetséges ifjút, ki azonnal új életet s vidámságot hoz az udvarba. . . . Eddig Rückert töredéke, melynek jelességei azonban nemcsak a cselekvény megindításában, tömörségében és velős voltában rejlenek, hanem az előadás, a feldolgozás modorában is. Rückert nem pathetikus, mint Schlegel; hanem humoros, kellemes, kecses könnyedséggel vonzó. Rückert is stróphás alakot választott; minden versszak hét sorból áll. De a nyelvnek és költői alaknak e bámulatos mesterét nem ragadta a stróphás alak hosszadalmasságra, ismétlésekre, üres verstöltelekekre; előadása rövid, tömör, velős, és mégis kelleniben és alaki szépségben gazdag. Valóságos irodalmi veszteség, hogy Rückert költeménye töredék maradt.

Ugyanazon évben, melyben Rückert töredéke igen félre-eső folyóiratban napvilágot látott, jelent meg a modern Tristan-

---

*) *Jahreszeiten*. Eine Vierteljahrsschrift der Unterhaltung und der Besprechung von Zeitinteressen gewidmet. Unter Mitwirkung der ausgezeichnetster Schriftsteller herausgegeben von Oswald Marbach. Leipzig, 1839.

eposzok legszebb töredékének, Immermann Károly tervezett eposzának első éneke szintén kevésbé elterjedt, kevesek által olvasott folyóiratban. *) Az egész költemény, a mennyire elkészült, 1841-ben jelent meg Düsseldorfban. Immermann is, mint nagy példányát és elődjét, Gottfriedot a halál gátolta meg műve befejezésében; a modern költő addig sem vihette az elbeszélést, mint Gottfried; műve azon érdekes lélektani momentumnál szakad meg, midőn Isolde, bűnös titkának részesét, Brangaenet, meg akarja gyilkoltatni. A cselekvényben magában nagyjában Gottfriedot követi a költő; de alak és előadás tekintetében önálló állást foglal el. Költeménye tíz soros stróphákban van írva, azaz oly alakban, mely a folyó, versszakokra nem osztott előadáshoz igen közel jár. Eposznak azonban nem fogjuk nevezhetni az egész költeményt. Immermann románczokra osztja művét, melyek nem állnak oly szoros összefüggésben egymással, mint egy egységes költemény énekei, de nem is oly önállóak, mint pl. a Cid-románczok mindegyike. Az egyes románczokat reflektáló részletek választják el egymástól vagy kötik össze egymással. Immermann *Tristanja* már azon epikus-lyrikus vegyes alakot és stílust tünteti föl, mely modern költőknél oly divatosá lett és egy egészen új költői fajnak, a (többnyire Byron nyomdokaiban haladó) „költői elbeszélésnek“ vagy „rímes novellának“ (mint pl. Heyse Pál nevezi) megalapítására vezetett. E költői faj azon vegyes alapú és irányú válfajok sorába való, a milyeneket a modern irodalom többeket (pl. a regény és dráma terén is) teremtett, és melyek kitünően alkalmasak arra, hogy a jelenkor teljes szellemi életét befogadják és visszatükröztessék. A „költői novella“ elmélete nincsen még megalapítva; a szakszerű aesthetikusok nem is hajlandók a nehezen osztályozható és még nehezebben törvényekre visszavezethető új műfaj befogadására; de az irodalomtörténet nem ignorálhatja e termékeket, melyek iránt a közönség annyi rokonszenvet tanúsít, és melyek közt annyi a jeles, kiváló költői munka.

Ezek közt Immermann *Tristanja* az első helyek egyikét foglalja el.

A modern költő sok tekintetben ellentétet képez Gott-

---

*) A Freiligrath és Matzerath által kiadott *Rheinisches Jahrbuch* első kötetében, 1839.

rieddal. Egy pontban sem oly feltűnő és érdekes ez ellentét, mint a költő viszonyában a természethez. A középkori költők is szerették a természetet, hiszen a németek általában a legregibb idők óta nagy rokonszenvvel viseltetnek a természethez; a középkori lyrikusok dicsőítik is a tavaszt, a virágos rétet, az erdő árnyát, de mindig csak mellesleg, a kifejezendő érzés háttére vagy párja gyanánt; a természet dicsőítése nem tulajdonképi tárgyuk. Az eposzköltő épen kevés fáradságot fordít természeti leírásokra, legfőlebb a természet hatását az emberre érinti, de leírásokat, rajzokat épen oly kevéssé ad, mint az ókori költő. Egészen másképen Immermann. Őt az anyag maga, az elbeszélés valóságos tárgya nem is igen érdekli; nála fődolog a motiváció, a tettek és szenvedélyek keletkezése, fejlődése, nyilatkozása. Egyik főmotívum Immermannnál a természeti rajz; és költeményének ide vágó részei valóban kitűnők. Bámulatos a költő azon ereje, melylyel az olvasót hangulattal eltölteni, az elbeszélés színezésével elfogni képes. Csak egy pár ilyen detailrajzot említek, mivel jellemzők Immermann egész művére. Gottfried egyszerűen elbeszéli, hogy a norvég kereskedők, kik Tristant elrabolták, partra teszik az ifjút, ki a király vadászaival találkozik. Immermann többet tesz: remek rajzban írja le a szarvast és a vadászatot; elbeszéli, hogy a szép állat hogy születik, hogy nő fel, hogy fejlődnek egyéni tulajdonságai, miképen lesz az erdő büszke fejedelmévé; leírja, hogy veszik üzőbe, hogy menekül a szarvas, míg végre áldozatul esik. Gottfried elmondja, hogy Tristan és Morolt egy szigetre vonultak, hogy párbajt vívjanak. Immermann tél idejére teszi az eseményt és plastikus vonásokkal írja le a szigetet, mely téli köntösében hangulatteljes háttért képez a két hős halálharczához. Gottfried egészen egyszerűen fölemlíti, hogy az anyakirályné varázsitalt készített. Immermann ezzel nem elégszik meg, hanem leírja, hogy Isolt miképen gyűjti a növényeket, melyekből az italt készíti. A dél varázsa, melyet a rét és az erdő lehel, nagyszerűen van ecsetelve e gyönyörű rajzban. Az egész természet, a virág és a patak, a rózsa és a harmat cseppje a rózsa kelyhében, és a boldog pillangó, mely a nyílt virág illatját szívja, minden át van szellemülve, álomszerű, ködképes féléletre ébresztve. Mintha a természetnek ábrándos, méla tudata volna a műről, melyet a varázserejű királyné készít. És midőn később a bol-

dogtalan pár megitta a bájitalt, Gottfried egyszerűen elmondja, hogy a megrémült Brangaene a tengerbe dobja a vészes kelyhet. Nem úgy a modern költő; nála minden él, az élettelen természet is; s íme, midőn a bájital utolsó cseppjei a kehelyvel együtt a tengerbe hullanak, a habokat is láng fogja el, mint az embereket. Messze elnyúló távolságig ég a tenger a hajó mögött, mintha a habokat ugyanazon tűz emésztené, mely a hajóban két embert egy lángban összeforraszt. De minek folytassam a példákat? Immermann modern költő a szó valódi értelmében. Megveti a külső cselekvényt, a nyers anyagot; a szellemi és lelki élet esélyei, az érzések és cselekedetek forrásai érdeklik őt első sorban. A középkori költő is szereti és pártolja hőseit, hiszen így tesz minden költő. De az elbeszélésben tárgyilagos iparkodik maradni. A modern költő még nem is iparkodik tárgya fölé emelkedni. Teljes lélekkel él hősével, átérzi minden érzését, átéli minden kalandját. Sokszor kétes: vajon Tristan vagy Immermann beszél-e, a költemény szerzőjére vagy hősére vonatkoztassuk-e ezt vagy azt a megjegyzést. Hogyha nem tudnók is, a költemény egész hangulatából és jellegéből látnók, hogy a szerelem nemcsak tárgya, hanem egyszersmind szerzője is a költeménynek. Immermann, élete utolsó két évében (1839 és 1840), arája számára, úgy szólván ennek oldala mellett, ennek lábainál írta szerelemittas műve első énekeit. Innen az előadás ragyogó pompája, a nyelv szépsége és melege, az elbeszélés és rajz hangulatteljes heve, az egész mű epcszellenes alanyi jelleme. Immermann műve rosz eposz, de gyönyörű költemény, dúsgazdag, valóban megragadó szépségekben.

Az elmondottak után nem csodálhatni, ha a reflexio és leírás mellett az elbeszélés maga néha a rövidet húzza. Csak egy-két példa, mert Gottfried és Immermann két művének beható, részletes összehasonlítása már azért sem szükséges, mert a modern költő a cselekvény főbb vonásaiban híven követi a középkori mester nyomdokait, és csak másképen, rendszeren pontosabban és finomabban, helyenként szellemebben motivál. Általában rövidíti, összevonja, kisebb térre szorítja az epikus anyagot, sokszor nemcsak a költemény elbeszélő jellemének, hanem a szépségnek és az érthetőségnek is rovására. A hol elődjétől a cselekvényben magában is eltér, szintén nem a legügyesebben teszi, bár okoskodása többnyire

helyes elméleten alapszik és találó előzményekből indul ki. Így pl. a hol Tristan Marke számára arát keresni indul. Tudjuk, hogy Gottfried elveti a feckéről és arany hajszálról szóló motivumot; neki nem volt az elég észszerű, de nem is találta hagyománya forrásában. A népkönyv fentartotta e tradíciót s láttuk fent, hogy az újabbak közül Wackernagel is felhasználta. E hagyomány csakugyan nem igen rationabilis, és a száraz józan ész szempontjából igazat kell adnunk Gottfriednek, ki azt meglehetősen prózai okoskodással visszaútásítja. De ez az elbeszélés oly regényes szépségű és annyira bele illik azon költői légkörbe, melynek a bájital egyik főmomentuma, hogy modern elbeszélő költő, ki tárgyának minden szépségeit átkutatta és átértette, nem mellőzhette. Immermann fel is veszi, de oly rövidre szabja az egész elbeszélést, hogy az olvasó alig érti. A hajszál még Tristan és Morolt harcza előtt hull a király lábaihoz. Tristan rég kívánta, hogy Marke nősüljön meg, mert — unalmasnak találja az udvart királyné nélkül. Most fölveszi az arany hajszált, melynek ismeretlen birtokosát királyának szánja; de nem indul útra a szöghajú királyleány fölkeresésére, hanem harczra készül Marolttal. Midőn ettől mérges sebet nyer és Irhonba megy, hogy magát a királyné által meggyógyíttassa, észreveszi Isolde, hogy karjából az a szála hiányzik, mely Morolt sebében találtatott. A királyleány fölismeri tehát az áldalokban nagybátyja gyilkosát és megrohanja, hogy megölje. Ekkor veszi észre Tristan, hogy Isoldének arany haja van, egészen olyan, mint a melyből egy szál Marke lábához hullott. E szál csak e szép fejről származhatott, gondolja a hős. Megállj, így kiált a királyleányhoz, ki őt épen levágni készül, és megkéri őt Marke számára, ki természetesen az egész dologról semmit sem sejt. A cselekvény ez összevonását megbocsátanók, sőt talán dicsérnök is egy drámaköltő művében, de eposzban nem indokolhatni azt semmiképen, annál kevésbbé, mivel az elbeszélés túlzott tömörítése és összevonása valószínűtlenné teszi az egész összefüggést. Értjük a költő kiindulását és helyeseljük is. Immermann nem akarta, hogy Tristan kétszer induljon útnak Irhonba, és szorosabb kapcsolatba akarta hozni a cselekvénynek e pont felé hajló szálait egymással. De kivitelében, a helyett, hogy szélesb elbeszélés és behatóbb motiválás segédelmével megkönnyítette volna az összefüggés valószínűségét,

rövidsége czélzó előadásával még bonyolódottabbnak tüntette föl, mint a milyen az valósággal.

De más tekintetben is sérti Immermann az eposz igényeit. Értem compositóját, mely sokkal nagyobb számmal vesz föl genreszerű vonásokat, mint az eposz egész jellemével, stíljével összefér. A költő tudatosan halad ez irányban, mely lehető modernizálást czéloz. Maga említi egy levelében, hogy a szokásos lovagvilágba nem volna képes életet lehelni; azért megkísérti, Tristanban csak az emberi és természeti elemet megragadni és a hősből oly túláradó szerelmes legényt alkotni, a minő mutatis mutandis mai nap is születhetnék. Ez álláspont ellen nem lehetne sok kifogással föllépni, mert végre is az elbeszélésnek általános emberi eleme bír érdekl, nem annak esetleges történeti palástja; csak hogy a Tristan és Isolde szerelméről szóló monda maga számos és főfontosságú oly motívumot rejt magában, a mely e modernizálást eleve lehetlenné teszi. És így alakul Immermann keze alatt oly költemény, melynek a hangulatok és stílek keveréke nem válik előnyére; melynek anyaga és előadása sok helyütt ellentétben állnak egymással vagy legalább nem forrnak össze egymással; mely azért, számos gyönyörű részlete daczára, nem gyakorol kielégítő hatást az olvasóra és nem alkot művészi egészet, mit különben már azon okból sem alkothat, mivel a költő be nem fejezhette. Immermann e költeményét is fel szokták például hozni, ha a modern német aesthetika egyik kényelmes theoriáját akarják bizonyítgatni, azon theoriát t. i., hogy a jelenkor képtelen eposz-alkotásra. Csak hogy épen oly joggal hozhatnák fel Immermann drámáit is oly elmélet bebizonyítására, hogy századunk nem képes művészileg kifogástalan tragédia teremtésére. Természetes, hogy az eljárás az első esetben nem kevésbbé helytelen mint a másodikban, és csak oly keveset bizonyít ott, mint itt. Mind a két esetben nem a kor hívatása, hanem csak a költő tehetségének korlátai tünnek föl, mely utóbbiak oly kedvezőtlenek voltak, hogy Immermann, ki ritka műveltséggel és valóban utánzásra méltó komoly odaadással élt a művészetnek, se az említett két költői faj terén, se a regényben, melyben szintén kimagasló termékekkel (*Münchhausen*, *Die Epigonen*) lépett föl, maradandó műveket nem hozhatott létre. Több munkája hatalmas alkotás, nem egyet írt, mely nagy költői erejének és tudatos műízlésé-

nek bélyegét hordja magán; de egyet sem, mely a műremek nevét megérdemelné. Kiváló tehetsége elveszett a stilverésben vagy stilszerűtlenségben. Tristan-eposza is — mint számos drámái, melyekben Shakespeare és Sophokles, Calderon és Goethe hatásaira és mindenféle romantikus elemekre akadunk, sajátos keverék. Epikus és lyrikus elemek, genre és tájkép, romantikus és modern motívumok, sentimentalitás és humor, mind megannyi elemei a költeménynek, de nem forrnak össze egy képpé. Immermann e műve is bizonyítja, hogy a legszebb tehetség eredményt nem ér, a leggyönyörűbb részletek kárba vesznek, ha a költő a (szélesb) értelemben vett) művészi alaknak, a stilnek igényeit mellőzi vagy teljesíteni nem képes.

Immermann óta nem kísérlette meg senki a Tristan-monda epikus feldolgozását. Vajon miért nem? Valóban azért, mert a jelenkor át van hatva eposzalkotó tehetetlenségének és hivatlanságának tudatától? Aligha. Hiszen minden új év új meg új kísérleteket szül az eposz terén, és kor, mely, hogy csak egy-két nevet említsek, létre hozta Byron és Hamerling és Arany János epikus műveit, talán még sem annyira bankrott az eposz terén sem, hogy a kísérletektől is visszariadjon. Vagy csakugyan elhiggyük az aesthetikai kézikönyvek szerzőinek és a szépirodalmi systemák merész építészeinek, hogy eposz csak a homeroszi költemények vagy Tasso és Ariosto alakjában lehetséges? Minden költői faj terén reflectálunk a különböző korok igényeire, és különbséget teszünk Sophokles és Shakespeare, Pindar és Klopstock, Heliodorus és Dickens közt; mikor fogjuk már az eposz terén is lerázni az iskola korlátolt mértékét? . . . . Azt hiszem, a jelenkor költői más két okból nem fognak a Tristan-monda epikus feldolgozásaiba. Egyrészt főbefolyásúak e tekintetben a monda *drámai feldolgozásai*. Számos példa van arra, és minden új nap újat teremt, hogy modern költők epikus alakban, akár elbeszélő költeményben, akár regényben feldolgozott anyagot drámai átalakításra választanak; de ez eljárás megfordítottja roppant ritkaság. E viszony, melynek behatóbb tárgyalása itt igen messze elvezetne tárgyunktól, annyira sajátos korunknak, hogy eredetileg epikus alakban feldolgozott tárgyakat elvon a további epikus feldolgozástól, a mint azok egyszer dramatikus alakítást nyertek. Ez utóbbi különben is a hatás és eredmény sok-

kal nagyobb szerű babérjaival kecséget, semhogy az epikus kísérletek teréről el ne vonná a jelesebb tehetségeket. De még fontosabb körülmény, mely a költőket visszatartja a *Tristan-monda* epikus feldolgozásától: *Gottfried költői értékének helyes felfogása*. Minél behatóbban tanulmányozták a középkori nagy költő remek művét, minél mélyebben hatoltak alkotó tehetségének és gyakorlatának megragadó titkaiba, annál inkább föltűnt eposzának mesteri szépsége, annál kevésbé érezhette magát a legjobb tehetség is arra lelkesítve, hogy vele versenyre keljen. Mire való az *Ilias* Homerosz után? *Gottfried Tristan-ján* nem remélhetett senki egy önálló új eposzszal túl tehetni, de igenis volt kilátás arra, hogy szebben, a nagy költőhöz méltóbban fejezhessék be eposzát, mint annak idejében Heinrich von Freiberg és Ulrich von Tüenheim.

Gottfried eposzának modern folytatói természetesen első sorban fordítói voltak, Kurz Hermann és Simrock Károly. Midőn ezek a középfelnémet hőskölteményt átültették a mai nyelvre, hogy a XIX. század német olvasója is élvezetet meríthessen őseinek egy kedvencz műremekéből, természetesen azon voltak, hogy ne csak töredéket, hanem lehetőleg befejezett egészet adjanak az olvasó kezébe. Mit is törődik a modern ember, ki egy munkát elolvas, hogy annak szépségeit élvezze, azza, hogy szerzője azt be nem fejezhette?

De mielőtt Gottfried két fordítójáról és folytatójáról szólnék, meg kell emlékeznem egy sokoldalú és főleg a klasszikus tárgyú és irányú tragédia terén eredménynyel működő modern költőről, ki a *Tristan-monda* és Gottfried műve körül mint önálló költő is és mint fordító is működött, s mint ilyen legjobb átmenetet képez az önálló költőktől a fordítókhoz. Ez Marbach Oszvald, kit csak azért nem említettem fent a modern *Tristan-költők* közt, mivel a mondának csak egy részét dolgozta fel, mint Gottfried eposzának is csak egy töredékét fordította le. Marbach fordítása, mely sok ízléssel és költői ihlettel van dolgozva, a középkori lovag-eposznak csak bevezető részére szorítkozik, mely *Tristan* szüleinek, *Riwalin* és *Blanscheflurnak* megható történetét tárgyalja és ugyanazon zugfolyóiratban jelent meg, melybe Rückert is eltemette *Tristan-költeményét* (l. fent 358. l. jegyz.). De Marbach, úgy látszik, nem volt megelégedve fordításával. Nem mintha azt gondolta volna, hogy más, nagyobb tehetségű költő szebben

ültethette volna át Gottfried szép művét a mai német irodalmi nyelvre; Marbachot a fordítás mint ilyen nem elégítette ki. A ki e szorgalmas író munkásságát ismeri, tudja, hogy Marbach e tekintetben elvi álláspontot foglal el. Ő főfontosságú feladatnak tartja, hogy a világirodalom legértékesebb termékei a mai nemzedékek számára is az élvezet, művelődés és tanulás forrásai legyenek; de ő meg van győződve arról, hogy idegen nemzetek és elmúlt századok termékei nem adhatók egyszerű, úgy nevezett hű fordításokban a mai művelt közönség kezébe, mert ily alakban idegenszerűek és sok tekintetben érthetetlenek maradnak ama művek, és a legjelesebbek sem kelthetnek mély rokonszenvet. Azért nem fordította, hanem átdolgozta Marbach Sophoklest (kinek tragédiáiban a kardalokat modern rímes strophákban adta vissza) és Shakespeare-t, azon kettős tekintetből, hogy a nemzetével közvetített idegen művekben óvjon meg mindent, a mi azokban remek és abszolút értékű, és távolítsa el mindent, a mi bennök csak a kor szüleménye. E felfogás, ez eljárás lehet vita tárgya; de Marbach törekvése elismerést érdemel, némely átdolgozásai pedig igen sikerülteknek nevezhetők. Ugyanezen szempontból dolgozta fel nagyobb szabadsággal a Gottfried eposzának azon részét is, melyet előbb híven lefordított volt, a Riwalin és Blanscheflur boldogtalan szerelmének történetét. *) Marbach románczokban dolgozta fel a Tristan-monda e hangulatteljes előjátékát, a cselekvény folyamában és motiválásában lehetőleg követve Gottfried műve fonalát; de előadásban és stílusban teljesen önálló; elbeszélése emelkedett, alakja kifogástalan, nyelvezete nemes és könnyed. Marbach ez átdolgozása voltaképen csak igen szabad fordítás és mint ilyen, bár az eredetitől sokszor nagyon eltér, valósággal mintaszerűnek mondható.

Marbachnak, úgy látszik, se hű fordítása, se szabad átdolgozása nem keltett figyelmet. Annál inkább terjedt el a Gottfried-féle eposz két teljes újnemet fordítása, — Kurz H. és Simrock K. művei. **)

---

*) Megjelent a következő, szintén csak igen kis közönség tudomására jutott gyűjteményben: *Liebesgeschichten* von Oswald Marbach, Leipzig, 1846. (1—80. l.).

**) Mind a kettő két kiadásban jelent meg; az első 1844-ben és 1847-ben; a második 1855-ben (folytatás nélkül) és 1876-ben (befejezéssel).

A középfelnémet irodalomnak már jó részét ültették át a mai német nyelvre, de e fordításokban kevés a köszönet. Leginkább Simrock működött e téren, és a kik mellette és utána fordítgattak, majdnem mind az ő befolyása alatt állnak. E befolyás pedig nem volt kedvező, mert Simrock álláspontja a régi német nyelv és irodalommal szemben helytelen. Simrock ugyanis azon látszólag igen helyes felfogásból indul ki, hogy a középfelnémet költemények átültetésénél mindenek előtt azoknak sajátos színezése, jellege óvandó meg, mit ő leginkább úgy vélt elérhetni, hogy az eredetiből megtartott, a mit a mai olvasó közönség is megért, és a fordításban magában is lehetőleg az eredeti szöveghez símúlt. És így keletkezett Simrock fordításaiban oly nyelv és irány, mely sem ó-, sem közép-, sem újfelnémet, hanem izléstelen és élvezhetetlen keverék mind a háromból. A szakember, ki a régi nyelvet érti, nem szorúl a fordításokra; a nagy közönség pedig, mely csak a mai nyelvet ismeri, nem érti és darabosságuknál és idegenszerűségöknél fogva nem élvezheti a Simrock-féle átültetéseket. Tökéletesen helyeslendő, ha Simrock a fordításnál nemcsak az anyag átültetését tartja szem előtt, hanem főfontosságú tényezőnek veszi, hogy az eredeti műnek minden sajátossága, egyéni irálya, színezése és hangulata is nyerjen kifejezést a fordításban, a mely csak így lesz alkalmas és méltó is arra, hogy az idegen nyelvben nem jártas olvasó számára az eredetit teljesen pótolja. Csakhogy a fordító e magasztos és fölötte nehéz feladatát nem olyformán érheti el, ha, nem törődve avval, hogy minden költői műnek az irodalmi nyelv magaslatán kell állnia, kényelmetességből megkönnyíti magának a munkát és egész verseket és versszakokat átvesz eredetijéből; hanem csak úgy, ha a költő geniusát és anyanyelve szellemét teljesen átérti és átérzi és elég hivatott arra, hogy e kettőt teljesen összeforrasztza egymással. Hová jutna a fordítás mestersége, ha Simrock elveit más irodalmakból származó munkákkal szemben is akarnák alkalmazni? *)

Kurz Hermann *Tristan*-fordítása *nem* tartozik az itt jellemzett átültetések sorába, annyira nem, hogy egyenesen a

---

*) Simrock teljes működésének jellemzését és bírálatát adtam az Abafi Lajos szerkesztette *Figyelő* 1877. 1-ső füzetében a 74-77. l.

német fordítási irodalom legsikerültebb termékei közé sorolhatni. Kurz teljesen beleélte magát Gottfried művébe; a középkori költő minden legcesekélyebb sajátosságát tökéletesen elsajátította; hangulatát, irányát, jellemét pedig valóban meszterileg adja vissza. Kurz e tekintetben feltűnően emlékeztet Heinrich von Freiberg lovagra, Gottfried második folytatójára, kit már a múltkor rokonszenvesen jellemeztem. Fordítása azért teljesen pótolhatja annak, ki a régi nyelvet nem bírja, Gottfried eredeti művének olvasását, pótolhatja annál is inkább, mert a befejezés, melylyel a fordító ellátta, Gottfried szellemében készült, és méltó a nagy költő szép művéhez.

Második cikkünkben bővebben szoltunk Gottfried eposzának folytatóiról. Nem helyeselhattuk se Heinrich, se Ulrich művét, bár éppen az elsőnek, ki költői jelleménél és világnézeténél fogva közel áll Gottfriedhoz, befejezése gazdag egyes szépségekben. Nem helyeselhattuk ama folytatásokat, mert azokban a cselekvény roppantúl szétágazik, mert Tristan visszatérése Marke udvarához és az itt elbeszél zavaros kalandok igen csekély összefüggésben állanak a cselekvény főszálával, mert a kaland, melyben Tristan halálos sebet nyer, nem méltó se a hőshöz, se az egész eposzhoz. Kurz sokkal szerencsésebben járt el, mert merészebb volt. Nem érezte magát se az egyik, se a másik tradícióhoz kötve, hanem válogatta a különböző hagyományokból a felfogásának leginkább megfelelő momentumokat, melyeket azután valóban költői hívatottsággal egy kikerekített egészszé kapcsolt össze. Kurznál Tristan nem tér vissza Kurnewalba és nem látja többé Isoldéjét. E merész lépéssel eltávolította a fordító az eredetinek azon anyagát, mely az eposz második felét zavarttá, kuszálttá, egységes középpont nélkül szükölködővé teszi. E helyett fölvet a Tristan-monda angol alakjából egy új motívumot, melynek feldolgozása új költői szépségekkel gazdagította művét. Az angol Tristan-eposzban ugyanis legyőz Tristan egy Beliagog nevű óriást, ki apósa országát már több ízben megtámadta; de szabadon bocsátja azon föltétel alatt, ha egy nagyszerű csarnokot épít, melynek falait Tristan és Isolde története művészi képekben díszítse. Kurz, ki a képeket igen szépen és elevenen írja le, arra használja föl e motívumot, hogy (mint maga mondja) befejezés előtt még egyszer össze-

foglalja a cselekvény főbb részleteit és hogy Kaedin eljárását indokolja. Ez t. i., a második Isolde fivére, szemrehányásokat tesz Tristannak, mivel ez nővérét csak színleg tekinti nejének. Gottfried folytatóinál Tristan elbeszéli sógorának első szerelme és az irhoni Isolde egész történetét, mire Kaedin kívánságára evvel együtt Kurnewalba indul. Kurz méltán mellőzte ez ismételt elbeszélést és helyébe a képes csarnokba küldi Kaedint, hol az, a képek szemléletébe merülve és Isolde szépségétől, valamint a szerelmesek boldogtalan sorsától megindítva, megbocsát sógorának. A képes csarnok tehát kapcsolatba van hozva a fő cselekvénnyel, bár tagadhatatlan, hogy e kapcsolat nem oly benső, hogy az olvasó ama regényes motívumot az összefüggés lényeges részletének ismerhetné el.

Mégis kétségtelen, hogy Kurz ezen részletben javította a német traditiót. Nem úgy a másik elbeszélésben, mely Tristan halálos megsebesülését tárgyalja. Említettük, hogy e motívum — Kaedin egy nőbe szerelmes és meglátogatja azt férje távollétében; a hazatérő férj üzőbe veszi Kaedint és társát Tristant s halálosan sebesíti meg az utóbbit, — mennyire nem méltó az eposz szenvedélyek dúlta, de nemes tartalmához és irányához. Az angol eposz ez epizodot is szebben tárgyalja. Itt egy Tristrem nevű vitéz fölkeresi híres druszáját, a költemény hőst, hogy segítyt kérjen tőle ellensége ellen, ki nejét elrabolta. Ily rokonszenves, és ethikus szempontból kifogástalan, sőt dicséretes harczban vész el Tristan, méltóan múltjához. Kurz mégis a német hagyományt követte, bár bizonyosan belátta az angol traditio költői és ethikus előnyeit. Sejtjük eljárásának okát. Ha az angol traditiót fogadja el, még az eposz legvégén egy egészen új alakot kell behoznia a cselekvénybe, — a mi eposzban is drámában is egyaránt hibás, — és Kaedin, ki iránt az olvasó csak épen most kezdett érdeklődni, egészen eltűnnék a cselekvény színhelyéről. De nem lehetett volna az angol és német hagyományt egyesíteni? megtartani Kaedint, de az angol Tristrem helyzetébe hozni? Azt hiszem, a költemény igen nyert volna az ilyen felfogás által, bár nekem, megvallom, legjobban Immermann álláspontja tetszik, ki, mint költeményének fenmaradt vázlatából kitetszik, Tristant vissza akarta vinni Marke udvarába és ott, bűnei színhelyén, ellenségei áldozatává tenni. A költői igazságszolgáltatásnak ez leginkább megfelel, — hanem persze, kérdés, vajon

Gottfried művének befejezője járhatott-e el ily önállósággal, — nem volt-e köteles, inkább azon tradícióhoz ragaszkodni, melyet a középkori költő maga követett. Kurz így fogta fel feladatát s a kritika általában helyeselte eljárását.

Csak még egy pár szót a költemény befejezéséről. Itt annyira egyeznek egymással a különböző tradíciók, hogy Kurz, a cselekvény anyagát tekintve, nem térhetett el a hagyománytól. De igen is mélyebben indokolta a történeteket, főleg Marke bűnös öntudatát. A monda befejezése mind egyetértének abban, hogy a szerelmes pár bűnét ugyan nem tagadják, de e bűn főokául a bájitalt tüntetik föl, tetemes részét pedig a király vállaira teszik át. De egy költemény sem ad Marke fájdalmanak oly szívreható, megragadó kifejezést, mint a Kurz folytatása, melynek épen ezen részlete minden tekintetben sikerültnek mondható. E mély érzésű reflexiókkal kibékítő befejezést nyer a vonzó pár tragikus sorsa, melyet lehetetlen szájalommal nem kísérni, bár mennyire törjön is pálczát fölötte az erkölcsi felfogás szigora.

Simrock csak utánzója Kurznak, — bár itt-ott önállóságra törekszik. Simrock fordítása sokkal szabadabb, modernebb, mint többi fordításai ónémetből, — de távol sem oly költői és bájos, mint a Kurzé, melyet utánoz. A költemény befejezésében is Kurzot követi; nála sem tér Tristan vissza Marke udvarához, nála is megtaláljuk az angol tradíció képes csarnokát. De Simrock egy pontban még túl megy Kurz művén; rövidség, tömörség, egyszerű befejezés lévén főcélja, a Kaedin kalandját is elhagyja. Ez magában véve dicséretet érdemelne, mert e kaland semmiképen sem nyerheti meg a modern olvasó rokonszenvét. Csakhogy Simrock nem pótolta az elhagyott motívumot helyesebbel, találóbbal, hanem oly fordulatot ad a cselekvénynek, mely a romantikusok korában kétségtelenül nagy tetszéssel találkozott volna, de modern olvasóra, még ha egész lélekkel mélyed is a XIII-dik századbeli eposz eszmé- és érzés-körébe, alig teheti a kívánt hatást. Simrock hibául rója fel Kurznak, hogy nála a képes csarnok szép motívuma semmi összefüggésben sem áll a cselekvénnyel, a hős sorsával. E kifogás annyiban nem egészen alaptalan, a mennyiben a képek leírása csakugyan, mint már érintettük, egy kissé lazán van az eposz főeseményeihez kapcsolva. De Simrock épen túl lö a célon, midőn Tristant annyira elmerülteti a

képek nézésébe, hogy a hős ezen elmélyedése vesztét okozza. A képek egyike ugyanis Tristant ábrázolja, a mint a Morolttól nyert halálos sebben fekszik és kedvenz kutyája nyalogatja sebet. E kép szemlélése annyira felizgatja Simrocknál a hőst magát, a múlt élményei oly megrázó erővel rohanják meg kedélyét, hogy régi sebe kiújul. E motivum kétségtelenül bír némi pszichologiai alappal, de még sem olyannal, mely a modern olvasót megnyugtassa, ki e meglepő fordulattal szemben még azt a kérdést is vetheti föl: hát az irhoni anyakirályné nem véglegesen gyógyította meg Tristan sebet? A hős különben sem nyer avval sem rokonszenvünkben sem tiszteletünkben, ha pályája végén hysterikus phantasmagoriák áldozatává lesz.

A mi a bűnösök bűnhődését illeti, Simrock egy jeles vonást vett föl elbeszélésébe, t. i. Brangaene halálát, ki anynyira át van hatva attól, hogy úrnője bűnének az ő vigyázatlansága az oka, hogy lelki furdalásoknak esik áldozatul. Ez helyes motivum, melyre különben Simrocknak annál nagyobb szüksége volt, mert nála Isolde sohasem lett Marke nejévé, és Brangaene nemcsak egyszer, a nászéjen, hanem folyton helyettesítette úrnőjét a király oldalánál. E felfogást egyáltalában nem helyeselhetem. Nem tekintve azt, hogy az összes hagyomány nem tud erről semmit és így Gottfried folytatója semmiképen sincs feljogosítva a monda ily lényeges átalakítására, annyival kevésbbé, mert Gottfried elbeszélése szerint Isolde valóságos neje Markénak és Brangaene családja csak azon egy alkalomra szorítkozik, — méltán kérjük e felfogással szemben: hol marad itt a bűn? Vagy csakis az esketési bizonyítványt tekintsük a sors teljes és egyedüli alapjának? Ha Isolde nem volt soha neje Markénak, nem is csalhatta őt meg, és Tristan nem érezheti oly mélyen bűne súlyát, mely valósággal nem is bűn. E felfogásom helyességét bizonyítja azon körülmény is, hogy a Simrock elbeszélése oly váratlanul lepi meg és oly zavarba ejti az olvasót, hogy a költemény egész hatása kárba vész, és annál inkább, mert van Simrock é befeljezésének komikus oldala is, mely oly szembeszökő, hogy a cselekvény mély és megrázó tragikumát veszedelmesen ellensúlyozza. Kétségtelen, hogy Simrockot folytatása egy részében a Kurz példája, a másikában az eredetiség viszketege vezette tévútra. Az ő költeménye

az összes Tristan-eposzok legkevésbé megnyugtató, kibékítő terméke. Az egész befejezésen, főleg ennek sietős és összefoglaló előadásán érezhetni, hogy a rajnai költőt nem a tárgy iránt érzett rokonszenv vagy épen lelkesedés, hanem leginkább Kurz példája és a kritika szava, mely Kurz eljárását elvileg is dicséretesnek és utánzandónak mondta, bírta rá a középkori eposz befejezésére.

Simrock befejezése csak 1875-ben jelent meg. Vele tehát a Tristan-költemények során át a legközvetlenebb jelenig jutotunk. Lássuk már most, hogyan és mily eredménnyel ragadta meg mondánkat a drámai költészet, melynek az a jelen században, főleg ennek utolsó három évtizedében, egyik kedvenc tárgya.

HEINRICH GUSZTÁV.

A BÉRCZI KÁPOLNA.

Sűrű erdőn, vad bércztetőn,
Hol a fű sem tenyész,
Őrszem gyanánt a völgyre le
Egy kis kápolna néz.

Parányi kis kápolna, mondd,
Ki alkotott ide?
Nem ábránd-vesztett női szív
Bánatja, vagy hite?

Nincs itt, ki lelke terhivel
Szent zsámolyodra hág;
Megőszít itt az únalom,
Az örök némaság.

„Élet van e vad bércz fokán!
Ki alkotott, ne kérdd!
Egy ég felé szálló ima,
Mely e tetőkig ért.

„Nem őszít meg az únalom,
Keblem derűs tanya:
Istenfiával itt lakik
S beszél a szent anya.

„S vándor, vagy bujdosó szegény
Itt is csak elhalad,
Rám feltekint önkénytelen
S megáll e bércz alatt.

„Elgondol és magába száll
A gyöngé csüggedő,
S kíséri úttalan nyomán
Új biztató erő. —

„Midőn setétre alkonyúl
Az erdős bérczhatár,
Tetőmre száll s ott megpihen
Az elkésett madár.

„S picziny szivén úgy átrezeg
Egy titkos érzelem,
Hogy édes hálahangjain
Csevegni kezd velem. —

„A zaklatott őz futva fut
S ha rám bukkan, megáll,
Okos szemével fölfigyel
E szikla orminál.

„S falam körül utat veszít
És oltalomra lel;
Kopó-sereg nem hajt nyomán
S vadász nem éri el. —

„Körülöttem hajlong, zsibong,
Mint ájtatos sereg,
Agg s ifju lombos fáival
A bükkös rengeteg.

„S fák lombja közt a néma csend
Ha zajra változik,
Úgy tetszik, mintha érteném,
Hogy mind imádkozik. —

„A hold is látogatni jő,
Felhőiből kikel
S lakóimat dicsőítő
Sugárral önti el.

„És ide hajt minden sohajt,
— Ah! hiszen ő se hív! —
Melyet rábíza fájdalom
S szerelmes gyöngé szív.

„Egy-két sohaj nálam marad
Az est fuvalmival,
De száz meg száz tovább riad
S a végtelenbe hal.“

LÉVAY JÓZSEF.

SHELLEYBŐL.

I.

A rózsza, mely tegnap virúlt,
Elhervadt ma már,
Miért szívünk szent lánggra gyúlt,
Elröppen, mint madár.
Mi az, mi boldogít a kéjben?
Villám, mely átezik az éjen,
Oly szép a mily muló.

Baráti szív! Mily ritkaság!
 Erény! E szó badar!
 Gyászt, bút szerelmünk bőven ad
 S örömben oly fukar.
 Mi drága, szép, — leszáll a sírba;
 S mi élünk, hogy legyen ki sirva
 A fejfához kijár.

Míg a virág és míg az ég
 Szemével rád nevet,
 Míg nap süt és örök setét
 Nem fogta bé szemed;
 Míg órád itt zavartalan foly,
 Oh álmodj! És sirasd meg akkor,
 Ha már fölébredél.

II.

Ha majdan eljövend halálom,
 Mosolygsz vagy sírsz álnok barátom?
 Nem érzi sírban már a test,
 Akár sirasd, akár nevesd.
 Isten veled! Oly halk-hideg,
 Kétszínü hangon mi sziszeg?
 Kígyó mosolyg ajkad körül,
 S mérges könny, mely szemedben ül.

Ha a halál is, elmulásom,
 Oly gyöngéd, mint te, édes álom!
 Lezárnám még ma, úgy lehet,
 E könytől égő két szemet.
 Szép napvilág, isten veled!
 Az estharang szól, integet,
 Mind kettőnket nyugodni kész,
 Bár vígadunk, bár bú emészt.

III.

Egymagában száraz ágon,
 Kis madárka kesereg,
 Téli szél sikong a lápon,
 Zúzmarás a tó, berek.

A nagy erdő koronátlan,
 Puszta rét, mező, halom,
 És a tenger némaságban
 Mormol, zúg egy vén malom.

Angolból

CSUKÁSSI JÓZSEF.

TECHNIKAI IRODALMUNK 1876-BAN.

Nem egyszer felhangzott már s még hangzik ma is az a panasz, hogy technikai irodalmunk még gyermekeveiből sem tud teljesen kibontakozni s nem képes arra a polczra emelkedni, a melyen a technikai tudomány mai napság áll. És valóban, ha csak némi figyelemmel kísérjük a magyar technikai irodalom fejlődését, lehetetlen be nem látnunk e panasz jogosságát. Sőt azt is bátran elmondhatni, hogy szorosabb értelemben vett technikai irodalmunk tulajdonképen nem is létezik; mert hiszen e tudománynak hazánkban csak egy pár folyóirat művelője és képviselője, úgy és annyira, a hogy és a mennyire azt a magyar szakférfiak *csekély* pártolása lehetővé teszi. S épen ez az, a mi útját állja a magyar tehnikai irodalom fejlődésének.

Nem hiszem, hogy volna a tudománynak csak egyetlen ága is, a mely iránt ily állandó közönyt tanúsítanának épen azok, a kiknek azt fejleszteni, anyagilag és szellemileg pártolni erkölcsi és hazafiúi kötelességek volna. Szakembereink — úgy látszik — oly nemzetközi jelleműnek tartják a technikai tudományt, a melyet nem szükséges mintegy meghonosí-

tani; mert hiszen minden felmerülő mozzanat e téren, oly általános értékű és közérdekű, a mely nincsen országhoz, nincsen helyhez kötve, s a már kifejlődött külföldi technikai irodalomból úgyis tudomást szerezhethetünk róla, fölösleges tehát azt nekünk is mintegy reprodukálni; ha pedig itt e magyar hazá határain belül magyar szakember visz véghez valamely kiválóbb érdekű technikai műveletet, vagy bármi úton-módon oly munkát végez, a mely hívatva van mintegy újabb lendületet adni a technikai tudománynak: akkor már csak saját hírneve érdekében is jobb, előnyösebb, ha idegen nyelven bocsátja azt a nyilvánosság elé, mert akkor legalább nemcsak honfitársai, de a külföld is tudomást szerezhethet róla, s hasznára válhatik vele nemcsak saját hazájának, de az egész világnak. Így okoskodnak a legtöbben. S éppen e téves felfogásban véljük mi feltalálni a közöny magvát. Legyen csak több és odaadóbb hazafiság a mérnöki karban, akkor merjük állítani, hogy a magyar technikai tudomány habár hosszú idő alatt is, de felküzdí magát arra a polezra, a melyen e téren nyugati szomszédaink állanak. Járuljon minden magyar szakember anyagi és szellemi erejéhez mértten a magyar technikai irodalom fejlődésének előmozdításához, s akkor nem fog többé felhangzani a panasz e téren tanúsított hátramaradásunk ellen.

Sokan azzal állanak elő, hogy a magyar technikai tudomány azért nem képes fejlődésnek indulni, mert nincs elég hívatott munkás kéz és fő, nincs a ki a tudomány színvonalán álló technikai műveket tudna létrehozni. Hogy ez merőben téves hit s egyedül a már-már általánossá lett elfogultság szüleménye, azt igazolja a való. Igaz ugyan, hogy vajmi csekély a magyar technikai művek száma, de a mi van, az bátran helyet foglalhatna bármely nemzet technikai irodalmában. Legyen szabad ez állításunk igazolásául csak néhány művet fölemlitenünk. Ott áll első helyen Kruspér István műegyetemi tanár *Földmértana*, a mely méltán díszére válik technikai irodalmunknak s a melyet a m. tud. akadémia is érdemesnek talált 400 arannyal jutalmazni. Horváth Ignác műegyetemi tanár *Kinematikája*, — a mely ugyan nem tartozik szorosan véve a technikai irodalom keretébe, — szintén oly mű, a mely a maga nemében külföldön is elismerésben részesülne. Nagy gyakorlati becsű mű Hieronymi Károly munkája *A kőutak*

fenntartásáról; jeles technikai és nemzetgazdasági dolgozat Szabó Gyula elhunyt műegyetemi tanár műve *A keskeny nyomú vasútakról*, melyet a m. tud. akadémia 100 arany pályadíjjal jutalmazott, valamint tehetséges utódjának Schwarczel Sándor jelenlegi műegyetemi tanárnak a m. tud. akadémia által dícséretre méltatott hasoncímű munkája. Bodoky Lajosnak *A vízfolyás elméletéről* s *A bécsi világtárlaton kiállított vízműtani tárgyakról*; továbbá Képesy Józsefnek *A bánáti vizek szabályozásáról*, Ujházy Jánosnak *A Rába, Rábeza szabályozásáról* s *a Fertő tó lecsapolásáról* írt művei szintén megérdemlik a méltányló elismerést. Ezeken kívül legfőképen a magyar mérnök- és építész-egyesület közlönyében időnként megjelenő érdekesebb dolgozatok minden elfogulatlanul gondolkozót meggyőzhetnek arról, hogy a magyar technikusok között vannak elegendően, a kik képesek volnának maradandó becsű műveket alkotni, ha erre alkalmuk nyílnék, ha biztosítva volnának arról, hogy fáradságuk megérdemlett jutalomban részesül. Mai viszonyaink között még csak hozzáfogni sem mer egyetlen szakember sem valamely nagyobb szabású mű írásához, mert összejárhat vele valamennyi kiadót s még sem talál vevőre, sőt ha kéziratát ingyen oda adja, még akkor sincs vállalkozó a mű kiadására. Az tehát a baj, s az a technikai irodalom fejlődésének legnagyobb, mondhatnók, egyetlen akadály, hogy nincs olvasó közönsége. — A magyar technikus a mint lerázta magáról az iskola porát s beült valamely bureau szellemölő aktái közé, vagy nem olvas többé politikai hírlapnál egyebet, vagy ha igen, akkor tág mezőt nyitván neki a tanulmányozásra a külföld technikai irodalma: nem érzi annak a szükségét, hogy hozzájáruljon a magyar technikai irodalom fejlesztéséhez, sőt szinte idegenkedik honfitársainak szerény kísérleteitől, a helyett, hogy azokat érdemek szerint méltányolná.

Ilyen körülmények között, nem lehet csodálkoznunk, hogy a magyar technikai irodalom mind a mai napig nem volt képes fejlődésnek indulni, nem volt képes a magyar tudományos irodalom terén az őt megillető helyet elfoglalni. — Jelenleg az egész magyar technikai irodalom tulajdonképen a mérnök- és építész-egyesület közlönyében *) van koncentrálva,

*) Szerkesztik: Ambrozovics Béla és Ney Béla.

a melynek magának is küzdeni kell a magyar mérnöki kar hideg közönyével. Ha végig tekintünk ez egyesület működésén, őszintén be kell vallanunk, hogy nincs meg benne az az élet-elevenség, a mit pl. az osztrák mérnök-egyesületben vagy a magyar természettudományi társulatban tapasztalunk. A mi magát a közlőnyt illeti, az évről-évre érdekesebbé és értéke-sebbé kezd válni, habár teljesen még most sem üti meg a mértéket. Különösen azt szeretnők elérni, hogy a hazai tech-nikai dolgokkal többet foglalkoznék, a helyett hogy sokszor csupa fordítással és compilatioval telik meg az egész füzet. — Különben e tekintetben is nevezetes haladást tapasztalunk. Az 1876. évben ugyanis már több hazai tárgyú dolgozattal találkozunk az egyesület közlönyében, a melyek közül legyen szabad kiemelniünk Bodoky Lajos értekezését *A budapesti Dunaszabályozásról*, melyben részletesen le van írva a Duná-nak a szabályozás előtti és szabályozás utáni állapota, nagy szakismerettel és kellő tárgyilagossággal van előadva a sza-bályozás sikere, s számokkal mutatvák ki az elért eredmények. Az értekezés a tavaszi árvíz alkalmával íratott, s nemcsak a kedélyeket sikerült lecsillapítania, de e mellett tudományos és gyakorlati értékkel is bír. Szintén igen jeles értekezés az is, a melyet Hegedüs Károly tehetséges és szorgalmas fiatal gépésszmérnök írt *Magyarország nagyobb vasműveiről*. Annál érdekesebb és becsesebb dolgozat ez, mert közvetetlen észlelé-sen és helyszíni tanulmányozáson alapul. Az értekezés írója saját költségén látogatta meg és tanulmányozta a legapróbb részletekig hazánk nagyobb vasműveit, s tapasztalatait e hosszú értekezésben s az iparegyesület lapjában írta le terje-delmesebben, a szükséges rajzokkal illusztrálva. — Ezek mellett számos érdekes dolgozat jelent meg ez évben a mérnök-egye-sület közlönyében, a melyek bármely külföldi technikai lapban is szíves fogadtatásra találnának. Egyedül a *Vegyesek* rovata az, a mely nem igen elégíti ki az olvasót, mert nem válogat-ják meg kellőleg ez apróbb közleményeket, s ezek rendesen sok helyet is elfoglalnak az eredeti dolgozatok rovására. Különben olyan mostoha anyagi viszonyok között, a minővel a mérnök-egyesületnek küzdenie kell, igen bajos az igényeknek minden tekintetben megfelelő közlőnyt kiállítani, és meg va-gyunk róla győződve, hogy a pártolás fokozódásával a közlőny is gyarapodni fog, úgy belső értékére, mint terjedelmére nézve;

sőt a mérnök-egyesület még önálló munkák kiadásával is hozzájárulhat a magyar technikai irodalom megteremtéséhez, illetőleg kifejlesztéséhez. — És erre nézve már történtek is elvbeli megállapodások. Az 1875. évi május havában tartott közgyűlésen indítvány tétetett egy technikai könyvkiadó vállalat megindítására, az indítványt a közgyűlés a választmányhoz tette át bővebb tanulmányozás végett. A könyvkiadó vállalat azonban nem létesült. De nem is létesülhetett, mert már maga az indítvány alapeszméje olyan volt, a melyet nem lett volna célszerű zsinórmértékül elfogadni. Az indítványozó ugyanis a természettudományi társulat könyvkiadó vállalatához hasonlót kívánt létesíteni, azonban figyelmen kívül hagyta azt, hogy a természettudományok a közönség minden rétegében el lévén terjedve, a vállalat nagy olvasó közönségre számíthat; míg a technikai tudományok közönsége vajmi csekély, a mely nem volna képes fentartani ily költséges vállalatot. De másrésről a technikai tudomány nem is oly teljesen általános természetű, mint a természettudományi, mert annak, ha meg akar felelni a célnak, okvetetlenül alkalmazkodni kell a hazai viszonyokhoz. Mert mit mondana ahhoz a közönség, ha pl. lefordíttatna és kiadna a mérnök-egyesület vagy bárki más, oly vízépítést, a melyben részletesen le volnának írva valamelyik külföldi folyók szabályozási műveletei, csatornázások stb., míg a hazánkban e téren végrehajtott műveletek hallgatással mellőztetnének? Ha csakugyan akarnak technikai könyvkiadó vállalatot megindítani, ha van reá kilátás, hogy az aláírók száma fődözi az írói és a kiadói díjakat, akkor nyílt pályázatokat kellene hirdetni vagy megbízás útján íratni oly technikai műveket, a melyek hazai viszonyainkhoz volnának alkalmazva. Csakhogy nagy okunk van hinni, hogy még korántsem érkezett el ily könyvkiadó vállalat sikeres létesítésének az ideje.

Ugyancsak a mérnök-egyesület 1876. évi májusi közgyűlésén elhatározott egy *Építési tanácsadó* és egy *Technikai naptár* készíttetése és kiadása. Az egyesület meg is bízta ezekkel — ha jól tudjuk — három vagy négy tagját, azonban mind a mai napig még csak nyoma sincs egyik műnek sem. — Pedig régen érzett szükségét volna hívatva pótolni mind a kettő. Nem tudjuk s nem is kutatjuk e késedelem, e hanyagság okát, de elvárjuk a mérnök-egyesület választmányától, hogy

a magyar technikai irodalom érdekében gondoskodni fog mielőbb arról, hogy e művek összeállítása oly egyénekre bízassék, a kik az elvállalt kötelezettségnek tudnak is, akarnak is megfelelni.

Ugyanez évben elhatározta továbbá a mérnök-egyesület építészeti szakosztálya egy kitünő német építészeti műnek a lefordítását és kiadását. Nagyon valószínű azonban, hogy a kellő pártolás hiánya e terv valósulását is lehetetlenné teszi.

A magyar technikai irodalom terén igen öröndetes haladásként kell jelezniünk azon körülményt, hogy a mérnök-egyesületnek mintegy 20 tagja elhatározta egy népszerű technikai heti lapnak, az *Építési Ipar*nak, megindítását. Azt hisszük, nem szükséges ennek nagy hasznát s kiváló fontosságát bővebben fejtegetni, mert az kétségtelen hogy *kellő pártolás és tapintatos szerkesztés* mellett e lap hívatva leend mintegy új lendületet adni a magyar technikai irodalomnak. — Az új évtől meginduló lap czélja az építési ipar fejlesztése és magyarrá tétele; e mellett kiválóan mérnöki természetű ügyekkel és kérdésekkel is behatóan és rendszeresen fog foglalkozni. Főtartalmát ismertetések, szemlék a hazai és külföldi irodalomból, népszerű modorban írt tárczacikkek, egyesületi tudósítások és vegyes közlemények fogják tenni. Igen kíváncs voltna, ha sikerülne oly közönséget szerezni e lapnak, a mely annak fenállását lehetővé tenné, s e mellett a szerkesztőnek különös gondot kell arra fordítania, nehogy a népszerűség hajhászása révén, semmitmondó, tartalmatlan és értéktelen cikkekkel töltse meg a lap hasábjait; — mert e téren nagyon nehéz ám az arany középútat megtalálni és megtartani.

A technikai tudomány elméleti része nálunk hosszú időn át míveletlenül hevert, nem volt organum, a mely mint e tudományág képviselője, fejlesztésére tért és alkalmat nyújtott volna. E hiány régen érzett szükség volt, csak hogy nem akadt vállalkozó, a ki ily közlöny megindítását kezdeményezte volna. Végre az 1875. év végén több kiváló tekintélyű műegyetemi tanár, köztük Stoczek, Szily, Kruspér, stb. elhatározták egy oly havi közlöny megindítását, a mely a matematikai, természeti és technikai tudományok elméletének legyen organuma. A közlöny *Műegyetemi Lapok* czím alatt 1876 elején indult meg König Gyula műegyetemi tanár szerkesztése

mellett s már is tekintélyes nevet vívott ki magának a szakirodalom terén.

Megemlítésre méltónak tartjuk még azon két technikai lapot, a mely szintén tett némi szolgálatot a magyar technikai irodalomnak. Az egyik a *Magyar Közlekedésügy*, melyet Whürl Jákó igen tapintatosan szerkesztett, s a melyben több érdekes technikai dolgozat látott napvilágot. Azonban a közöny kioltá életét s ez életrevaló és hézagpótló lap az 1876. év végével megszűnt. — Végül a *Vasúti és Gőzhajózási Közlöny* című hetilapot is föl kell említenünk, a mely ugyan nem igen felel meg a magyar technikai irodalom igényeinek, azonban különösen a vasuti és gőzhajózási rendeletek, hirdetések közlése, s népszerű technikai közleményei által sikerült neki oly olvasó közönségre szert tenni, a mely képes fentartani e lapocskát.

A technikai irodalom termékei közé sorolhatjuk a Franklin-társulat által nagy csínnal kiállított *Találmányok Könyvét*, a melyet Frecskay János oly népszerűen s mégis alaposan, oly vonzó népies nyelven állított össze, a mely ritkítja párját a magyar technikai irodalomban. Nem egyszerű fordítás ez, nem is közönséges compilatio, hanem egy szerves egészsze alkotott mű, a mely mindenütt tekintetbe véve hazai viszonyainkat, összegyűjtve a közönség, a szakemberek elé tárja azokat a népies, magyaros kifejezéseket és műszavakat, a melyek mesterembereink műhelyébe voltak eddig eltemetve. Különös becses kölcsönöz e műnek az, hogy főként a gépipar történetét és fejlődését a nagy közönséggel is megismerteti, mert úgy van írva, hogy még a laikus is örömmel és élvezettel olvassa.

S ezzel szemlénk végére értünk. A magyar technikai irodalomnak jelen állapotát, illetőleg az e téren 1876-ban fölmerült jelenségeket igyekeztünk röviden és tárgyilagosan bemutatni. Sajnálattal kell bevallanunk, hogy az eredmény, melyet e téren felmutatni képesek vagyunk, vajmi kevés és igen igen messze áll nyugati szomszédaink hasonlirányú működése mögött. Az okát megmondtuk szemlénk elején. Nincs mit hozzátennünk, s nincs mit elvennünk belőle, s csak azt óhajtjuk, vajha más képet adhatnánk egy év múlva a magyar technikai irodalom fejlődéséről.

P Ó L E M I Á K.

I.

NEHÁNY MEGJEGYZÉS A „NŐKÉPZÉSRŐL“ IROTT MUNKÁNAK A BUDAP. SZEMLE UTOLSÓ FÜZETÉBEN MEGJELENT ISMERTETÉSÉRE.

Nem antikritikát akarok írni. Nincs is mire. Az ismertetés nem munkám bírálata, nem a szakértő kritikájával kifogásolható részeinek argumentumokkal megtámadása volt, hanem a budapesti felsőbb leányiskolának és tanárainak ócsárlása, s néhány lapon keresztül a csalódhatatlan tekintély érzetének hangján varialása azon állításnak, hogy én tudatlan, nem szakértő, primitív nézeteket nagy szavakban hirdető, tudatosan ámitó, kérkedő phraseur és eszme-tolvaj vagyok, a ki csak az elavúlt német paedagogiát majmolom. Ily ítélet ellenében bizony nem írhatok ellenbírálatot, a mely tulajdonképen csak okos voltom és szakértésem bizonyítgatásában állhatna. De a *Budapesti Szemle* olvasói, a budapesti állami felsőbb leányiskola, és önmagam iránt kötelességem földerítés nélkül nem hagyni ismertető azon eljárását, hogy a tanterv rosszaságának és nézeteim helytelenségének vagy kérkedő voltomnak kimutatására okok, érvek helyett a tényekkel meg nem egyező állításokat és az összefüggésből kiszaggatott oly idézeteket hoz fel, melyek munkámban egészen máskép, vagy legalább más, sőt néha épen ellenkező értelemben vannak mondva.

Legyen szabad e valótlan állításokból és ferde idézetekből néhányat kimutatni.

„A tantervben — mondja ismertető — a megboldogult Thun-féle gymnasialis tanterv egyes nagy töredékei ismerhetők fel, melyek a különböző országokból a leányiskola különböző évfolyamai szerint vannak beillesztve. Hogy a korlátolt felfogás és a szakképzettség hiánya mennyire mehet, mutatja a történelmi szak is, hol a II-ik osztály feladata így van körülírva,“ és itt idézi a II-ik oszt. történelmi tantervének 2-ik bekezdését, nem említve meg, hogy elhagyja az 1-ső és 3-ik bekezdést, s ez által az egésznek az értelme annyira

meg van hamisítva, hogy joggal mondhatom, nem igaz, hogy a történettanítás úgy van körülírva tantervünkben, mint szerző idézi. Természetesen ha az egészet idézi, talán még sem merte volna mondani folytatólag, hogy „e meghatározás csak a német iskoláknak szólhat,“ és „hogy a terv szerzőjének világtörténeti műveltsége nem haladja túl Pütz tankönyvét, melyben a fentebbi anyag egészen úgy van tárgyalva, mint e terv akarja.“ Azt meg az igazságos ismertető (a ki pedig nemcsak könyvemről, hanem a budap. áll. f. leányiskolában a tanításról is ítéletet mond) nem említi, hogy bár Pütznek kétféle magyar szövegű kiadása van, mi mégis a világtörténet tanításánál Freemann angol művének átdolgozását használjuk, mint a mely a meglevők között leginkább megfelel tantervünknek s mely épen nem német iskolák számára íratott. Talán ez is zavarta volna azon többször ismételt állítás elhíttetését, hogy csak a Thun-féle és a német paedagógiát majmoljuk.

Ámde ha a tekintélyes *Budapesti Szemlé*ben ráfogások helyet foglalhatnak, engedje meg t. szerkesztő úr, hogy párhuzamosan ide illeszszem a Thun-féle tantervnek, és a mi tantervünknek a történetre vonatkozó részét.

Thun-féle gymn. tantervben:
„Földrajz és történet“.

Ziel (Unt. Gymn.): Uebersichtliche Kenntniss der Erdoberfläche nach ihren natürlichen und politischen Eintheilungen. Uebersicht der wichtigsten Personen und Begebenheiten aus der Völkergeschichte, namentlich aus der Gesch. Oesterreichs, und Kenntniss ihres chronologischen Zusammenhanges.

(Obergymn.): Uebersicht über die Hauptbegebenheiten der Weltgeschichte in ihrem pragmatischen Zusammenhange; genauere Kenntniss der gesch. Entwicklung der Griechen, Römer, und des Vaterlandes. Ein sicheres Wissen der

A mi tantervünkben a „Történet“.

Cél: A világ- és a magyar történet kifejlődését főbb vonalaiban megismertetni úgy, hogy a növendékek helyes képzetet szerezzenek róla, és benne a lehetőségig tájékozva legyenek.

Kiválóan gondot fordítani az egyes korszakokban a társadalom úgy alsó, mint felsőbb köreiben létezett családi, társadalmi, értelmiségi s egész műveltségi állapotok megismertetésére.

Végre a nemzet, s illetőleg a nemzetek erkölcsi s szellemi kifejlődésének, és kiemelkedő történeti alakoknak megismertetése által hatni a növendékek nemzeti érzületének és jellemének a fejlesztésére.

I. osztály: heti 3 órán. Világtörténet. Ázsia és Afrika azon népeit, melyek az emberiség művelődésében jelentékenyebb részt vettek, érintve az európai népek történelméből Görögország és a római birodalom történetét a keresztyén csá-

hieszu nöthigen geographischen Verhältnisse hat damit in Verbindung zu stehen.

I. Klasse (Unt.Gymn.): Beschreibung der Erdoberfläche nach ihrer natürlichen Beschaffenheit; Meer und Land, Gebirgszüge und Flussgebiete, Hoch- u. Tiefländer, u. s. w. Damit zu verbinden das Wichtigste aus der Eintheilung derselben nach Völkern und Staaten. Gelegentlich können biographische Schilderungen angeknüpft werden als Vorbereitung der hist. Unterrichtes.

II. Kl. Alte Geschichte bis 476 nach Chr. (zsidó tört. kívül). Der Geschichte eines jeden auftretenden Volkes wird die Geographie des Landes vorausgeschickt auf Grundlage der in der I. Klasse bereits gelernten allgemeinen Umrisse.

III. Kl. Neue Geschichte von 476 n. Ch. bis zum Ende des dreissigjährigen Krieges, in gleicher Weise wie in der II. Klasse mit der Geogr. verbunden.

1. Semester: Mittlere Geschichte.

2. Semester: Oesterreichische Geschichte unter Hervorhebung der das specielle Vaterland betreffenden Ereignisse und mit Berücksichtigung der Hauptmomente der Weltgeschichte.

IV. Kl. 1. Sem.: Schluss der österreichischen Geschichte.

szárság keletkezéséig. Mivel ezen korban a rómaiak alapítottak oly birodalmat, melynek élete ez időben az egész világtörténetet magában foglalá, s melybe alig egy pár ázsiai nép történetének kivételével, minden korábbi történeti fejlemény mintegy összefolyt, s melyből kifejlett egész Európa későbbi története: ezért a történeti oktatás központja is Róma. A többi népek történetei is nagyrésztben Rómával érintkezésükben tanítandók, s Rómát előzőleg csupán a görög nemzetnél, mint az európai polgárisodás alapvetőjénél kell huzamosabban időzni. Időközben Plutarch párhuzamos életrajzaiból Székács fordításában válogatott szemelvények olvastatnak a tanár által.

II. oszt. heti 3 órán. A keresztény császárság; a népvándorlás és az úgynevezett középkor a XVI-ik századig, folytonos tekintettel Magyarország és a magyar nemzet történetére.

A keletrómai birodalom. A frank birodalom. A szász császárok. A frank császárok. A középkor jelleme. A hűbéri viszonyoknak a növéndékek felfogásához mért ismertetése. A Hohenstaufok. A császárság hanyatlása. Végül azon államok s nemzettek története, melyek vagy legalább részben a római birodalomhoz tartoztak, vagy legalább mindnyájan többé-kevésbé római befolyás alatt állottak. A renaissance ismertetése.

Mihelyt a hunok s magyarok Európában feltűnnek, attól fogva különösen kiemelendők azon mozzanatok, melyekben az európai államokkal érintkeznek; s általában az oktatás a magyar történetre folytonos vonatkozással történik. Így p. o. a keletrómai császárság történeteinél ismertetendő, s a mennyire az idő enged, az iskolában olvastatandó Szabó Károly közleménye *Priszkosz szónok és bölcsész életéről s történet-irata töredékeiről*; és Biborban született Konstantinnak a *Birodalm kormányzásáról* írt munkájából (XVII-ik kivonat) az avarokra s magyarokra vonatkozó adatok; va-

2. Sem.: Populäre Vaterlandskunde d. h. Bekanntschaft mit dem österreichischen Staate, unter Hervorhebung des speciellen Vaterlandes, nach den Hauptpunkten seines gegenwärtigen Zustandes; zusammenfassende und erweiternde Wiederholung der Geographie der übrigen Staaten.

I. Kl. (Obergymn.): Alte Geschichte bis zur Völkerwanderung. Im 1. Sem. bildet die griechische, im 2. Sem. die römische, den Hauptstamm der Geschichte, mit ihr sind zugleich die Alterthümer, namentlich die Staatsalterthümer zu verbinden, und die wesentlichen Punkte über die Entwicklung dieser Völker in Religion, Kunst und Literatur.

II. Kl. Mittlere Geschichte von der Völkerwanderung bis zum Ende des XV. Jahrhunderts.

III. Kl. Neue Geschichte bis zur Gegenwart.

IV. Kl. Geschichte des österr. Staates mit Berücksichtigung der Gesch. seiner Theile, besonders des spec. Vaterlandes. Dazu die Hauptpunkte der Statistik des österreichischen Staates.

lamint később is a byzancezi udvarnak az Árpád-házzal érintkezései, és az Anjouk korában és Zsigmond uralkodása alatt a magyar történeteknek az európai történetekkel összefüggése.

III. oszt. heti 3 órán. A XV-ik század végén s a XVI-ik kezdetén történt fölfedezések és létrejött találmányok. A vallási újra alakulások. A 30 éves háboru. Spanyolország nagyságában. Franciaország fénykora. Angolország a XVI. század óta lefolyt történeteinek legnevezetesebb mozzanatai. Az éjszak-amerikai egyesült államok keletkezése. Oroszország emelkedése. A francia forradalom. Német- s Olaszország egyesülése. E korszakban is kiemelendők a magy. történeteknek Európa többi történeteivel érintkezési pontjai. A mennyire az idő engedi, az illető időszak tanítása alkalmával a tanár egyes fejezeteket olvastat és magyaráz Macaulay Anglia történetéből II. Jakab korától, Csengery A. fordításában, és Carlyle: *A francia forradalom* című művéből.

IV. oszt. heti 3 órán. Magyarország egész története oknyomozólag, és tekintettel az európai történetekre és művelődésre. E közben, a mennyire az idő engedi, a kiválóbb magyar történetírók műveiből egyes szakaszok olvastatnak. P. o. a tatárjárás történeteinél Szalay L. a *Tatárjárásról* írott kisebb művéből; Hunyady János és I-ső Mátyásnál gr. Teleky József *Hunyadyak* korából; később Salamon Ferencz: *Magyarország a török hódítás korában* című művéből. Majd Horváth Mihály *Zrínyi* életrajzából és a *25 év Magyarország történetéből* című művéből, p. o. Deák Ferencz jellemzése.

Most kérem az olvasót tessék összehasonlítani a történet-tanítás itt közlött tervét ismertető idézésével, és az egész terjedelmében idézett Thun-féle tantervvel, és tessék megítélni, hol találhatók tervünkben a Thun-féle *Entwurf* nagy töredékei? Nem tekintve azon jelentékeny különbséget, a mely szerint nálunk földrajz külön önállóan taníttatik (bár azért a történet-

tanításban minden korszaknál azon korszak fali térképe is használtatik) míg Thunnál a kettő folyton össze van kapcsolva, mondom ezt nem tekintve, a mi tervünk akár tanczélát, akár a tananyag beosztását, főleg magyar nemzeti szellemet illetőleg oly lényegesen más mint amaz, hogy csak a laicus olvasó tárgy-ismeretlenségére számított merész ráfogással állíthatni, hogy ez Thun *Entwurf*-jának utánzata vagy hogy német irányú. „Miért tárgyalnók mi — mondja ismertető a II-ik oszt. tervére — a német birodalom történetét az egyes dynastiák szerint?“ Nem is csak azok szerint tárgyaljuk, de azok is ismertetendők a többek között azért is, mert a világtörténetnek a magyar történetekkel összefüggését (mint az ismertető idézeténél kihagyott 1-ső s 3-ik bekezdésben mondjuk) folyton ki kell emelni. Hasonló okból találjuk p. o. Szalay *Magyarország történetében* e dynastiáknak még származási fáját is. Tantervünk többi része ha lehet, még nagyobb mértékben különbözik a Thun-félétől; t. y., bár állítja, de kivéve a történetre vonatkozó hamis idézetét, még sem kísérli kimutatni, hogy mit vettünk hát át a Thun-féle tantervből. Így felelnek meg a valóságnak a többi állításai és idézetei. Hasonló értékűek p. o. a miket a földrajz és az irodalom tanításáról mond.

A ferdítések mellett, úgy látszik különösen azon fogással akar az olvasóra hatni, hogy kiabálja reám „német.“ Ez annyival cynicusabb, mert ezt teszi az, kinek minden sora elárulja hogy német (még pedig nem a legjobb fajtájú német) eszmékkel van saturálva; leginkább azokért támadja meg munkámat, melyekben a németektől eltérek, ezen eltéréseket rendszeren azzal kritizálja, hogy reájuk kiáltja: „német“ vagy „idegen majmolás“, és rendszeren német nézetekből ítéli el őket. — Lássunk egynehányat.

Azt, hogy a középiskolai tanfolyamot az elemi iskola 6, és nem 4 osztályához kapcsolom, „külföldi intézkedések vakon majmolásának“ nevezi, s győzelmesen kiált fel „kell-e ennél nagyobb éretlenség?“! Egész Németországon a Höhere Töchtererschulek 4 elemi osztályhoz kapcsolvák,*) az orosz női gymnasiumokba 8—9 éves leányok lépnek be. Én a magyar törvényre és a hazai viszonyokra alapítva tervemet, kívánom a 6 elemi osztály elvégzését. Okaimat elmondom az 55-ik

---

*) Svajczban is rendszeren 3—4 elemi osztályhoz. — M. A.

lapon. Lehet valaki más véleményen, de a ki azt állítja, hogy e tervem külföldi intézkedések vakon majmolása, az vagy a dolog ismerete nélkül ítél, vagy az olvasót akarja mistificálni.

Németországon az elemi iskoláknál magasabb leány-tanintézeteket Höhere Töchterschuleknek hívják, és Mittelschulenek egy azon tanfolyam mintegy közbeneső lánczszemét képező szakaszát, p. o. a 8 vagy 10 éves Höhere Töchterschule 5., 6. s 7-ik osztályát. — Épen így ismertetőnek Magyarországon is felsőbb leányiskola kell, s a középiskola „zavart eszme“, képtelenség, „mert nem akar egy felsőbbre előkészíteni.“ Ez a legkorlátoltabb német felfogás. Enyimhez hasonló zavart eszmével találkozunk p. o. Hollandban, hol a polgári s azokkal egy rangban álló iskolákban adott oktatást „Middelbaar onderwijs“-nek, az intézeteket „Middelbaar scholen“-nek, Belgiumban s részben Franciaországban, hol ugyan ily intézeteket „Moyen ecoles“-nek nevezik, nem mintha valami felsőbb tanfolyamra készítenének elő, hanem részint mivel kezdetben a középosztály számára állítottak, részint mivel az elemi és a felsőbb fokú (p. o. gymnasiumi, lyceumi s akadémiai) oktatás között középfokot képeznek. Hasonló (bár nem ugyanazon) értelemben kívánom a „női közép-iskolát“ vétetni munkám 57-ik lapjának első bekezdésében, kifejezni akarván, hogy abban az oktatás mérve egyfelől a népiskolai, másfelől a tudományos akadémiai oktatás között középen áll; hogy az közép fokú. Ez eszmét ott részletesebben kifejtem, no de hisz azt csak az ügyért író kritikus venné figyelembe.

A németországi Höhere Töchterschulek városokban a helybeli lakosság számára állított tanintézetek, a mi van, még ezeknek is kevés, ezért nem is akarnak hozzájuk bentlakásokat állítani. E német szokás az ismertető ideálja, és „helytelennek“, „éretlennek“ nevezi azon javaslatomat, hogy a női középiskolákhoz bentlakások is állíttassanak. Itt is szépen elhallgatja, hogy én a 88. 89-ik lapon a bentlakást csupán vidéki, falusi szülők gyermekei számára kívánom, ott, a hol ez érdekből szükséges. Ilyen éretlenséget követnek el az angolok, amerikaiak, az oroszok is (az előbbieket még akadémiai rangú női tanintézeteikben is), a hol a vidéki lakosság művelődési szükségéről is akartak gondoskodni.

A német tanférfiak legnagyobb része ellenzi nőknek az elemi felsőbb iskolákban tanítóként, főleg igazgatóként alkal-

mazását. Ismertető is „éretlennek“, „paedagogiai képtelenségnek“ nevezi, hogy „leány-középiskola igazgatását nőre véli bízhatni szerző, mert — mondja — az igazgatónak tudományos és paedagogiai képzettség tekintetében a tanári kar fölött kell állani, a mi azonban mint a tapasztalás mutatja, néha akkor sem történik, ha férfi áll az intézet élén.“ Mondhatnám, hogy ha van olyan férfi-igazgató is, kinek nincs kellő képzettsége, tán megfordítva az sem lehetetlen, hogy néha meg nő is akad, ki beválik alkalmas igazgatónak, s ezt az éretlenséget elkövették kitünő angol intézetekben is, elkövette a magyar kormány a tanítónő-képezdéknél, melyeknek pedig nem szabad a női középiskoláknál alacsonyabb színvonalon állaniok. Miért nem támadta meg ismertető a magyar kormányt azért a „paedagogiai képtelenségért“ hogy p. o. Zirzen Jankát előbb Budán, azután Pesten élére állította azon intézetnek, melyben a polgári iskolák számára is tanítónőket képeznek? De ismertető itt is hamisan idéz, bár zárjelben hivatkozik munkám 87. lapjára. Tessék elolvasni. Ott én azon véleményt fejezem ki — elmondván, hogy a német és svájci szakemberek majdnem egyhangúan férfi-igazgatót kívánnak — hogy az oktatás vezetésére férfi alkalmazandó, azonban nőre is bízható az igazgatás, „de csak azon ritkább esetben, ha elég paedagogiai ügyessége mellett kellő tudományos képzettsége is van a különféle szakokban való tanításra felügyelni, az egész oktatást vezetni, és ha a tanárok fölött nemcsak hivatatalánál fogva, hanem szellemi fensőbbiséggel és ügyismeretével tud tekintélyt tartani.“

A 199. lapon idézván (de itt sem egészen correcte) munkám 57. lapján mondott azon állításomat, hogy felső népiskolákról és polgári iskolákról a „híres“ női középiskola nem csupán abban különbözik, hogy itt oly tantárgyak is taníttatnak, melyek ott nem, hanem főleg az itteni tanítás tudományos volta által, — azt állítja, hogy „e gyarló definitio arra szolgál, hogy a polgári iskolát ócsárolhassa.“ „Bámuljuk — folytatja — azt a tudatos ámitást, mely ez állításban foglaltatik, mert szerzőnk igen jól tudhatja, hogy a polgári iskolákban mindazon tantárgyak taníttatnak, melyek a leány-középiskolában, és hogy a tanítás módja teljesen ugyanaz, — illetőleg sok helyütt és sok tárgyban jóval jobb.“ — Én meg bámulom azon merészséget, melylyel ez állításában ismertető

az olvasónak tárgyismeretlenségére és nem gondolkodására számít. A polgári iskolákat mennyiben ócsárlom én az által, ha azok mellett még magasabb, tudományosabb fokú tanfolyamot is kívánok a nők számára, ítélje meg az olvasó, ki azt is láthatja, hogy minden alkalommal mily ócsárló epithetonnal szólt t. y. úr a leány-középiskoláról, és hogy szólok én a polgári iskolákról. A világért sem akarok arról vitatkozni, hogy a mi intézetünkben vagy a polgári iskolákban tanítanak-e jobban. De t. y. úr állítása már abban is hamis, hogy ő a tanítás jóságáról beszél, én pedig az idézett helyen az általam tervezett középiskolában a tanítás tudományos mérvéről szólok. Vajon p. o. minthogy valamely elemi iskolában jobban tanítanak, mint valamelyik gymnasiumban, már mondhatjuk-e, hogy a gymnasiumi tanfolyam nem tudományosabb mérvű mint az elemi? A mennyiben pedig az oktatás tárgyait és mérvét akarja viszonyítani a polgári iskolákéhoz, (pedig legalább az olvasóval ezt akarja értetni), ha a t. olvasó összehasonlítja a munkámban a középiskolára előadott tervemet a miniszteriumnak a polgári iskolákra kiadott tantervével: meg fog róla győződni, hogy itt t. y. úr ép oly valótlanságot állít, mint akkor, midőn a történettanításról mondá, hogy tervünket a Thun-féle *Entwurf*-ból táholtuk össze. Azután főlebb azt fogja reánk, hogy Thun gymnasiumi tantervéből vettük a tervünket, később meg azt mondja, hogy a miénknél a polgári iskolák tanterve is magasabb?!

De elég ennyi. Ebből is megítélheti az olvasó, hogy ismertető mily ferdítésekkel s tendentiosus ráfogásokkal ismereteti művem, s mennyi joggal állít épen ő engem a németek uszályhordozójának.

Végül még néhány észrevételt azon gyanusításokra, melyekkel ismertetését kezdi, hivatkozva 1873. febr. 25-én tartott s művem elején közölt országgyűlési beszédemre.

Bár nem történetet, hanem a nőképzés terén teendőkről írtam, mégis munkám bevezetésében (Tájékoztatóul) és első részében elmondom, hogy a nők felsőbb oktatása ügyében nálunk az egyletek voltak az úttörők, megnevezem Vörös B. Hermin asszonyt, „kit e téren a kezdeményezés érdeme illet“, — méltánylom a püspökök tevékenységét, kiemelem különösen Ranolder alkotásait, — országgyűlési beszédemben mondom, nem példátlan, nem elvileg új dolgot kérek, mert a törvény-

hozás a népoktatás rendezésében fiúk és leányok oktatásáról egyaránt gondoskodott, de a népiskolák körén (a hova pedig törvény szerint a polgári iskolák is tartoznak) felül nincs a nők számára közintézet stb.

Mindennek daczára azon kérdéssel gyanusít szerző, hogy „a közlött országgyűlési felszólallásomtól akarom számittatni a növevelés ügyének tárgyalását is hazánkban.“ „Tény az — mondja ugyanott — hogy a növevelés terén az ország minden részében történeteket ignorálja.“

Tovább megy, mondván ugyanott: „Nála a leány középiskola a növevelés idealis alakja, pedig ez az eszme nálunk szintén nem Molnáré, hanem Treforté (ez a zavart eszme? ez a képtelenség?) mint a miniszternek országgyűlési beszédeiből és jelentéseiből egészen kétségbe vonhatatlan. De erről hallgat szerzőnk stb.“

Ez eszme feltalálására nem kérek munkámban sehol privilegiumot; de azon gyanusításra, hogy ennek kezdeményezését miért nem idéztem Trefort jelentéseiből s beszédeiből, kénytelen vagyok kijelenteni, hogy azért, mert az országgyűlésen a kérdéses beszédet — mint ismertető is közli a datumot — 1873 február 25-én tartottam, Trefort miniszterségének kezdetén, a mikor ő még semmiféle jelentést nem adott, és e tárgyban sehol nem nyilatkozott. (De igenis szólok azután művemben a miniszternek ez ügyben tetteiről.) Ezt ismertető oly jól tudhatta mint én.

Mily eljárást követ e gyanusításaival ismertető? és ha szabad „tudatos ámitásról“ szólni, (lásd az ismertetést a 199. lapon) e vádat ki érdemli meg, az olvasó ítélje meg.

Ismertető gúnyos haraggal támadja meg a budapesti állami felsőbb leányiskolát s tanárait is. „Nem emlékezünk arra, hogy a közoktatás terén a szájas reclam valaha oly feltűnően működött volna, mint ez iskola dicsőítésében.“

A kik intézetünk eddigi fejlődését figyelemmel kísérték, tudhatják, hogy ez állítás egyszerűen nem igaz. A mi engem illet, szavamra nyilvánítom, hogy a munkámban megjelent dolgozataimon, s a *Honban* nevem alatt közlött egy helyreigazításon kívül soha egy sort nem írtam, se nem írtattam az intézet érdekében, s pár utólag megtudott esetet kivéve nem is tudom kik írtak. De mindazoknak, kik intézetünk iránt jóakaró elismerésüket néha nyilvánosan is kifejezték,

köszönettel tartozom azért, hogy ezt soha sem tették más tanintézeteknek és azok tanárainak becsméréssel.

A mit művem politikai irányáról és az államnak a nőképzés érdekében teendőit illető nézeteimről mond ismertető, azt részint az összefüggésből kikapott s hézagos vagy ferdített idézetekre alapítja, részint teljesen ignorálja, hogy én ez ügyben is nem idegen elméleteket, hanem Magyarország ethnographiai viszonyait, közművelődési és nemzetiségi érdekeit tartom szem előtt.

De ez az ő német bölcsessége előtt mind éretlenség, „a lányoknak semmiféle középiskola nem kell, hiszen ennek értelme sincs, a hol felsőbb oktatás nincs.“ Ott vannak a polgári iskolák. „A tapasztalat különben is bizonyítja, hogy éppen a leánynevelés terén elég hatalmas és buzgó a társadalom“ stb., (vajon ezt a tapasztalást Magyarországon a felsőbb leánynevelés magasra fejlett állapotán szerezte vagy német könyvekből olvasta?)

A budapesti állami felsőbb leányiskolának „sincs culturmissiója;“ azon állításomat, hogy neveljenek művelt jó anyákat, s a középiskolákból egészen más ifjúság fog az egyetemekbe lépni mint jelenleg, ismertető „több lelkesedéssel mint belátással mondott naiv okoskodásnak“ mondja.

Bizonyosan már elfeledte, hogy Csengery Antal is ilyen naivul okoskodott, s ilyen éretlenségeket beszélt 1875-ben Kanizsán választói előtt; — midőn éppen a budapesti állami felsőbb leányiskoláról szólva, mondá:

„... az amerikai democratia ereje a nőben van, attól nyeri vallásos s erkölcsös tartalmát. Világosítsd fel a nőt — idézi lelkesedéssel egy jeles francia a minap mondott szavait — s az egész nép kikel tudatlanságából, mert ő képezi gyermekét.“

A budapesti felsőbb leányiskolának az állam által felállítását említve, mondja:

„ez csekély kezdemény egy nagy irányban, nem kisebb dologról van szó, mint hazánk népessége felének nagyobb műveltségéről . . . leányaink alig részesültek ezelőtt közköltésben magában a fővárosban is az eleminél magasabb oktatásban. A leány polgári iskolák ugyan már nagy hiányt pótolnak e részben: de hány vagyonos nagy községben találjuk azokat felállítva? A magasabb nőoktatás a családok körében még

mindig idegen gouvernanteok s a családon kívül költséges magánintézetek kezében van, a melyek közül vajmi kevés felel meg egy *középiskola* feladatának.“

Miért nem támadta meg t. y. úr ezeket a naiv, éretlen beszédek is? Talán mert azokat nem én mondtam, s még akkor nem tudták, hogy az állami felsőbb leányiskola szervezésével és vezetésével én bízattam meg?

MOLNÁR ALADÁR.

II.

FELELET MOLNÁR ÚR CZIKKÉRE.

Ez ellenbírálát jellemző — nemcsak szerzőjére, hanem irodalmi viszonyainkra is. Mindig a kritika hiányát említik, mindig jajgatnak, hogy nincs közvélemény; a kölesönös komoly kritizálás kedvéért a jó pajtások még hangzatos nevű társaságot is alkotnak — és ha valakit megbírálnak, illetőleg egy könyvnek hibáit, hiányait földerítik, csakhogy meg nem verik a vakmerő bírálót, a ki meg nem értette, hogy igen, kritikát akarunk, de csak olyant, mely bennünket dicsőít. Azután ily ellenbírálattal boldogítják az embert! Minek nem nevez el M. A. úr a föntebbi sorokban! Ferdítéssel, roszakarattal, gyanúsítással, nem tudom, mi mindennel vádol; pedig elég, sőt helyesebb lett volna, egyszerűen megeczáfolni, azaz: okokkal, érvekkel kimutatni, hogy a köztünk folyó perben nekem nincs igazam. E helyett M. úr teljesen elveszíti higgadtságát, komolyan el sem olvassa bírálatomat, dül-fül, szid és sérteget — kétségtelenül azon hitben, hogy e stilussal elkábít, elnémít. De nem oda Buda! Engem könyvének szóárja nem temetett el, nem tesz tönkre szidalmainak nagy száma sem. Nem szívesen teszem, mert igen sok a dolgom, de már a *Budapesti Szemlének*, mely vendégszeretőleg befogadta bírálatomat, érdekében is kénytelen vagyok vádjaira felelni, illetőleg azokat neki teljes épségben és a kellő határozottsággal, csak szokásom szerint higgadtan és több logikával — visszaszolgáltatni.

Mindenek előtt konstatalem, hogy M. úr egyetlen állításomat sem eczáfolja meg, egyetlen egynek sem mutatja ki

helytelenségét. Az a roppant szómennyiség a föntebbi cikkben is, mint a szerző úr könyvében, csak gondolatainak zavarát tükrözteti vissza, gondolkozó olvasót nem kábít el. De lássuk sorra állításait.

A mit a Thun-féle tervről és a történelmi oktatásról mondtam, helyesen idézi szerző, de nem értette meg. Azt állítottam, hogy a leányiskola tervében a Thun-féle *Entwurf* egyes töredékeire akadhatni. Ezt nem okadatoltam bővebben; a ki látni akarja, hasonlítsa össze a két tervet egymással; szellemi rokonságuk szembeötlő. Aztán mint más ferdeséget fölhozom a történeti oktatás berendezését a II-ik osztályban. M. úr már most úgy tesz, mintha ez utóbbit a Thun-féle tantervből átvettnek mondanám, és gáncsoló ítéletem e régi osztrák tantervre vonatkoznék. Ez nekem eszembe sem juthatott; de világosan mutatja további fejtegetésem is (melyet részben M. úr is közöl ellenbírálataiban), hogy ez nem úgy értendő. Csak nem akarja M. úr a világgal elhitetni, hogy én nem tudom, hogy a Thun terve *nem is specifikálja a történelem anyagát* s azért az állami leányiskola specifikálását csak nem mondhatom onnan kölcsönözöttnek! vagy hogy én a Thun-féle tanterv szerkesztőjétől megtagadom a történeti műveltséget, hogy erről mondom, hogy a Pütz könyvén túl nem lát? stb. Már bocsásson meg, én meg vagyok arról győződve, hogy a Thun-féle terv lejárta magát, hanem azért kitünő emberek műve az, mely a maga idejében kiváló munka is volt, de az utolsó évtizedek tapasztalásai és kutatásai túl mentek rajta és mai nap már csak érdekes történeti mozzanat a modern középiskola fejlődésében. Igen sajnálnám, ha az állami leányiskola tantervének készítői, még pedig az én szerencsétlen bírálatom alapján, azon merész gondolatra jönnének, hogy ők Bonitz és Exner urakkal egy sorba állíthatók, vagy hogy, mentsen isten, *én* állítom őket e kitünő emberekkel egy sorba!

A Thun-féle tervet csak azért említettem, mert ebből is merítettek a kérdéses tanterv készítői, és így ez is jellemzi önállótlanágukat; — de azért is, mivel e tervet a mai paedagogia csakugyan túlhaladottnak kénytelen tekinteni, de a mi tantervkészítőink még mindig visszamennek reá, mintha ez volna a legújabb evangéliom.

Ez alkalommal nagyon gyanúsít M. úr azért, hogy a

történelem II-ik osztálybeli pensumát töredékesen hozom föl, elhallgatva az idézett passus 1. és 3. kikezdését, és ennek alapján hozzá teszi: „joggal mondhatom, *nem igaz, hogy a történettantítás úgy van körülírva tantervünkben, mint szerző idézi.*“ M. úr tehát határozott ferdítéssel vádol, mit jobban kellett volna meggondolnia. Tisztességes íróhoz nem illő eljárás, főleg a hol igaza sincsen. A t. olvasó igen jól tudja (tudja azt M. úr is) hogy miért idéztem a kérdéses passusnak csak 2-ik kikezdését — egyszerűen csak azért, mert a középkor története e kikezdésben van körülírva, én pedig csak erre kívántam egy megjegyzést tenni. M. úr fönt lenyomatta az egész passust az általam elhagyott kikezdésekkel együtt. Méltóztassék azt elolvasni és az én idézetemmel (B. Sz. 25. sz. 197. l.) összehasonlítani. Ott van-e ezen passusban az általam idézett hely vagy sem, elhagytam-e belőle egy szót, csak egy betűt is? Szóról szóra, betűről betűre úgy van-e meghatározva a középkori történelem, mint én mondtam vagy sem? Ki mondott tehát valótlan-ságot, én-e, midőn egy passust szóról szóra lenyomattam, vagy az én ellenfelem, ki azt állítja, hogy a középkori történelem nincs a tervben úgy körülírva, mint én állítom? Megvallom, nehéz ily botrányos escamotageval szemben higgadtnak, nyugodtnak maradni. . . Sőt a szerző úr egy látszólag ügyes fordulattal úgy tünteti föl a dolgot, mintha én nem is a tervkészítők *szakismeretét*, hanem *hazafiságát* vontam volna kétségbe, mert nagy pathoszszal ráutal az elhagyott passusokra, melyek csak azt bizonyítják, hogy a tervkészítők, az eredeti német állásponthoz egy kis Horváth Mihályt kapcsolva, a német és a magyar nemzet hazafi-igényeit egyszerre vélik kielégíthetni, ha azokat egymás mellé állítják. Ez természetesen naiv önámítás, melyből az urakat a tapasztalat majd kijózanítja. De tény, hogy én a magyar történelem tanítását egy betűvel sem érintettem, és hogy M. úr csak olvasójának gondatlanságára számított, midőn összes érvelésemet avval véli megsemmisíthetni, hogy senki által kétségbe nem vont hazafiasságát tolja előtérbe.

Én a középkori történelemnek a második kikezdésben adott körülírása ellen azt mondtam, hogy ez csak német iskolába való — minek nekünk a német történelemnek dynastiák szerint való tanítása, holott a többi népek csak melle-ség, függelékkép szerepelnek! E megjegyzésemmel szemben

hivatkozik M. úr Szalayra, ki „ezen dynastiáknak még származási fáját is“ közli. Csodálatos! Hiszen Szalay a lengyel és cseh hercegeknek is közli származási fáját, meg a pápák teljes névsorát uralkodások idejével, és karinthiai, merani meg nem tudom hamarjában még miféle fontos és érdekes dynastiáknak névsorát és chronológiáját. És ily írókkal vitázzon az ember — soha őszinte véleményt, valóságos okot nem hallani tőlök, mindig nagy nevű tekintélyekre és a világ összes államaira, Franciaországra, Amerikára, tudja isten, mi mindenre hivatkoznak!

Önök e tervet kiírták egy német könyvből, gondolkodás és szakértelem nélkül, s végül hozzábigyesztettek egy kis olcsó hazafiságot, melyre most roppant büszkék — ez a valóság, ez az igazság! M. úr egész polemiája a Thun-tanterv ellen, mely csak egész általánosságban „középkori történelmet“ említ, és én ellenem merő Don Quijotéria, mert nem czáfolja azt, a mit czáfolni kellene. Sajnálom, hogy M. úr be nem látja, hogy a középkor csakis német szempontból nyerhet oly tagolást, mint a leányiskola tantervében nyert, hogy általános európai szempontból, és ez kell hogy a mienk legyen, nem állhat ez oktatás a német fejedelmeknek Klódwigtól Miksáig elsorolásában és függelékül egy kis „többi“ európai népek történetének megemlítésében. Nagyon messze vezetne, ha ellenfeletem ezen elemi dolgokra itt meg akarnám tanítani; azért csak azt ajánlom: lapozgasson egy kis francia vagy angol nyelven írt középkori történetben vagy (mint már bírálatomban figyelmeztettem) nézze meg egy kissé az új reáliskolai tanterv ide tartozó részeit, — és talán megérti nagy nehezen az én kifogásaimat is, — ha ugyan meg *akarja* érteni, mitez ellenbírálat után méltó okom volna kétségbe vonni.

Hiszen ő engem még avval is megsemmisíthetni gondol, hogy Freeman könyvére utal, melyből a leányiskolában a történetet tanítják. Ezt jobb lett volna hallgatással mellőznie, mert először nem áll, hogy ez a könyv a „meglevők közt leginkább megfelel a tantervnek“, mivel ennél Somhegyi, Ribáry, Pütz, Tankó stb. könyvei mind jobban megfelelnek, és másodszor: valódi paedagógiai szörnyűség, *ily* könyvet tizenkét éves leánykák kezébe adni! Freeman maga elszörnyűködnék, ha erről tudomást nyerne.

Ha a szerző ezek után azt mondja, hogy a tantervre

vonatkozó többi állításaim is ily merő ferdítések, természetesen semmi kifogásom ez őszinte vallomás ellen.

A második pontban M. úr az ellen védi magát, hogy én őt (állítólag) folyton és mindenben „német“nek mondom, és pajkos gyerek módjára rám kiált: „Magad vagy az!“ Már hogy a német paedagogiai irodalmat jól ismerem, azt ellenfelem sem tagadhatja meg tőlem, különben föl nem ismerhettem volna könyvében a német paedagogia lelkét és testét; de hogy magam is „német“ volnék, oly értelemben, hogy saját paedagogiai tudományom is csak német neveléstani foszlányokból állana, mint én azt a M. úréról állítani elég merész voltam, — azt talán ellenfelem maga sem hiszi! Hogy is lehetnék akkor ellenfele? És valóban, német szellem beszél az én bírálatomból? Akkor nagyon örülnék, ha M. úr tudomra adná, hogy hol és miben *nincsen* német szellem. Lám, így jár az ember, ha egy bírálat érveinek komoly megczáfolása helyett annak szerzőjét hajhászsa és — elkalkulálja magát. De lássuk M. úr védelmét.

Én éretlennek neveztem M. úr azon politikai bölcseségét, hogy a leányiskolát a népiskola 6-ik osztályához kapcsolja, mert népiskolai 5-ik és 6-ik osztály oly kis számban van az országban, hogy az ember bátran mondhatná, hogy nem is létezik; én zavart eszmén alapulónak neveztem a leányközépiskola nevét, mert középiskoláról csak ott lehet szó, hol felsőbb iskola is van; — ezt megértheti a szerző úr minden kis logikai kézikönyvből.

És vajon megczáfolja-e M. úr ezen állításaim helyességét? Dehogy czáfolja, hogyan és mily érvekkel is tehetné! A helyett arra hivatkozik, hogy ez Németországban *nincs* úgy, és hogy Hollandban, Belgiumban és „részben“ Franciaországban is „hasonló zavart eszmével“ találkozunk. Egy lappal reá meg avval bizonyítgat, hogy valami intézkedés Németországban vagy Franciaországban is *úgy* van! Nem ismételhetem eléggé, hogy nekem az teljesen mindegy, hogy Németországban vagy Franciaországban úgy van-e valami vagy másképen, hogy ez a híres államférfiú vagy az a nagy paedagogus ezt mondja-e vagy az ellenkezőt: — én meghajlok minden alapos ok és érv előtt, — de államintézkedés vagy név nem bizonyít sem előttem, sem, úgy hiszem, más komoly ember előtt semmit; főleg ha ily ügyesen eskamoti-

roznak azokkal, mint az én tisztelt ellenfelem, ki az államok alkotásaiból és a tekintélyek nézeteiből épen azt és épen annyit vesz, a mire és a mennyire szüksége van, egyszer bizonyíték, másszor czáfolatnak. Bámulatos tojástanecz!

A „benlakást“ illetőleg is német a lelkem — M. úr szerint. Ő, úgy látszik, nem tudja, hogy e kérdésben épen Németországra igen bajos hivatkozni, mert ott erre nézve a legellentétebb nézetekkel és fölfogásokkal találkozunk. És hogy teljesen agyonüssön, rögtön az angolokra, amerikaiakra és oroszokra hivatkozik! Hát ha én ezekkel szemben egy tuczat államra és paedagogusra hivatkoznám, kik az ellenkezőt teszik és állítják? vagy azt gondolja M. úr, hogy ilyenek nem állnak rendelkezésemre? Helyes eljárás-e ez? Ha a fiúk benlakása „ellen“ szólunk, hivatkozunk Angolország „viszarrettentő“, ha a leányoké „mellett“, ugyanazon Angolország „utánzásra méltó“ példájára? És ily irányban kövessem én a szerző urat? Távol sem, — én okokat, érveket akarok, és épen nem érzem magamat meghatva, midőn M. úr, ilyenekkel nem rendelkezvén, neveket dob a fejemhez.

Következnek a nők mint igazgatók. Németországban nem akarják a nőket fölsőbb iskolákban igazgatókúl alkalmazni, Angolországban teszik azt, — e két példára hivatkozik szerzőnk, hogy ebből azt a következtetést vonja, hogy én mért nem támadtam meg a kormányt azért, hogy nőket állít a nőtanítóképezdéek élére. E bámulatos összefüggésben csak az a nevezetes, hogy okot ismét hiába keresünk. Ha különben szerző úr megnyugtatóására szolgál, ezennel kijelentem, hogy én a tanítóképezdéknél is téves eljárásnak tartom a nőigazgatók alkalmazását, és hogy, azt hiszem, a nőtanítóképezdéek csekély eredményei a tanítás terén jó részben épen azon körülménynek tulajdonítandók, hogy ezen intézetek igazgatósága nőkre van bízva. Hogy a nőtanítóképezdéek élén nőknek kell állaniok mint házi gazdasszonyoknak, kik a konyha, lakás stb. dolgait rendezzék, az magától értetődik, de én határozottan kiemeltém az igazgató viszonyát a tanárokhoz és a tanításhoz, hogy félreértésre okot ne szolgáltatassak. Természetes, hogy M. úr semmiféle czáfolatba nem bocsátkozik, hanem csak arra hivatkozik, a mit én nem is tagadtam, hogy ő pártolja a férfiigazgatókat is.

Nunc venio ad fortissimum! Én (B. Sz. 25. sz. 199. l.)

azt mondtam, hogy a szerzőnek a leányiskola tanításmódjáról adott definitiója igen gyarló, hogy az csak a polgári iskolák ócsárlására szolgál, és hogy M. úr tudatos ámitást követ el, midőn azt mondja, hogy a középleányiskolában egészen más tárgyak taníttatnak, mint a polgári iskolában. Ez állításaimból a szerző úr egyetlen egyet sem czáfol meg, úgy hogy kénytelen leszek azokat szóról szóra ismételni, — de nem csak hogy nem czáfol meg semmit, hanem még ferdít is, oly állításokat idézvén tőlem, melyeket soha sem mondtam. Hogy erre nézve legkisebb kétség sem foroghasson fenn, ide iktatom Molnár úr könyvéből az idézett passust (A nőképzés, p. 57): „E középtanodák föladata lenne a jelenben nyújtható legmagasabb középtanodai általános műveltséget adni a magasabb kiképzést igénylő nőknek. A fensőbb népiskoláktól, s jelenleg a törvényben levő polgári iskolától is nem csupán abban különböznék, hogy itt oly tantárgyak is taníttatnának, melyek ott nem, hanem főleg az által, hogy itt már a tanítás tudományos. Igenis az oktatásnak tudományosnak kell lenni, de nem az oly érteimben, mint az egyetemen, hanem mint a reáliskolákban és gymnasiumban, t. i. itt már az illető tanzakokban szaktudományi készségszerű tanítóknak kell, nem magát a tudományos vizsgálódást előadni, s abba a tanulókat belevezetni (mint az egyetemen), hanem a tudományos vizsgálódás azon eredményeit, melyeket a növendékek elbírlhatnak, velök közölni, elméjüket ezek fölfogására értetni, s így bennök tudományos ismereteken nyugvó műveltséget fejteni ki.“

E mondatok teljesen igazolják bírálatomnak kérdéses megjegyzéseit; mert e passusban fölébe van helyezve a leányiskola a polgári iskoláknak először azért, mivel amabban tárgyak taníttatnak, melyek itt nem szerepelnek, és másodszor azért, mert a tanítás módja ott tudományos (értsd józanul: középiskolai), itt pedig nem az. *E két okból* akarja szerző úr a polgári iskolákat alább állóknak tekinteni. Én bírálatomban sehol sem szóltam arról, hogy e két intézet értékre vagy állásra nézve mily viszonyban van egymással. Csak e két ok alaposságát, helyességét tagadtam. Ma sem tehetek másképp, mert ismétlem, csak tudatos ámitással állíthatja valaki, hogy a leányiskolában más tárgyakat tanítanak, mint a polgári iskolákban; a mi pedig a tanítás módját illeti, szintén ismét-

lem, hogy a népiskolához csatlakozó minden intézetben, legyen az gymnasium vagy polgári vagy leányközépiskola, nem is lehet az másféle. A szerző úr egy szóval sem czáfol engem, de igen is ferdít, hogy találóbb kifejezéssel ne éljek. Hogy én „az olvasónak tárgyismeretlenségére és nem gondolkodására számítok“, még a legkevesebb, a mit szerző rólam mond, bár épenséggel minden ok nélkül, mert én mindig szakértő és gondolkodó olvasót tartok szem előtt. Azt állítja többek közt, hogy én a tanítás jóságáról beszélek, holott ő a tanítás mérvéréről szolt. Én tettem egy kis megjegyzést a tanítás jóságáról is, de csak egy függelékes megjegyzést; a hol a szerző úr definitiójáról beszélek, ott az ő szavaihoz és fogalmaihoz tartom magamat és csak ezeket bírálom. Azután azt mondja, hogy „valótlan-ságot állítok“, midőn helytelennek nevezem a szerző úr azon állítását, hogy a felső leányiskolában oly tárgyak is taníttatnak, melyek a polgári iskolában nem, és a polgári iskolák tantervére utalja az olvasót. M. úr ez eljárását első ízben *tudatos ámitásnak* neveztem; sajnálom, hogy most, midőn ez állítását ismétli, találóbb, praegnansabb kifejezést nem találok bámulatos ügyességének megbélyegzésére. De hogy a t. olvasónak sejtelve legyen ocsó martyrsággal kaczerkódó ellenfelem erkölcsi fogalmairól, ide iktatom a két intézet tantárgyait:

I. *Közép-leányiskola*. Rendes tárgyak: 1. Hit- és erkölcstan. 2. Magyar nyelv és irodalom. 3. Német nyelv és irodalom. 4. Francia nyelv és irodalom. 5. Ének. 6. Rajz és mértan. 7. Történet. 8. Földrajz. 9. Számítan. 10. Természetrájk, vegytan és embertan. 11. Természettan. 12. Testgyakorlat. 13. Női munkák. Rendkívüli tárgyak: 14. Angol nyelv és irodalom. 15. Rajz. — II. *Polgári leányiskola*. Kötelezett tárgyak: 1. Hit- és erkölcstan. 2. Magyar nyelv és irodalom. 3. Német nyelv. 4. Számvetés. 5. Könyvvitel. 6. Földrajz. 7. Történelem. 8. Természetrájk. 9. Természettan. 10. Vegytan. 11. Konyhakertészet és háztartás. 12. Női kézi munkák. 13. Rajz. 14. Szépírás. 15. Ének. Rendkívüli tárgyak: 16. Francia nyelv. 17. Angol nyelv. 18. Zene.

Csoda volna-e, ha az ember ily eljárással szemben türelmét veszítené? Főleg midőn M. úr e bámulatos okoskodását még avval végzi, hogy én azt állítom, hogy „*a leányiskola terrénél a polgári iskola tanterve is magasabb.*“ Kedvem

volna a szerző urat megtisztelni azon címmel, melyre ezek után jogos igényei vannak; — de megelégszem azon kéréssel: hogy legyen szíves nekem megmondani, hogy ezen utolsó állítólagos állításomat hol mondtam!

„Ebből megismerheti az olvasó, hogy ismertető mily ferdítésekkel s tendentiosus ráfogásokkal ismerteti művemet“ mondja M. úr föntebbi ellenbírálatában. Én pedig azt hiszem, hogy a föntebbiek, valamint az egész per inkább M. úrra vonatkozólag igen tanulságos és jellemző, csak hogy egy kissé más értelemben, mint a hogy ő azt hiszi és el akarja hitetni a világgal.

Továbbá védi magát szerző úr azon kifogásom ellen, hogy a nőnevelés terén hazánkban történeteket nem méltányolja eléggé stb. Világosan mondom (l. bírálatom elejét), hogy M. úr munkája „csak részben felel meg címének, a mennyiben nem ismerteti a hazai nőképzésnek se történetét, se jelen állapotát, hanem oly kiindulást vesz, hogy igen könnyen azon gyanúba hozhatná a szerzőt, mintha a nőnevelés kérdésének országos megvitatását a maga érdemének tartaná, vagy akarná tartatni.“ Bámulom a szerzőt, hogy eljárásának még ilyen kíméletes jellemzése által is sértve érzi büszkeségét. Pedig nem tehetek róla, én a dolgot még ma is csak úgy látom, mint bírálatom megírása alkalmával. Szerző könyvének címe: *A nőképzés hazánkban*. E cím följosít arra, hogy könyvében a hazai nőnevelésnek teljes történetét vagy legalább jelenkori állapotát keressük. Én legalább azt vártam e könyvtől. De a munka nem felel meg e várakozásnak. A hazai nőnevelés történetéből semmi sincs e könyvben, a nőnevelés jelen állapotát pedig szintén nem rajzolja a szerző. Hiszen ő, mint említettem, még a leány polgári iskoláról és a nőtanítóképezdekről sem szól soha összefüggésben. Ez intézetekkel ellentétben, így mondtam bírálatom 194. lapján, tekinti M. úr a „leány-középiskolát“ a leánynevelés ideális alakjának, és ez iskola eszméjéről, (nem ezen eszmének az Erzsébettéren történt megtestesüléséről) mondtam, hogy az Treforté és nem Molnáré. Én bírálatomban a kérdéses iskola eszméje és a tényleg létrejött iskola közt mindig pontos különbséget tettem, mert az valósággal kétféle; — az elsőt helyeseljük mindnyájan, kik kevésbé többé oktatásügyi dolgokkal foglalkozunk; az utóbbit én részemről

eltévesztettnek tartom, és hiszem, hogy nem sokáig marad meg eddigi alakjában. De M. úr ezt mind nem értette; ő mindent összevissza hány, dob; sőt logikailag tisztán gondolkodni nem tud, és különben is oly szorúlt helyzetben van, hogy minden eszközt szívesen fölhasznál arra, hogy engem nem tudom mi mindennek tüntessen föl.

Sajnos reá nézve, hogy a tárgyilagos olvasó sokkal higgadtabban gondolkodik, sem hogy ismételve praktizált manőverei a várt eredményre vezethetnének.

Ily saajtszerű manővert alkalmaz azon megjegyzésem ellen is, hogy azt mondtam: „Nem emlékezünk arra, hogy a közoktatás terén a szájas reclame valaha oly feltűnően működött volna, mint ez iskola dicsőítésében.“ Erre azt mondja M. úr, hogy „ez állítás egyszerűen nem igaz“, — mire én csak azt mondhatom, hogy M. úr, úgy látszik, egészen elvesztette az érzéket az iránt, hogy mi igaz és mi nem az. Nem csak nekem, hanem mindenkinek, a ki lapot olvas, feltűnt az általam említett körülmény, csak M. úr nem látta, nem olvasta azokat a cikkeket, vagy legalább nem sokallotta azokat, mit csak ismeretes szerénységéből magyarázhatunk meg. És miután kijelentette, hogy tehát azok a cikkek nem jelentek meg, — nagy pathosszal hozzát teszi, hogy ő nem írt ilyen cikket. Hát állítottam én azt csak egy betűvel, csak egy czelzással is? Don Quijote malmok ellen küzdött, melyeket óriásoknak tartott; de hogy lehet óriások ellen harcolni, hol még malmok sincsenek?

Végre azon megjegyzésekre is áttér a szerző úr, melyekben nézeteit az állam feladatáról (a nőképzést illetőleg) bírálom. Természetesen itt is ferdtéssel vádol, németnek nevez és hazai viszonyainkra hivatkozik, — mind oly vádak, melyeket annyiszor felhoz, hogy végre teljesen hatás nélküliek. Avval gyanúsít, hogy én nem is akarok felső leányiskolát, hogy elégnek tartom a polgári iskolát. Valóban szánalmas látvány, ha az ember ily vakossággal találkozik, mely nem lát, nem hall mást, csak önmagát. Mert hiszen én bírálatom 195. lapján ezeket mondtam: „*Nem azt akarjuk állítani, hogy az állam ne törődjék a leányok nevelésével, — de hogy ne!*“ Hiszen már is derekasan gondoskodott róluk az 1868-iki népiskolai törvényben; tegyen még többet: hozzon törvényt, mely a leányok felsőbb nevelését is rendezze, szabja meg a leányiskolák fönnállása-

nak és nyilvánosságának föltételeit, gondoskodjék szakértő és lelkiismeretes felügyeletről, sőt állítson itt-ott egypár minta-intézetet, melyeknek példája és eljárása befolyást gyakoroljon a magánosok és a társadalmi szövetkezések útján létrejött leányiskolákra“ stb. Ezt mindenki megértheti, a ki magyarul tud, a ki egy körmondatot megérteni képes és komoly tárgyilagossággal olvas.

Hogy M. úr miért nem értette meg e mondatot, arra nézve nem lehet kétségben senki, ki e jellemző antikritikát olvasta, de kiviláglik az elég feltűnően azon hallatlan adatból is, hogy ő ennek kapcsában *ülész jelek közt*, tehát látszólag szóról szóra oly mondatot is közöl tőlem, melyet soha sem írtam. E mondat így hangzik: „A leányoknak semmiféle középiskola nem kell. Hiszen ennek értelme sincs, a hol felsőbb oktatás nincs.“ Sőt három sorral alább még egy mondatot („A budapesti állami felsőbb leányiskolának sincs kulturmissiója“) ró reám, melyet nem ez alakban mondtam. Kell-e M. úr eljárásának jellemzésére még több, még más adat? Úgy látszik, hogy M. úr a ferdítés iránt az érzéket egészen elvesztette.

Végén esattan az ostor. „Több lelkesedéssel mint belátással mondott naiv okoskodásnak“ neveztem a szerző úr azon állítását, hogy a középiskolákból egészen más ifjúság fog az egyetemekbe lépni, ha művelt jó anyákat nevelünk. Naivnak neveztem ez okoskodást azon reményben, hogy M. úr észre fogja venni a gymnasiumi képzés és az anyák nevelése közt föltételezett összefüggés gyermekes, komikus voltát. E füzetek olvasói kétségtelenül megértettek engem, — M. úr úgy tesz, mintha meg nem érthetne, vagy legalább meg nem értett volna, és hivatkozik Csengery Antalra. Sajnálom, hogy ismételve ki kell jelentenem, hogy én okot, érvet akarok, nem pedig tekintélyt. M. úr helyesen teszi föl rólam (mit ő róla nem tettem föl,) hogy sok dologban osztozom Csengery úr nézeteiben — csak hogy, sajnos, nem azért, mivel Csengery úr nézetei, hanem azért, mivel azokat helyeseknek, üdvöseknek kell elismernem. Azért egész határozottsággal nyilatkoztatom ki, hogy „naiv okoskodásnak“ nevezném M. úr föntebbi következtetését akkor is, ha nem M. úr annak fölfedezője, hanem Csengery A. vagy Deák Ferencz vagy akárki más. Csakhogy persze a nevezettek beszédeiben és íromá-

nyaiban hiába keressük az idézett állítást! Hogy mennyire nem szeretem azt az örökös hivatkozást tekintélyekre, valamint Európára, Ázsiára s a többi földrészekre, mutatja azon körülmény is, hogy idézett állításomnak helyességének okadatolására bízvást hivatkozhattam volna Amerikára, mely M. úr okoskodását fényesen megezáfolja, a mennyiben ott a növevelés a virágzás és fejlődés igen magas fokán áll, és a középiskolák mégis igen roszak, botrányosan roszak.

De minthogy M. úr idézi Csengeryt, kénytelen vagyok az idézetet elolvasni, és meglatolgatni. M. úr a vele született szerénységgel vezeti be Csengery szavait, azt állítva, hogy Kanizsa képviselője „is ilyen naivúl okoskodott és ilyen éretlenséggel beszélt 1875-ben Kanizsán választói előtt.“ Én a következő két idézetet Csengery kanizsai beszédéből vagy tízszer elolvastam, a beszédet egész összefüggésében is átolvastam, de semmi szín alatt sem tudtam csak legkevésbé sejtteni is, hogy hol és mennyiben mondja Csengery ugyanazt, mit M. úr. M. urat azon nem remélt és majdnem hihetetlen tény, hogy ő egyszer Csengerynek egy nézetében teljesen osztozik, annyira megzavarta és oly mértékben kihozta sodrából, hogy, úgy látszik, hamarjában nem tudta, hogy mit mondott voltaképen ő maga és mit a kanizsai képviselő úr. Szívemből óhajtom, nemcsak az ilyen zavar kikerülése végett, hogy M. úr jövőre szorgalmasan iparkodjék az általa ez egyszer oly pathoszszal idézett államférfiúval minél többször egy nézetben lenni, — csak hogy nem úgy, mint ez alkalommal, hol Csengery szép és igaz szavait hóbortossággal vegyes naivságokkal tartja azonosoknak.

Csengery ugyanis kiemeli a növevelés fontosságát és kívánja, hogy közköltegen is gondoskodjunk a leányok neveléséről. Ugyanazt mondtam én is bírálatomban is és ismételttem ez alkalommal is. De Csengery sehol sem állítja, hogy a középiskolai tanulók képzettsége az anyák nevelésétől függ és nem is szól a budapesti leányiskola szervezéséről, hanem csak az ily felsőbb leányoktatás eszméjéről, melyet ő épen úgy helyesel, mint azt én is helyeselttem és helyeslem jelenleg is. Különben M. úr hivatkozása Csengeryre merő humbug, melylyel senki szemébe nem fog port hinteni, annál nagyobb humbug, mivel M. úr igen jól tudja, hogy Csengery a költségvetésnek (a pénzügyi bizottságban) tárgyalása alkalmával

ismételve szólt a felsőbb leányiskolának nem eszméjéről, mint kanizsai beszédében, hanem Erzsébet-téri alakjáról — egész határozottsággal rosztalva ez intézet szervezetét és tantervét. Miért nem idézi M. úr Csengery ezen nézeteit is?

A szerző úr viszonyát a felsőbb leányiskolához illetőleg nem tettem megjegyzést, mert én csak könyvét bíráltam, nem hivataloskodás; de minthogy ő antikritikájának utolsó mondatában azt akarja ellitetni az olvasóval, hogy az én kritikám merőben csak abban gyökerezik, hogy épen ő bízott meg ez iskola szervezésével és vezetésével, — kénytelen vagyok erre is reflectálni, bár bírálatom megírásánál eszemben sem volt. Most, mivel M. úr provokál, bevallom, hogy én az intézet szervezését szakértőbb kezekre bízam volna, oly férfúra, ki mint tanár, organisator és paedagogus kiválóbb állást foglal el. Az intézet vezetését pedig már csak azért sem ruháztam volna M. úrra, mivel ehhez jóval több kell mint lelkesedés és jóakarát, mely tulajdonságok mindenütt elismerésre találnek, de, úgy látszik, csak hazánkban képesítik egyszersmind az embereket fontos hivatalok betöltésére.

De ismétlem, a személyi dolgokra nem is gondoltam bírálatom megírásánál. Hiszen el sem olvastam volna M. úr könyvét, ha a *Budapesti Szemle* tisztelt szerkesztője föl nem szólít az ismertetésre. Én a legnagyobb tárgyilagossággal olvastam el könyvét és írtam meg bírálatomat, mely alá csak azért nem írtam nevemet, mivel azon hitben voltam, hogy az, anonym alakjában tárgyilagossabb eszmecserére szolgáltatathat alapot. A t. olvasó láthatja a föntebbi bámulatos ellenbírálatból, hogy mily óriásilag csalatkoztam. M. úr bírálatom jó részét agyonhallgatta, a többire vonatkozólag pedig *nem czáfolja egyetlen egy állításon sem*, hanem szid, gyanúsít, ferdítéssel vádol, engem, ki mindig szóról szóra idéztem, a mit megtámadok, ő, ki komolyan el sem olvassa kritikámat és soha a tárgynál nem marad. De legyen elég e vitából; t. olvasóink talán már bele is úntak, és sajnálják azt a szép ívet, melyet perünk a B. Sz. e füzetéből elfoglal. De talán meglesz e vitának az a jó eredménye, hogy közönségünk egy kissé közelebbről nézi boldogítóit, mielőtt utánuk megy, és hogy talán M. úr maga is észreveszi, hogy azon szerephez, melyet játszani kíván, több komolyság, szaktanulmány és őszinteség

kell, mint a milyeneket — ország-világ bámulatára — e polemikiában tanúsított. *)

t. y.

É R T E S I T Ő.

A magyar nemzeti irodalom története. Az új tanterv alapján középtanodák felsőbb osztályai számára írta Erödi Béla bölcseztudor, a budapesti VIII. ker. községi főreáltanodán a magyar nyelv- és irodalom rendes tanára.

Olvasókönyv a magyar irodalmi oktatáshoz. Az új tanterv alapján középtanodák felsőbb osztályai számára írta és szerkesztette Erödi Béla stb.

A közoktatási miniszterium által kiadott újabb tanterv alapján már készülnek a tankönyvek, s egy-kettő már meg is jelent. Ez új tanterv a magyar irodalom történetét három évre szabja ki a középtanodákban. A VI-ik osztály, a szónoklattan és a prózai műfajok elmélete mellett, megfelelő olvasókönyvből megismerkedik a reformatio és a nemzeti harcok korabeli irodalommal is, míg a VII-ik osztály a költészettan és a költői műfajok elméletét tanulva, az újabb magyar irodalom fejlődéséről szerez ismereteket czélszerűen szerkesztendő példatárából. Ezután a VIII-dik osztály feladata összefoglalni, kiegészíteni és rendszerezesebbé tenni a két éven át gyűjtött anyagot a magyar irodalom fejlődésének áttekintésével.

E terv szerint készült Erödi irodalomtörténete is a VIII-ik osztály számára. Az előszóban azon aggódik szerző, hogy a fölvetett költők és írók jelesbjeinek tárgyalását és bírálati méltatását némelyek talán terjedelmesnek fogják tartani; azonban azzal vigasztalja magát, hogy a növendékek a hatodik és hetedik osztályban már sokkal behatóbban foglalkoztak amaz írók és költők műveivel, s így a mit ő (Erödi) írt, nem

---

*) Részünkről e polemikát befejezettnek nyilvánítjuk, melynek leginkább csak azért nyitottunk tért, mert egy állami intézet ügyével van kapcsolatban. A lényegre nézve mind Molnár úr, mind e folyóirat bírálója elmondván a mi szívükön feküdt, az olvasó közönség teljes tájékozottsággal ítélhet a fenforgó ügyről; a további felszólalás csak szószaporítás és aggatódzás volna. — Szerk.

annyira az ő (Erödi) ítélete, mint inkább reproductiója és recapitulatioja a tanuló által levont ítéletnek.

E magyarázat hű jellemzése a könyvnek, mely terjedelmére nézve nem hosszú, hanem tartalmára nézve elég diákos. A hún mondakörtől Bartók Lajosig (Don Pedró) és Dolinay Gyuláig tíz íven megismertetni a magyar irodalom fejlődését: elég rövid előadásnak mondható. Lényegesebb kérdés az, hogy mit és hogyan tanít e tíz íven?

Egészben elég jól vannak a főmozzanatok és főszereplők összeválogatva, de adataiban, s még inkább ítéleteiben sok a megbízhatatlan, sőt hibás. A részletekben is sokszor megfigyelhető a lényegesebbekről kevésbé fontosak fölemlítése mellett. Sokszor csak állít, de nem igazol, s egy-két sort is sajnál a kifejtésre, holott azt más helyeken, értéktelen nevek felsorolásának elhagyásával bőven megtakaríthatná. Apáczai Cseri Jánosnál például megjegyzi, hogy: „rendkívüli újító- vagy lángelméjű rendszeralkotónak egyik műve után sem tarthatjuk,” holott többre ment volna vele, ha megemlíti, hogy a *Magyar Encyklopaedia* első részeiben Des Cartes alapelveit (különösen a „cogito ergo sum“-ot) meglepő egyszerűséggel és világossággal fejti ki. (41. l.)

Az újabb irodalomban, hol Toldy Ferencz ítéletei alól mindinkább emancipálni akarja magát, még több botlás és furcsaság van, mint a régebbiben. Berzsenyi, (92. l.) Kölcsey, (94. l.) Vörösmarty, (106. l.) vagy Arany János (122. l.) jellemzése mind olyan zavaros, vagy épen alaptalan, hogy részint logikáját kell a szerzőnek csodálnunk, részint tájékozatlanságát, minden esetre pedig erős gyanunk támad, hogy nem olvasta, vagy ha olvasta is, nem értette ez írókat. Berzsenyit például felmagasztalván utána veti, minden logikai kapocs nélkül, hogy „e rendkívüli tulajdonok mellett Berzsenyi mégis minden ízében igazi hazafi.“ Kölcsey költészete — Erödi szerint — „az érzelmek sokfélesége és különféle színezete folytán nem ad tiszta hangot, nem is találunk benne harmoniát, de (no lássuk mi van benne, ha se tiszta hang, se harmonia!) az egyes hangok mint az eolhárfa kellemesen hatják meg az ember kedélyvilágát.“ Vörösmartyt, eposzáiról szólva, az egyénítésben és jellemzésben mester“ gyanánt említi, holott leg sikerültebb epikai alkotását, *A két szomszédvárt* csekély jelentőségű eposzi költeményei közé sorozza. Arany bölcselmi

irányú dalairól pedig azt mondja, hogy azok „jobbára költött helyzetben mozognak.“ S ugyanezt állította már föntebb Bajzáról, a mit másból bajos megérteni, mint abból, hogy az allegoria fogalmával nem igen van tisztában a szerző.

Szász Károly műfordításairól szólva oly nagyot mond, hogy fele is sok volna. „Ő maga az angol, franczia, német és olasz költészet legkitünőbb költőit majdnem teljesen lefordította nyelvünkre.“ (129 l.) Megfordítva inkább áll a tétel, hogy „az angol, franczia, német és olasz költészet legkitünőbb költői közül egyet sem fordított le *teljesen*, hanem igen sokból fordított (csak olaszból alig) nagyon szép költeményeket.“

Egyébiránt kortársait is csak úgy ismeri, mint a régebbi írókat. A kiről talált írva valamit, arról tud; a kiről nem talált: azt maga el nem olvasta. Komócsyt mint „leginkább az elbeszélő műfaj szerencsés művelőjét“ méltányolja, holott Komócsy általában nem írt elbeszélő költeményeket.

Könnyen mehetnénk százig az ilyen és hasonló megjegyzések, ítéletek és adatok idézésével. Ezek helyett azonban csak a könyv nyelvére akarjuk megjegyezni, hogy *andó*-, *endő* végzetet állapotjegyző gyanánt használja s nem egyezteteti az alanynyal. „Ezt az áramlatot megakadályozandó a katholika egyház férfiai is résen voltak.“ (25. l. Hasonló példa a 77. lapon is stb.) A „nyelvezet“ szó minden lépten-nyomon előfordul e könyvben s a „nyelvet“ mindenki „kezeli“, sőt (85. l.) még az „írályt“ is „kezeli“ némely író. Nem tudjuk az alany és állítmány egyeztetéséről feledkezett-e meg, vagy a végső ige („eredményez“) természetét nem ismeri, de minden esetre hibás mondat a következő is: „E hanyatlás többeket ke erü panaszra fakasztott, de az állapot javítását nem eredményezték.“ (52. l.) Germanismus is van egynehány benne, a melyekről magyar nyelv- és irodalom-tanárainknak jó lesz leszokniok már csak példaadás okáért is. Az „előuralkodó“ szóval fejezi ki a „vorherrschend“ fogalmát stb.

A tantervnek tehát megfelelhet e munka terjedelme, de az irodalom követelményeinek, mint látszik, nem felel meg tartalma s azt hiszszük, hogy a mit nem nyert benne az általános irodalom: az lesz hibája az iskolai tankönyvek között is.

Az *Olvasókönyv* külön megjegyzésekre nem igen nyújt alkalmat. Legnagyobb részt a Toldy *kézi könyve* nyomán közli

még az olvasmányokat is, s bár irodalomtörténete egész a mai kor legzsengőbb irodalmáig halad: példatára épen ott végződik, a hol Toldy végezte utolsó könyvét, csak hogy Erődi nehány prózáírót is fölvett könyvébe. Hogy Erdélyi Jánost Józsefre bérálta, hogy Arany Ágnes asszonyában két sort kitoldott, csak apróbb hibák, de sajnos, hogy nem állnak magokban, s még sajnosabb hogy ezeknél nagyobbak is fordulnak elő benne.

—r —s.

Die Demokratie. Von Julius Schvarcz. Des I. Bandes I. Hälfte. Leipzig. Duncker und Humblot. 1877.

„Si a principio creationis humanae Dei altissimi consiliis interfuissem, nonnulla melius ordinatiusque condita fuisse,“ (ha ott lettem volna a világ teremtésénél, mint az Úristen tanácsadója, sok mindenféle jobb és szebb rendben volna), így szólt Rodericus Sanctius szerint X. Alfons, Castilia királya az általa egybehívott csillagászokhoz, midőn ezek arcuk verejtékében hiába törekedtek a bolygók tekervényes pályáit Ptolemaeus rendszerének bilincsei közé szorítani. Azóta Newton rehabilitálta az Úristent.

A rehabilitációkat az újkori történetírás is kedveli. Taposott nyomon haladni nem nagy dicsőség; szebben és jobban szeretjük berendezni a dolgokat, mint a hogy valóban megtörténtek. Növekszik e mellett az elbeszélés érdekessége, csak megbízhatósága csökken. Annál dicséretesebb, midőn e divatos megmentésekkel szemben, szemben a történetírók nemzedékeivel, megkísérti valaki a történetnek ellenkező irányban való szerkesztését. A tudomány és művészet minden eszményét a hellénektől szoktuk származtatni; Athén leg egyszerűbb polgárának is homlokát dicsfénnyel látjuk koszorúzza. Igaz, hogy a művészet örök remekeit utánozhatatlan fenségökben a görögöktől nyertük; igaz, hogy azóta egy közönségnek sem jutott a szerencse, egy Aristophanes és Sophokles „première“-jeit megtapsolni; igaz, hogy tudományos gondolkodásunk útjait ők egyengették, törvényeit ők állapították meg. De elég-e mindez? Boldog volt-e ezért a nagy tömeg? Ki volt-e lehetőleg használva az „emberi tőke“? Azon a rabszolgák és metoikok ezrein élösködött maroknyi

nép evoéja mit jelent az általános nyomor mellett, melynek a történetben is csak az elhallgattatás jutott osztályrészül? Az örök kérdés: vajon az emberiség fejlődése csak ama nagy igazságtalanság mellett lehető, a mely milliók gyöngeségére és tudatlanságára alapítja a százak műveltségét és hatalmát, a görögöknél sem találta megoldását. Hangoztatták a demokratia nevét, a tisztviselői felelősségnek ők fődőzték fel akkor is kelendőségnek örvendő phrásisát; de volt-e ennek más értelme, mint a politikai ármánynak mai napságig sem változott szereposztása?

Így azután az emberbarát, a ki egyszersmind történetíró akar lenni, s kiengesztelni kívánja a létért való küzdelem kiengesztelhetetlen ellentéteit, marczangoló belső tusa áldozata. „Zwei Seelen wohnen in seiner Brust.“ A mit tanult és olvasott, a mit ifjú korában hitt, a miért rajongva lelkesedett, szétfoszlik tisztult szeme előtt. Letépi a saisi fátyolt, s ridegen maga előtt látja a sors emberáldozatot éhező bálványát.

Nem azért vettük azonban kezünkbe a tollat, hogy a főtjelzett tudományos munka pszichologiai keletkezését elemezzük; sokkal örvendetesebb jelenség az ily nagy kritikai készletű, tárgy és eszméért lelkesedő mű közzététele, mintsem hogy teljes lelkiismeretességgel, a feltűntetett buzgalomhoz és a felhalmozott munkaösszeghez méltóan kötelességünknek ne ismernők komoly tárgyalás alá venni. Követeli ezt a szerző maga, követeli azon szigorú részrehajlatlanság, a melylyel ő, különben a magyar művelődés lelkes bajnoka, ez alkalommal a magyar irodalmat harmadfokúnak osztályozza, de leginkább követeli azon körülmény, hogy ezuttal könyvét nem nemzeti, hanem világirodalmi terméknek kívánja tekintetni. Azt sajnáljuk csak, hogy szerző, ki már régebben bocsátott közzé angol nyelven több érdekes kisebb dolgozatot, ez egyszer nyelv tekintetében is merész kísérletnek adta fejét. A Löher-féle írókkal szemben ezen magyar tudóstól származó német munka nemzeti ügyünket hathatósan támogatja; meggyőz mindenkit arról, hogy a német név minálunk a német nemzetiség bizonyítékául egyáltalán nem szolgálhat. A német philosophiai gondolkodásmód öntudatos felhasználása mellett sem fenyegeti e munkát azon veszély, hogy ezt a német irodalom magáénak követelje. Az ily annexio-kísérleteket

meghiúsítaná az irály azon nemzetközi zománcza, — fájdalom, nem email translucide — mely nem a német syntaxis tüzén készült. Nem a *Szemle* feladata ugyan német irály fölött bíraskodni; nem is az idegen hangzású szavak modoros felhasználását rójjuk föl hiba gyanánt; de egyes helyeken mégis támadnak kétségeink: vajon a német közönség hajlandó lesz-e a „trottel“ és „zu was“-féle tájshólásokot, vagy a „prokrustiniren“ fajta merész shóképshésekét irodalmi nyelvbe befogadni. Nem is hiszshük, hogy a jól szerkesztett periodus mintaképül idézhék valaha a shövetkező mondatot:

„Wenn man aber auch vorläufig mit solchen Ansichten noch Gefahr läuft, insbesondere von Seiten der fashionablen Brabenten „volkstümlicher“ Vorträge über die Geschichte der Menschheit, derlei Rügen — ich sage nicht, wie Gobineau — ob seiner Ausfälle gegen die Demokratie von Athen, — denn diese Ausfälle, noch vielmehr aber die Lobeserhebungen, womit Gobineau die Adelsgeschlechter Erans hervorzuheben sucht, dürften auch kaum irgendwie mit irgend einer Pietät für das menschliche Capital in einen aetiologischen Zusammenhang gebracht werden, — sondern, — wie selbst ein Schlosser — unterzogen zu werden: nach und nach wird der echte Sinn für die Sache des menschlichen Capitals auch auf diesem Felde Raum zu gewinnen wissen.“ (II. I.)

Pedig ez a „nach und nach“ csak egy szerény virágocska ama buja öserdöben, hol egy-egy óriás mondat gyökerei lapról lapra terjengnek, és a tévedező olvasó útját elállják új meg új hajtásokkal. Milyen kellemes ilyenkor az olyan egy-két lapra terjedő idézet azon íróból, a kik tartalmuk által félrevezetnek ugyan bennünket, de a kiket előadásuk kristálytiszta folyamában mégis oly szívesen kísérünk! Bizony jól esik Macaulayval vagy Freemannel leülni az ily tisztásban, hogy azután testben lélekben kipihenve, újra tovább haladjunk.

„Ah! quanto a dir qual era, é cosa dura:
Questa selva selvaggia, ed aspra, e forte,
Che nel pensier rinnova la paura.“

Egyébíránt elismerjük, kifogásunk lényegtelen; hiszen az alaktalanság nem egyéb, mint a szélsőségig vitt német alak. „Les extrêmes se touchent;“ beszélünk tehát mindjárt egy másik szélsőségről, mely már nem nemzeti, hanem egyéni

jellegű. Az előkép ugyan itt sem hiányzik. Dühring, különben oly érdemes író, szintén szereti, ha Aristotelessel vagy Leibnitzel egy-egy hírlapi polemiába keveredhetik; tudományos előadását azonban csak néha fűszerezi az ily „Ergiesung“-okkal, hogy mi is szerzőnk egy új német szavával éljünk, mert magyarul sincs megfelelő kifejezés; Schvarcz úr ellenben művének LXIX lapra terjedő előszavát, az eddig megjelent résznek több mint harmadát, szenteli irodalmi igazságszolgáltatási szenvedélyének. Halomra rakja Onkent, a görög államtudomány tudós tolmácsát, Fustel de Coulangest, a „Cité antique“ hírneves íróját, Perrot-t, Hermannt és Schömannt, a görög régiségtan két fő képviselőjét, Dupont-White-t, Parieut, Passyt, Bluntschlit, Careyt, a kevésbbé híres Müller-Strübingot, Freemant, Grotet, a „tudós bankárt,“ Cox-ot, Cornwall Lewist, Gneistot, Gobineaut, Schlossert, Bucklet, a „félvér touristát“, Macaulayt, Galtont, Lowet, Bagehot-ot, Voltairét, a „szellemes ignoranst“, Overbecket és több más, az athéniek becsülésének nagy tévedésében egyező író. Kiönti fejökre a maró lúgot, melynek bűvös hatása alatt régi nézetekből régi előítéletek, nagy tudósokból kicsinyes fantasztaák lesznek. Nemcsak egyéneket, egész nemzeteket sújt írónk ostora; tekintetbe sem véve itt az athenieket, e calamitás ártatlan okait, csak úgy mellékesen nyerünk felvilágosítást az angolok valódi mivoltáról, (LI. l.). Akaratlan is eszünkbe jut a szellemek kara Faustból:

„Jaj, jaj —
Elpusztítottad
A szép világot
Hatalmas kézzel:
Hull, bomlik szélylyel,
Egy félisten közéje vágott.“

Eddigi megjegyzéseink nagyjában az egész munkára, de kiváltképen előszavára vonatkoznak. Ezen előszó egyébiránt nem előszó e szó közönséges értelmében, inkább csak előleges vívógyakorlat, mielőtt a komoly ütközet fegyverforgatásába fog a szerző; minden különczködése csak arra késztet, hogy feszült érdekléssel kísérjük e harcza. Valóban sajnáljuk, hogy az első füzet hátralevő tartalmát csak előörsi csatározások töltik be; látjuk ugyan, hogy Schvarcz úr óvatos stratega, bízunk tartalékaiban, melyekkel száznegyven jegyzet alakjá-

ban fenyeget a megjelenendő második füzetben ; mint jó stratega azonban a szerző nem is árulja el hadi tervét, s így nem tudhatjuk, e jegyzetekre mily szerep vár : vajon az idézetek nehéz ágyúí szólnak-e majd meg, vagy csupán a könnyű fegyverzetű polemiák szórványos tüzelését fogjuk-e hallani. A négy fejezet, a mely eddig előttünk fekszik : Solon timokrátiájának meghiusulása, Kleisthenes democratiája, Aristeidés democratiája, Ephialtes democratiája, — az athéni államtörténet áttekintéséből áll. Ugyanazon eseményeknek ugyanazon forrásokból merített előadása, mint a minővel más e tárgyra vonatkozó munkában találkozunk, csak eltérőleg színezve. Így midőn például Kimon vendégszeretetének és nagyúri közszellemének ismeretes leírását közli a szerző, arra e megjegyzéssel készít elő : „A legnagyobb kárt hazájának nem azáltal okozta, a mit neki saját korában bűnül róttak fel, hanem az által, a mit még mai nap is mint erényt magasztalnak benne.“ Pedig e könyvnél, mint minden másnál végre is az olvasónak magának kell ítélni ; mi legalább új meggyőződésre ez alapon nem tudunk szert tenni. Különben is úgy hiszszük, a történetírás feladata nem a föltétlen dicséret, sem a korlátlan ócsárlás. Ma már a történetíró nem zárkozhatik el azon kérlelhetlen természetű törvények elismerése elől, melyek az emberiség szellemi fejlődése fölött uralkodnak. Csak egy igazságos mérték van : a lehetőség mértéke. Ép oly kevésbé helyes a kész tényeket valamely eszményi rendszerbe beleerőszakolni, mint e tények szerzőit azért vádolni, mert a kitűzött eszményi rendszerbe azok bele nem illenek. Ha bonczolni akarjuk a cultura fejlődésének mozzanatait, mindenekelőtt azon tényezőket kell elemezni, a melyek e fejlődésben valósággal szerepelhettek, nem pedig oly eszmék hatását követelni a régmúltban, a melyek valósítása jelenleg is csak többé-kevésbé utópikus álom. Mikép váltak — inkább ezt kérdeznők mi, — a Kekrops szikláinak oduiban lakó, vadak bőrrebe takaródzó ősből csodálatosan rövid idő alatt azok az athéniek, kik, minden hibájukat megengedve, mégis csak szerepelnek a művelődés történetében ; e gyors emelkedés a nagy talány, melynek Oedipusát mi is a Grote-ok és Buckle-k fölé helyeznök.

Schvarcz úr ellenben megfeledezett ezenfölül egy oly természettörvényről is, a melyet elég gyakran hallunk, néha kissé köznapi alakban, emlegetni. Hogy tudniillik az emberi-

séggel sincs másként, mint az egyes emberrel, a ki már hiába iparkodnék kellő gondot fordítani ősei megválasztására. Műveltségünk ősei tagadhatatlanul a görögök. De a helyett, hogy az örökséget némi meltánylattal fogadná, hibáztatja őket, hogy az „emberi tőkét“ uzsorás módra nem adták ki oly kamatra, mely a szellem gazdaságát teljesen kimerítve, talán még bennünket is koldusságra ítélt volna. Nem a modern gyáripár sokféle, de nem ritkán selejtes termékeivel állítandók egy sorba Athén hagyományai; kitűzött czéljain túl nem csapó, csekélységekre is gondot fordító, tartós, alakilag is tökéletes mesterművei ezek az egyéni munkának.

Athénnek eléggé ki nem emelhető érdeme épen az, hogy az ily egyéni munkának világra szóló középpontja tudott lenni. Feleselve ne kutassuk Schvarcz úrral, vajon Gorgasos és Domophilos athéniaiak voltak-e vagy sem; minél több idegen elem dolgozott Athén dicsőségére, annál több a bizonyíték az iránt, hogy Athén már e korszakban a szellemi élet gyúpontja. Viszszavonúlhatott Demokritos, a korát megelőző természettudós, Abderába; nem is „Pikermi kövületeinek“ tanulmányozása volt az ókor feladata; Plato, e fejlődési korszak legnemesebb képviselője, Athénban született; a nagy rendszeresítő pedig, Aristoteles, Stagira fia, a péllai udvar nevelője, a tudomány-nak csakis Athénban élhetett.

Ily világváros egy korban csak egy lehetett; buknia kellett hogy Alexandria követhesse. El világjelentőség megálapításában, nem a harcok néha talán kétes részleteiben, rejlik a perzsa háborúk korszakalkotó szerepe. A sémi Carthago meghódíthatta volna Siciliát ép úgy, mint később az arabok Spanyolországot; a görög műveltség ezért el nem pusztúl. Nemcsak hogy messze volt még Syracustól Athén; sőt ki tudja, a győzők nem fogadták volna-e el, ha nem is a teremtés, de a megőrzés és terjesztő közvetítés apostoli hivatását, mely valósággal a rómaiaknak, utánok részben épen az erre kiválólag képesített sémi fajnak jutott.

De ne vetélkedjünk Schvarcz úrral történtekre és nem történtekre vonatkozó merész föltevésekben és combinatiókban. Elég nagy feladat a valóság feldolgozása. Gyanús szemmel kell azért fogadnunk az oly inductiv módszert, a mely előre tudja hirdetni végeredményeit. Mindazonáltal, a ki ily készséggel, szorgalommal és őszinteséggel hordja össze bizonyíté-

kait, mindenesetre használt a tudománynak. A részletek tanulmányozása okvetlen maradandó eredményt szolgáltat, mely becses anyag lesz még akkor is, ha talán más majd ellenkező következtetésekre használja. Meggyőznek erről benünket az első lapok, melyek *Ein Blick auf den Entwurf des Werkes* cím alatt az egész munkának, hogy úgy mondjuk, tartalomjegyzékét adják. Óriási tervvel ismertetnek meg, mely felölel minden kérdést, mely az emberiség culturájával, államéletével, egész múltjával és jövőjével kapcsolatban áll. Elkészítette-e a szerző e munka szellemi költségvetését? Nagy aristokratikus önérzet tűnik ki e demokrata tanulmányból: reméljük is, hogy ez önérzet igazolva lesz a költő kérdésével szemben: „Quid tanto dignum feret hic promissor hiatu?”

—a— A.

Unkarin maa ja kansa. Neljäkymmentä matkakirjettä tehnyt Antti Jalava. Liitteenä Unkarin valtakunnan kartta. (Magyarország és népe. Negyven úti levél. Irta Jalava Antal. — Mellékletül Magyarország földabrosza.) Helsingfors, 1876. 368 lap. Ára 5 márka.*)

Távol lakó rokonaink, a finnek közül, majd minden évben meglátogatta egy-kettő hazánkat. Csak nem rég, a szeptemberi congressusokon is láthattunk körünkben egy pár finn tudóst, köztünk Donnert (nyelvész), Aspelint (archaeologus), Ignatiust (statistikus). Ilyenkor mindig el lehetünk készülve, hogy a finn hírlapokban nem egy érdekes, hazánkat ismertető czikk jelenik meg, mely elismerőleg szól rólunk. A jelen kötet írója Almberg Antal (Jaleva csak írói neve) huzamosabb ideig, 1875. januárius havától augusztusig tartózkodott Magyarországon. Az említett könyvben közlött dolgok nem most látnak először világot. Itt tartózkodása alatt írta művének legnagyobb részét és az egyes levelek az *Uusi Suometar* című hírlapban jelentek meg. A leveleket hazatértével rendezte, összeillesztette, az egyes hiányokat pótolta és úgy adta ki egy kötetben. Almberget a Bachman-féle ösztöndíjjal tulajdonkép Csehország és Magyarország felsőbb iskoláinak tanulmányozására küldték

---

*) Egy finn márka értéke 30 és 40 kr. között osztr. pénzben.

ki; ő azonban Németországban is tartózkodott egy darabig és különösen a drezdai iskolai élettel igyekezett megismerkedni. A magyar, cseh, és német iskolaügyben szerzett tapasztalatait külön is közzétette (a *Tidskrift utgifren af pedagogiska Föreningen i Finnland* című folyóiratban 1876. 3. szám). Magyarországon tartózkodása alatt nem fordította figyelmét kizárólag az iskolaügyre, hanem minden nemzeti és társadalmi mozgalmainkat is tanulmánya tárgyává tette. A könyv egész higgadtan, józanul van írva, minden sora arra mutat, hogy lelkiismeretes kutatóval, a tényeket tisztán, világosan felfogó íróval van dolgunk. Alig találni nála adatot, melyet meg lehetne czáfolni. Almbergnél ez annnyival dicséretesebb, mert roppant nagy az anyag, melyet felölel és egy vagy más dolog könnyen csábíthatta volna félszeg, téves ítéletre. Bízást mondhatjuk, hogy ez a könyv páratlan a maga nemében. Se hazánkban, se külföldön ilyen minden viszonyunkat, minden szellemi és anyagi mozgalmunkat tárgyaló mű, melyből az idegen velünk ily alaposan megismerkedhetnék, nem jelent meg. Megtaláljuk e könyvben hazánk egész történetét a legregibb időktől fogva napjainkig; szól irodalmunkról a *Halotti beszédtől* fogva a legújabb korig; szól tudományos és szép-irodalmi intézeteinkről, az akadémiáról, a Kisfaludy-Társaságról, a muzeumról, a nemzeti és népszínházról, jelentékenyebb drámai színészeinkről, operaénekesekről és nőinkről; bőven megemlékszik parlamenti életünkről, közügyeink fő-főszereplőiről; nem feleli el a hazánkban lakó különféle nemzetiségeket különböző törekvéseikkel; kimerítő statisztikai adatokat közöl Magyarország népességéről, iskoláiról, természetéről stb.

Sok érdekes részletet lehetne e munkából közölni. Különösen érdekesek azok a fejezetek, a hol népünk viseletét, tánczát, csárdáit, tanyáit, a pusztát és a délibábot írja le, melyeket Hunfalvy Pál vendégszeretetéből volt alkalma megismerni. Sajnos, hogy tér szűke miatt ismertetésemben nem terjeszkedhettem ki a részletekre és be kellett érnem avval, hogy csak utaljak tartalmára egy pár szóval. Egyet még sem mellőzhetek. Azt a részletet, hol az 1848. szabadságharczról szólóban Görgeiről és Kossuthról megemlékezik és őket összehasonlítja, a rólok Magyarországon elterjedt nézeteket bírálja, meg kell ismertetnem a *Budapesti Szemle* olvasóival.

Miután főbb vonásokban elmondta az 1848-iki eseményeket, így folytatja:

„Még egy pár szót akarok mondani a szabadságharcz két legfőbb alakjáról, Kossuthról és Görgeiről. Az előbbit az egész országban rendkívül tisztelik, különösen a vidéken, a hol szent az emlékezete. Egy öreg tanító, Kossuthra kerülven a szó, azt mondta nekem: „Nem találok szót, hogy minek nevezzem, mert ő félisten!” — Görgeit általában hazaárulónak tartják. „Oh ez a kutya!” felelt nekem egy tisztviselő, midőn Görgeiről véleményét kérdeztem.

„Igazságosak-e ezek a Magyarországbán ma is általános nézetek? — Véleményem szerint nem. Kossuthot nagyon is édig emelték, Görgeit nagyon is lealázták. Kossuthban forró hazaszeretet lángolt, azt meg kell engednünk, igazán nagy dolgokat teremtett, föl tudta lelkesíteni egész Magyarországot hogy szabadsága és hazája védelmére fegyvert ragadjon. De ő nem volt más, mint épen csak ily buzdító, lelkesítő, és az az eszköz, melylyel mindent elért, tüzes, megindító, meggyőző beszéde volt. Államférfiú egyáltalában nem volt. Legjobban mutatja ezt a debreczeni határozat, melylyel a királyt trónja vesztettnek nyilatkoztatta. A tiszta jog szempontjából ez a határozat minden esetre helyén volt. Mert ha a nép és az uralkodó kölcsönös szerződést kötnek és az utóbbi megszegi, a nép kötelezettsége alól fel van oldva. De evvel még nem mondtuk, hogy minden, a mi törvény szerint helyes, politikai tekintetben is bölcs. A debreczeni határozat kétségkívül nagy politikai botlás volt. Hogy ezt megtehesse, határozottan meg kellett volna győződnie, hogy Magyarország győzedelmesen állhat ellent nemcsak Ausztriának, hanem a vele szövetséget népeknek is, meg kellett volna győződnie, hogy ellentállásával meg tudja szerezni és fenn tudja tartani a birodalom függetlenségét. Ilyen meggyőződésről azonban szó sem volt, habár Kossuth a képviselőháznak eléggé iparkodott bebizonyítani, hogy a külföldi népek, különösen a lengyelek egy szívvel lélekkel sietnek a magyarok segítségére, mihielyt az egész világ szeme láttára kimondják szabadságukat és függetlenségüket. Még nagyobb botlás volt, midőn Kossuth elhitette a képviselőházzal, hogy a hadsereg is kívánja a függetlenség kimondását, habár jól tudta, hogy a hadsereg ellenezte. Hogy Kossuth a képviselőházat ilyen úton módon iparkodott megnyerni terve

jóváhagyására, igen különösnek tűnik fel s midőn ezt először olvastam Görgeinek *Mein Leben und Wirken in Ungarn* című művében, nagyon is kételkedtem ez állítás igazságában. Később a dolgot egy olyan férfiútól tudakoltam, a ki mint képviselő szintén ott volt Debreczenben a határozat kimondásánál, s azt mondta, hogy Görgeinek e tekintetben teljes igazsága van. — A mily nagy volt tehát Kossuth mint hazáját szerető és népét lelkesítő, ép oly rosz államférfi és kormányzó volt e végzetes napokban, a hol a legnagyobb államférfiúi belátásra és bölcseségre lett volna szükség. Azt gondolta, hogy mindent elérhet szép beszédével és lángoló buzgalomával pedig nagy részt ennek köszönhetni, hogy mindennek olyan gyászos vége lett.“ — — —

„Egészen más természetű ember volt Görgei. Hazáját nem árulta el. A világosi fegyverlerakás nem bizonyít e mellett semmit, mert lehetetlen volt a háromszor annyi ellenségen győzelmet aratni, a további ellentállás haszontalan vérontás lett volna, a nélkül, hogy a hazának belőle haszna lett volna. Tudta ezt mindenki, tudta ezt Kossuth és a többi kormányférfi is. Görgei egyenesen megmondta nekik, hogy az oroszok előtt le akarja a fegyvert rakni. Önkényt beleegyezett ebbe a hadsereg táborkara is, Görgei épen e célra hívta őket össze, aztán eltávozott a gyűlésteremből, hogy jelenléte határozatukban őket ne zavarja. — „De hát mért nem lőtték föbe vagy akasztották fel őt is mint többi vezértársait? Nem bizonyítja ez eléggé, hogy ő bűnös volt?“ kérdik sokan. A dolog úgy van, hogy az orosz hadsereg fővezére, a ki „nagyon megörült“, hogy a magyarok neki adták meg magokat, nem pedig az osztrákoknak, megkérte Miklós czárt, hogy Ausztria uralkodójánál eszközöljön ki kegyelmet Görgei számára. Ez meg is történt — Ausztria császára nem tagadhatta meg szövetséges és segítője kívánságát — Görgei tehát életben maradt, a nélkül hogy maga kért vagy könyörgött volna. Csak egy dolog kelt csudálkozást, t. i., hogy Görgei a fegyverlerakás előtt serege és táborkara számára semmi föltételt sem kötött ki, hanem egészen az ellenség kegyelmére bízott mindent, minek az lett a következése, hogy a legfőbb tábornokokat, kik annyi véres ütközetben állták meg hősiessen helyöket, felakasztották és agyonlőtték mint az ebeket.

„Korántsem akarom azonban állítani, hogy Görgei épen

nem oka, hogy a dolognak ilyen vége lett, ellenkezőleg, neki is jó része volt benne. Legnagyobb hibája volt, hogy a debreczeni határozat kimondása után, el kezdett Kossuthtal és a kormánynyal újat húzni. — — — Ennek legelső szerencsétlen következése az volt, hogy Komáromból Bécs helyett Buda felé indult — kétségtelenül legnagyobb hibája a hadjárat alatt és érte joggal kárhoztatták. Cselekedeteinek főrugója különben még a becsvágy volt és az a törekvés, hogy ő legyen egyedül a hatalom élén. S minthogy e tulajdonságok még nagyobb mértékben meg voltak Kossuthban is s egyik sem akarta magát a másiknak alája rendelni, természetesen ebből csak szerencsétlenség származhatott. Ha ez a két férfiú egyetértésben tudott volna élni s hazájok oltalmazására kezet fogtak volna, az ügyek kétségtelenül egész másképp végződtek volna. Görgei t. i. egyike volt a legnagyobb hadvezéreknek, kik valaha voltak; minden legapróbb dolgot is szemmel tudott tartani, mely által hadseregét csak jó karban tarthatta és győzelemre vezethette; azonkívül bátor, hősies katona volt, a ki a haláltól soha sem félt, soha sem ijedt meg és azért katonái rendkívül szerették, tisztelték. Kossuth azonban gyakran beleavatkozott a hadi ügyekbe, melyekhez épen nem értett és ez által megzavarta Görgei terveit és céljait.“

Felhossa aztán szerzünk példának a schwechati ütközet elvesztését, a mit szintén Kossuth beleavatkozásának lehet köszönni, és így folytatja :

„Hogy mind ezek tekintetbe vétele nélkül egyedül Görgeire ruháznak minden hibát, sőt azon felül hazaáruló névvel is illetik, míg Kossuthot mintegy szent fénnyel veszik körül — az a magyarok sajátságos nemzeti büszkeségében leli magyarázatát, a mely, mint a francia, szívésen tol egy ember nyakába minden kárt, minden szerencsétlenséget, a nélkül, hogy a valóságos okokat fürkészsze, csakhogy a nemzet becsülete, a nemzet hírneve meg legyen mentve.

„Meg kell különben említenünk, hogy több művelt magyar, kiknek ítéletére legtöbbet lehet adni, nevezetesen néhány egyetemi tanár, korántsem ítélik meg Görgeit olyan szigorúan mint a közvélemény. Egyikök azt a meggyőződését fejezte ki előttem, hogy néhány tized múlva a közvélemény is egészen másképp fog ítélni Görgeiről. — Másrészt úgy látszik, hogy az a szent fény, mely eddig Kossuthot körülvette, mind-

inkább s inkább kezd halványodni.“ — Így nyilatkozik egy elfogulatlan külföldi hazánk e két nagy fiáról. Érdekes talán még azt is megemlítnünk, hogy Almbergnek volt alkalma egyszer Görgeivel személyesen is beszélhetni. Meg kell azonban jegyeznem, hogy az a levél, melyben Kossuthot és Görgeit bírálja, összehasonlítja már jóval előbb megjelent az említett finn folyóiratban, mint ez a találkozás történt és így ítéletének kimondására semmi befolyással sem volt. Különben az 1848-ki eseményekről Görgeivel nem is beszélgetett. „Iparkodtam ugyan“ így szól, „a társalgást erre a tárgyra (a negyvennyolczadiki eseményekre) terelni, és arról a nagy sebről kérdezősködtem, mely feje tetejének közepén volt. Megmondta, hogy Komáromnál kapta, épen midőn kalapjával egy regementnek intett, hogy bizonyos mozdulatot tegyen. Kérdésemre: vajon nem rogyott-e erre össze, azt felelte, hogy ez nem történt és a vezérlést sem kellett abba hagynia; hanem aztán többet a háború eseményeiről nem szólt, én se kérdezősködtem tovább, mert láttam, hogy e tárgyról nem szívesen beszél.“

HALÁSZ IGNÁCZ.

A vallásbölcseészet kézikönyve; írta dr. Kovács Ödön, a vallásbölcseészet és a keresztyén hittan ny. r. tanára a n.-enyedi ref. theologiai akadémián. Első kötet: a vallás mint tünemény, vagy a vallások története. Budapest, 1876. Kiadja a magyarországi protestáns egylet.

E munkával egy — úgy szólva — fiatal tudomány-szakban nyelvünkön első kísérletet mutatunk be olvasóinknak; és pedig nem — mint rendszerint megszokott történni — egyik vagy másik mester művének fordítását; hanem a külföldi szakmunkák és monographiák felhasználásával szabadon és részben önálló felfogással átdolgozott munkát. A vallásbölcseészet, mint tudomány, ez évszáz szülötte; apja Hegel, továbbfejtői Pfleiderer, Ulrici stb. Nem mintha az előttök élt bölcseészek figyelmét kikerülte volna az emberi lélek természetéhez tartozó és a világtörténelemben oly nevezetes tényező, az a valami, a mit vallásnak nevezünk; hisz Kanttal együtt mind előtte mind utána, többen megkísérlették létrehozni a bölcseészeti vallástudományt (Theologia naturalis); csakhogy

saját egyéni felfogásuk s mondhatni, olykor elfogultságuk szerint alkották össze rendszeröket, a helyett hogy a történelemben nyilvánuló, tehát tényleg létező akár létezett vallásalakokból figyeljék meg és vonják ki azt, a mi a műveltség, égalj és más befolyások következtében végetlenül változatos pozitív vallásokban, a lényeg tehát egyáltalában a vallás lényege. Az igazat megvallva, módjuk sem volt erre, mert — egyfelől — a föld népei vallásának alapigazságairól ismereteik sem teljesek, sem megbízhatók, sőt kereken kimondva, nagyobb részint helyesek sem voltak, de másfelől ott állott a túlhatalmas egyház és a még annál is szerényebb tárgyilagossá váló vizsgálóra hatalmasan rákiáltott: „manum de tabula“, és a túlmerésnek körmére is koppintott; mert magát tartotta egyedül jogosúlnak a hit tárgyairól elmélkedni, okoskodni, véleményezni sőt épen határozni is. Az újabb időkben azonban a nyelvészet, népisme, történelem óriási fejlődése széles látkört nyitott; a hieroglyphok, ékiratok szerencsés kibetűzése tekintést engedett az ősvilág culturnépei társadalmi és szellemi életébe, melyekről azelőtt felületes és gyakran nagyon elfogult írók munkái után csak félszeg lehetett ismeretünk; és a külkényszertől megszabadult tudományos vizsgálódás kötetlen kezekkel indult e mező művelésére. Örömmel kell mondanunk, hogy szerzőnk jelen művében lelkiismeretes szorgalommal dolgozta fel az újabb kutatások eredményeit, és a figyelmes olvasónak nem egyszer leendő alkalma csodálkozva észlelni, mily egészen más színben állt most a tudományos világ előtt egy s más, mint ő tanulta volt ezelőtt csak húsz, harmincz évvel.

Szerzőnk előszavában megemlíti, hogy belátva, mily nagy és csaknem legyőzhetetlen akadályokkal járó munka a vallások történetének csak valamennyire önálló összeállítása: eleinte a külföldi irodalom előtte ismeretes legjobb művének lefordítására határozta volt magát, hozzá is kezdett Pfeiderer *Die Religion, ihr Wesen und ihre Geschichte* című könyve fordításához; de csakhamar meggyőződött arról, hogy bár a német tudós stílusa, társait tekintve, elég világos, nemesak a magyar olvasó közönségnek, hanem még az érettebb tanuló ifjaink nagyobb részének sem lenne élvezhető: elhatározta tehát szabadon és saját rendszere szerint dolgozni fel az anyagot, használva egyszersmind az e szakba vágó oly kitűnő

monographiákat is, melyek a Pfleiderer műve megjelenése után láttak napvilágot. Bárha nagyban Pfleiderert követi, rendszere mégis lényegesen eltér az övétől; mert míg ez — mint munkájának címe mutatja — előbb a vallás lényegét tárgyalja és az után adja elé a vallásalakok történelmét; szerzőnk megfordítva — nézetünk szerint nagyon helyesen — előbb felmutatja a vallásos érzelem különböző nyilvánulásait a világtörténelemben, azután kísérli meg ez adatokból kivonni és meghatározni a vallás lényegét.

Czélja — mint maga mondja — egyfelől oly vezérfonalat adni a nagy közönség kezébe, mely szaktudományi előleges ismeret nélkül is kellőleg tájékozhatta az emberiség vallásos eszméi fejlődéséről, átalakulásairól és a vallásbölcselet feladatáról; más felől pedig segédkönyvvvel szolgálni a szaktudomány hallgatóinak. Ez a kettős cél — bármily dicséretes — úgy hiszszük, nagyban nehezítette a különben sem könnyű feladatot; a nélkül, hogy a munka becséből legkevesebbet is le akarnánk vonni, azon észrevételünket kockáztatjuk, hogy szerző a második célért nem egyszer eltévesztette szem elől az elsőt: a tanár fölé került a népszerű (értjük a művelt nagy közönséget) írónak. Pedig mi az előadásért a babérkoszorút annak nyújtjuk, a ki úgy tudja feldolgozni a keze alatti anyagot, hogy azt a művelt névre igényt tartó minden nyílt eszű és figyelmezni tudó ember megérthesse. E modorban mesterek a francziák, kiknek tanulmányozását nem ajánlhatjuk eléggé azoknak, a kik feladatukká tűzték feltárni és élvezhetővé tenni a nagy közönség előtt, azt a nagy muzeumot, melybe annyi mélyen búvárkodó szaktudós rakta le élete fáradságos munkája gyümölcseit; de a melyet a műszavak, és csavarva állított bonyolt mondatok tömkelegével főleg Németország tudósai, egész a legközelebbi időig, hozzájárulhatatlanokká tettek volt az avatlanokra nézve. Úgy, de erre nem elég tudós szomszédaink faragta és gyakran szörszálhasogató megkülönböztetésen alapuló műszavaik szórul-szóra lefordítása. Például: *ich-bewusstsein*, *ich-gefühl*, az igaz *én-tudatot* és *én-érzetet* tesznek, de ezeket így meg nem érti, következésképp meg sem emészti a magyar. De most jut eszünkbe, nem bírálat, hanem csak ismertetés végett fogtunk tollat; azonban e kitérésért mentsen ki az a keserű és sokszor boszantó észlelet, hogy újabbkori tudósaink nem egyszer, bár magyar betűkkel

és magyar szavakkal, de nem magyarul írnak; nagy részök munkáján erősen érzik az ismereteik forrásául szolgált idegen nyelv büze; azaz ismereteiket nem sajátították el annyira, hogy vérökké váltak volna; így aztán csak fordítanak még akkor is, mikor az idegen nyelvű író munkája nem áll közvetlenül előttök: lefordítják gondolataikat, melyek nem magyar nyelvünkön születtek meg agyokban. E hibában azonban szerzőnk kortársainál sokkal kevesebb mérvben szenved, s tán ha mesterét, Pflaiderert, íróasztaláról könyves szekrényébe zárja vala, épen bele sem esik.

De térjünk tárgyunkhoz. A kéz alatti könyv, mint a munka első kötete, a vallásalakok történetét adja elé — a vallás lényege a második kötet számára van fentartva — kezdi a természeti állapotban levő népek vallásán, megismertet annak két főbb alakjával, a fetitismussal és samanizmussal. A szent könyvek paradicsomát, a költők aranykorát, szóval azokat a szép álmokat, melyek az anyag és erkölcsi boldogságot az emberiség bölcsőjéhez helyezték, telektanilag kimagyarázhatóknak, de történelmileg igazolhatatlannak állítja. Ha tetszik valakinek — úgy mond — ártatlanság állapotának nevezni azt az állapotot, melyben az ember szellemi és erkölcsi tudata még teljesen fejletlen, úgy szólva alszik, ám lássa; de az ily állapot csak az öntudatlanság, a be nem számíthatás állapota, melyben az ember nem felelhet meg rendeltetésének. Természeti állapotában az ember olyan, a milyennek lennie kell lennie; olyanná, a milyennek lennie kell, a szellem által; az igaz, a jó ismerése és akarása által fejlődik. A természeti állapotban levő népek vallása, a vallásnak legelső kezdetleges nyilvánulása, a mely nemhogy tökéletes volna, nemhogy fel bírna emelkedni az istenség eszméjére, hanem az istenit csak a természeti egyes különálló jelenségekben keresi és azokkal összezavarja.

A vallás ősi eredeti alakját a jelenleg is vad állapotban levő népeknél keresi; ezek között Dél-Afrika, California őslakói, az északi sark nomád népei, a polynesiái szigetek bennszülöttei, az afrikai néger-törzsek, az észak-amerikai indiánok s befejezésül az új világ művelt két ősi államának, Mexikónak és Perunak ismerteti vallását.

Ez után jönnek a fejlettebb, műveltebb nemzetek nevezetesebb vallás-alakjai a népcsaládok szerint osztályozva. A sort

turáni népesalád kezd meg, melyből kiválóbban, sőt mondhatni egyedül a chinaiakkal foglalkozik, feltüntetve a Confucius vallásában az isten és az állam összeolvasztását. Szerzőnk előszavában megmondja: „Magyar embertől jogosan meg lehetne kívánni (szerintünk: követelni), hogy vallástörténelméből nemzetünk ősvallásának rajza se hiányozzék.“ Hogy e kívánságnak eleget nem tesz, azzal menti, hogy hite szerint „a legalaposabb tanulmány sem vezethet oly sikerhez, hogy őseink vallásának biztos és összefüggő képét rajzolhassuk“. E mentségről csak annyit mondunk: valeat quantum valere potest. Mi, részünkről, a vallásbölcsezet kézikönyvében e mulasztást föl nem tettük volna, sőt épen mohó vágygyal kerestük szerzőnk gondos és ügyes kezétől összeállítva s kelőleg megbírálvá mindazt, a mit az eddigi kutatóknak a régiség és feledékenység pókhálói alól sikerült kihalászni, akár a velünk rokonos néptörzsek vallás-alakjaiból analogia útján kiokoskodni őseink vallásáról; csalódtunk! A csalódás senki- nek sem esik jól; de reméljük a tehetséges és munkás szerzőtől, hogy műve eshető újabb kiadásában e hézag ki lesz pótolva.

Az árja vagy indogerman népesalád vallásának szentelt fejezet, felmutatja miként alakul át a vallás a brahmanismusban pantheismussá, a budhismusban világkerülő, beteges idealismussá, a Zarathrustánál erkölcsi dualismussá, a görögöknél aesthetikai mythosokká. A germánok ősvallása — leszámítva az életmód és égalj okozta módosulásokat — s főleg ebben az istenek megsemmisülése (Götterdämmerung) akaratunk ellenére is a budhismust juttatja eszünkbe Nirvanájával és sajátságos rokonságot tüntet föl a Schoppenhauer és Hartmann-féle jelenleg divó bölcészettel, melynek istene „die unbewusst-überbewusste reflexionslos-intuitive Intelligenz“.

Egy másik fejezetben a sémi népesalád vallásával ismerkedünk meg; sorban következnek az egyiptomiak, babiloniak, assirok, fenecziaiak, Jézus és végül az izlám. A hajdankori Egyptom vallásos életét itt a legújabb fölfedezések alapján van módunk megismerni, és látni, hogy ebben a jelképezés, Bábel és Astur vallásában a theocratiai irány; az arabok és főleg Izrael vallásában az egy-isten-imádás fejlett ki, mely később törvény-vallássá, azaz a törvény betűjéhez való vak ragaszkodássá fajult, míg nem végre Jézus vallásában a tisztán

szellemi, erkölcsi vallás lépett föl, mely föltétlenül és állandólag nincs kötve sem külalakhoz, sem dogmarendszerhez, sem törvényhez, mert lényege az istennek lélekben és erkölcsies étellel való imádása.

Mindegyik vallás-alaknak erkölcostana is eléadva és megbírálva áll előttünk.

A tartalmas mű bőséges anyagot nyújt a gondolkozó főnek elmélkedésre oly tárgyak fölött a melyek szorosan emberi természetünkhöz tartozók, attól el nem választhatók és a melyeknek előttünk való fontossága valódi műveltségünkkel párhuzamos. Szerzőnk azt állítja: a vallás-alakok tökélesbülése soha sem a nép zöme fejlettségének, hanem egyesek vallásos érzületének, reformátori munkásságának eredménye; e magasztos ihlettségű egyének azonban rendszert nem alakítanak, ez követők műve, a kik — rendszerint — a reformátorban nyilvánult vallásos erkölcsi új életet azonosítják az ő személyiségével s így az eleinte oly természetes kegyeletes tisztelet, hálás vonzalom és benső ragaszkodás lassankint imádásba, istenítésbe megy át, mi által rálépnek a vallás-alakok a hanyatlás, elfajulás lejtőjére; a csodás utáni vágy, a rajongó kegyes képzelődés mondákat, legendákat sző, felcziczomázza velök azt a képet, a mely a maga természetes egyszerűségében sokkal vonzóbb, magasztosabb, elragadóbb volt a mívelt lélek előtt, mint lett az a természetfölötti alak, minővé az évszázak nem mindig következetes hagyományai átídomították. Erre például legyen szabad szerzőnktől idézni — a mibe eddig attól tartva nem merésztünk kezdeni, nehogy igénytelen ismertetésünk hosszúra terjedjen — a Budha-mondát:

„A szentek egében praeexistáló Budha az istenek kérésére elhatározza égi lakát odahagyni és egy asszony méhéből való születés által a földre alászállani. Őt színű fénysugár alakjában egy arra méltónak talált királynő, Maja méhébe száll, tehát férfiúi hozzájárulás nélkül fogantatik és anyja sértetlen szüziességben maradásával születik. Születését nagy jelek és csodák előzik meg: a föld inog, a nap, hold és csillagok futásukban megállanak, földfeletti világosság tündököl, az illatos égből harmat hull alá, a vakok látnak, a sánták járnak és a betegek meggyógyulnak. Az újszülött azonnal hangos szavakban hirdeti istenségét és az elközelgetett váltságot.

Gyermekkorából beszéli a legenda, hogy egyszer, midőn a templomba vitetett, az istenek mélyen meghajtották magokat előtte, ő mély elmélkedésbe merült és az önkívület legmagasabb fokára emelkedett. Föllépése előtt megkísértették a démonok, a sötétség minden irtózataival, a démoni csábítás minden ingereivel s végül a világ fölötti uralom ígéreteivel. Nyilvános élete telve csodatettekkel, melyek leginkább betegek gyógyítására, halottak feltámasztására szorítkoznak és az emberek iránti résztvevő szeretetét bizonyítják. Halála alkalmával mondott végszavait: „minden mulandó, minden nyomorúságos, minden pusztá, minden anyagtalan“ — az egek visszhangozták; az egész természet gyászt öltött, a nap elveszté fényét, meteorok hullottak alá, a föld rengett, mennyei gyászzené hangzott; a halott még egyszer kikelt koporsójából, hogy odasiető egyik tanítványával beszéljen, s végre a koporsót a belőle támadt tűz megégeté.“

E kötetet befejezi a vallás-alakok osztályozása, mely sok tekintetben új, az eddigieknél szélesebb alapokra fektetett és eredeti. Mi pedig futólagos ismertetésünket szerzőnk következő szavaival zárjuk be: „Az idegen vallás-alakok ismerete nemcsak a vallás tudományos megismerésének elengedhetetlen feltétele, hanem saját vallásunk, a keresztyénség méltó és öntudatos nagyrabecsülésének is alapját képezi“; mert meggyőz minket arról, „hogy a keresztyén vallás és ennek alapítója a legszigorúbb tudományos kritikai művelet után sem veszti el azon eszményi fenségét és tisztaságát, melylyel a kegyes lelkek közvetlen hite szerint bír“.

V. S.

---

*Versuch einer Theorie des Romans und der Erzählkunst, von
Heinr. Keiter. Paderborn, 1876.*

A Kisfaludy-társaság ezelőtt két évvel széptani feladatúl a regény elméletét tűzte ki. Olyan téren akarta elősegíteni a fogalmak tisztázását, melyen íróink és kritikaink legtöbbje csak sötétben tapogatózik s vagy nem mindig helyes ösztöne, vagy más műfajok idegen törvényei után indul. A pályázat sorsa mostanában dült el: a beküldött dolgozatok közt nem akadt egy sem, mely a mi irodalmi viszonyaink között is hézagot pótolna, s e szerint a jutalom nem is ítéltetett oda,

új feladatúl pedig egy más, rokon kérdés tüzetett ki: a magyar regény története. A regény elmélete, ha valaki jóra való munkában akarja megírni, nem is közönséges nehézségeket támaszt a gondolkodónak. Törvényeit hiába keresi Aristotelesben, ki a ma legdivatosabb műfajokról: a prózai és verses regényről, a költői beszélyről s a lyrának ezerféle osztályozhatatlan és szabálytalan változatáról bizonyára nem is álmodott; a külföldi *aesthetica* vagy lenézi és Gervinussal hallgat róla, vagy habozó és ellenmondó ítéleteket hallat; a gyakorlat már-már beláthatatlan nagy területet foglalt el, az ellentéteknek egész özönével. Egy szeszélyes, kacsaringós járású folyónak, mely majd sziklák közé szorúl, majd reteket borít el, most hajókat hord s ismét sekély iszapba vész, itt kristálytiszta, ott szemetes: képét lerajzolni is mesterség, hát viszonyainak szövevényes okait kifürkészni! Már ahhoz magához is ugyancsak éles elme kell, hogy valaki a híres nagy regények hatásának egymástól gyakran oly különböző titkát kitalálja s meghatározza, mennyiben gyökerezik ez a művészet talaján belül, mennyiben kívül azon. A műfaj szabad, majdnem a műalkat hiányáig, az alaktalanságig; eszmében, irányban, felfogásban, idomban, kidolgozásban gyakran egészen szemben álló művek aratnak egyenlően zajos tapsot. Gyakran úgy látszik, mintha az epikus költészet alapfeltétele a szigorú tárgyiasság is a regényben — legalább helyenkint s rövid időre — sikerrel lenne mellőzhető s a gyakorlati tendentia a helyett hogy megrontaná benne a szépség tisztaságát, melyet minden más fajra nézve lángpallossal őriz az *aesthetica*, inkább elősegíti sikerét. Hol van ebben a labirinthban az elmélet kivezető fonala, merre az igazi út?!

Sokan keresték már, az egyik több, a másik kevesebb szerencsével. A ki nem a történet fonalával halad útján, hogy a regény históriájának nevezetesebb mozzanataiból s főbb műveiből próbálja vázolni bölcséletét, a mi egy, még legfőbb sajátosságaira nézve is folytonos fejlődésben, változásban levő műfajnál kétségkívül a leghelyesebb eljárás; vagy nem csupán egyes, töredékes útbaigazító eszméket akar adni, mint Kemény a regény és dráma viszonyáról írt kitűnő tanulmányában, hanem egész bevégzett rendszert: az könnyen belejut egy nagyon is ferde helyzetbe. Abba t. i. hogy eszméltető gondolatok és hasznavehető tanácsok helyett valóságos mintát ad,

mely ezerféle aprólékosságra gondol s nem feledkezik meg semmiről, kivéve egyet: az írói egyéniséget, s melyhez aztán alkalmazkodhatik a kézműves, de sohasem a művész. Ebbe a hibába esnek többnyire a regény természetének és törvényeinek német vizsgálói, kik közül egy *) annyira megy, hogy arányszámokban határozza meg: legyen a regényben elbeszélés 4 rész, leírás 3, jellemrajz 2, dialog 5, reflexió 1 rész. Keiternek előtünk fekvő munkája, melyhez francia divat szerint Kreyssig írt előszót, — még pedig egy (s ez már nem francia divat) semmitmondó előszót — hasonlóképen túljár azon a határon, melyen túl a jót megrontja a sok. Nem kevesebb mint 224 sűrű lapon tárgyalja a regény elméletét s jól lehet számtalan szabályával a szegény regényírókat a legszűkebb sarokba szorítja, még sem elég gazdag eszmékben, sem elég kimerítő, sem elég szabatos.

Az elbeszélő költészet nagyobb műfajai alapvonásainak rövid ismertetésén kezdi. Az epopoeiaról azt mondja, hogy tárgyai: az egész emberiség, vagy egy egész nemzet sorsára befolyást gyakorló nagy események; az éposz vagy elbeszélés (ilyennek nevezi az Odysseiát) az egyes ember helyzetét átalakító viszonyokkal foglalkozik; a novella szűkebb társadalmi körben mozog. Az ember mind a háromban mint kész, minden irányban kifejlett egyén szerepel. „A regénynek ezekkel ellentétes feladata az emberi lelket fejlődésében, változásaiban mutatni be. A mi az epopoeia a nemzetre, az a regény az egyénre nézve. Míg itt a költő látszólag csupán az eseményeket teszi előadása tárgyává, voltaképen azt mutogatja, hogy a külvilág, kapcsolatban az ember természetével, milyen hatásokat gyakorol az egyén lelkére.“ Az értelmezés, a mennyiben magára a regényre vonatkozik, elég jó; mindenesetre bele lehet foglalni keretébe a világirodalom e nemű termékeinek legjavát. Mesterkéltőbb már a felosztás, melyet Keiter a most mondottak alapján akar a regényre alkalmazni. A szerint különbözteti meg ennek két fajtát, a mint a munka az emberi szellemnek és kedélynek általában fejlődésével, vagy csak átalakulásával foglalkozik. A regénynek többi divatos felosztását — egyfelől tárgyai szerint: főrangú, polgári, népies, törté-

*) Detlev Frh. v. Biedermann: *Der Roman als Kunstwerk*, Drezda, 1870. 23. l.

neti és társadalmi, másfelől hangja szerint: komoly, komikus és érzelmes regény — egészen mellőzi.

Az egész munka két fő részre oszlik; az első a regény tartalmával, a második alakjával foglalkozik. Amabban van szó az alapeszméről, a jellemekről, az anyagról, a cselekvényről, ennek helyéről és idejéről; emitt az objectivitásról az elbeszélésben, a jellemek és lelkiállapotok rajzában, a leírásokban, majd a mese előadásáról és a stílusról. Minderről kimerítő, minden értelemben nagyon is kimerítő részletességgel, sőt aprólékoskodással. Bőven fejtegeti, hogy a regény eszméjének költői feldolgozásra alkalmasnak és méltónak, általános emberinek, egészségesnek és tárgyiasan fejlesztettnak kell lennie; mennyire és miképen szükséges indokolni a szerelem keletkezését; hogyan legjobb rajzolni a hős fejlődését, úgy szólván pályáitól kezdve egészen nászruhájáig, vagy szemfödőjéig; mi módon érhető el a meseszövéseben a szigorú okozatosság és egység. Szóval minden kérdésnél a hasznos és jelentéktelen útastításoknak egész özönével borítja el az olvasót és író. A sok között tagadhatatlanul akad sok jó is, melyek érdemessé teszik a munkát az átolvasásra. Így jelesen fejtegeti a jellemrajz számos kérdését, különösen a ma nagyon divatos egyoldalú jellemrajz veszélyeit; nem valók regényhősöknek sem az anyagi, szenvedélytelen karakterek, sem az elvetemültek, kiknek öntudatában hiányzik az összeütközés a jó és rossz között. Helyes tanácsokat ad a leírások szemléletességének s a regény szervezetébe illesztésének szükségességéről és módjáról. Igen jól okadatolja azt a követelését is, hogy a regényíró ne távozzék el attól az országtól és társadalomtól, a melyet ismer. Ezeken kívül is sok megfogadható tanács és találó megjegyzés foglaltatik a könyvben, mely azonban, fejtegetéseiben mindig biztos csapáson, következetesen akarva haladni és minden aprólékosagra kategorikus szabályokat alkalmazva, tömérdek egyoldalúságba esik. Ammyira, hogy kategorikus tételeivel még sokkal messzebb megy Vischernél, ki a regény stíljében — az époszszal szemben — kiemeli a jellemzetést, az egyénit. *) A helyett, hogy eszméket ébresztene, vagy az író önbírálatra serkentené, gyakran úgy látszik, mintha túlbuzgóságában — hogy a ballépésektől megőrizze —

---

*) F. T. Vischer: *Aesthetik*. Dritter Theil, 1307. l.

gúzsba kötné a költő kezét-lábát s bizalmatlanságot keltene benne maga iránt. Ezen kívül sok érdekes kérdés fölött könynyedén siklik el. Az irányregényekről röviden, hiányosan és fölületesen szól; a részletekre, alkotási törvényekre nézve a regény s a többi költői fajok között párhuzamot nem igen von; a humoristikus regényre nézve a legtöbb szabálya alól kivételt enged, de aztán semmi határozottat nem mond róla. A történeti regényt — Vischerből indulva ki — nem szereti; több helyen majdnem jogosultságát is kétségbe vonja.

A könyvnek egyik, nem utolsó jó oldala, hogy könnyű, érthető, folyamatos nyelven van írva s tele hivatkozásokkal, idézetekkel. A szerző tömérdek regényt áttanulmányozott. Olvasottsága leginkább a német regényirodalomra terjed ki; Dickensnek csak egy munkájáról ír futólag, Thackerayt, Manzont, Turgenjevét s a regény elméletére nézve mindenestre tanulságos két Dumast alig említi. Az, hogy ily kizárólag a német szellem termékeire épít, magában nem lenne baj; de az, a ki tudja, hogy életteljesség, érdekesség, elbeszélő képesség tekintetében milyen hátul áll a német regény, az nehezen fogja aláírni Keiternek efféle kijelentéseit: „Hogy a teljes tárgyiasság igazi értékét megítélhessük, össze kell hasonlítanunk egy Feval, Holtei, Brachvogel, Jókai, Hugo munkáit egy Freytag, Auerbach, Spielhagen, Reuter regényeivel; ott az elbeszélés művészete durva formában, itt magas tökélyre fejlesztve.“ Különben Jókait, úgy látszik, egyáltalában nem igen szereti. A tárgyiasság fejtegetésénél a *Szomorú napokhoz* írt előhangját elrettentő példa gyanánt mutatja be; ugyan e regénynek egy másik részletéről, a kis gyermek gyilkosságáról, ezt írja: „Ez aztán a regényesség! A féktelen magyar genie bővelkedik efféle jelenetekben, melyeket nemzeti-ségének lehet betudnunk.“ Köszönjük alásan!

BEÜTHY ZSOLT.

Az olcsó ebéd. The cheap dinner: translated from the German into Hungarian and English. With an allegory and a few fables by Fáy; translated from the Hungarian into English and German. By E. D. Butler of the British Museum. 1877. London: Haughton and Co.— 16-od rét, 128. lap.

E furcsa tartalmú füzetke, csinos díszkötésben, Londonból érkezett szerkesztőségünkhöz, szerzőjének magyar nyelven is igen hibátlanul írott rövid levele kíséretében. Hasonló módon kaptak belőle egy-egy példányt az akadémia, a Kisfaludy-társaság s még talán némely más szerkesztőség is.

Szerzőjének nevével most találkozunk először azon külföldi barátaink sorában, a kik a magyar nyelvvel és magyar irodalmi tanulmányokkal foglalkoznak. Úgy látszik a british museumnál van alkalmazva s e füzetke kibocsátásával nem annyira magyar irodalmi művek átültetése volt a célja, mint inkább próbatétel a magyar és német nyelvbéli jártasságáról. Innen eredhet a füzetke vegyes tartalma, melyben egy rövid adoma németből magyarra és angolra, Fáynak néhány meséje magyarból németre és angolra van fordítva s végül Kisfaludy Károly *Vándor dala* következik verses angol fordításban a szerző, és verses német fordításban Kertbeny által. Az eredeti szöveg szintén közölve van mindannyihoz. A címlap mellé egy meglehetősen kezdetlegesen rajzolt képcske van csatolva, mely Fáy egyik meséjét illusztrálja.

Mint fordítási gyakorlat, mindegyik rész nagyon jól megüti a mértéket és tanúságot tesz a fordító úrnak a magyar és német közmondások gyűjteményei körüli jártasságáról. Nem szóról szóra fordít, hanem folytonosan ügyel a nyelvek phraseologiájára és igyekszik a közmondásos helyeket a másik nyelvnek megfelelő közmondásaival adni vissza, s ez neki többnyire oly jól sikerül, hogy csodálkoznunk kell rajta. Ha az *Olcsó ebédet* csakugyan csupán könyvbéli gyakorlatok után, minden idegen segély nélkül fordította magyarra — pedig egy pár kisebb rendű elnézés ezt látszik bizonyítani — azzal nyelvünkbeli jártasságáról jelentékeny próbát tett.

Kisfaludy versének verses fordítása pedig verselési ügyességet is tanúsít. Kíváncsinos volna, hogy a fordító úr más magyar költemények fordításával is tegyen kísérletet. Nekünk úgy tetszik, hogy e téren tőle jobb eredményt várhatnánk, mint Sir John Bowring Petőfi-fordításai voltak.

ELŐFIZETÉSRE VALÓ FELHÍVÁS

A

„NEMZETGAZDASÁGI SZEMLE“

évnegyedes folyóiratra.

Midőn a magyar tudományos Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai állandó bizottsága múlt évi december hó 17-kén tartott ülésében elhatározta két év óta szünetelő közlönyének, a „Nemzetgazdasági Szemlé“-nek újból megindítását, s e célból anyagi áldozatok hozatalát : azon szempontból indult ki, hogy a jelen viszonyok közt, a midőn az elmék nagyobb mérvben fordulnak a közgazdasági kérdések felé, egy oly folyóirat, mely a közgazdaság terén a tudomány haladása és a hazai művelődés között közvetítőül akar szolgálni, s mely a hazai konkrét viszonyok megbírálásához a tudomány szempontjából van hivatva hozzájárulni, annyira közszükségű, hogy az Akadémia anyagi és szellemi támogatását méltán veheti igénybe.

A viszonyokkal számot vetve, ez alkalommal folyóiratunk csak évnegyedenként, tíz-tíz ives füzetekben fog megjelenni, így egész évre negyven iv állittatik ki, mely mennyiség azonban az előfizetők szaporodásával arányban emelkedni fog.

A füzetek tartalmát teendik :

1. A koronként előtérbe nyomuló fontosabb elméleti közgazdasági kérdések tárgyalása, s ekként a tudomány jelenkori mozgalmai s a hazai művelődés közt való közvetítés.

2. A magyar államot és társadalmat közvetlenül érdeklő gyakorlati kérdések fejtegetése az állami pénzügyek s a nemzetgazdasági élet különböző ágaiból.

3. Az ország közgazdasági, pénzügyi és statisztikai viszonyainak ismertetése.

4. A külföldi közgazdasági törvényhozás figyelemmel kísérése.

5. A külföldi szakirodalomban megjelenő értekezéseknek és mozzanatoknak lehetőleg kimerítő ismertetése.

6. Végül a hazai és külföldi irodalomban megjelent szakmunkák méltatása és bibliografia.

A „Nemzetgazdasági Szemle“ rendes közlönye lesz a magyar tudományos Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai állandó bizottságának, s ennek anyagi és erkölcsi támogatása alatt áll; azonban a benne megjelent közleményekért első sorban maga a szerkesztő lesz erkölcsileg is felelős.

A füzetek szerkesztésével **György Endre** urat bizta meg a bizottság.

Intézkedés történt arra, hogy már a folyó 1877. évben is mind a négy kötet kiállittassék s az előfizetőknek megküldessék.

Midőn ezeknek alapján felhivnók a komolyabb dolgokkal foglalkozó közönséget ezen folyóirat pártolására: nem mulaszt-hatjuk el azon reményünknek adni kifejezést, miszerint a töme-ges pártolás nemcsak a magyar tud. Akadémia anyagi és szellemi reményeinek fog megfelelni, hanem e mellett a folyóirat bővítését, terjesztését is lehetővé teszi, hogy az ily módon valóságos köz-pontja lehessen az államtudományok ezen ágával komolyabban foglalkodó elméknek.

Kelt a magyar tudományos Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai állandó bizottságának 1877. évi február 6-ikán tartott üléséből.

Keleti Károly, s. k.
jegyző.

Gr. Lónyay Menyhért, s. k.
elnök.

Az egész évi folyam előfizetési ára 5 frt. —
Egyes füzetek bolti ára 1 frt 60 kr. lesz.

Az előfizetési pénzek **Knoll Károly** akadémiai könyvtáruhoz (Budapest, akadémiai bérház) küldendők, a ki a füzetek bérmentes szétküldéséről gondoskodni fog.

Előfizető neve	L a k á s a	Előfizetési összeg

8/2135

13

körének könyvtára.

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

MEGBIZÁSÁB

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

25. SZÁM.

1877. JANUÁR—FEBRUÁR.

BUDAPEST, 1877.

KIADJA RÁTH MÓR.

☞ A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 frton megszerezhető.
Előfizetési ára egy évre 12 frt., félévre 6 frt.

T A R T A L O M.

- I. A NEMES ÉRCZEK AZ EMBERISÉG TÖRTENETÉBEN. — Kautz Gyulától.
  - II. MAGYAR MŰVELTSÉGTÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK. — Ipolyi Arnoldtól.
  - III. BOSNYÁKORSZÁG. — Szathmáry Györgytől.
  - IV. IRODALMI TANULMÁNYOK. (II.) *Shakespeare*. — Gróf Szécsen Antaltól.
  - V. NÉHÁNY HÉT CEYLON SZIGETÉN. (I.) — Xántus Jánostól.
  - VI. ROMHÁNYI HARMADIK ÉNEKE. — Gyulai Páltól.
  - VII. A TRISTAN-MONDA NÉMETORSZÁGBAN. (II.) — Heinrich Gusztávtól.
  - VIII. ÉRTESÍTŐ: Sayous E.: *Histoire generale des Hongrois*. Fr. V. — Molnár Aladár: *A nőképzés hazánkban és a budapesti állami felsőbb leányiskolá.* t. y. — Brockhaus Fr.: *Die Briefe des Junius*. Vertheimer Ede. — Cox György: *A mythologia kézi könyve*. Fordította Simonyi Zs. — Cox György: *Görög regék*. Fordította Komáromy Lajos. H. G. — Müller V. *Historische Frauen*. Vertheimer Ede.
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A *Budapesti Szemle* minden száma 2 frton külön is megszerezhető. Az 1873. 1874. 1875. 1876. évi folyamok egyszerre rendelve 48 frt helyett 30 forintért szerezhetők meg.

Bibliothek, internationale wissenschaftliche B.l. I – XXIV.

- I. Tyndall, das Wasser in seinen Formen als Wolken und Flüsse, Eis und Gletscher. fl. 2.60
- II. Schmidt, Descendenzlehre und Darwinismus. fl. 3.25
- III. Bain, Geist und Körper. fl. 2.60
- IV. Bagehot, der Ursprung der Nationen. fl. 2.60
- V. Vogel, die chemischen Wirkungen des Lichts und die Photographie. fl. 3.90
- VI. u. VII. Smith, die Nahrungsmittel. fl. 5.20
- VIII. Lommel, das Wesen des Lichts. fl. 3.90
- IX. Stewart, die Erhaltung der Energie. fl. 3.25
- X. Pettigrew, die Ortsbewegung der Thiere. fl. 3.90
- XI. Maudsley, die Zurechnungsfähigkeit der Geisteskranken. fl. 3.25
- XII. Bernstein, die fünf Sinne des Menschen. fl. 3.25
- XIII. Draper, Geschichte der Conflicte zwischen Religion u. Wissenschaft. fl. 3.90
- XIV. u. XV. Spencer, Einleitung in das Studium der Sociologie 2 Bände. fl. 5.20
- XVI. Cooke, die Chemie der Gegenwart. fl. 3.25
- XVII. Fuchs, Vulkane und Erdbeben. fl. 3.90
- XVIII. Van Beneden, die Schmarotzer des Thierreichs. fl. 3.25
- XIX. Peters, die Donau und ihr Gebiet. fl. 3.90
- XX. Whitney, Leben und Wachsthum der Sprache. fl. 3.25
- XXI. Jevons, Geld und Geldverkehr. fl. 3.25
- XXII. Dumont, Vergnügen und Schmerz. fl. 3.25
- XXIII. Schützenberger, die Gährungserscheinungen. fl. 3.25
- XXIV. Blaserna, die Theorie des Schalls. fl. 2.60

Büchner, Dr. Ludwig. Die Stellung des Menschen in der Natur u. Vorgesangenheit, Gegenwart und Zukunft. Oder: Woher kommen wir? Wer sind wir? Wohin gehen wir? fl. 3.90

Conversations-Lexikon. Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände. Zwölfte umgearbeitete, verbesserte und vermehrte Auflage. In 15 Bänden. Jeder Band geh. fl. 3.90
Gebunden in Hlbfrz. fl. 4.90

A híres Brockhaus-féle Conversations-Lexicon ezen legújabb 1877. kiadásá legkönyvebbben oly módon szerezhetö meg, hogy havonkint egy kötetnek küldésére hatalmaztatunk fel. Ily módon mindenki alig érezhetö kiadásával ezen egy egész könyvtárt pótló nagyszerü mü birtokába juthat.

Darwin Ch. Die Abstammung des Menschen und die geschlechtl. Zuchtwahl. 2 Bde. fl. 11.70

Graef, Hand-Atlas des Himmels und der Erde. 33 Blatt. Hlbfrzbd. fl. 13

Haeckel, Dr. Ernst. Anthropogenie. Entwicklungsgeschichte des Menschen fl. 9.10

— Natürliche Schöpfungsgeschichte. 4. Auflage. fl. 6.50

Holtzendorff Franz v., Encyklopädie der Rechtswissenschaft in systemat. Bearbeitung. 2. Auflage. 2 Bde. fl. 11.5

— Rechtslexikon. Encyklopädie der Rechtswissenschaft in alphabetischer Bearbeitung. 2. Auflage. 2 Bde. fl. 18.20

Hübner, Freiherr. Ein Spaziergang um die Welt. 2. wohlfeile Ausg. 3 Bde. fl. 4.90

Kolb, G. Fr. Handbuch der vergleichenden Statistik. 7. Aufl. fl. 13

— Statistisches Handbüchlein der Völkerzustände und Staatenkunde. 5. Aufl. fl. 1.30

Lubbock, Sir John. Die vorgeschichtliche Zeit. Erläutert durch die Ueberreste des Alterthums und die Sitten und Gebräuche der jetzigen Wilden. Aus dem Englischen von A. Passow. 2. Bde. fl. 11.5

- Lubbock**, Die Entstehung der Civilisation u. der Urzustand des Menschengeschlechts. Aus dem Englischen von A. Passow. fl. 7.80
- Meyer's** Conversations-Lexikon. Dritte Auflage. (1876—1878.) Illustriert. Legkönyvebbén havonként egy kötet elküldetése által szerezhető meg. Ára egy-egy kötetnek kötve, sok kép és térkép melléklettel. fl. 6
- Naturkräfte**, Eine naturwissenschaftliche Volksbibliothek: Ára egy-egy kötetnek fl. 1.95. I. Radau, Lehre vom Schall, II. Pisko, Licht u. Farbe, III. Cazin, die Wärme, IV. Pfaff, das Wasser, V. Zech, Himmel und Erde, VI. Cart. die elektrischen Naturkräfte, VII. Pfaff die vulkanische Erscheinungen, VIII. IX. Zittel, aus der Urzeit, 2 Bde, X. Lommel, Wind und Wetter XI. Ratzel, die Vorgeschichte des europäischen Menschen, XII. Thomé, Bau und Leben der Pflanzen, XIII. Köhmann, die Mechanik des menschlichen Körpers, XIV. Merkel, das Mikroskop und seine Anwendung
- James Smith**, Die österreichisch-ungarische Nordpol-Expedition in den Jahren 1872—74, nebst einer Skizze der zweiten deutschen Nordpol-Expedition 1869—70 und der Polar-Expedition von 1871. Mit mehr als 100 Illustrationen und Kunstbeilagen. 2 Bde. broch. fl. 6.50, eleg. gebunden fl. 7.50
- Handb. d. Geld- und Bankwesen**. Aus dem Englischen. fl. 1.85
- Marke-Lep. v.** Sämmtliche Werke. 2. Gesamtausgabe in 40 Bden à fl. 3.25
- I—VI. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. — VII. Zur deutschen Geschichte (vom Religionsfrieden bis zum 30jährigen Kriege). — VIII—XIII. Franz. Geschichte im 16. und 17. Jahrhundert. — XIV—XXII. Englische Geschichte, vornehmlich im 17. Jahrhundert. — XXIII. Geschichte Wallenstein's. — XXIV. Abhandlungen und Versuche. I. Band. — XXV—XXVI. Die Genesis des preussischen Staates. — XXVII—XXVIII. Neun Bücher röm. Geschichte. — XXIX—XXXII. Die römischen Päpste, ihre Macht und ihr Staat im 16. und 17. Jahrhundert. — XXXIII. Römische und germanische Völker. — XXXIV—XL. Der Ursprung des 30jährigen Krieges. — Die deutschen Mächte und der Fürstentum. — Abhandlungen und Versuche. II. Bd. — Serbische Revolution. — Neue Historiker und Kritiker. — Verschwörung gegen England und anderes Venetianisches. — Italienische Poesie. — Osmanen und die spanische Monarchie.
- Reich**, Dr. Handb. der polit. Oekonomie. 3. Bde
- I. Bd. I., II. Abth. Grundsätze der Volkswirtschaftslehre fl. 7.80
- II. Bd. I., II. Abth. Grundsätze der Volkswirtschaftspolitik fl. 9.75
- III. Bd. I., II. Abth. Grundsätze der Finanzwissenschaft fl. 9.75
- Rüstow** W. Der Krieg in der Türkei. Zustände und Ereignisse auf der Balkanhalbinsel in den Jahren 1875—76. Erscheint in Lieferungen à 80 kr.
- Seyd** E. Das Londoner Bank-, Cbeck- und Clearinghouse-System nebst Winken für seine Einführung in Deutschland. fl. 1
- Die wahren Grundsätze des Banknotenwesens. fl. 1.50
- Die »innere« Contingentirung der Banknoten. fl. 1
- Staatengeschichte der neueren Zeit**. 21 Bände gebunden.
- Baumgarten: Geschichte Spaniens. 3 Bde. Lnbd. fl. 14.56
- Bernhardi: Geschichte Russlands. 3 Bde. fl. 15.60
- Mendel'ssohn: Geschichte Griechenlands. 2 Bde. Lnbd. fl. 11.20
- Pauli: Geschichte Englands. 3 Bde. Lnbd. fl. 14.40
- Reuchlin: Geschichte Italiens. 4 Bde. Lnbd. fl. 16
- Rochau: Geschichte Frankreichs. 2 Bde. fl. 4.55
- Rosen: Geschichte der Türkei. 2 Bde. fl. 4.70
- Springer: Geschichte Oesterreichs. 2 Bde. fl. 8.60

8/2155

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

26. SZÁM.

1877. MÁRCZIUS—APRIL.

BUDAPEST, 1877.

KIADJA R Á T H M Ó R.

 A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 frton megszerezhető.
Előfizetési ára egy évre 12 frt., félévre 6 frt.

Ezen folyóirat alulírt kiadó-tulajdonosa tiltakozik a «Budapesti Szemle» egyes cikkeinek előleges beleegyezése nélkül való utánnomása, vagy fordítása ellen.

Ráth Mór.

TARTALOM.

- I. EGY KÉPVISELŐJELÖLT III-ik NAPOLEON IDEJÉBEN. Murray E. C. Grenville beszélye. Angolból Belényesi Gábor.
  - II. ÉLETEM ÉS KOROM. (IV. rész.) Pulszky Ferencztől.
  - III. NEHÁNY HÉT CEYLON SZIGETÉN. (II.) Xántus Jánostól.
  - IV. A TRISTÁNMONDA NÉMETORSZÁGBAN. (III.) Heinrich Gusz-távtól.
  - V. KÖLTEMÉNYEK: *A bérczi kápolna*. Lévay Józseftől. — *Shelleyből I—III*. Angolból Csukási József.
  - VI. TECHNIKAI IRODALMUNK 1876-ban. k. r.
  - VII. POLEMIÁK: I. *Néhány megjegyzés a «Nőképzséről» írott munkám ismertetésére*. Molnár Aladártól. — II. *Felelet Molnár ur cikkére*. t. y.
  - VIII. ÉRTESÍTŐ: Erödi Béla: *A magyar nemzeti irodalom története. Olvasókönyv a magyar irodalmi oktatáshoz*. —r. —s. — Schwarcz Gyula: *Die Democratie*. —a —A. — Jalava Antal: *Magyarország és népe*. Halász Ignácztól. — Kovács Ödön: *A vallásbölcsezet kézikönyve*. V. S. — Keiter H.: *Versuch einer Theorie des Romans und der Erzählkunst*. Beöthy Zsoltól. — Butler: *The cheap Dinner*.
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szak-tudomány és művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi iro-dalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbizásá-ból és támogatásával jelen ugyan meg, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a cikkek irányáért és tartal-máért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A *Budapesti Szemle* minden száma 2 frton külön is megszerezhető. Az 1873. 1874. 1875. 1876. évi folyamok egyszerre rendelve 48 frt helyett 30 forintért szerezhetők meg.

MÉSZÁROS LÁZÁR emlékiratai, külföldi levelezései és életirata.

Közrebocsátja *Szokoly Victor*. 8 füzet. Diszes nagy 8-adrét. (8 frt 40 kr.)
Leszállított ár 4 frt.

Az emlékiratok tartalmából: I. kötet. Vizözön előtti dolgok. II. A miniszter körülnéz és a katonaságról beszél. III. A miniszter még mindig körülnéz és a polgári egyetembe vágja véleménye fejszójét. IV. A miniszter hivatala nyaklőit próbálja és vontatni kezd. V. A bonnyolódások, a nyugtalanságok kezdődnek. VI. A miniszter collegái és az országgyűlést megelőző események. VII. Miniszteriális viták. Honvéd kiállítás. VIII. Az országgyűlés arcképe. Nyelve. A bécsi collegávali viszony. A hadügyminiszter először mozdul ki és Pesten kívül is mutatja magát. IX. A bécs-pesti és pest-bécsi kölcsönös miniszteriális szeretet mutarványai. A pesti miniszterium ildomossága a horvát kibékülés tárgyában s ennek fiascója. Országgyűlési vitatkozások. X. Dunántuli események. Valami a határőrökről. A bécsi sereg vezényletének átvétele. Bács-Bánáti katonai viszonyok. Dunántuli dolgok. Da capo: holmi a magyar sereg tiszteiről. Szt.-Tamási viszonyok. Szt.-Tamás ostroma nem sikerül. A szászok, oláhok és székelyek futólagos megemlézése. XI. Gr. Lamberg esete. Jellasich beüt. A miniszterium lemond. Pesti események. Komárom biztosítása; budapesti erősítések. * * XII. A pákozdsukorai csata előzményei. A csata és az azután következett dolgok. Görgey neve felmerül. Batthyányi leköszönés e felolvasztatik. XIII. A bécsi forradalom férfairól. A honvédek. A sok fej minden ágazatban. XIV. Jellasich Bécshez érkezik. A magyar fontolva haladólag a bánt megszalasztja. Windischgrätz mint alter-ego. A schwachati csata. A sereg Pozsony körül táboroz. XV. Kossuth mint kormányzó-elnök a bel- és külügyekben. V. Ferdinand lemond. Hadi és belviszonyok más tájakon. XVI. Erdély és viszonyai. Bem. XVII. Schlick Düklánál betör. A sereg rendetlenségéről. Klapka uj vezér. Mészáros elhagyja a sereget.

II. kötet: I. Mikép állott a hon 1849-ben. II. A haza viszonyai, férfiai, eszközei stb. III. A seregek egyesülnek. Dembinszky megérkezik. Perczel lemond. Görgey hadjárata. A kápolnai ütközet. IV. Az erdélyi hadjárat és az ottani viszonyok. V. Rövid körütekintés. Vetter fővezér. Szerencsés hadjárat; a magyar vitézség föléled. VI. Honi dolgok. A magyar alkotmány eltörlése. A magyar nemzetgyűlés függetlenségi nyilatkozata. Dembinszky Lengyelbónnak tart. Görgey folytatja győzelmeit. Budát beveszi. VII. A hon viszonyai bel- és külföldön. Kossuth diszbevonulása Pestre. Bem a Bánáthban és Erdélyben. VIII. Az orosz-sztrák sereg száma és betörése. A magyar seregek megkezdik az élet-halál harczt. Arad vára megadja magát. IX. Az utolsó nemzeti gyűlés. A seregek tettei s egyéb események. X. Az utolsó felvonás. Ennek vég-jelenetei. A kárpit leesik.

THIERRY AMADÉ. Attila, Attila fiai és utódai történelme a magyarok Európába telepedéséig. A 3. javított és bővített kiadás szerint fordította *Szabó Károly*. Diszes nagy 8-rét 4 frt 50 kr. Angol kötésben 5 frt 40 kr.

SALAMON FERENCZ. Két magyar diplomata a 17-ik századból. Toldalagi Mihály és Tassi Gáspár követségi naplója. Diszes nagy 8-adrét. (2 ft 80 kr.) Leszállított ár 1 frt.

SALAMON FERENCZ. A magyar királyi szék betöltése és a pragmatika sanctió története. Diszes nagy 8-adrét. (2 frt.) Leszállított ára 90 kr.

AZ ASBÓTH-CSALÁD IRATAIBÓL. 1849—1866. Adalékok a kényuralom-ellenes mozgalmak történetéhez. Diszes nagy 8-adr. (1 frt 60 kr.) Leszáll. ár 50 kr.

Tartalom: I. 1849. A magyar menekült hadsereg létszáma decemb. 11-éről 1849 Sumlán. 2 Visoczky az ország kormányzójához. Orsova aug. 17. (A lengyel legio történetéhez.) 3. 1850. A kormányzó rendeletei Asbóth Sándor vezérsegédhez: az emigratio ügyében. Kutaya april 25.: a személye körüli katonai szolgálat ügyében. 4. 1851. Az emigratio távozása Kutayból. 5. 1852. I. Kossuth Asbóth Sándorhoz a Magyarországra való betörés ügyében. 11 levél. II. Szirmay P. levele az európai emigratio pártoskodásairól. III. Hajnik levele az emigratio személyes viszonyairól. Oct. 12. 6. 1853. Kossuth Asbóthhoz, Asbóth Boylehez (a kölesön és a betörés iránt, stb.) 7. 1854. Kossuth igazató levele az amerikai republikánusokhoz a senátus ellen. — A Kossuth-dollárookra vonatkozó jegyzékek. — Lovell Asbóth Sándorhoz, 1855. Somssich Asbóth Sándorhoz. 1859. Kossuth tárgyalásai III. Napoleonnal stb. — Jelentés az ügy állásáról Magyarországon és Olaszországban. — A nemzeti igazgatóság kiáltványa. — 1860. Asbóth Sándor Kossuthhoz az invasio és az emigratio ügyében. — 1861. A 61-iki eseményekhez. 1863—1866. Az Almásy- és Nedeczky-féle összeesküvésekhez és a 66-ki eseményekhez. — Asbóth Lajos feljegyzése.

NEMZETGYÜLÉS, a pesti magyar, 1848-ban, közli Pap Dénes. 2 kötet. Az első képviseleti országgyűlés részletes naplókönyve ez, ülésről ülésre, a kisebb érdekű vitatkozások rövidebb, a nagyobb érdekűek teljes följegyzésével. (6 frt 50 kr.) Leszáll. ár 2 frt.

MACAULAY B. T. Lord Clive. Warren Hastings. Hampden János. Pitt, Chatham gróf. Négy politikai életrajz. Angolból fordította *Szász Károly*. 2-ik kiadás. (4 frt.) Leszáll. ár 1 frt 60 kr.

MACAULAY. Lord Clive. Warren Hastings. Kelet-India meghódításának története. (2 frt.) Leszáll. ár 1 frt.

MACAULAY. Hampden János. Pitt, Chatham gróf. (2 frt.) Leszáll. ár 1 frt.

THIERS M. A. I. Napoleon első trónlemondása. Elba sziget. Visszatérés. Waterloo. (4 frt.) Leszáll. ár 1 frt 50 kr.

THIERS M. A. I. Napoleon Szent Ilona szigetén. (1 frt.) Leszállított ár 70 kr.

THIERS M. A. I. Napoleon első lemondása. Elba sziget. Visszatérés. (2 frt.) Leszáll. ár 80 kr.

THIERS M. A. Waterloo. (2 frt.) Leszáll. ár 80 kr.

PRESCOTT V. H. Ötödik Károly császár lemondása és végnapjai a szt.-justei kolostorban. Fordította *Szathmáry Károly*. (1 frt.) Leszállított ár 50 kr.

KRÓNIKA Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18-ik század végén. *Keresztési József* egykoru eredeti naplója. 2-ik kiadás. (3 frt.) Leszáll. ár 1 frt 20 kr.

SZILÁGYI SÁNDOR. Báthory Gábor fejedelem (az utolsó Báthory) története. 2-ik kiadás. (2 frt 80 kr.) Leszáll. ár 1 frt 20 kr.

Id. Gr. TELEKI DOMOKOS. A Hóra-támadás története. Diszes 8-rét. 2-ik jutányos kiadás. (1 frt 80 kr.) Leszáll. ár 1 frt.